

ISSN 2075-1834

Міністерство освіти і науки України

Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

ВІСНИК
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна

СЕРІЯ «ПРАВО»

ВИПУСК 38

Серія започаткована 2006 року

JOURNAL
of V.N. Karazin Kharkiv National University
SERIES "LAW"

ISSUE 38

Series founded 2006

Харків
2024

Вісник має на меті висвітлення широкого кола актуальних політико-правових проблем, серед яких: проблеми становлення і розвитку громадянського суспільства і правової держави в Україні; забезпечення прав людини; боротьби зі злочинністю і захисту громадського порядку; удосконалення національного законодавства та правозастосовної практики, міжнародного права. Для юристів, політиків, науковців і практичних працівників, аспірантів і студентів, а також усіх, хто цікавиться питаннями правової теорії та юридичної практики.

Журнал виходить двічі на рік. Заснований у 2006 році Харківським національним університетом імені В.Н. Каразіна.

Вісник є фаховим виданням у галузі юридичних наук, Наказом Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 р. № 409 (додаток 1) включено до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України з юридичних наук за спеціальностями: 081 «Право», 262 «Правоохоронна діяльність» і 293 «Міжнародне право». УДК 34/35

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 26 від 23.12.2024 р.)

Редакційна колегія:

Голова:

Кагановська Т. Є., доктор юридичних наук, професор, Ректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Заслужений юрист України, Україна, orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4427-2038>

Заступники Голови:

Головко О.М., доктор юридичних наук, професор, проректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Заслужений юрист України, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-8969-3517>

Пашков В. М., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного, господарського та екологічного права Полтавського юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, <http://orcid.org/0000-0001-9489-7768>

Редакційна колегія:

Кагановська Т. Є., доктор юридичних наук, професор, Ректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Заслужений юрист України, Україна, orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4427-2038>

Заступники Голови:

Головко О.М., доктор юридичних наук, професор, проректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Заслужений юрист України, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-8969-3517>

Пашков В. М., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного, господарського та екологічного права Полтавського юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, <http://orcid.org/0000-0001-9489-7768>

Редакційна колегія:

Користін О. Є., доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, заступник директора ДНДІ МВС України, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-9056-5475>

Сироїд Т. Л., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного і європейського права Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0002-8165-4078>

Россіхіна Г. В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри державно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-8436-049X>

Йонца М., доктор габілітований, професор, професор факультету права і адміністрації Щецинського університету, Польща, <https://orcid.org/0000-0003-4982-8936>

Храмцов О. М., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

Житний О. О., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0003-0795-626X>

Серьогін В. О., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного і муніципального права Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0002-1973-9310>

Хіббітс Б., професор юридичного факультету Пітсбурзького університету, видавець і головний редактор JURIST, США, <https://orcid.org/0000-0001-9455-4570>

Лук'янець Д. М., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри державно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0003-1770-9027>

Мічурін Є. О., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0003-4283-4604>

Завальна Ж. В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-6511-2482>

Марчук М. І., доктор юридичних наук, професор, підполковник поліції, декан факультету № 4 Харківського національного університету внутрішніх справ, Україна, <https://orcid.org/0000-0002-0217-478X>

Відповідальний редактор:

Гавриленко О. А., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародного і європейського права Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>

Адреса редколегії:

61022, Україна, м. Харків, майдан Свободи 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, юридичний факультет.

Електронна адреса: lawbulletin@karazin.ua Сайт: <https://periodicals.karazin.ua/law/index>

Статті пройшли подвійне сліпе рецензування.

Ідентифікатор медіа у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа: R30-04459 (Рішення № 1538 від 09.05.2024 р Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. Протокол № 15)

The Journal aims to cover a wide range of relevant political and legal issues, among them: the problems of the formation and development of civil society and the rule of law in Ukraine; ensuring human rights; the fight against crime and the protection of public order; improvement of national legislation and enforcement practice; international law. For lawyers, politicians, scholars and practitioners, graduate students and students, as well as anyone interested in legal theory and jurisprudence.

The journal is published twice a year. It was founded in 2006 by the V.N. Karazin Kharkiv National University.

The Journal is a specialized publication in the field of legal sciences, Ministry of Education and Science of Ukraine from 17.03.2020 y. № 409 (Annex 1) are included in the category "B" list of scientific professional publications of Ukraine in the field of Jurisprudence: 081 «Law», 262 «Law enforcement» and 293 «International Law». UDC 34/35

Approved for printing by a decision of the Academic Council of the V.N. Kharkiv National University (protocol № 26, 23.12.2024)

Editorial board:

Head:

Kaganovska T., DSc (Law), Professor, President of V.N. Karazin Kharkiv National University, Honored Lawyer of Ukraine, Ukraine, orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4427-2038>.

Vice-Chairmen:

Holovko O., DSc (Law), Professor, Vice-President for Research and Education of V.N. Karazin Kharkiv National University, Honored Lawyer of Ukraine, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-8969-3517>

Pashkov V., DSc (Law), Professor, Professor of the Department of Civil, Economic and Environmental Law, Poltava Law Institute, Yaroslav Mudryi National Law University, <http://orcid.org/0000-0001-9489-7768>

Editorial board

Koristin O., DSc (Law), Professor, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Deputy Director of the State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-9056-5475>

Syroid T., DSc (Law), Professor, Head of the Department of International and European Law, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-8165-4078>

Rossikhina G., DSc (Law), Professor, Professor of the Department of State and Legal Disciplines, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-8436-049X>

Jońca M., Dr. hab., Professor US, Professor of the Faculty of Law and Administration, University of Szczecin, Poland, <https://orcid.org/0000-0003-4982-8936>

Khramtsov O., DSc (Law), Associate Professor, Professor of the Department of Criminal Law, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

Zhitnyi O., DSc (Law), Professor, Head of the Department of Criminal Law Disciplines of V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0003-0795-626X>

Serohin V., DSc (Law), Professor, Professor of the Department of Constitutional and Municipal Law, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-1973-9310>

Hibbitts B., Professor at the School of Law of the University of Pittsburgh, Publisher and Editor in Chief of JURIST, USA, <https://orcid.org/0000-0001-9455-4570>

Lukyanets D., DSc (Law), Professor, Professor of the Department of State and Legal Disciplines, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0003-1770-9027>

Michurin E., DSc (Law), Professor, Professor of the Department of Civil Law Disciplines of V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0003-4283-4604>

Zavalna Zh. V., DSc (Law), Professor, Professor of the Department of Civil Law Disciplines of V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-6511-2482>

Marchuk M. I., DSc (Law), Professor, Professor, Lieutenant Colonel of the Police, Dean of the Faculty No. 4 of Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-0217-478X>

Responsible Editor:

Havrylenko O., DSc (Law), Professor, Professor of the Department of International and European Law, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>

Address editorial board:

61022, Ukraine, Kharkiv, Svobody Sq 4, V.N. Karazin Kharkiv National University, Faculty of Law (cab-425a).

E-mail address: lawbulletin@karazin.ua. Website: <https://periodicals.karazin.ua/law/index>

The articles have been double-blinded review.

Media identifier in the Register of the field of Media Entities: R30-04459 (Decision № 1538 dated May 9, 2024 of the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine, Protocol № 15)

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Бойко І. Й. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА РІВНІ МІСТА І СЕЛА У ГАЛИЧИНІ (1772-1867).....	8
Гавриленко О. А., Логвиненко І. А., Логвиненко Є. С. СТАНОВЛЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВАРНО-КАСТОВОЇ СИСТЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА В СТАРОДАВНІЙ ІНДІЇ	16
Певко С. Г. ДЕФІНІЦІЯ МІСЦЯ ПРАВА У СУСПІЛЬСТВІ	31
Шульга А. М. ОСНОВНІ ВИДИ ПРАВОНАЧУЮЩИХ ДІЙ ЯК ОБ'ЄКТ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ...	41

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Афоніна О. В. ІШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК ЧИННИК ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ: ЗАКОНОДАВЧИЙ ДОСВІД ЄС ТА УКРАЇНИ	54
Гришко Л. М. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ З ІНСТИТУТАМИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	63
Куліш А. М. ІНІЦІУВАННЯ РЕФЕРЕНДУМУ ЯК ПОЧАТКОВА СТАДІЯ РЕФЕРЕНДНОГО ПРОЦЕСУ	73
Псьота Т. В. ПОВАГА ДО ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ЯК ПЕРЕДУМОВА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИ В ДЕМОКРАТИЧНІЙ ДЕРЖАВІ	86
Федотов І. С. СТАТУС ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНОЇ ОСОБИ: ПОНЯТТЯ ТА ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ОТРИМАННЯ.....	95

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Воронов К.М. ОСОБЛИВОСТІ ПРИСКОРЕНИХ АРБІТРАЖНИХ ПРОЦЕДУР В РІЗНИХ ЮРИСДИКЦІЯХ	102
Гура М. В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДОГОВОРУ ПРО НЕКОНКУРЕНЦІЮ (НСА) ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ	108
Мічурін Є. О. ЩОДО ДИСКУСІЇ ПРО ПРАВО ВЛАСНОСТІ НА ЦИФРОВУ РІЧ	116
Свердліченко В. П. ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН В МЕТАВСЕСВІТІ.....	124
Устименко О. А. ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ.....	131

ЖИТЛОВЕ ПРАВО

Менів Я. О. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТЛОВИХ ПРАВ ВПО: ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ І СУДОВА ПРАКТИКА.....	137
--	-----

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Турутя З. О. АНАЛОГІЯ ЗАКОНУ ТА АНАЛОГІЯ ПРАВА У КОНТЕКСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ІНШИХ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ПОРУШЕНОГО ПРАВА В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ	144
---	-----

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Житний О. О., Харченко В.Б., Ральченко І. М.

ДЕЯКІ ПРИКЛАДНІ ТЕМПОРАЛЬНІ АСПЕКТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ЮРИСДИКЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ШАХРАЙСТВО, ЛЕГАЛІЗАЦІЮ МАЙНА, ОДЕРЖАНОГО ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ, УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ, ЗБОРІВ, ОБОВ'ЯЗКОВИХ ПЛАТЕЖІВ).....152

Ріако С. О.

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ МЕЖ НАЦІОНАЛЬНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ЮРИСДИКЦІЇ В УКРАЇНІ ТА НІМЕЧЧИНІ (ДОСВІД ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ)161

Храмцов О. М.

ОСОБЛИВА ЖОРСТОКІСТЬ ЯК ОЗНАКА СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ (ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ).....169

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА

Блізнюк В. В.

ІШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ У ФУНКЦІОНУВАННІ СУДУ: АНАЛІЗ МОЖЛИВОСТЕЙ ТА ОБМЕЖЕНЬ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВОСУДДІ178

Нестор Н.В., Полянський А.О., Лущик І.В.

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУВАННЯ ЕТИЧНИХ СТАНДАРТІВ СУДОВИХ ЕКСПЕРТІВ..... 188

Цімура Я. В.

ПРОБЛЕМИ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ НЕДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ.....201

Шайгуро О. П., Рибалко Г. С.

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЗАЛУЧЕННЯ ЕКСПЕРТА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ СТОРОНОЮ ЗАХИСТУ.....208

ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

Александров В. М., Григоренко Є. І.

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ МІНІСТЕРСТВА ОБОРОНИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....215

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Восводін І. С.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ВРАЗЛИВИХ КАТЕГОРІЙ ОСІБ У МЕЖАХ МІЖАМЕРИКАНСЬКОЇ СИСТЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ.....222

Передерій О. С.

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОФІСУ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ В УКРАЇНІ230

Фоміна Л. О.

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ ЩОДО ВИКОРІНЕННЯ ГОЛОДУ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ235

CONTENT

THEORY AND HISTORY OF THE STATE AND LAW; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL STUDIES

I. Y. Boyko LEGAL BASIS OF THE ACTIVITIES OF LOCAL GOVERNMENT BODIES AT THE CITY AND VILLAGE LEVEL IN GALICIA (1772-1867).....	8
O. A. Havrylenko, I. A. Lohvynenko, Ye. S. Lohvynenko FORMATION AND FEATURES OF THE VARNA-CASTE SYSTEM OF SOCIAL ORGANIZATION IN AN- CIENT INDIA	16
S. G. Pevko DEFINITION OF THE PLACE OF LAW IN SOCIETY	31
A. M. Shulha THE MAIN TYPES OF LEGALLY SIGNIFICANT ACTIONS AS AN OBJECT OF GENERAL THEORETICAL CLASSIFICATION	41

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

O. V. Afonina ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A FACTOR OF INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF ELECTRONIC DEMOCRACY: THE LEGISLATIVE EXPERIENCE OF THE EU AND UKRAINE.....	54
L. M. Hryshko CURRENT PROBLEMS OF THE INTERACTION OF LOCAL GOVERNMENT BODIES WITH CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS UNDER THE CONDITIONS OF THE MARITAL LAW	63
A.M. Kulish INITIATING OF A REFERENDUM AS THE INITIAL STAGE OF THE REFERENDUM PROCESS.....	73
T. V. Psota RESPECT FOR HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS AS A PREREQUISITE FOR THE REALIZATION OF THE LEGAL STATUS OF AN INDIVIDUAL IN A DEMOCRATIC STATE	86
I. S. Fedotov THE STATUS OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS: CONCEPT AND SOME ISSUES IN OBTAINING IT	95

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

K. M. Voronov PECULIARITIES OF EXPEDITED ARBITRATION PROCEDURES IN DIFFERENT JURISDICTIONS.....	102
M. V. Hura LEGAL REGULATION OF NON-COMPETE AGREEMENTS (NCA) UNDER THE LAWS OF UKRAINE AND THE UNITED KINGDOM	108
Ie. O. Michurin CONCERNING THE DISCUSSION OF PROPERTY RIGHTS TO THE DIGITAL THING	116
V. P. Sverdlichenko THE LEGAL REGULATION PROBLEMS OF RELATIONS IN THE METAVERSE.....	124
O. A. Ustyenko RESTRICTIONS ON OWNERSHIP RIGHTS TO CULTURAL HERITAGE MONUMENTS.....	131

HOUSING LAW

Y. O. Meniv ENSURING THE HOUSING RIGHTS OF IDPS: PROBLEMS WITH IMPLEMENTATION AND JUDICIAL PRACTICE	137
--	-----

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCE LAW; INFORMATION LAW

Z. O. Turutia

ANALOGY OF STATUTE AND ANALOGY OF LAW IN THE CONTEXT OF THE APPLICATION OF OTHER METHODS OF PROTECTION OF THE VIOLATED RIGHT IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS.....144

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL ENFORCEMENT LAW

O. O. Zhytnyi, V. B. Kharchenko, I. M. Ralchenko

SOME APPLIED TEMPORAL ASPECTS OF NATIONAL CRIMINAL LAW JURISDICTION (ON THE EXAMPLE OF LIABILITY FOR FRAUD, LEGALIZATION OF THE PROCEEDS OF CRIME, TAX EVASION, DUTIES, AND MANDATORY PAYMENTS).....152

Y. O. Riyako

PECULIARITIES OF DETERMINING THE TERRITORIAL LIMITS OF NATIONAL CRIMINAL JURISDICTION IN UKRAINE AND GERMANY (EXPERIENCE OF COMPARATIVE ANALYSIS).....161

O. M. Khramtsov

EXTRA CRUELTY AS A SIGN OF THE COMPOSITION OF A CRIMINAL OFFENSE (THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECT).....169

CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS; FORENSIC EXAMINATION, OPERATIVELY-SEARCH ACTIVITY

V.V. Blizniuk

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN COURT FUNCTIONING: ANALYSIS OF THE POSSIBILITIES AND LIMITATIONS OF ITS USE IN CRIMINAL JUSTICE178

N. V. Nestor, A. O. Polianskyi, I. V. Lushchyk

A SYSTEMATIC APPROACH TO THE ANALYSIS OF ETHICAL STANDARDS OF FORENSIC EXPERTS.....188

Ya. V. Tsimura

PROBLEMS OF INSTITUTIONALIZATION OF INADMISSIBILITY OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEDURE OF UKRAINE.....201

O. P. Shaituro, H. S. Rybalko

PROBLEMATIC ASPECTS OF ENGAGING AN EXPERT BY THE DEFENSE IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....208

MILITARY LAW

V.M. Alexandrov, E.I. Hrygorenko

FEATURES OF THE ACTIVITIES OF THE MINISTRY OF DEFENSE OF UKRAINE UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE215

INTERNATIONAL LAW

I. S. Voievodin

LEGAL FOUNDATIONS OF ENVIRONMENTAL RIGHTS PROTECTION OF VULNERABLE PERSONS WITHIN THE INTER-AMERICAN HUMAN RIGHTS SYSTEM222

O. S. Perederii

PECULIARITIES OF THE LEGAL STATUS OF THE OFFICE OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT IN UKRAINE230

L. O. Fomina

UNITED NATIONS ACTIVITIES TO ERADICATE HUNGER: INTERNATIONAL LEGAL ASPECT235

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ
УЧЕНЬ**
**THEORY AND HISTORY OF THE STATE AND LAW; HISTORY OF POLITICAL AND
LEGAL STUDIES**

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-01>

УДК 342(477.83)

І. Й. БОЙКО

доктор юридичних наук, професор,

завідувач кафедри історії держави, права та політико-правових учень

E-mail: igor.boiko@lnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8444-6787>

Львівський національний університет імені Івана Франка

м. Львів, 79000, вул. Університетська, 1

**ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ
НА РІВНІ МІСТА І СЕЛА У ГАЛИЧИНІ (1772-1867)**

АННОТАЦІЯ. *Вступ.* У статті проаналізовано правові засади діяльності органів місцевого самоврядування на рівні міста і села у Галичині (1772–1867).

Короткий зміст основних результатів дослідження. Зазначено, що основна маса українського населення Східної Галичини була зосереджена в селах. Так, на Прикарпатті сільське населення становило 82% загальної чисельності. На початку XIX ст. соціально-економічне життя в галицьких селах характеризувалося розвитком панщизного господарства, зростанням безземелля і розшаруванням селян. Адміністративно-територіальний поділ у Галичині вирізнявся тим, що вища австрійська влада не створила органів місцевої влади і передала політичну владу в сільських місцевостях поміщикам (домініям), зміцнюючи у такий спосіб середньовічні порядки.

Аргументовано, що значні зміни в організації та діяльності органів місцевого самоврядування у Галичині під владою Австрійської монархії відбулися після революції 1848 р., що мала значний вплив на активізацію зростання національної свідомості українців та розвиток демократичних європейських впливів на західноукраїнських землях. Цьому сприяло і реформоване австрійське законодавство, прийняте під впливом ідей «Весни Народів». Зокрема, у порівнянні з попереднім періодом демократичним було положення австрійського закону від 17 березня 1849 р., який проголосив ідею: «Вільна громада є основою вільної держави». Особливий авторитет мав новий австрійський закон про громади в Галичині 1866 р., який став новим етапом у розвитку місцевого самоврядування. Знаково, що цей закон поширювався на українські землі, куди переносилися досягнення в розвитку європейського самоврядування. Позитивним у законі було те, що громаду розглядають як орган місцевого самоврядування. Відповідно до закону громаду становлять кожне місто, містечко, село, котре має власний громадський уряд. Представницьким органом сільських і міських громад у Галичині була рада громадська, що «складається з членів вибраних і з членів, що належать до неї без вибору (т. зв. вірилістів). Вона скликала у міру необхідності, але не рідше одного разу на три місяці. Ініціатива її скликання належала начальнику громади або його заступникові. Начальник повинен був скликати раду також у випадку, коли цього вимагали 2/3 радних, староство або повітовий виділ. Він же зобов'язаний був повідомити радних про наступне засідання. Рада вважалася повноважною приймати рішення, якщо на її засіданні була присутньою більша половина радних, що також свідчило про демократичний підхід до формування місцевого самоврядування.

Висновки. Таким чином, організація та діяльність органів державного управління і місцевого самоврядування на рівні міста і села у Галичині (1772–1867) свідчить про вплив європейських правових традицій на західноукраїнські землі. Позитивним було, насамперед, розширення прав територіальних громад у галицьких селах, що сприяло розвитку місцевого самоврядування українського суспільства. Українці розвивали демократичні традиції місцевого самоврядування і завжди прагнули до упорядкованості суспільних відносин та самостійного народовладдя на місцях.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *правові засади, місцеве самоврядування, сільське самоврядування, територіальна громада, Галичина, Австрійська монархія.*

Як цитувати: Бойко І. Й. Правові засади діяльності органів місцевого самоврядування на рівні міста і села у Галичині (1772-1867). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право»*. 2024. Вип. 38. С. 8-15. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-01>

In cites: Boyko I. Y. (2024) Legal basis of the activities of local government bodies at the city and village level in Galicia (1772-1867). *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (38), P. . 8-15. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-01> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. У сучасних умовах здійснення реформи децентралізації в Україні актуальним є вивчення національного історичного досвіду щодо удосконалення організації та діяльності органів державного управління і місцевого самоврядування. Сьогодні в умовах війни росії проти України важливим завданням є покращення громадянам їхнього життєвого середовища, також надання якісних та доступних публічних адміністративних послуг, узгодження інтересів держави та територіальних громад. У даному аспекті цінний історичний досвід надає, зокрема, дослідження правових засад організації місцевого самоврядування на рівні міста і села у Галичині (1772–1867). Вивчення і врахування історичного досвіду матиме значний позитивний вплив на демократичний та правовий розвиток сучасної Української держави, сприятиме удосконаленню діяльності органів місцевого самоврядування, ефективному виконанню ними своїх функцій. Важливим є також урахування історичних уроків з метою уникнення помилок, допущених у попередні історичні періоди. З огляду на це, питання аналізу історичного досвіду організації місцевого самоврядування на рівні міста і села у Галичині (1772–1867) набувають особливої актуальності.

Стан наукового дослідження теми. У історико-правовій літературі деякі питання характеристики діяльності органів державного управління та місцевого самоврядування на рівні міста і села у Галичині (1772–1867) частково висвітлювали українські науковці, зокрема, В. Гончаренко, В. Кульчицький, Б. Тищик, М. Никифорак, М. Кобилецький, П. Гураль, І. Настасяк, П. Едер, І. Ковальчук, М. Кугутяк, І. Терлюк та ін.

Мета дослідження – визначити правові засади діяльності органів державного управління та місцевого самоврядування на рівні міста і села у Галичині (1772–1867).

Основні результати дослідження. Складні міжнародні відносини останньої третини ХУІІІ ст. негативно позначилися на становищі західноукраїнських земель. За третім поділом Речі Посполитої до складу Австрійської монархії увійшли етнічні польські й українські землі, на території яких було створено окрему австрійську провінцію – Королівство Галичини і Володимирії з великим князівством Краківським та князівствами Освенцімським і Заторським. Її адміністративним центром стало місто Львів. Створений коронний край поділявся на шість циркулів (округів) і 59 дистриктів (районів, повітів) [1, с.40-42]. Новостворений коронний край «Королівство Галичи-

ни і Володимирії...» належав до найбільш густозаселених провінцій. Він охоплював 30 299 квадратних миль території і 7 980 477 мешканців до Першої світової війни, з них 4 672 050 були поляками. Із загального числа населення українці складали 3 298 092 особи. У Східній Галичині українське населення становило 72 %, тобто значну більшість [2, с.21].

В Австрійській монархії коронний край «Королівство Галичини та Володимирії...» більш відомий як Галичина. Вища австрійська влада поділила українські етнічні землі (історичну Галичину) та землі Малопольщі [5, с.192]. Адміністративні посади обіймала польська шляхта, хоча більшість населення становили українці. Окрім українців у містах, містечках та селах Галичини проживали єврейські й вірменські громади. Після 1795 р. українську частину коронного краю почали називати Східною Галичиною з центром у Львові, а польську – Західною Галичиною з центром у Кракові. Насправді під поняттям «Галичина» до 1772 р. розуміли українські землі Руського та Белзького воєводств, поділених Австрійським урядом на 12 округів. Поділ на Східну і Західну Галичину вважається умовним. Адже, за історичною традицією, називатися Галичиною мають право лише споконвічні українські землі. Тому назва Східна Галичина повинні поступатися місцем перед назвою, вживаною ще у першій половині ХІХ ст., – Галичина. Об'єднання польських і українських земель в одну адміністративну одиницю польська шляхта використала для здійснення своїх політичних планів. З середньовічним підтекстом Галичину вона продовжувала розглядати як частину єдиної польської території, так званий «польський стан посідання». Це було грубим порушенням прав українців як однієї з найдавніших європейських націй. Прикро, що у той час частина шовіністичної польської шляхти також не визнавала українців за окремий народ, а вважала їх частиною польського народу [6, с.474].

Заявляючи, що «Руси» нема, а українці й поляки творять одну польську націю, керівники польського політичного проводу переконували в цьому австрійський уряд і місцеву адміністрацію. У такому шовіністичному дусі розглядалося питання про українську мову, яку вважали одним з діалектів польської мови. Шовіністично налаштовані польські політичні діячі доводили, що Галичина – територія змішаного населення, тому належить до Польщі [3, с.9-14]. Ці твердження тогочасної польської шляхти, на нашу думку, не відповідають історичній правді, оскільки Галичина з давніх часів

була приналежною до давніх українських племен, а з першої половини IX ст. стала складовою частиною ранньої української держави – України-Руси, згодом її спадкоємниці і наступниці Галицько-Волинської держави. Етнічний кордон між українським та польським населенням умовно пролягав по р. Сян. Відтоді й до 1918 р. кордони Галичини і Володимирії не змінювалися [4, с.47-49]. Проте у першій половині XIX ст. як протест проти зневажливого відношення до українців на західноукраїнських землях розпочинаються процеси національного відродження, у результаті якого українці починають відчувати себе нацією – територіально об'єднаною етнічною спільнотою, що усвідомлює історичну, культурну й економічну єдність, має спільне бачення майбутнього [7, с.44].

Австрійський уряд прагнув організувати державне управління на західноукраїнських землях відповідно до адміністративно-територіального устрою монархії Габсбургів, організувати в коронному краї Галичини і Володимирії діяльність органів державної влади, поширити чинність австрійського законодавства. У свою чергу це давало австрійському уряду можливість здійснювати централізоване державне управління на західноукраїнських землях. Відразу після приєднання Галичини у листопаді 1773 р. було проведено адміністративну класифікацію. Вона відповідала австрійській адміністративній системі, зокрема шість округів (крайсів), які об'єднували первинно 59 районів (бецирків), зокрема: Велицький: Район Затор, Вісьнич, Новий Сонч; Пілзеньський: Район Кросно, Тарнів, Лежайськ; Самбірський: Район Лісько, Перемишль, Дрогобич; Белзький: Район Сокаль, Томашів, Замостя; Львівський: Район Броди, Бережани, Жовква; Галицький: Район Галич, Тисмениця, Коломия, Заліщики. У 1787 р. їх кількість було скорочено патентами до 19. Наступні зміни до адміністративно-територіального устрою було прийнято декретом австрійського імператора Йосифа II 22 березня 1782 р., внаслідок якої шляхом злиття попередніх районів Коломия і Тисмениця в округу Станіслав залишилося 18 округів, яких після приєднання Чернівецького округу в 1786 р. стало 19 [9, с.36].

У Галичині наприкінці ХУІІІ ст. налічувалося 311 населених пунктів, що мали статус міст. Більшість з них становили королівські міста. Приватних було небагато і розташовувалися вони переважно у східній частині краю. Станом на 1774 р., коли відбулося приєднання

Буковини у склад Австрії, статус міст мали Сучава, Чернівці, Серет і Вижиця [9, с.37].

Австрійський імператор Йосиф II 13 травня 1784 р. видав декрет про реформування галицьких міст, згідно з яким відбулася їхня класифікація. Критерієм поділу стали міські привілеї, право на проведення ярмарків. До першого класу міст був зарахований лише Львів як адміністративний центр коронного краю Галичини і Володимирії та резиденція губернської влади. До другого класу належали королівські, а до третього – муніципальні міста. Королівськими містами вважалися ті, що мали спеціальний імператорський привілей. Він видавався за клопотанням міського населення та надавав їм додаткові повноваження, зокрема право збільшувати розмір платні за міське громадянство. До муніципальних міст зарахували усі міські населені пункти, які мали власні магістрати [9, с.38].

Австрійський імператор 1811 р. видав декрет, відповідно до якого містами ті населені пункти вважалися ті, котрі мали міський привілей, а містечками – ті, які володіли правом на проведення ярмарків [10, с.105].

Видимість австрійської місцевої державної влади у більшості приватних міст Галичини виконували домінії. Тільки деякі з них мали власні магістрати, що виконували функції земельного керівництва. Інші називалися, як і в селах, домініями. Єдина відмінність між міськими і сільськими домініями полягала в тому, що у містах та приватновласницьких містечках раніше був організований кваліфікований домінійний персонал, обізнаний з адміністративною практикою та володів німецькою мовою.

Організація управління у містах ґрунтувалися на засадах магдебурзького права, основою якого була діяльність магістрату. Магдебурзьке право узаконювало стан міського населення у вигляді самостійної верстви, визначало організацію виборів органів міського самоврядування [11, с.148].

Значні зміни в діяльності органів міського самоврядування у Галичині вніс декрет від 13 травня 1784 р., який надав великого значення передусім королівським містам. Їхній адміністративний устрій формувалася за зразком устрою австрійських міст. У королівських містах регулярно проводилися описи майна та прибутків, частина з яких виділялася на їхній розвиток. Окрім цього, там постійно впорядковувалися система оподаткування і територіальна основа кожного міста. Королівським містам могли бути надані нові привілеї [11, с.149].

У галицьких містах, які володіли магдебурзьким правом, адміністративні функції виконували з дозволу окружного управління магістрати та міські відділи. Магістрат складався з бургомістра, асесорів (радників), синдика та касира. У більших містах бургомістр мав титул президента, а крім касира, існував контролер та відповідно нижчий службовий персонал. Членів магістрату міщани обирали на чотири роки; якщо ж чиновники добре виконували обов'язки, то їм продовжували термін перебування на посаді без проведення повторних виборів. Отже, через звичай або своєрідне тлумачення закону ці посади поступово ставали довічними. У випадку звільнення чиновника оголошувався публічний конкурс на заміщення вакансії. В окремих містах подібна система обрання бургомістра й асесорів проіснувала до середини XIX ст. [12, с.106].

Адміністративний центр коронного краю Галичини і Володимирії місто Львів мав статус столичного міста. Завдяки цьому у Львові було впроваджено нову організацію міської адміністрації. На початках австрійський уряд залишив йому давні самоврядні права з усіма атрибутами. Вибори до магістрату відбувалися кожного року за старим звичаєм 22 лютого з тією лише відмінністю, що проводив їх замість старости губернський радник [13, с.43-44].

За імператорським патентом від 31 серпня 1786 р., відбулася реорганізація львівського магістрату. На підставі цього патенту 18 жовтня 1786 р. австрійська влада оголосила конкурс на заміщення міських посад, який тривав до середини листопада. До кандидатів вимагалося вільне володіння німецькою мовою. Кандидати на посади міського президента і віцепрезидента зобов'язані були мати рекомендації від губернського правління й апеляційного суду. Так само кандидати на посади цивільно-карних радників повинні були мати рекомендації від апеляційного суду. Кандидати на посади політичних радників подавали рекомендації від губернського бюро. Фінансові працівники повинні були отримати відповідні свідоцтва про свою кваліфікацію від крайової влади. Інші кандидати на посади мали подавати документи, видані відповідними органами, або скласти іспити перед спеціально створеною комісією [14, с.149].

У результаті реформованого законодавства, яке зазнало західноєвропейського впливу, австрійська влада на зовсім нових засадах сформувала склад Львівського магістрату з оновленими повноваженнями. Цей місцевий орган влади складався з бургомістра, віцепрезидента, 12 радників для цивільних та ка-

рних справ, чотирьох радників для політичних справ, чотирьох секретарів. Міщани Львова вибирали 100 виборців, з-поміж котрих – 24 членів міського керівного апарату. Останні мали право вибирати зі свого складу бургомістра і радників [15, с.107-108].

На західноукраїнських землях основна маса населення була зосереджена у сільській місцевості. Так, на Прикарпатті сільське населення становило 82% загальної чисельності. На початку XIX ст. соціально-економічне життя в галицьких селах характеризувалося розвитком панщизного господарства, зростанням безземелля і розшаруванням селян [16, с.11]. Власної національної еліти галицькі українці під владою Австрійської монархії в першій половині XIX ст. ще не мали, вона була полонізована або румунізована. Єдиним представником освічених верств у Східній Галичині було греко-католицьке духовенство, яке й започаткувало на цих землях національне відродження і почало відстоювати права українців, зокрема українських селян та міщан.

Панські маєтки в селах Галичини у період Австрійської монархії стали центрами домінії, яка спеціалізувалася на виробництві певних товарів. Домінії виконували судові й поліційно-адміністративні функції. До останніх належали видача та візування паспортів, облік чисельності населення, публікація нормативних актів, організація оподаткування, військові справи (облік рекрутів і тих вояків, котрі перебували у відпустці, транспортування рекрутів), використання возів і саней для службових потреб та ін. Кожна домінія була зобов'язана оголосити день на тиждень як службовий. У домініях насамперед приймали на службу осіб, котрі володіли польською та німецькою мовами й івритом [17, с.100].

Виконавчим органом поміщика був так званий мандатор (лат. *mandatum* – доручення), якого утримував поміщик, а на посаді затверджував окружний староста. Посада мандатора у Галичині й Буковині запроваджена у 1781 р. Формально він вважався державним чиновником з повноваженнями від окружної влади, а фактично – службовцем домінії. «Такий мандатор, – зазначав І. Франко, – був, як то кажуть, ні рак, ні риба, ні державний урядник, ані приватний урядник, а сього й того потроху. Пан приймав його, оплачував і міг відправити, та проте він за своє урядування відповідав не перед паном, а перед урядом, уряд міг також карати або ж зовсім усунути його» [18, с.633-634]. Мандатор мав універсальні повноваження: збирав податки; встановлював різноманітні повинності; доставляв рекрутів; виконував

поліційні функції; здійснював судочинство у першій інстанції; застосовував тілесні покарання тощо. Землевласник як безпосередній начальник мандатора наглядав за його діяльністю, але не мав права втручатися у неї. Скарги на дії мандатора не розглядалися і створювали проблеми для самого скаржника [19, с.151]. Посада мандатора вважалася пережитком середньовіччя і була ліквідована Галичині 1856 р. [20, с.101-102].

Австрійський уряд низкою заходів реорганізував інститут сільського самоврядування. У 1784 р. він видав розпорядження, відповідно до якого кожне село мало мати вільта та відповідну кількість присяжних, що залежала від розміру населеного пункту і коливалася від 2 до 12. Село, яке налічувало до 50 хат, мало 2, до 100 – 4, а понад 300 – 12 присяжних. Вільта призначав землевласник із трьох кандидатів, рекомендованих сільською громадою. У 1846 р. система обрання вільтів змінилася: трьох кандидатів від громади відсилали до окружного управління, що затверджувало одного з них та приймало від нього присягу [21, с.102]. Місцем знаходження вільта була його власна оселя, де виставлявся на високому стовпі особливий знак. Вільт також мав печатку. Одне з важливих повноважень вільта було здійснювати набір рекрутів на військову службу. Вільт користувався широкими повноваженнями в межах сільської громади. Він також мав адміністративні (організація управління) та поліцейські (нагляд за порядком) повноваження. Йому дозволялося карати різками за різноманітні провини (несплату податків на користь громади, уникнення обов'язкових громадських робіт тощо), заковувати у кайдани. Вільт також повинен був здійснювати нагляд за дотриманням моральних норм [22, с.153].

Наприкінці 60-х років XIX ст. стосовно реформи місцевого самоврядування у Австрійській монархії змінюється як концепція, так і напрями її проведення. Замість уніфікації австрійського законодавства з метою упорядкування діяльності всіх місцевих самоврядних громад порізно готуються та ухвалюються нормативні акти для функціонування міських органів самоврядування та для сільських й повітових самоврядних установ, щоб, на думку О. Й. Вовка, насамперед прискорити соціальні перетворення в містах, незважаючи на їх гальмування консерваторами в деяких національних районах [24, с.10].

Новим етапом у розвитку місцевого самоврядування став австрійський закон про громади в Галичині (1866), який визначав, що громаду становлять кожне місто, містечко,

село, котре має власний громадський уряд. Громадам, що належали до одного політичного повіту (староства), надавалась можливість з дозволу повітової ради об'єднуватися, але за умови, якщо цьому не заперечувала крайова політична влада (намісництво). Об'єднані громади повинні були укласти між собою угоду про володіння і використання своєї власності та фондів. Об'єднуватися мали право громади лише одного повіту на термін, доки стан нездатності виконання громадою публічних справ не зміниться на краще. У випадку, коли об'єднані громади не погоджувалися між собою в питанні розподілу коштів, тоді це вирішувала повітова рада. Що ж до зміни кордонів громади, то на це вимагався дозвіл повітової ради за умови, що цьому не заперечувала крайова влада – Галицьке намісництво [25, с.307].

Представницьким органом сільських і міських громад у Галичині була громадська рада. В містах громадська рада складалася лише з членів, які обиралися міським населенням. Закон встановлював, що «у громадах, в яких було від 51 до 200 виборців – 12 радних, від 201 до 400 – 18 радних, від 401 до 600 – 24 радних, від 601 до 1000 – 30 радних, де ж число виборців перевищувало 1000 чол. обирали 36 радних» [25, с.308]. Право вибору радних мали особи, які були членами даної громади і щонайменше протягом року сплачували безпосередній податок від ґрунту, хати, заробітку або загалом від доходу, за умови, якщо вони були австрійськими громадянами. Правом вибору користувалися також почесні громадяни, священики і настоятелі монастирів, урядовці цісарського двору, державних і крайових установ, публічних фондів, військовослужбовці офіцерського складу, котрі перебували на відпочинку або у відставці, лікарі, директори і вчителі шкіл [25, с.309].

Відповідно до закону, громадська рада збиралася в міру необхідності, але не рідше одного разу на три місяці. Право її скликання належало начальнику громади або його заступникові. Начальник повинен був скликати раду також у випадку, коли цього вимагали 2/3 радних, староство або повітовий виділ. Він же зобов'язаний був повідомити радних про наступне засідання. Рада вважалася повноважною приймати рішення, якщо на її засіданні була присутньою більша половина радних. Для прийняття бюджету громади та інших ухвал, що підлягали затвердженню вищими органами влади, вимагалась присутність 2/3 радних. Якщо ж потрібна кількість радних не збиралася, начальник вдруге вже разом з заступниками скликав раду. Коли ж після повторного

скликання той чи інший член ради не міг виправдати своєї відсутності, вийт міг накласти на нього покарання у вигляді штрафу до 10 зл.ав. на користь громади. І Засідання ради вів начальник громади або його заступник. Головуючий, як правило, не брав участі у голосуванні, окрім голосувань під час виборів старшини та у випадках, коли голоси розподілялися порівну. Голосування було відкритим, проте з окремих питань рада могла проводити і таємне голосування.

Засідання громадської ради відбувалося відкрито, особливо у випадках, коли обговорювали бюджет громади. Суворо заборонялося проводити засідання ради у шинку. Всі ухвали громадської ради записувалися до книги ухвал. Протоколи засідання підписував голова, двоє радних і писар. Кожний член громади мав право переглядати записи у книзі ухвал [25, с.310].

Однією з важливих функцій громади був нагляд за продажем продуктів харчування і контроль за проведенням торгів, за якістю товарів, за відповідністю стандартів зважування товарів тощо. Громада повинна була утримувати в належному порядку кладовище (цвинтар) [25, с.311].

Висновки. Таким чином, правові засади діяльності органів місцевого самоврядування на рівні міста і села у Галичині (1772–1867) свідчить про вплив європейських традицій на західноукраїнських землях. Позитивним було, насамперед, розширення прав територіальних громад у галицьких селах, що сприяло розвитку українського суспільства. Через австрійські державно-правові та самоврядні інститути українці розвивали демократичні традиції місцевого самоврядування і завжди прагнули до упорядкованості суспільних відносин та самостійного народовладдя на місцях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бойко І. Й. Галичина у державно-правовій системі Австрії та Австро-Угорщини (1772 – 1918): навчальний посібник. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка 2017. С. 40-42.
2. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. Київ: Укр. письменник, 1993. С. 21.
3. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нариси суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ, 1993. С. 9–14.
4. Аркуша О. Г., Кондратюк К. К., Мудрий М. М., Сухий О. М. Час народів. Історія України XIX століття: навчальний посібник / за заг. ред. М. М. Мудрого. Львів, 2016. С. 47–49.
5. Субтельний О. Україна: історія. Київ: Либідь, 1991. С. 192.
6. Тищик Б. Й. Історія держави і права зарубіжних країн. Новий час (XVII ст. – 1918 р.): навч. посіб. Львів: Світ, 2013. С. 474.
7. Сарбей В. Г. Національне відродження України. Київ: Видавн. Дім «Альтернативи», 1999. Т.9. С.44.
8. Бойко І. Й. Галичина у державно-правовій системі Австрії та Австро-Угорщини (1772 – 1918): навчальний посібник. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка 2017. С.49.
9. Інкін В. Ф. Нарис економічного розвитку Львова у XVIII ст. Львів, 1959. С. 37.
10. Настасяк І. Ю. Організація управління Галичиною і Буковиною в складі Австрії (1772–1848 рр.): монографія. Київ: Атіка, 2006. С.105.
11. Бойко І. Й. Галичина у державно-правовій системі Австрії та Австро-Угорщини (1772 – 1918): навчальний посібник. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка 2017. С.148.
12. Настасяк І. Ю. Організація управління Галичиною і Буковиною в складі Австрії (1772–1848 рр.): Монографія. Київ: Атіка, 2006. С.106.
13. Кульчицький В. С. Апарат управління міста Львова за Статутом 1870 р. *Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична*. Львів, 1969. С. 43–44.
14. Бойко І. Й. Галичина у державно-правовій системі Австрії та Австро-Угорщини (1772 – 1918): навчальний посібник. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка 2017. С.149.
15. Настасяк І. Ю. Організація управління Галичиною і Буковиною в складі Австрії (1772–1848 рр.): Монографія. Київ: Атіка, 2006. С.107–108.
16. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нариси суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ, 1993. С.11.
17. Настасяк І. Ю. Організація управління Галичиною і Буковиною в складі Австрії (1772–1848 рр.): Монографія. Київ: Атіка, 2006. С.100.
18. Франко І. Громадські шпихліри і шпихліровий фонд в Галичині. 1784–1840 рр. *Франко І. Зібрання творів: у 50 т.* Київ: Наук. думка, 1985. Т. 44. Кн. 2. С.633–634.
19. Бойко І. Й. Галичина у державно-правовій системі Австрії та Австро-Угорщини (1772 – 1918): навчальний посібник. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка 2017. С.151.
20. Настасяк І. Ю. Організація управління Галичиною і Буковиною в складі Австрії (1772–1848 рр.): Монографія. Київ: Атіка, 2006. С.101–102.
21. Настасяк І. Ю. Організація управління Галичиною і Буковиною в складі Австрії (1772–1848 рр.): Монографія. Київ: Атіка, 2006. С.102.

22. Бойко І. Й. Галичина у державно-правовій системі Австрії та Австро-Угорщини (1772 – 1918): навчальний посібник. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка 2017. С.153.
23. Настасяк І. Ю. Організація управління Галичиною і Буковиною в складі Австрії (1772–1848 pp.): Монографія. Київ: Атіка, 2006. С.103–104.
24. Вовк О. Й. Реформа самоврядування в українських містах Галичини у складі Австро-Угорської імперії другої половини XIX століття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: серія: Право* / гол. ред. Ю.М. Бисага. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2018. Т. 1. Вип. 52. С. 10.
25. Гураль П. Місцеве самоврядування в Галичині та його конституційно-правове регулювання (1848 – 1918). *Вроцлавсько-Львівський юридичний збірник*. Львів, 2011. С. 307-322.
26. Франко І. Що таке громада і чим вона повинна бути? І. Франко. *Зібр. творів. У 50 т.* Київ: Наукова думка, 1976–1988. Т. 44, кн. 2. С. 174–180.

Стаття надійшла до редакції 08.10.2024

Стаття рекомендована до друку 08.11.2024

I. Y. Boyko

Doctor of Law, Professor

Head of the Department of the History of State, Law, and Political-Legal Studies

E-mail: igor.boiko@lnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8444-6787>

Ivan Franko National University of Lviv.

Lviv, 79000, Universytetska str., 1

LEGAL BASIS OF THE ACTIVITIES OF LOCAL GOVERNMENT BODIES AT THE CITY AND VILLAGE LEVEL IN GALICIA (1772-1867)

ANNOTATION. *Introduction.* This article analyzes the features of local self-government organization at the city and village levels in Galicia within the Austrian Monarchy (1772–1867).

Summary of the main research results. It is noted that the majority of the Ukrainian population in Galicia was concentrated in villages. For instance, in the Carpathian region, the rural population accounted for 82 % of the total population. At the beginning of the 19th century, the socio-economic life in Galician villages was characterized by the development of corvée agriculture, the growth of landlessness, and the stratification of the peasantry. The administrative-territorial division in Galicia was distinguished by the fact that the Austrian government did not create a lower tier of the state apparatus and transferred political power in rural areas to the landlords (dominions), thereby strengthening the feudal order. It is argued that significant changes in the organization of local self-government in Galicia within the Austrian Monarchy occurred after the revolution of 1848, which had a significant impact on the awakening of national consciousness among Ukrainians and the development of ideas of local self-government in Western Ukrainian lands. This was also facilitated by Austrian legislation, enacted under the influence of revolutionary ideas. In particular, the law of March 17, 1849, proclaimed the idea: “A free community is the foundation of a free state”. A new stage in the development of local self-government was marked by the Austrian law on communities in Galicia (1866), which defined that a community consists of every city, town, and village that has its own local government. The representative body of rural and urban communities in Galicia was the communal council, which “consists of elected members and members who belong to it without election (so-called virilists)”. The communal council met as necessary, but not less than once every three months. The right to convene it belonged to the head of the community or his deputy. The head was also required to convene the council if requested by 2/3 of the council members, the eldership, or the district council. He was also obliged to inform the council members about the next meeting. The council was considered competent to make decisions if more than half of the council members were present at the meeting.

Conclusions. Thus, the organization of local self-government at the city and village levels in Galicia within the Austrian Monarchy (1772–1867) demonstrates the influence of European traditions on the Western Ukrainian lands. The expansion of the rights of territorial communities in Galician villages was particularly positive, contributing to the development of Ukrainian society. Ukrainians developed democratic traditions of local self-government and always strived for orderly social relations and independent local governance.

KEY WORDS: *local self-government, rural self-government, territorial community, Galicia, the Austrian Monarchy.*

REFERENCES

1. Boyko I. Y. (2017). Galicia in the State-Legal System of Austria and Austro-Hungary (1772–1918): A Study Guide. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. P. 40–42. (in Ukrainian)
2. Nagayevsky I. (1993). History of the Ukrainian State in the Twentieth Century / I. Nagayevsky. Kyiv: Ukrainian Writer. P. 21. (in Ukrainian)
3. Kugutyak M. (1993). Galicia: Pages of History. Essays on Socio-Political Movements (19th Century – 1939). Ivano-Frankivsk. P. 9–14. (in Ukrainian)

4. Arkusha O. H., Kondratiuk K. K., Mudryi M. M., Sukhy O. M. (2016). The Time of Nations. *History of Ukraine in the 19th Century: A Study Guide* / ed. by M. M. Mudryi. Lviv. P. 47–49. (in Ukrainian)
5. Subtelny O. *Ukraine: History* (1991). Kyiv: Lybid. P. 192. (in Ukrainian)
6. Tishchik B. Y. (2013). *History of State and Law in Foreign Countries. Modern Times (17th Century – 1918): A Study Guide*. Lviv: Svit. P. 474. (in Ukrainian)
7. Sarbey V. H. (1999). *National Revival of Ukraine*. Vol. 9. Kyiv: Publishing House "Alternatives". P. 44. (in Ukrainian)
8. Boyko I. Y. (2017). *Galicia in the State-Legal System of Austria and Austro-Hungary (1772–1918): A Study Guide*. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. P. 49. (in Ukrainian)
9. Inkyn V. F. (1959). *Essay on the Economic Development of Lviv in the 18th Century*. Lviv. P. 37. (in Ukrainian)
10. Nastasiyak I. Y. (2006). *Organization of the Administration of Galicia and Bukovina within Austria (1772–1848): Monograph*. Kyiv: Atika. P. 105. (in Ukrainian)
11. Boyko I. Y. (2017). *Galicia in the State-Legal System of Austria and Austro-Hungary (1772–1918): A Study Guide*. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. P. 148. (in Ukrainian)
12. Nastasiyak I. Y. (2006). *Organization of the Administration of Galicia and Bukovina within Austria (1772–1848): Monograph*. Kyiv: Atika. P. 106. (in Ukrainian)
13. Kulchytsky V. S. (1969). The Administrative Apparatus of the City of Lviv According to the Statute of 1870. *Bulletin of Lviv University. Legal Series*. P. 43–44. (in Ukrainian)
14. Boyko I. Y. (2017). *Galicia in the State-Legal System of Austria and Austro-Hungary (1772–1918): A Study Guide*. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. P. 149. (in Ukrainian)
15. Nastasiyak I. Y. (2006). *Organization of the Administration of Galicia and Bukovina within Austria (1772–1848): Monograph*. Kyiv: Atika. P. 107–108. (in Ukrainian)
16. Kugutyak M. (1993). *Galicia: Pages of History. Essays on Socio-Political Movements (19th Century – 1939)*. Ivano-Frankivsk. P. 11. (in Ukrainian)
17. Nastasiyak I. Y. (2006). *Organization of the Administration of Galicia and Bukovina within Austria (1772–1848): Monograph*. Kyiv: Atika. P. 100. (in Ukrainian)
18. Franko I. (1985). Public Granaries and the Granary Fund in Galicia. 1784–1840. *Franko I. Collected Works: in 50 vols*. Kyiv: Scientific Thought. Vol. 44. Book 2. P. 633–634. (in Ukrainian)
19. Boyko I. Y. (2017). *Galicia in the State-Legal System of Austria and Austro-Hungary (1772–1918): A Study Guide*. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. P. 151. (in Ukrainian)
20. Nastasiyak I. Y. (2006). *Organization of the Administration of Galicia and Bukovina within Austria (1772–1848): Monograph*. Kyiv: Atika. P. 101–102. (in Ukrainian)
21. Nastasiyak I. Y. (2006). *Organization of the Administration of Galicia and Bukovina within Austria (1772–1848): Monograph*. Kyiv: Atika. P. 102. (in Ukrainian)
22. Boyko I. Y. (2017). *Galicia in the State-Legal System of Austria and Austro-Hungary (1772–1918): A Study Guide*. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. P. 153. (in Ukrainian)
23. Nastasiyak I. Y. (2006). *Organization of the Administration of Galicia and Bukovina within Austria (1772–1848): Monograph*. Kyiv: Atika. P. 103–104. (in Ukrainian)
24. Vovk O. Y. (2018). Reform of Self-Governance in Ukrainian Cities of Galicia within the Austro-Hungarian Empire in the Second Half of the 19th Century. *Scientific Bulletin of Uzhgorod National University: Law Series* / Chief Editor Yu. M. Bysaga. Uzhgorod: Helvetika Publishing House. Vol. 1. Issue 52. P. 10. (in Ukrainian)
25. Hural P. (2011). Local Self-Governance in Galicia and Its Constitutional-Legal Regulation (1848–1918). *Wroclaw-Lviv Legal Collection*. P. 307–322. (in Ukrainian)
26. Franko I. (1985). What Is the Community and What Should It Be? *Franko I. Collected Works: in 50 vols*. Kyiv: Scientific Thought. Vol. 44. Book 2. P. 174–180. (in Ukrainian)

The article was received by the editors 08.10.2024

The article is recommended for printing 08.11.2024

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-02>

УДК 340.15(34):316.342.3

О. А. ГАВРИЛЕНКО

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародного і європейського права

E-mail: o.gavrylenko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

І. А. ЛОГВИНЕНКО

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави та права

E-mail: igor_logv@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000000315054418>

Харківський національний університет внутрішніх справ

м. Харків, 61000, просп. Льва Ландау, 27

Є. С. ЛОГВИНЕНКО

кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри

конституційного і міжнародного права та прав людини

E-mail: evgeniyalogvinenko11@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7687-843X>

Харківський національний університет внутрішніх справ

м. Харків, 61000, просп. Льва Ландау, 27

СТАНОВЛЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВАРНО-КАСТОВОЇ СИСТЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА В СТАРОДАВНІЙ ІНДІЇ: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

АНОТАЦІЯ. Вступ. Стародавня Індія завжди викликала інтерес політиків, науковців. Багато поколінь істориків і правознавців намагалися з'ясувати особливості становлення давньоіндійської цивілізації. Їхній до-робок дозволяє сьогодні не лише скласти цілісне уявлення про давню історію індійської держави і права, але й системно та поглиблено розкрити становлення її правових інститутів, формування політичної культури, соціального устрою тощо. Разом з тим, залишається чимало питань, які викликають дискусії та потребують поглибленого вивчення. Серед них – становлення та розвиток варно-кастової системи організації суспільства.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У статті досліджено історію становлення варн в Стародавній Індії. Проаналізовано процес ієрархізації варн та визначено його особливості. Розкрито причини трансформації варнової системи, наслідком якої стало утворення (як усередині варн, так і поза їх межами) нових ендогамних груп – джаті. З'ясовано сутність соціальної категорії «каста». Показано, що з появою численних джаті та становленням кастової системи варни не відігравали значної ролі в житті суспільства і лише визначали статус каст, якщо вони до них належали.

Висновок. Обґрунтовано висновок про те, що «варна», «каста», «джаті» не тотожні соціально-правові категорії. Вони відображають особливості становлення давньоіндійського суспільства та мають враховуватися науковцями для більш поглибленого вивчення варно-кастової організації суспільства в Стародавній Індії.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: Стародавня Індія, варна, каста, джаті, брахман, кшатрій, вайш'я, шудра, чанда-ла.

Як цитувати: Гавриленко О.А., Логвиненко І.А., Логвиненко Є.С. Становлення та особливості варно-кастової системи організації суспільства в стародавній Індії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, серія «Право». 2024. Вип. 38. С. 16-30. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-02>

In cites: Havrylenko O.A., Lohvynenko I.A., Lohvynenko Ye.S. (2024). Formation and features of the varna-caste system of social organization in ancient India. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (38), P. 16-30. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-02> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Стародавня Індія завжди викликала інтерес політиків, науковців та, взагалі, широкого кола поціновувачів старожитностей.

Варто пригадати, що у різні епохи такі відомі історичні діячі як Олександр Македонський, Наполеон I Бонапарт та інші мріяли

заволодіти Індією, яка, на їхнє переконання, відкривала можливості до встановлення всесвітнього панування.

Дослідників же приваблювала самотність історія та культура Індії, зокрема казковість та яскравість сюжетів давньоіндійських епічних поем, – Махабхарати та Рамаїни, –

де благородство, чесність і сміливість головних міфологічних персонажів (Крішні, Рами, Юдхіштхіри, Бхімасени, Арджуни та ін.) ставали запорукою торжества справедливості та правди. Не одне покоління істориків і правознавців намагалися розібратися в особливостях давньоіндійської цивілізації, чим вона вирізнялася від інших цивілізацій Стародавнього світу. Їхній доробок є важливим внеском в індологію і дозволяє сьогодні не лише скласти цілісне уявлення про давню історію Індії, а й більш системно та поглиблено вивчати становлення її правових інститутів, формування політичної культури, соціального устрою тощо. Разом з тим, залишається чимало питань, які викликають дискусії та потребують більш поглибленого вивчення. Серед них – становлення та розвиток кастової системи організації суспільства.

Принагідно зауважимо, що при вивченні організації давнього суспільства в літературі широко використовується термін «каста», хоча в індійській традиційній культурі він не зустрічається. Тут загальновживаним є поняття «джаті», яке більшість дослідників ототожнює з кастою. Також можемо констатувати, що серед науковців відсутній єдиний погляд на співвідношення таких соціальних груп як «варна» і «каста», є розбіжності у розумінні причин їх виникнення та впливу на розвиток давньоіндійського суспільства. Варто також зазначити, що кастова система з давніх часів до сьогодні показала свою консервативність та стійкість у змінному глобальному світі і залишається феноменальним фактором, який багато в чому визначає характер суспільних відносин в Індії.

Отже, дослідження витоків становлення кастового суспільства допоможе не лише зрозуміти особливості суспільно-політичних процесів в модерній Індії, а й визначити об'єктивні фактори, що впливають на характер та масштаби трансформації традиційного суспільства Сходу.

Стан опрацювання проблеми. Еволюція індійського кастового суспільства викликає інтерес науковців вже протягом тривалого часу. У доволі значній зарубіжній історіографії Індії, чимало праць присвячено кастам: причинам і принципам їх утворення, історії становлення, сутності, взаємодії між собою тощо. Дослідники намагалися розібратися як касти впливали на розвиток суспільних відносин та як кастова система сприймала навколишній світ. Водночас, варто зауважити, що в Україні питання, пов'язані з еволюцією давньоіндійського права, висвітлювалися у юридичній літе-

ратурі переважно навчального характеру. Серед видань останнього часу можна назвати праці колективу авторів Львівського державного університету внутрішніх справ [1], колективу харківських вчених під керівництвом О.М. Бандурки [2], авторського колективу ЛНУ імені Івана Франка (І.Й. Бойка, Б. Й. Тищика, А.В. Кольбенка та ін.) [3]. Що ж стосується суто наукових досліджень, то їхня кількість в Україні є доволі невеликою. З-поміж них інтерес становлять розвідки Н.В. Аніщук [4], В. Білик [5], Є.С. Великої (Логвиненко) та І.А. Логвиненка [6; 7], О.А. Гавриленка [8], Д.Г. Каюк [9], Л.Я. Коритко та В.О. Джуган [10], О.С. Рождественської [11; 12], І.М. Мищака [13], О.О. Томкіної [14] Т.М. Щербини [15]. Проблема ж становлення та специфіки варно-кастової системи організації суспільства в Стародавній Індії в наукових працях вітчизняних правознавців майже не висвітлювалася.

Метою дослідження є з'ясування передумов, причин та особливостей становлення варно-кастової системи в Стародавній Індії. Мета дослідження обумовлює вирішення конкретних авторських завдань: з'ясувати передумови та причини виникнення варн в Індії; розкрити значення і роль варн в правовій організації давньоіндійського суспільства; показати історію виникнення каст, з'ясувати основні принципи їхнього утворення; показати сутність та співвідношення соціальних категорій: «варна», «каста», «джаті»; проаналізувати та охарактеризувати процес становлення варно-кастової системи в Стародавній Індії; визначити особливості кастової системи організації давньоіндійського суспільства; зробити висновки, де показати наступність суспільно-правових традицій в історії Індії, які виявляються, насамперед, у стабільному функціонуванні кастової системи протягом багатьох століть.

Методологія дослідження. Виконання наукових завдань, які були визначені при роботі над темою дослідження, обумовлювало використання різноманітного методологічного інструментарію. Широко застосовувався історичний метод, завдяки якому з'ясовано конкретно-історичні передумови та визначено причини утворення в давньоіндійському суспільстві варно-кастової системи. Соціологічний підхід та порівняльний аналіз став у нагоді при вивченні особливостей організації суспільства Стародавньої Індії, тих соціальних груп, які сформувалися в ньому та, врешті, склалися в єдину кастову систему. Історико-порівняльний метод дозволив побачити часові зміни у статусі варн і каст та показати як вони впливали на

розвиток давньоіндійської цивілізації. Герменевтичний підхід та метод системного аналізу використовувалися при опрацюванні першоджерел: Вед (текстів Священного писання), дхармасутр (найдавніших зібрань приписів, що регулювали життя особи в сім'ї, визначали соціальний статус кожної категорії населення, їх взаємовідносини між собою та владою), дхармашастр (книг про норми моралі та правила поведінки представників різних соціальних верств населення), упанішад (релігійно-філософських трактатів), епічних поем, міфів тощо. Врешті, теоретичні розробки, узагальнення та висновки індологів різних поколінь, а також правознавців, які зверталися до даної проблеми, стали суттєвим підґрунтям у проведенні дослідження.

Виклад основного матеріалу. Зазвичай, науковці вказують на складність дослідження держави і права Стародавньої Індії, насамперед, через відсутність тогочасних історичних трактатів адже давні індійці не вели жодної хроніки і не вивчали власної історії. Проте, це не так. Китайський філософ, буддист-паломник Сюань-цзан, який мандрував Індією в першій половині VII століття, залишив свідчення про дбайливе ставлення давніх індійців до свого минулого. «Що стосується записів про події, – писав він, – то кожна провінція має свого чиновника, який зберігає їх у письмовому вигляді. Запис цих подій у повному обсязі називається – Нілапіта («Блакитні аннали»). В записах згадуються добрі і злі події, лиха та щасливі випадки» [16, с. 78]. Як бачимо, давні індійці дуже уважно ставилися до своєї минувшини, але складені ними хроніки, на жаль, не дійшли до нашого часу. Тут важливо зважити на культурну традицію Індії, яка склалася у давнину і протягом тисячоліть вимагала безумовного та безперечного знання релігійних ритуалів, сакральних текстів, дхармічних настанов, епічної поезії. Ці знання із покоління в покоління передавалися в усній формі, а брахмани (жреці) невпинно слідкували за їх правильністю і достовірністю. Саме тому більшість текстів священних писань, епічних поетичних творів сьогодні доступні дослідникам. Звичайно, вони збереглися не повністю, та з часом зазнали деяких змін, проте дають можливість скласти цілісне уявлення про соціальну історію Стародавньої Індії, побачити її особливості.

Велике значення для вивчення історії давньоіндійської держави і права мають археологічні джерела. Завдяки роботі археологів встановлено, що вже в V тис. до н.е. на теренах Північної Індії з'являються перші поселення.

У IV тис. до н.е. тут склалася доволі розвинена система землеробства, нового якісного рівня досягло гончарство та обробка металів. Друга половина III тисячоліття ознаменувалася формуванням Індської (Хараппської) цивілізації, яка територіально перевищувала давні цивілізації Месопотамії та Єгипту [17]. Вона датується 2300-1750 рр. до н.е. і характеризується високою культурою будівництва міст, розвинутою системою іригації, активною торгівлею з Афганістаном, Персією, півднем Середньої Азії. Відома була писемність у вигляді 396 знаків-малюнків, яка донині повністю не прочитана. Вдалося лише встановити прочитання імен божеств і давнього календаря. Знайдені статуетки богині-матері, а також богинь родючості, землеробства і рослинності свідчать про те, що вони мали важливе ритуально-релігійне значення для тогочасних мешканців. Інколи зустрічаються зображення, схожі сюжети яких можна побачити в Стародавній Месопотамії, що свідчить про зв'язок цих культур [18, с. 18-25]. Деякі риси індської цивілізації, зокрема в сфері релігійно-культурного життя та правових звичаїв, збереглися і виявилися у ведійському періоді історії Індії [19, с. 33-42].

Індська цивілізація проіснувала майже шість століть і на початку II тис. до н.е. занепадала. Зникла писемність, стала слабкою центральна влада. Археолог Д. Макінтош так описує те, що відбувалося в Мохенджо-Даро – одному з найбільших і колись квітучих міст: «...Погано побудовані будинки, гончарні печі, ... важливі громадські споруди, наприклад Велика баня занедбані, ...трупні скидали до покинутих будинків або залишали на вулиці, замість того, щоб шанобливо поховати з дотриманням відповідного обряду. Деякі кам'яні скульптури були навмисно розбиті». Подібна ситуація, зазначала дослідниця, спостерігалася у багатьох містах і селищах, а деякі з поселень були зовсім покинуті [20, с. 91].

Раніше історики вважали, що міста Хараппської культури були зруйновані аріями, які вторглися в долину Інду. Однак, матеріали археологічних розкопок надають підстави стверджувати, що криза індської цивілізації почалася ще до появи аріїв. До того ж, як показують останні дослідження, жодного «блискавичного вторгнення» аріїв не було. Ці племена, ймовірно, прийшли з Белуджистану і поступово просуваються у північно-західному напрямі вглиб Індостану. З проникненням углиб півострова племена аріїв змішувалися з місцевим населенням, яке не зазнавало серйозних утисків або ж тиску з боку прибульців [18, с. 26-27].

Матеріали археологічних розкопок викликали дискусію серед науковців щодо структури тогочасного суспільства та правового статусу окремих категорій населення. Не вдаючись до аналізу доводів індологів, котрі відстоюють своє бачення на процеси соціальної диференціації, маємо констатувати відсутність беззаперечних аргументів щодо існування, наприклад, як окремих категорій населення рабів і воїнів. Водночас, більшість дослідників схильні вважати прийнятною думку про стратифікацію хараппського суспільства на три великі групи – жерців, торговців і землеробів та робітників.

Отже, за часів існування індської цивілізації відбулося ранжування населення на окремі групи – служителів культу (жерців) та вільних людей, серед яких на щаблях соціальної ієрархії вище знаходилися землероби і торговці, нижче – ремісники та робітники. Такий поділ суспільства дозволяє припустити, що вже за хараппської культури, тобто до проникнення аріїв у долину Інду, створювалися передумови диференціації тогочасного суспільства, які, в подальшому, сприяли утворенню варн у Стародавній Індії.

У наступний, ведійський період давньоіндійської історії (кінець II – перша половина I тис. до н.е.) племена аріїв більш активно встановлювали свій контроль над територією Індостану. Наприкінці першої третини I тис. до н.е. у басейні ріки Ганг з'явилися нові державні утворення – Магадха, Кошала, Ватса, Анга, Аванті, Куру, Малла та ін. Перші поселення аріїв з часом перетворилися на міста, які стали центрами політичної влади [21, с. 35-36]. Тут процвітала торгівля та різноманітні ремесла.

Поступово трансформувався суспільний лад. У текстах вед можна знайти повідомлення, що наприкінці II тис. до н.е. арії об'єдналися в союзи племен, усередині яких відбулося майнове і соціальне розшарування, виділилася еліта – жрецтво та воєнна знать. Племені вожді ставали правителями, спочатку – виборними, згодом їхня влада стала спадковою. «Однак навіть після того, як влада стала спадковою, – зазначав Шри Ауробіндо, – володар ще довго залежав від народу, який мав давати згоду на його формальне обрання» [22, с. 368], тобто фактично затверджувати на посаді. В державних утвореннях Індії поряд з монархічною формою правління, також утворювалися кшатрійські аристократичні республіки, що для Стародавнього Сходу не притаманно [22, с. 370].

Упродовж ведійського періоду (XIII-VII ст. до н.е.) у давньоіндійському суспільстві

остаточно сформувалося чотири основні стани-варни: брахманів (жерців), кшатрійів (племінних вождів і воїнів), вайш'їв (самостійних землеробів, скотарів, торговців) і шудр (ремісників, наймитів, слуг та іншого вільного населення) [19, с. 23-53].

Термін «варна» має декілька основних значень – «вид», «колір», «якість», «розряд» людей. Кожна варна асоціювалася з певним кольором: з білим – брахмани, з червоним – кшатрії, з жовтим – вайш'ї, з шудрами – чорний. Білий колір символізував благість (sattva), червоний – пристрасть (rajas), жовтий – змішання цих двох якостей, чорний – темряву (tamas). Ще в 70-х рр. минулого століття дослідники звернули увагу, що такі ж самі кольори символізували три соціальні групи, які склалися в I тисячолітті до н.е. у саків, скіфів та інших індоіранських народів: «Сама назва цих груп, індійською «варна», а іранською «пиштра» – означає «колір».

Стану жерців личить білий колір..., стану рядових общинників до вподоби жовтий..., стану воїнів, до якого належить цар, – червоний колір і зброя. Давня індоіранська назва цих воїнів «ратайштар» – «той, хто стоїть на колісницях». Інше їхнє найменування утворено від слова «хшайя» – «цар», від якого походить назва варни воїнів-кшатрійів» [23, с. 93-94].

Соціальний поділ індійських та іранських племен на військову знать, жерців, вільних общинників отримав оформлення та закріплення в аналогічних ідеологічних уявленнях і правових нормах. Кожна з названих груп співвідносилася з визначеним кольором (жреці з білим, військова знать із червоним тощо).

Як бачимо, процес соціальної стратифікації аріїв та інших етносів іранської групи мав багато спільних рис. Однак, з поступовим проникненням аріїв углиб Індостану, впливи місцевого населення на усі сфери їхнього життя ставали більш відчутними [24], що зумовило особливості формування чотириварнової системи в Стародавній Індії.

Поділ давньоіндійського суспільства на три страти – брахманів, кшатрійів, вайш'їв – відбувся значно раніше, ніж виникла четверта варна. Якщо згадки про перші три варни можемо знайти у найдавніших релігійних гімнах, то назва четвертої – шудри вперше зустрічається в X мандалі Рігведи [25, с. 93].

Тут викладено найбільш ранню легенду походження всіх варн від Пуруша, який уособлював водночас вище духовне начало і першолюдину. Його принесли собі в жертву боги:

«Коли вони розділили Пуруша, скільки частин у них вийшло?

Як вони називають його рот, руки? Як вони називають його стегна і ноги?

Його рот став брахманом, (його) руки стали раджанья (кшатріями – авт.),

Стегна його стали вайш'ями, з ніг його зробили шудру» [26, с. 519].

Сюжет з Рігведи про утворення варн із деякими змінами відтворено у більш пізніх за хронологією Законах Ману: «...з першопричини невидимої, вічної, що утворює реальне і нереальне, виник дух Пуруша, який у світі прославляється під ім'ям Брахми». «Заради процвітання світів» Брахма створив зі своїх вуст, рук, стегон і ступень ніг брахмана, кшатрія, вайш'ю та шудру [27, с. 80].

Першоджерела містять й інші історії виникнення варн. У Шатапатха Брахмане викладена легенда про їхнє походження від божественних елементів бога вогню Агні. Вайю-Пурана повідомляє, що поява чотирьох суспільних страт пов'язана з синами Шаунаки. У «Махабхараті» [28, с. 43-44] Бхрігу розповідає, що Брахма створив спочатку брахманів, а потім і інші варни, кожна з яких мала свій колір: брахмани – білий, кшатрії – криваво-червоний, вайш'ї – жовтий, шудри – чорний. Бхрігу пояснює, що спочатку всі народженні з Брахми були брахманами, а з часом через свої діяння кожен отримав колір (варну). «Різкі, гнівливі», схильні до насильства, які «обагрили руки кров'ю» стали кшатріями. Хто не думав про свій релігійний обов'язок і займався скотарством або землеробством «дійшов до стану вайш'їв». Жадібні, «любители неправедності», «чорні, які втратили чистоту» і жили різною роботою, склали варну шудр. Решта, – ті, хто через невігластво відмовилися від призначеного обов'язку, «втратили знання» та вдалися до розпусного життя, – об'єдналися в численні нижчі роди і племена, які почали жити за своїми звичаями і канонами. Як бачимо, соціальна нерівність у давньоіндійських джерелах пояснюється природними якостями людей та божественною волею, котра розумілася як вища справедливість, а тому утворення варн сприймалося як беззаперечна даність.

Ймовірно, формування варн відбувалося водночас на великій території Північної Індії. За своєю суттю цей процес дослідники пов'язують з об'єднанням племен. Якщо племена об'єднувалися як рівні між собою, то такі суспільні групи розглядалися як представники однієї варни. У випадках, коли об'єднання відбувалося на інших засадах, то статус нерівноправного, підкореного племені визначався як нижча варна. На переконання науковців, такий підхід до розуміння процесу утворення

варн пояснює те, що деякі великі племена склалися виключно зі членів однієї варни.

Варто звернути увагу на те, що в ранній період історії індоаріїв у процесі формування варн домінував етнічний фактор. Пізніше – спадковість та рід занять визначали належність до варни, яка вже окреслювала права і обов'язки її представників. Поступово вибудовувалася ієрархічна система варн. Тут варто пригадати «трифункційну теорію» Ж. Дюмезіля, за якою усі давні індоіранські суспільства, а також божества поділялися «у порядку зниження рангу» на три групи з чітко визначеними функціями – релігійною, військовою та економічною. На переконання дослідника, саме ці три функції «у різних точках індоіранського ареалу призвели до реального чи ідеального поділу членів суспільства на жреців, воїнів і виробників матеріальних благ (останні конкретизуються у відповідності до потреб моменту)». Безперечним підтвердженням своєї теорії Ж. Дюмезіль вважав існування в Стародавній Індії «ієрархічної структури трьох варн – жреців, воїнів, скотарів (яких на нижчому рівні доповнювали шудри)» [29, с. 21, 25-26, 29].

Ієрархія варн склалася не одразу. Боротьба за першість між брахманами і кшатріями була тривалою і загострилася у VII ст. до н.е., коли в багатьох державах відбувалися палацові перевороти, що закінчувалися усуненням від влади брахманів та започаткуванням правлячих династій кшатріїв. На жаль, нам не відомий перебіг історичних подій цієї боротьби, лише уривчасті згадки про неї дійшли до нашого часу. Аналізуючи доступні сьогодні індологам першоджерела В.В. Струве ще понад вісімдесят років тому відзначив своєрідну локальність протистояння брахманів і кшатріїв, яка полягала в тому, що «широкі маси індійських общин стояли осторонь від цієї політичної боротьби» [30, с. 410].

Поступово брахмани повернули собі лідерство в суспільстві, про що свідчать тексти упанішад. Згадки про варни тут порівняно нечисленні, проте цікаві тим, що зверхність жрецького стану показано через історію утворення інших соціальних страт. Так, наприклад, Бріхадараньяка-упанішада містить легенду про походження з Брахмана іпостасей трьох варн – «кшатра», «віш» і «шудра» (І.4.11): «Воістину, спочатку [все] це було одним Брахманом. Будучи одним, він не розширювався. Він створив ще кращий образ: кшатру – тих, хто кшатрії серед богів: Індру, Варуну, Сому, Рудру, Парджанью, Яму, Мрітью, Ішану. Тому немає нічого вищого за кшатру. Тому при раджасуйї

брахман шанує кшатрія як вищого, він віддає цю честь одній кшатрі. І все ж Брахман – джерело кшатри. Тому, якщо цар і досягає вищого становища, під кінець він знаходить притулок у Брахмані, своєму джерелі. І хто ображає його [брахмана], той нападає на власне джерело. Він стає тим гірше, чим краще той, кого він образив» [31].

Для суспільно-державної організації та права давніх етносів велике значення мала релігія, яка пояснювала зверхність одних членів соціуму над іншими. Брахманам, як провідникам релігійного життя, вдалося сакралізувати не тільки поділ давньоіндійського суспільства на варни, а й свою зверхність у ньому. Крім суспільних переваг вони мали і матеріальні зиски. Однак значно більші матеріальні ресурси та військова сила була у кшатріїв. Здебільшого представники варни кшатріїв ставали правителями, але не мали релігійної влади, яка регламентувала суспільні відносини і знаходилася в руках брахманів. Отже, влада правителя не була абсолютною, оскільки він мав рахуватися з вищим жрецтвом. Високий статус брахмана наголошено в Апастамбадхармасутрі: «Знай, що десятирічного брахмана та столітнього кшатрія слід вважати батьком і сином, але з цих двох батько – брахман» [32, с. 69]. Цю норму бачимо і в Законах Ману (II, 135). Навіть правитель мав поступитися дорогою снатаці (брахману, який завершив період учнівства та у зв'язку з цим здійснив ритуальний обряд омовіння) (II, 139). Дхармашаstra Яджнавалк'ї приписує правителю «бути з брахманами терплячим, із друзями – прямим, із ворогами – гнівним, зі слугами та підданими – подібно батькові» (I, 334). До того ж, володарю наказувалося: «вчених брахманів... завжди селити, наділяючи дарами, надаючи пошану і повагу» (I, 339) [33].

Варна визначала дхарму людини. За Апастамбадхармасутрою брахман мав вчитися, навчати, проводити релігійні обряди жертвопринесення як для себе, так і для інших, «дарувати (роздавати милостиню, – авт.), успадковувати, збирати колосся та інше незібране, тобто дике коріння та плоди». Такі ж заняття приписувалися кшатрію, «за виключенням навчати, проводити обряди жертвопринесення для інших, приймати дари, але понад те – мав управляти, накладати покарання і битися у битвах». На вайш'ю покладалися обов'язки кшатрія, окрім управлінських функцій, «накладання покарання» і участі у військових баталіях. Додатковими заняттями визначалися – землеробство, торгівля та «догляд корів» (II.5.10). Дхарма шудри, – того хто «осквернив

себе дурними вчинками», – «служіння іншим варнам і чим вище варна, тим більше для нього благо» (I.1.1) [32, с. 69].

Варто звернути увагу й на те, що Вішну-сміті визначає ще й загальну дхарму для усіх чотирьох варн: «Терпіння, правдивість, смиренність, чистота, щедрість, володіння органами почуттів, не заподіяння шкоди живим істотам, покірність старшим, паломництво святими місцями, співчуття, чесність, відсутність жадібності, шанування богів і брахманів, відсутність заздрості».

Три вищі варни вважалися «двічі народженими» (двіджа): перше – природнє, друге – шляхом проведення релігійного обряду посвячення (упанаяни), який надавав право на участь у ведійському культі і на читання священних ведійських текстів. Апастамбадхармасутра пояснює важливість упанаяни так: «Це друге народження – найкраще. Оскільки воно обумовлює духовний розвиток і відкриває можливості до звільнення. Батько і мати породжують лише тіло» (I.1.1) [32, с. 15-16]. В Законах Ману наголошено: «З двох [батьків] – того, хто дає народження і того, хто дає знання Веди, – найповажніший батько, що дає знання Веди; адже народження, дане Ведою, вічне [і] після смерті, і у цьому світі» (II, 146). Для кожної варни визначався час проведення обряду ініціації. Брахмани мали пройти посвячення весною, кшатрії – влітку, вайш'ї – восени. До того ж, встановлювалися вікові рамки проведення упанаяни: для брахманів – від 8 до 16 років, кшатріїв – від 11 до 22 років, вайш'їв – від 12 до 24 років (АД I.1.1; ЗМ II, 37-38).

Сам обряд посвячення з'явився у аріїв задовго до їхнього проникнення в Індію. Найважливіша його частина полягала в тому, що хлопчикові (або ж юнакові), який був одягнений як аскет і тримав у руках посох, накладали на ліве плече священний шнур (упавіту) і протягували під правою рукою. Його він мав носити постійно. На цьому шнурі було три нитки, на кожній з яких дев'ять вузлів. Законодавством Стародавньої Індії чітко визначалися релігійні атрибути й одяг представників вищих варн. Ці приписи мають статусний характер, що свідчить про чітку ієрархію станів у суспільстві. Так, наприклад, священний шнур брахмана робився з бавовни, кшатрія – з коноплі, вайш'ї – з вовни (ЗМ II, 44). Посох брахмана мав бути з дерева палаша і «досягати до верху волосся», кшатрія – з дерева ньягродха (або вата чи кхадира) довжиною до лоба, вайш'ї – з дерева бадара чи удумбара висотою до носа (ЗМ II, 41, 45-46; АД I.1.2). Стосовно одягу, то

брахману вона виготовлялася з конопель, кшатрію – з льону, а вайш'ї – зі шкіри (АД I.1.2).

Шудри були позбавлені не лише права на посвячення, але й на інші обряди, при здійсненні яких було обов'язковим читання віршів із священних Вед. Отже, шудри не допускалися до ведійського культу і вважалися «єдинонародженими». Релігійна нечистота – найголовніша ознака, яка характеризувала шудру і свідчила про те, що ця категорія населення перебувала поза суспільством аріїв та їхньою общинною організацією. Сьогодні більшість індологів переконана в тому, що шудрами в Стародавній Індії ставало автохтонне населення. У ведичну епоху багато неарійських племен і народів Індії залишалися ще зовсім чужими суспільству аріїв. У ведах вони зображуються як такі, що «не мають звичаїв», «не знають релігії» і часом як «істоти, позбавлені всього людського». Втім, вже й веда надають свідчення етнічного та культурного синтезу. В наступну епоху цей синтез прискорився. Характерним для брахманізму було те, що він, поширюючись, не скасовував племінних культів, а визнавав місцевих богів за нижчі прояви своїх власних і, таким чином, включав їх у свою систему, внаслідок чого неарійські племена «входили до брахманічного суспільства», тобто утворювали нову варну.

Соціально-правовий статус шудр в індології визначався по-різному. Не одне покоління науковців зверталися до цієї проблематики. Так, у 30-50-х роках ХХ ст. серед науковців домінувала думка про те, що корінне населення півострова Індостан внаслідок «арійського вторгнення» перебувало на становищі рабів, які й утворили окрему варну шудр [30, с. 404]. Проте Г.Ф. Ільїн на підставі аналізу давньоіндійських збірників законів переконливо довів, що шудру не можна ототожнювати з рабом, оскільки він мав права, сплачував податок і не був чужою власністю. Дослідник дійшов висновку, що «не лише шудри не були варною рабів, а й жодна інша варна не була рабською», оскільки «питання станового ладу і пов'язані з цим питання – відношення варн до держави, відношення їх одна до одної, станові привілеї та відносини тощо – настільки ретельно розроблені в давньоіндійських збірниках законів, що замовчування про особливу варну рабів може означати лише відсутність такої варни» [34, с. 96, 106-107].

Отже, ототожнювати шудр із рабами не можна, хоча становище багатьох із них було фактично близьким до рабського. В Джаймінія-брахмане передано історію створення шудри зі ступень Праджапаті без участі бога.

Отож, його богами є господарі дому і він мав заробляти собі на життя миттям ніг. Ця легенда, як бачимо, акцентовано підкреслює низький статус шудр, принизливе до них ставлення.

Проте, варна шудр не була однорідною. Вона умовно поділялася на «чистих» (аніравасіта) та «нечистих» (ніравасіта). Останні фактично не приймалися індуським суспільством і знаходилися в становищі тієї частини населення, яка пізніше дістала назву «недоторканні». Англійський індолог А. Бешем вважав, що головними критеріями, які відрізняли ці дві групи шудр – звичаї та рід занять [35, с. 154]. «Чистий» шудра мав служити вищим варнам, харчуватися недоїдками свого хазяїна, доношувати його одяг, у побуті користуватися знайденим на смітнику начинням. Шудра мав бути впізнаваним не лише за своїм поношеним одягом, але й за поголеною головою (ЗМ, V, 140; АД, II.2.3). Йому заборонялося мати статки і накопичувати багатства (навіть якщо і була така можливість), оскільки це може пригнічувати брахмана. За Законами Ману, якщо шудра «чистий, слухняний вищим» і покірний, то у наступному житті, його чекало «вище народження» (ЗМ, X, 129; IX, 335). Шудра мав право на рівний шлюб, розпоряджатися майном (купувати, дарувати, передавати у спадок), виступати свідком в суді.

Незважаючи на приписи, які застерігали шудр від збагачення, зустрічалися непоодинокі випадки їх ігнорування. Вже у ведійський період було чимало доволі заможних «єдинонароджених». В Чхандогья-упанішаді оповідається про шудру Джанашруті, який подарував брахману Райкві тисячу корів, колісницю з мулами, золоте намисто, поселення, де жив брахман. До того ж віддав брахману власну дочку, щоб та стала його дружиною (IV, 2). Навіть у священних писаннях брахманів зустрічаються описання шудр «як народжених без участі бога та релігійного ритуалу, але вододіючих великою кількістю худоби». Оскільки худоба вважалася головним мірилом багатства, то володіння ним робило шудру заможним та економічно незалежним.

«Єдинонароджені» відігравали помітну роль і в політико-правовому житті Стародавньої Індії. Півстоліття тому, досліджуючи давньоіндійський епос П. Грінцер відзначав, що «соціальним фоном» Махабхарати і Рамаїни є система чотирьох варн, яка ще не була жорсткою та незмінною. Свідченням того, на думку науковця, є «різноманітне відображення боротьби брахманів, кшатріїв і навіть шудр за політичний вплив та верховенство». Так, напри-

клад, епічний герой Юдхіштхіра стверджує, що добродішній шудра є вищим за нечесних брахманів, навіть якщо вони вивчили чотири Веди; а в притчі про брахмана і мисливця сказано, що «підступний і злий брахман подібний шудрі, тоді як шудра, старанний у правді й аскетизмі, стає брахманом». Аналізуючи більш пізню класичну санскритську літературу П. Грінцер дійшов висновку, що структура чотирьох варн в Індії «ніколи не була занадто ригідною» [36, с. 169].

Ш. Ауробіндо визначив і охарактеризував особливості суспільної системи Стародавньої Індії, що визначалася правовими та не правовими звичаями. «Уся індійська система, – писав він, – була побудована на тісній співучасті всіх чотирьох груп у спільному житті, причому кожна домінувала у своїй царині: брахмани – в релігії, вченості та літературі, кшатрії – у військовій справі, в управлінні державою і в міждержавній політиці, вайш'ї – у примноженні багатства і розвитку продуктивної економіки, але ніхто, включно з шудрами, не був позбавлений своєї частки у справах суспільства, дієвої ролі та голосу в політиці, адміністрації, судочинстві. У результаті старовинна індійська система так і не розвинулася, у всякому разі сталого розвитку не отримали форми виняткового правління якоїсь однієї соціальної групи, чим тривалий час і достатньо помітно була відзначена політична історія інших країн» [22, с. 394-395]. Особливістю Стародавньої Індії, на переконання науковця, було те, що верховенство однієї варни не виключало політичного та суспільного впливу інших, жодна соціальна група не могла встановити жорсткий диктат і «подавити вільне життя» інших. Політичної боротьби між станами, як в інших державних утвореннях Стародавнього Світу, зокрема Греції і Римі, не спостерігалось. Причиною цього, вважав Ш. Ауробіндо, було те, що до органів державної та адміністративної влади «входило фіксоване число представників брахманів, кшатріїв, вайш'їв і шудр» [22, с. 396]. Правитель при прийнятті управлінських, фінансових, вагомих політичних рішень мав отримати згоду своїх міністрів, серед яких були представники усіх варн. Влада монарха з часом зростала, проте так і не стала абсолютною.

Отже, шудри мали суттєвий вплив на державно-правове життя Стародавньої Індії. Незважаючи на законодавчі приписи, які передбачали основне й найголовніше заняття «єдинопородженим» – служіння вищим варнам, шудри досягали значних політичних висот, навіть ставали правителями [37, с. 253].

У IV ст. до н.е. придворний цирульник Махападма Нанда, мати якого була шудрянкою, став правителем Магадхи. У брахманських текстах і династичних списках (пуранах) династію Нандів називають «шудрянською», а самих Нандів – «недобродішними і низькими». Неприязнь до Нанда в давніх джерелах пояснюється незаконним способом отримання ним влади. Матсья-пурана повідомляє, що «Махападма покінчив з усією владою кшатрійською» і став «єдиновладним правителем, який об'єднав все під своєю державою». Володарював він до глибокої старості (помер у віці 88 років). Після смерті Махападма 12 років його сини почергово правили великою імперією. Цих синів, повідомляє Матсья-пурана, «знищив Каутілья» і владу передав Маур'ям. Брахман Каутілья провів коронацію Чандрагупти, статус якого серед індологів викликав дискусію. Не вдаючись до аналізу першоджерел та доводів науковців, зазначимо відсутність вагомих, однозначних аргументів приналежності Чандрагупти до варни кшатріїв, або ж шудр. Тобто цілком припустимо, що він був «єдинопородженим».

Цікаві свідчення про те, що представники різних варн могли стати правителями знаходимо в записках Сюань-цзяна, які зроблені на початку нашої ери. Мандрівник зазначив, що під час його перебування в Індії там володарювали п'ять вихідців із варни кшатріїв, чотири – із варни брахманів, два – вайш'ї і стільки ж шудр [38, с. 48].

Нижчі щаблі соціальної ієрархії займали так звані «недоторканні» – племена неарійського походження та відторгнуті арійським суспільством. Вони з часом перетворилися на окремі соціальні групи. Назва однієї, ймовірно найбільш чисельної з цих груп, – чандали, – стала спільною для усіх «недоторканих». Чандалам не дозволялося вільно оселятися в містах і селах, вони повинні були мешкати в спеціальних кварталах на периферії. Чандали виконували різноманітні найбрудніші і важкі роботи. Кремація трупів і здійснення покарання вважалося найголовнішим їхнім призначенням. [7, с. 139, 171].

Чандали мали доношувати одяг кремованих ними небіжчиків, використовувати у побуті розбитий посуд, носити тільки залізні прикраси. Вишну-сміріті дозволяло їм укладати шлюб з рівними собі та отримувати у спадок майно свого батька (BC, XVI, 15-17) Законодавство Стародавньої Індії застерігало представників варн від будь-яких стосунків із чандалами, оскільки вони могли спричинити втрату релігійної чистоти і падіння до рівня «недо-

торканних». Так, наприклад, у Законах Ману сказано: «Брахман, який ненавмисно підходить до жінки чандалки або (будь-якої іншої) дуже низької, який їсть (їжу таких людей) і приймає (дарунки від них), стає вигнанцем; але (якщо він це робить) навмисно, він стає їм рівним» (XI, 176) [39, с. 129]. Про уподібнення чандалці в разі перелюбу з нею попереджає Вішну-смірті (LIII, 5).

Вивчаючи особливості соціально-правового статусу «недоторканих» дослідники звертали увагу на те, що пізньоведійській літературі зустрічаються згадки про племена (чандалів, паулкасів, нішадів, кіратів), «яких зневажали за спосіб життя» проте, як і в ранніх дхармасутрах, однозначних аргументів щодо їхньої недоторканності немає. Проте вже на початку нашої ери інститут недоторканності існував, про свідчить Артхашастра, де містяться норми поведінки з «недоторканими».

В епоху Гуптів (бл. 320-550 рр.) становище чандалів стало особливо важким. Вони знедолені, позбавлені усіх прав, були банітами суспільства. Чандала про своє наближення мав сповіщати дерев'яною тріскачкою, оскільки його присутність може осквернити арія. Китайський буддистський паломник Фа Сянь, який на початку V століття відвідав Індію, писав: «Чандалами ж називають людей недобрих, живуть вони від інших окремо, і якщо заходять у місто, на базар – стукають по дерев'янці, щоб сповістити про себе – люди чують і цураються їх і з ними не спілкуються. У країні не їдять свиней і курей, не продають живності, а на базарах немає м'ясних крамниць і пивних. Для торгового обміну використовують мушлі. Тільки чандали ловлять рибу, полюють і продають м'ясо». Важке, принизливе становище «недоторканих» закріплювалося в тогочасних релігійних, моральних та правових нормах [7, с. 126]. Відповідно до брахманської традиції Закони Ману пояснюють їхнє походження змішанням варн: «від шудри відповідно до зворотного порядку [варн] народжуються троє [синів] апасад: айогава, кшаттар і чандала – найнижчий з людей» (ЗМ, X, 12-16).

Взагалі, Закони Ману надають можливість побачити водночас розвинену варнову систему організації давньоіндійського суспільства і початок її перетворення на більш складну варно-кастову. Так, в тексті першоджерела повідомляється про наявність багатьох міжварнових та позаварнових груп населення, кожна з яких мала свою назву, соціальний статус та визначений рід занять. Саме виникнення багатьох нових соціальних і професійних груп сві-

дчить про те, що суспільство «вже не задовольнялося чотирьох становою структурою і потребувало змін». Варнова система, яка проіснувала не менше тисячоліття, на початку нашої ери почала трансформуватися у більш складну соціальну організацію. Перетворення торкнулися значної частини індійського соціуму, який являв собою племінний, тривалий час не класифікований світ.

У Законах Ману відображено соціальну диференціацію не тільки у середині варнового середовища, а й у великій племінній периферії. З'являється нова соціальна категорія – «джаті», основою утворення якої була спільна професія або ж етнічне походження. Слово «джаті» має багато значень, серед яких – «спорідненість», «походження», «народження», «рідня» є більш прийнятними у науковому середовищі, коли йдеться про соціальну стратифікацію в Індії.

Єдиного розуміння соціальної сутності терміну «джаті» у дослідників немає. Одні з дослідників ототожнюють джаті з варнами, які вважають першими найдавнішими кастами. Інші пов'язують варни лише з чотирма станами – брахманів, кшатріїв, вайш'їв, шудр; а джаті – з численними кастами, що з'явилися у більш пізній час. Г. Бонгард-Левін та Г. Ільїн вважали, що Закони Ману (III, 150-167) містять достатньо доказів про утворення нових соціальних груп (джаті) у варновому середовищі. Тут названі різні категорії брахманів, які є «негідними приношення богам і предкам», оскільки вони відійшли від своєї дхарми і мають інші заняття. Серед них лихварі, слуги, лікарі, актори, торговці тощо. «Подібні дані, – зазначили дослідники, – є і про членів варни кшатріїв» [40, с. 252-253].

Цікаві свідчення про соціально-правовий устрій Стародавньої Індії залишені античними письменниками, серед яких «Індіка» Мегасфена посідає особливе місце. На відмінну від Неарха, Онесікрита, Арістобула, Птолемея, які брали участь у військових походах Олександра Македонського і залишили описання невідомої на той час Індії, – Мегасфен – посол Селевка Нікатора (біля 302 р. до н.е.) до двору Чандрагупти Маур'я побував Пенджабі, в багатьох областях Гангу та деякий час мешкав у Паталіпутрі – столиці індійської імперії. Він мав можливість познайомитися із соціальним життям давніх індійців, побачити його особливості. На жаль оригінальні тексти творів Мегасфена й інших письменників раннього еллінізму не збереглися. Тим не менше вони стали основою подальшої літературної традиції. Створений у ті часи образ Індії відтворено в

працях авторів епохи Римської імперії – Діодора Сицилійського, Страбона, Арріана та ін.

Описуючи давньоіндійське суспільство Мегасфен побачив його розділеним на сім розрядів: мудреців, які виконували функції жерців (приносили жертвоприношення богам за всю общину та займалися пророкуванням); землеробів, які сплачували податки та звільнялися від військової служби; пастухів і мисливців («не жили в селах, а мешкали у горах» і вели кочовий спосіб життя); ремісників, торговців, робітників (несли громадську повинність, сплачували податок за свої заняття, окрім тих, хто виробляв зброю і за роботу отримував платню з державної казни); воїнів, «життя яких сповнене свободою і легкістю» у мирний час, а коли війна – «б'ються» (за службу отримували плату «в такому розмірі, що могли утримувати й інших вельми щедро»); наглядачів (спостерігали «за усім, що відбувається в країні та в містах, і все повідомляли правителю», або місцевій владі); сановників (радники правителя, «начальники і управителі казни», управлінці на місцях, розпорядники земельних робіт тощо).

Маємо констатувати, що підтримуємо точку зору тих дослідників, які вважають, що названі Мегасфеном сім «розрядів» давньоіндійського суспільства не вкладаються у систему чотирьох варн. На наш погляд, неможливо оцінити поділ населення Стародавньої Індії на сім груп як кастову систему, для якої число складових замале. Однак ендегамний характер цих груп та зв'язок із визначеними заняттями може свідчити про початок процесу становлення кастової системи.

Задля правильної характеристики процесу становлення та розвитку варно-кастової системи Індії варто також з'ясувати співвідношення таких понять, як «варна», «джаті», «каста». Цій проблемі присвячено чимало праць індологів різних поколінь. Не вдаючись до широкого історіографічного аналізу, наведемо основні відмінності названих соціальних категорій. Як зазначили Г. Бонгард-Левін та Г. Ільїн, за основними ознаками «варна» і «джаті» схожі (спадковість статусу, традиційність занять, ендегамність шлюбів тощо), однак остання соціальна категорія мала ще й специфічні риси, які дозволяють розглядати її як особливий суспільний інститут [40, с. 407-410]. На відмінну від варн, джаті не були загальноіндійськими, а мали здебільшого регіональний характер. Як правило, це об'єднання людей на основі спільної виробничої діяльності та економічної зацікавленості. «Інститут джаті, – писав П. Грінцер, – не стільки відо-

брав реальну суспільну ситуацію, пов'язану зі змішаними шлюбами, скільки процес розподілу праці в давній Індії і виникнення нових професійних об'єднань» [36, с. 169].

Джаті відрізнялися від варн наявністю виборних (або спадкових) постійних органів управління, системи взаємодопомоги (зокрема матеріальної), існуванням міцних суспільних і побутових зв'язків (спільне проведення релігійних свят, участь у сімейних урочистостях і обрядах, що супроводжували укладення шлюбів, народження дітей, поховань тощо). Кожна джаті намагалася дотримуватися своєї свадхарми – правил поведінки і звичаїв, причому такі соціальні норми мали сувору ритуальну зумовленість. Варто зазначити, що ієрархія джаті у соціально-економічній структурі обумовлювалася їхнім походженням, престижністю занять, впливом на економічне та політичне життя і, навіть, чисельністю.

Зважаючи на легенди про вище, божественне походження варн, їхнє існування є «вічним» та «незмінним», джаті мало земне походження, а тому нагадувало живий організм. З часом джаті ставало більше, проте деякі з них припиняли своє існування.

Можна виділити два вектори утворення джаті: перший – усередині самих варн (частково цей процес пояснює так звана теорія змішаних шлюбів, яка знайшла своє відображення в законодавстві); другий – позаварнове утворення джаті на основі родинних (чимало джаті колишні племена чи народності – нішади, пулінди, дравіди та ін.), або ж спільних виробничих відносин. Шрі Ауробіндо, досліджуючи основи індійської культури, показав, що з першу інститут джаті виник в результаті поділу всередині чотирьох станів. Потім джаті стали формуватися поза ними. Утворення джаті усередині варн, пояснював науковець, зумовлювалося різними факторами. В середовищі брахманів – релігійними, соціальними причинами, а також регіональними та локальними особливостями.

Основою поділу кшатріїв стали племена (родинні) зв'язки. Вайш'ї і шудри розділилися на численні джаті в результаті розподілу економічних функцій та на основі принципу спадковості. Джаті стала окремою общинною одиницею – водночас релігійною, соціальною, економічною, котра сама вирішувала свої релігійні, соціальні та інші проблеми, чинила суд над своїми членами, не допускала будь-якого впливу ззовні. У разі виникнення питань, щодо розуміння догм дхарми зверталися до брахманів за авторитетним тлумаченням або рішенням. Кожна джаті мала власний закон і прави-

ла поведінки – джаті-дхарму і асамблею – джаті-сангху [22, с. 402-403].

Узагальнюючи викладене, соціально-правову модель джаті можемо визначити поєднанням таких основних принципів організації: походження (спорідненість її членів), територіальна локалізація місцезнаходження та спільна культура, що включає в нормовані і сакралізовані правила поведінки (дхарму) [41, с. 57]. Отже, еволюція давньоіндійського суспільства не призвела до утворення нових варн, а також до перетворення самих варн на джаті. Трансформація полягала у виникненні нових ендогамних груп як усередині варн, так і поза їхніми межами.

Співвідношення соціальних категорій «джаті» і «каста» індологами трактується по-різному. Не вдаючись до аргументації науковців можемо визначити дві основні позиції, які обґрунтовуються в літературі. Перша – ототожнює ці два поняття. Друга – визначає джаті, як основну структурну ланку каст.

Задля повноти розуміння вказаної проблеми варто пригадати походження самого терміну «каста», оскільки це слово було невідоме брахманській традиції і має європейське походження. В XV-XVI ст. Індія стає «своєрідною Меккою» для європейських мандрівників і торговців. Після відкриття Васко да Гамою морського шляху до Індії, одними з перших до західного узбережжя півострова Індостан прибувають португальці, які звернули увагу на специфічну жорстку соціальну стратифікацію місцевого населення. Саме вони назвали «кастами» (від порт. *casta* – «рід, порода, вид»; від лат. *castus* – «чистий») окремі групи місцевих жителів.

Чимало дослідників вважає, що каста, як закріплена правом соціальна структура виникла завдяки колоніальній адміністрації [42]. Так, за переписом 1891 року в Індії нараховувалося 2,3 млн джаті. Завдяки англійській колоніальній адміністрації, яка запровадила спрощену процедуру проведення соціологічних вимірів, каста стала оптимальною формою впорядкування індійського суспільства. Вже за наступним переписом 1911 року 3500 каст об'єднувало все населення Індії [43, с. 38]. За основу визначення каст було взято основні риси, що характеризували джаті: ендогамія, професійна спеціалізація, система внутрішнього управління, внутрішнє ранжирування. Додавалося те, що не було притаманно джаті – наявність складових елементів. Отже, джаті, яка є неподільною самостійною соціальною категорією в залежності від об'єктивних факторів (її чисельність, розмір території, еконо-

мічна значущість, політична впливовість тощо) могла бути як кастою, так і її складовою частиною. Тобто каста могла складатися з двох або більше джаті, об'єднаних спільними економічними інтересами чи релігійним культом.

Висновки. Отже, кастова організація індійського суспільства мала свої особливості формування. Ще за часів індської цивілізації відбулося ранжування автохтонного населення на окремі групи – служителів культу (жерців) та вільних людей (землеробів, торговців, ремісників). Наявна соціальна диференціація дає підстави стверджувати, що до проникнення аріїв у долину Інду тут формувалися передумови утворення варнового устрою.

Становлення варнової системи в Стародавній Індії пояснюється, насамперед, взаємодією пришлих племен аріїв з автохтонним населенням. Ієрархія варн складалася на основі традиційної для індоіранських етносів соціальної диференціації та набула специфічних рис під зовнішніх факторів. Саме тому вищими вважалися варни (брахманів, кшатріїв, вайш'їв), де переважали арії; нижчою – шудр, яка об'єднувала корінне населення. Такий розподіл закріплювався релігійними канонами, де пояснювалося божественне походження основних соціальних страт та визначалася їхня дхарма (закон життя). Релігія пояснювала зверхність одних членів соціуму над іншими. Брахманам, як провідникам релігійного життя, вдалося сакралізувати не тільки поділ давньоіндійського суспільства на варни, а й свою зверхність у ньому.

В ранній період історії індоаріїв у процесі формування варн домінував етнічний фактор. Пізніше – спадковість та рід занять визначали належність до варни, яка вже окреслювала права і обов'язки її представників.

Незважаючи на прописані в дхармасутрах і дхармашастрах жорсткі правила, що регулювали життєдіяльність кожної категорії населення, їхні взаємовідносини між собою та владою у житті часто порушувалися. Найбільш переконливо про це свідчить те, що в Стародавній Індії правителями імперій ставали представники усіх варн. До того ж при прийнятті відповідальних політичних рішень володар мав заручитися підтримкою своїх міністрів, серед яких були вихідці з усіх основних соціальних груп.

На нижньому щаблі соціальної знаходилися «недоторканні» – місцеві племена поставлені арійським суспільством поза свою організацію. Вони з часом перетворилися на окремі соціальні групи. Назва однієї, ймовірно найбільш чисельної з цих груп, – чандали, –

стала спільною для усіх «недоторканих». Вони не мали жодних прав і були вигнанцями суспільства, маргіналами.

Про незворотні процеси подальшої диференціації давньоіндійського суспільства свідчать Закони Ману, де зафіксовано появу нових соціальних груп не лише всередині варнового середовища, але й у великій племінній периферії. З'явилася нова соціальна категорія – «джаті», основою утворення якої була спільна професія або ж етнічне походження. Варнова система, яка проіснувала не менше тисячоліття, на початку нашої ери почала трансформуватися у більш складну соціальну організацію. Еволюція давньоіндійського суспільства не призвела до утворення нових варн, а також до перетворення самих варн на джаті. Трансформація полягала у виникненні нових ендегамних груп як усередині варн, так і поза їх межами.

Якщо легенди повідомляють про божественне походження варн, то джаті мало земне походження. Соціальну модель джаті можна визначити такими основними принципами організації: походження (спорідненість її членів), територіальна локалізація місцезнахо-

дження та спільна культура, що містить унормовані й сакралізовані правила поведінки (дхарму).

Каста, як соціальна структура виникла завдяки британській колоніальній адміністрації, яка запровадила спрощену процедуру проведення соціологічних підрахунків існуючих в Індії ендегамних груп. За основу визначення каст було взято основні характеристики джаті з доповненням до них про можливу наявність її складових елементів. Отже, джаті, яка вважається неподільною самостійною соціально-правовою категорією в залежності від об'єктивних факторів (її чисельність, розмір території, економічна значущість, політична впливовість тощо) могла вважатися кастою, або ж її складовою частиною. Тобто каста могла складатися з двох або більше джаті, об'єднаних спільними економічними інтересами чи релігійним культом.

З огляду на вищевикладене можемо зазначити, що поняття «варна», «джаті», «каста», які широко використовуються в науковому світі не є тотожними і відображають особливості становлення та розвитку доволі складної системи давньоіндійського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Історія держави та права / Д.Є. Забзалюк, В.С. Макачук, В.Я. Марковський, В.Д. Яремчук, Н.Я. Рудий; заг. ред. Д.Є. Забзалюка, В.Я. Марковського. Львів : СПОЛОМ, 2021. 438 с.
2. Історія держави і права зарубіжних країн / О.М. Бандурка, О.М. Головка, І.А. Логвиненко та ін. ; за заг. ред. О.М. Бандурки. Харків : ХНУВС, 2021. 596 с.
3. Історія держави і права зарубіжних країн / Бойко І.Й., Тищик Б. Й., Кольбенко А. В. та ін. ; за заг. ред. Б. Й. Тищика, І. Й. Бойка. Львів : Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. 658 с.
4. Анішук Н.В. Полігамія в Індії: гендерно-правовий аспект. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2020. Т. 27. С. 3-12. DOI <https://doi.org/10.32837/nprnuola.v27i0.674>
5. Білик В. Правове становище жінки у Стародавній Індії. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2022. № 26. С. 194-198. DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.31>
6. Велика Є.С. Види покарань у праві держав Стародавнього Сходу. *Право і Безпека*. 2010. № 5. С. 57-61.
7. Логвиненко Є.С., Логвиненко І.А. Покарання в праві держав Стародавнього Світу: монографія. Харків: ФОП Панов А.П., 2019. 252 с.
8. Гавриленко О. А. Розвідувально-підбивна доктрина давньоіндійської держави Маур'їв у політико-правовому трактаті Каутільї «Артхашастра». *Право і суспільство*. 2014. № 6-1. Ч. 2. С. 9-10
9. Каюк Д.Г. Нарис історії права Стародавнього сходу. *Право і суспільство*. 2011. № 2. С. 39-46.
10. Коритко Л.Я., Джуган В.О. Основні риси права Стародавніх Індії та Китаю. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2021. Т. 28. С. 61-68.
11. Рождественська О.С. Вплив стародавніх традицій на соціально-правове становище жінки в сучасній Індії. *Часопис з юридичних наук*. Харків, 2014. С. 1-12. URL: <https://periodicals.karazin.ua/jls/article/view/1653>
12. Рождественська О. С. Закони Ману та соціально-правове становище жінки у сучасній Індії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Право*. 2012. Вип.12. С. 64-68.
13. Мишак І.М. Вплив політико-правових положень дхармашастр і артхашастр на становлення системи державного управління в Стародавній Індії. *Наукові записки інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 2. С. 18-22.
14. Томкіна О.О. Моральний облік влади у політико-правовій думці Індії та Китаю. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Випуск 33. Т. 1. С. 49-53.
15. Щербина Т. М. Сімейно-правовий статус жінки: порівняльний аналіз досвіду Індії та України. *Форум права*. 2015. № 4. С. 341-345.
16. Si-Yu-Ki. Buddhist Records of the Western World : in 2 vol. Vol. 1. New Delhi ; Chennal : Asian Educational Services, 2003. 242 p.

17. Cunningham A. The ancient geography of India. London : Trübner & Co., 1871. 589 p. URL: <https://archive.org/details/cu31924023029485/page/n9/mode/2up>
18. Tripathi R.S. History Of Ancient India. Benares: Nand Kishore & Bros., 1942. 555 p. URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.96968/page/n19/mode/2up>
19. Majumdar R. c. Ancient India. Calcutta : University of Calcutta, 1952. 538 p. URL: <https://archive.org/details/dli.calcutta.10819/page/538/mode/2up>
20. McIntosh J. The Ancient Indus Valley : new perspectives. Santa Barbara (California); Denver (Colorado); Oxford (England) : Bloomsbury Academic, 2008. 441 p.
21. Гавриленко О.А., Сироїд Т. Л. Історія міжнародного права: стародавня доба. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 232 с.
22. Aurobindo S. The foundations of Indian culture. New York : The Sri Aurobindo Library, Inc ; The Colamsl Prtss Inc, 1953. 442 p.
23. Кузьмина Е.Е. В стране Кавата и Афрасиаба. Москва : Наука, 1977. 142 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/162463933.pdf>
24. Bandyopadhyay P. International Law and Custom in Ancient India. Calcutta: Calcutta University Press, 1920. 169 p.
25. Волинка Г. І. Філософія стародавності і середньовіччя в освітньому контексті. Київ : Вища освіта, 2005. 543 с. С. 93.
26. The Hymns of the Rigveda / Transl. by Ralph T. H. Griffith. 2nd edition, Kotagiri (Nilgiri). 1896. 1636 p.
27. Закони Ману (витяги). *Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія-практикум: навчальний посібник* / авт. кол.: І.А. Логвиненко, Ю.О. Загуменна, О.А. Гавриленко та ін.; за заг. ред. О.М. Бандурки; Харків: Майдан, 2023. С. 80-121. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/entities/publication/5e644645-541d-4cdc-89b8-d10999e931c1>
28. Махабхарата. Вып. 5. Кн. 1. Mokshadharma (Основа освобождения) / Пер. с санскр. Б.Л. Смирнова. Ашхабад: Ёлым, 1983. 664 с.
29. Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев / пер. с франц. Т.В. Цивьян. Москва: Наука, 1986. 234 с.
30. Струве В.В. История Древнего Востока. Ленинград : ОГИЗ Госполитиздат, 1941. 446 с.
31. Брихадараньяка-упанишада. 48 с. URL: https://www.advaita.org/binaries/file/news/f_336.pdf
32. Apastamba-dharmasutra. Edited by Sri Rama Ramanuja Akari. 2024. 222 p. URL: https://www.srimatham.com/uploads/5/5/4/9/5549439/apastamba_dharma_grihya_sutras.pdf
33. Yajnavalkya Smriti. Dharma Teachings of Yajnavalkya / abbreviated by U. Ve Srirama Ramanujachari. 2024. URL: https://www.srimatham.com/uploads/5/5/4/9/5549439/yajnavalkya_smrti_abridged.pdf
34. Ильин Г.Ф. Шудры и рабы в древнейших сборниках законов. Вестник древней истории. 1950. № 2. С. 94-107.
35. Бэшем А. Чудо, которым была Индия / пер. с англ. Москва: Наука, 1977. 616 с.
36. Гринцер П.А. Древнеиндийский эпос : генезис и типология. Москва : Наука, 1974. 420 с. URL: https://stavroskrest.ru/sites/default/files/files/books/grintser_p_a_-_drevneindysky_epos.pdf
37. Nehru J. The Discovery of India. Delhi, Oxford, New York : Oxford University Press, 1994. 583 p.
38. Эдвардс М. Древняя Индия. Быт, религия, культура / пер. с англ. С.К. Меркулова, 2005. 224 с. http://loveread.ec/view_global.php?id=54072
39. Закони Ману (Священні книги Сходу. Т. 25) / пер. Г. Бюлера. 140 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Davnioindiiska_kultura/Zakony_Manu.pdf
40. Бонгард-Левин Г.М., Ильин Г.Ф. Индия в древности. Москва : Наука, 1985. 758 с.
41. Das V. Structure and Cognition. Aspects of Hindu Caste and Ritual. 2nd ed. Delhi : Oxford University Press, 1987. 171 p.
42. Blunt E.A.H. The Caste System of Northern India with special reference to the United Provinces of Agra and Oudh. London, 1931. 370 p. <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/blunt1931/0001/image,info,thumbs>
43. Рождественская Е.С. Проблемы кастового общества в современной Индии. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2017. Вип. 23. С. 38-41.

Стаття надійшла до редакції 05.09.2024

Стаття рекомендована до друку 01.11.2024

O. A. HAVRYLENKO,

DSc (Law), Professor,

Professor at the Department of International and European Law

E-mail: o.gavrylenko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>

V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

I. A. LOHVYENENKO

PhD (History), Associate Professor,
Head of the Department of Theory and History of State and Law
E-mail: igor_logv@ukr.net ORCID: <https://orcid.org/0000000315054418>
Kharkiv National University of Internal Affairs
Kharkiv, Ukraine, 61080, Leva Landau Ave., 27

Ye. S. LOHVYENENKO

PhD (Law), Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Constitutional and International Law
E-mail: evgeniyalogvinenko11@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7687-843X>
Kharkiv National University of Internal Affairs
Kharkiv, Ukraine, 61080, Leva Landau Ave., 27

**FORMATION AND FEATURES OF THE VARNA-CASTE SYSTEM
OF SOCIAL ORGANIZATION IN ANCIENT INDIA**

ANNOTATION. *Introduction.* Ancient India has always attracted the interest of politicians and scientists. Many generations of historians and jurists tried to find out the peculiarities of the formation of the ancient Indian civilization. Their work allows us today not only to create a holistic view of the ancient history of the Indian state and law, but also to systematically and in-depth reveal the formation of its legal institutions, the formation of political culture, social structure, etc. At the same time, there are still many questions that cause discussions and require in-depth study. Among them is the formation and development of the varna-caste system of the organization of society.

Summary of the main results of the study. The article examines the history of the formation of varnas in ancient India. The process of hierarchization of varnas was analyzed and its features were determined. The reasons for the transformation of the varna system, which resulted in the formation (both within the varnas and outside of them) of new endogenous groups - jati, have been revealed. The essence of the social category "caste" has been clarified. It is shown that with the appearance of numerous jatis and the formation of the caste system, varnas did not play a significant role in the life of society and only determined the status of castes, if they belonged to them.

Conclusion. The conclusion that "varna", "caste", "jati" are not identical socio-legal categories is substantiated. They reflect the peculiarities of the formation of ancient Indian society and should be taken into account by scientists for a more in-depth study of the caste-varna organization of society in ancient India.

KEY WORDS: *Ancient India, varna, caste, jati, brahman, kshatriya, vaishya, shudra, chandala.*

REFERENCES

1. Zabzalyuk D.E., Makarchuk V.S., Markovskiy V.Ya., Yaremchuk V.D., Redhead N.Ya. (2021). History of the state and law. Lviv: SPOLOM. 438 p. (in Ukrainian).
2. Bandurka O.M. (ed.) (2021). History of the state and the laws of foreign countries. Kharkiv: KhNUVS. 596 p. (in Ukrainian).
3. Tyshchik B.Y., Boyko I.Y. (ed.). (2022). History of the state and the law of foreign countries Lviv: LNU named after Ivan Franko. 658 p. (in Ukrainian).
4. Anishchuk N.V. (2020). Polygamy in India: a gender-legal aspect. *Scientific works of the National University "Odesa Law Academy"*. Vol. 27. P. 3-12. DOI: <https://doi.org/10.32837/npnuola.v27i0.674> (in Ukrainian).
5. Bilyk V. (2022). Legal status of women in ancient India. *Chronicle of Volyn. All-Ukrainian scientific journal*. No. 26. P. 194-198. DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.31> (in Ukrainian).
6. Velyka Ye.S. (2010). Types of punishments in the law of the states of the Ancient East. *Law and Security*. No. 5. P. 57-61. (in Ukrainian).
7. Lohvynenko E.S., Lohvynenko I.A. (2019). Punishment in the law of the states of the Ancient World: a monograph. Kharkiv: FOP Panov A.P. 252 p. (in Ukrainian).
8. Havrylenko O.A. (2014). Intelligence-subversive doctrine of the ancient Indian state of the Mauryas in Kautilya's political and legal treatise "Arthashastra". *Law and society*. No. 6-1. Part 2. P. 9-10. (in Ukrainian).
9. Kayuk D.G. (2011). Essay on the history of the law of the Ancient East. *Law and society*. 2011. No. 2. P. 39-46. (in Ukrainian).
10. Korytko L.Ya., Jugan V.O. (2021). The main features of the law of ancient India and China. *Scientific works of the National University "Odesa Law Academy"*. Vol. 28. C. 61-68. (in Ukrainian).
11. Rozhdestvenska O.S. (2014). The influence of ancient traditions on the socio-legal position of women in modern India. *Journal of legal sciences*. Kharkiv. P. 1-12. URL: <https://periodicals.karazin.ua/jls/article/view/1653> (in Ukrainian).
12. Rozhdestvenska O.S. (2012). Laws of Manu and the socio-legal position of women in modern India. *Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series "Law"*. Issue 12. P. 64-68. (in Ukrainian).

13. Myshchak I.M. (2013). The influence of the political and legal provisions of the Dharmashastras and Arthashastras on the formation of the state administration system in ancient India. *Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine*. No. 2. P. 18-22. (in Ukrainian).
14. Tomkina O.O. (2015). Moral assessment of power in the political and legal thought of India and China. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. "Law" series*. Issue 33. Vol. 1. P. 49-53. (in Ukrainian).
15. Shcherbyna T.M. (2015). Family and legal status of women: a comparative analysis of the experience of India and Ukraine. *Forum prava*. No. 4. P. 341-345. (in Ukrainian).
16. Si-Yu-Ki. (2003). Buddhist Records of the Western World : in 2 vol. Vol. 1. New Delhi ; Chennai : Asian Educational Services. 242 p.
17. Cunningham A. (1871). The ancient geography of India. London : Trübner & Co. 589 p. URL: <https://archive.org/details/cu31924023029485/page/n9/mode/2up>
18. Tripathi R.S. (1942). History Of Ancient India. Benares: Nand Kishore & Bros. 555 p. URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.96968/page/n19/mode/2up>
19. Majumdar R. (1952). Ancient India. Calcutta : University of Calcutta. 538 p. URL: <https://archive.org/details/dli.calcutta.10819/page/538/mode/2up>
20. McIntosh J. (2008). The Ancient Indus Valley : new perspectives. Santa Barbara (California); Denver (Colorado); Oxford (England) : Bloomsbury Academic. 441 p.
21. Havrylenko O.A., Syroid T.L. (2021). History of international law: ancient times. Kharkiv: V.N. Karazin KhNU. 232 p. (in Ukrainian).
22. Aurobindo S. (1953). The foundations of Indian culture. New York : The Sri Aurobindo Library, Inc ; The Colamsl Prtss Inc. 442 p.
23. Kuzmina Ye.Ye. (1977). In the country of Kavata and Afrasiab. Moscow: Nauka. 142 p. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/162463933.pdf> (in Russian).
24. Bandyopadhyay P. (1920). International Law and Custom in Ancient India. Calcutta: Calcutta University Press. 169 p.
25. Volynka H.I. (2005). Philosophy of antiquity and the Middle Ages in the educational context. Kyiv: Higher Education. 543 p. (in Ukrainian).
26. The Hymns of the Rigveda. (1896) / transl. by R.T.H. Griffith. 2nd edition, Kotagiri (Nilgiri). 1636 p.
27. Bandurka O.M. (ed.) (2023). Laws of Manu (fragments). *History of the state and the law of foreign countries: textbook-practicum: study guide* / author. col.: I.A. Lohvynenko, Yu.O. Zagumenna, O.A. Havrylenko and others. Kharkiv: Maidan, 2023. P. 80-121. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/entities/publication/5e644645-541d-4cdc-89b8-d10999e931c1> . (in Ukrainian).
28. Mahabharata. Vol. 5. Book 1. Mokshadharma (The Basis of Liberation) (1983). / Translated from Sanskrit by B.L. Smirnova. Ashgabat: Ylym. 664 p. (in Russian).
29. Dumézil J. (1986). Supreme Gods of the Indo-Europeans / translated from French by T.V. Tsivyan. Moscow: Nauka. 234 p. (in Russian).
30. Struve V.V. (1941). History of the Ancient East. Leningrad: OGIZ Gospolitizdat. 446 p. (in Russian).
31. Brihadaranyaka Upanishad. 48 p. URL: https://www.advaita.org/binaries/file/news/f_336.pdf (in Russian).
32. Sri Rama Ramanuja Akari (ed.). (2024). Apastamba-dharmasutra. 222 c. URL: https://www.srimatham.com/uploads/5/5/4/9/5549439/apastamba_dharma_grihya_sutras.pdf
33. Sri Rama Ramanuja Akari (ed.). (2024). Yajnavalkya Smriti. Dharma Teachings of Yajnavalkya. URL: https://www.srimatham.com/uploads/5/5/4/9/5549439/yajnavalkya_smrti_abridged.pdf
34. Ilyin G.F. (1950). Shudras and slaves in the most ancient collections of laws. *Bulletin of ancient history*. No. 2. P. 94-107. (in Russian).
35. Bashem A. (1977). Miracle that was India / transl. from English. Moscow: Nauka. 616 p. (in Russian).
36. Grintser P.A. (1974). Ancient Indian Epic: Genesis and Typology. Moscow: Nauka. 420 p. URL: https://stavroskrest.ru/sites/default/files/files/books/grintser_p_a_-_drevneindysky_epos.pdf (in Russian).
37. Nehru J. (1994). The Discovery of India. Delhi, Oxford, New York : Oxford University Press. 583 p.
38. Edwards M. (2005). Ancient India. Life, religion, culture / transl. from English S.K. Merkulova. 224 p. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=54072 (in Russian).
39. Laws of Manu (Sacred books of the East. Vol. 25) / transl. G. Buhler. 140 p. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Davnioindiiska_kultura/Zakony_Manuu.pdf (in Ukrainian).
40. Bongard-Levin G.M., Ilyin, G.F. (1985). India in antiquity. Moscow: Nauka. 758 p. (in Russian).
41. Das V. (1987). Structure and Cognition. Aspects of Hindu Caste and Ritual. 2nd ed. Delhi : Oxford University Press, 1987. 171 p.
42. Blunt E.A.H. (1931). The Caste System of Northern India with special reference to the United Provinces of Agra and Oudh. London. 370 p. URL: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/blunt1931/0001/image,info,thumbs>
43. Rozhdestvenskaya Ye.S. (2017). Problems of caste society in modern India. *Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series "Law"*. Issue. 23. P. 38-41. (in Russian).

The article was received by the editors 05.09.2024

The article is recommended for printing 01.11.2024

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-03>

УДК 340.11

С. Г. ПЕВКО

кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри фундаментальних та
юридичних дисциплін факультету №6

E-mail: Stanislav.advocate@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1488-9715>

Харківський національний університет внутрішніх справ,
Проспект Льва Ландау, 27, Харків, Харківська область, 61000

ДЕФІНІЦІЯ МІСЦЯ ПРАВА У СУСПІЛЬСТВІ

АНОТАЦІЯ. Вступ. У статті було досліджено питання визначення місця права у суспільному житті. Актуальність даної тематики полягає у виникненні суспільної необхідності більш докладніше розглянути призначення та сутність права у суспільстві. На сьогодні, є значна кількість фактів, що підтверджують відсутність належного ставлення до права через поведінкові відображення. Є значна кількість зловживання правом, правового нігілізму тощо. Тому постала необхідність більш загального аналізу даного питання.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Було проаналізовано сутність права, як основного регулятора суспільних відносин, на визначенні якому наголошують багато науковців. Звісно з цим можна безспірно погодитись, але для більш детального розуміння його місця у суспільстві необхідно проаналізувати інші складові поняття. Так, було також розглянуто онтологію суспільства та суспільних відносин, які є його похідним та невід'ємним явищем. Визначено, що суспільство являю собою сукупність осіб, які пов'язані спільними інтересами. Одним із основних природних спільних інтересів будь-якого суспільства, розрізняючи їх за державною приналежністю, є виживання. Для задоволення як основного, так і інших інтересів осіб, вони входять у взаємодію тим самим утворюючи відповідні суспільні відносини. Однак, погляди та манери поведінки у кожного із членів суспільства є різними, тому постала необхідність визначення засобу їх узгодження. За для цього виникло та існує право, що створює єдині, загальнообов'язкові, формально виражені правила поведінки тобто тим самим узгоджуючи різні погляди осіб у ході взаємодії. Регулюючи лише суспільно важливі відносини тобто інтереси, які є легітимізовані та легалізовані, право створює певний баланс існування всіх осіб у суспільстві.

Висновки. Отже, можна зробити висновок, що право є не тільки засобом регулювання суспільних відносин, а якщо розглядати глобально, з точки зору модерністського підходу, право є засобом створення балансу інтересів всіх осіб у суспільстві.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: право; суспільство; суспільні відносини; місце права; цінність.

Як цитувати: Певко С. Г. Дефініція місця права у суспільстві. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право». 2024. Вип.38. С. 31-40. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-03>

In cites: Pevko, S. G.(2024) Definition of the place of law in society. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law", (38), P. 31-40. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-03> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Питання цінності права у суспільстві є важливим вектором наукового пізнання. Не можливо уявити існування будь-якої держави чи об'єднання осіб, сукупності членів суспільства без існування загальноновизнаних (легітимних), загальнообов'язкових (легальних), санкціонованих та гарантованих можливістю застосування засобів примусу або державою, або іншими владними органами які діють у суспільстві, правил поведінки. Дані правила направлені на регулювання суспільних відносин, шляхом утворення між особами єдиних шаблонів взаємодії у тих відносинах, які знаходяться під правовим впливом. За допомогою цього утворюється єдині правила взаємодії членів соціуму. Тому, у разі відсутності таких правил взаємодії, су-

спільство не зможе розвиватися та існувати взагалі, так як у кожного члена суспільства є свій власний інтерес, який досить часто суперечить інтересам іншого його члена. Виходячи із цього виникла потреба у існуванні права, як засобу регулювання суспільних відносин. Питання шляхів походження права є доволі досліджуваним, але не має єдиної доктринальної думки серед вчених щодо його виникнення. Деякі вчені наголошують на тому, що право виникло ще з давніх часів с першу у вигляді міфів.

Наслідок довготривалого використання міфів, як засобу регулювання тогочасних суспільних відносин, виникли традиції.

Традиції в ході довготривалого існування зумовили виникнення звичаїв.

У зв'язку із розвитком економічних відносин у суспільстві виникли норми договірної права, які зумовили виникнення норм позитивного права через спірні відносини, що виникали на підставі них, вирішення яких було покладено на авторитетних осіб у суспільстві. Після цього вже почали існувати сьогоденні форми правових норм. Окрім цього існує більш стисле бачення порядку виникнення права. Так вчені передбачають виникнення правових норм через виникнення звичаїв, які внаслідок їх визнання (санкціонування) та гарантування державою стали правовими звичаями. Після цього почали виникати норми договірної права, які зумовили існування сучасних норм права. Тому погляди вчених є різні, але існує єдиний погляд щодо мети існування права – регулювання суспільних відносин.

Слід зауважити, що право є одним з засобів регулювання суспільства. До відповідних засобів можна віднести також норми релігії, норми моралі. Але вони не мають значного поширення та відповідного ефекту у порівнянні із правовими нормами. Це засновано на тому, що відповідні норми не мають легалізації та гарантованості державою. Елемент легалізації є вкрай важливим складовим компонентом існування певних правил поведінки, так як він передбачає можливість встановлення загальнообов'язкового характеру існування норм. Так, у разі відсутності такого, норми можна вважати такими, що мають рекомендаційний характер, що не має ефективного впливу на регулювання суспільства. Гарантованість, як другий складовий елемент ефективності функціонування правил поведінки передбачає можливість відповідних авторитетних органів застосовувати засоби примусу, які направлені на змушування виконання приписів. У комплексі, ці два елементи дають можливість існуванню позитивного ефекту у регулюванні суспільства. Отже особливістю правових норм є те, що вони завжди повинні бути легалізованими та гарантованими державою, а також легітимізованими суспільством, що надає можливість їх існуванню та розвитку.

Тому, питання аксіології права у суспільстві є досить складним та багатограним, що включає в себе необхідність дослідження багатьох компонентів. Для повноцінного дослідження даного питання необхідно надати визначення сутності права, як єдиного елементу, що зумовлює дослідження даної теми. Розглянути погляди вчених щодо аксіології права у суспільстві, визначити сутність кожної із цінностей існування права. Розглянути погляди науковців, вчених, дослідників щодо впливу

кожної і властивості права на суспільство. Проаналізувати реалії особливості права у суспільстві. Та надати висновки щодо його аксіології на сьогодні. Тому за для визначення даних питань треба здійснити комплексний підхід до дослідження.

Стан наукового дослідження теми.

Питання визначення місця права у суспільстві, так чи інакше розглядається у наукових напрацюваннях багатьох вчених. Серед них можна виділити такі відомі прізвища, як О. Ф. Скакун, Ю.А. Ведерніков, М. С. Кельман, С. П. Погребняк, А. М. Колодій, Є.В. Білозьоров, І.Ф. Надольний, а також окремі міжнародні науковці Dr. Thomas Meisenhelder, Richard A. O'connor, Gejffrey Maccormack, Rick Trinkner, Michael D.. В їх працях предметом розгляду було прямо, а іноді частково питання визначення сутності права, як регулятора суспільних відносин у суспільстві. Деякі вчені виходили лише із визначення дефініції права, його ознак, інші наводили у своїх дослідженнях приклади дії права на суспільство. Але жоден не ставив питання призначення права через його сутнісну складову. Усі ці погляди надали змогу дослідити проблемне питання даної статті та надати конкретні висновки.

Метою дослідження визначеної теми статті є встановлення сутнісного призначення права у суспільстві не з точки зору лише його вузького значення. Тобто розкрити дефінітивні особливості, що по іншому відображають сутність існування права у суспільстві. За для досягнення встановленої мети були визначені наступні завдання, реалізація яких стала запорукою всебічного розгляду зазначеної теми. По-перше визначено сутність права, як основного елементу наукового дослідження; визначено основні засади його функціонування; встановлено квінтесенція суспільства та суспільних відносин, які є похідним утвореним явищем від першочергового визначення; проаналізувавши всі складові елементи були визначено місце права у суспільстві.

Основні результати дослідження. Розглядаючи питання місця права у суспільстві необхідно комплексно дослідити кожен із його елементів, щоб визначивши їх взаємозв'язок у ході дослідження, прийти до загального висновку із досліджуваного питання. Тому в першу чергу необхідно дослідити питання квінтесенції суспільства, як першочергового елементу, який зумовлює виникнення права та здійснення досліджень за даною темою. Суспільство являє собою комплексне значення, що обумовлює визначення спільного існування певної сукупності людей. Даний термін охоп-

лює необмежену кількість осіб, які існують на певній території без відповідного їх поділу за правовим статусом, родом занять, виду діяльності, майнового та іншого стану тощо. Питанням дослідження значення суспільства займалися та займаються багато дослідників, вчених, науковців та не одна наука. Так, на дане питання можна надати визначення з точки зору соціології, філософії, теоретичної юриспруденції тощо. Для комплексного аналізу квінтесенції суспільства, розглянемо значення даного терміну з багатьох поглядів.

Суспільство є однією із основних категорій соціальної філософії. Саме соціальна філософія має своїм вивченням суспільство, як цілісну динамічну систему. Завданням соціальної філософії є необхідність конкретизації людського суспільства, суспільні явища, визначення фундаменту єдності даних явищ у суспільстві. Теорії, які використовуються у філософії, мають основою диференціації саме підходи до визначення сутності суспільства та соціальних явищ за умови їх єдності у загальному суспільстві. Наприклад, механістична теорія розглядає суспільство, як сукупність окремих індивідів. Натомість марксистська теорія надала інше поняття суспільству. Вона була противником визначення, яке надавало механістична теорія та розуміла суспільство, як процес обміну між природою та суспільством, ставлячи продуктивну діяльність в основу, тобто процес який існує у специфічних історико-економічних відносинах виробництва, процес виробництва і відтворення самих виробничих відносин. Вчені визначали також суспільство, як сукупність взаємовідносин осіб між особами та з природою [1, с.242]. У вузькому розумінні суспільство може розглядатись, як певна форма соціальних відносин [2, с.191]. У широкому розумінні, суспільство, це певна частинка матеріального світу, що відділена від природи і є формою людської життєдіяльності, що розвивається з історією. Або це певний етап історії людства (наприклад, докапіталістичне суспільство, ранньофеодальне суспільство) або певне, індивідуальне суспільство (соціальний організм) [3, с.631]. Також визначення суспільству можна надати у множинному значенні: суспільство є сукупністю суспільних відносин; 2) суспільство, як певний етап людської історії (первісне суспільство, індустріальне суспільство, інформаційне суспільство тощо); 3) окреме, конкретне суспільство, що є самостійним суб'єктом історії (українське суспільство, американське суспільство і т. д.) [4, с.217]. Тобто суспільство являє собою певну сукупність осіб, що проживають на пев-

ній території та мають відповідну взаємодію один з одним. У ході взаємодії його члени вступають у суспільні відносини. Суспільні відносини — це різнобічні форми взаємодії, що мають існування у процесі спільної життєдіяльності між певними людьми, між людьми і різними суспільними групами, а також усередині соціальних груп [5, с.185]. Тому, враховуючи різнобічність інтересів, переконань, вподобань, бачень члени суспільства у процесі взаємодії можуть мати певні суперечності у відносинах один з одним. Ще з давніх давен виникли та існували засоби вирішення даних суперечностей. Для їх подолання використовувались міфи, традиції, потім звичаї та пізніше норми договірної права, а вже після сучасні норми права. Тобто для подолання суперечностей встановлювалися єдині, загальновизнані та санкціоновані і гарантовані органами влади правила поведінки. За допомогою відповідних шаблонів взаємодії членів суспільства, визначався порядок співіснування осіб у відповідних відносинах, які підпадали під регулювання. Саме за допомогою права, на сьогодні, здійснюється відповідне регулювання суспільства. Отже, необхідно визначити квінтесенцію права для подальшого дослідження теми.

У наукових поглядах можна зустріти визначення права, як системи норм (правил поведінки) і принципів, які визначені, санкціоновані державою як засіб регулювання суспільних відносин, що формально регламентують міру свободи, рівності та справедливості відповідно до інтересів суспільства або окремих осіб, груп осіб, волі населення країни, забезпечуються всіма заходами законного державного впливу аж до примусу [6, с.216]. Право слід розуміти як засновану на уявленні про справедливість міру свободи і рівності, що відображає потреби розвитку суспільства, яка у своїй основі виникла внаслідок повторюваних суспільних відносин і визнається та гарантується державою [7, с.148]. На сьогодні у модерністській науці юриспруденції поняття «право» вживається у наступних визначеннях: 1) в понятті соціально-правових необхідностей осіб, як наприклад, право людини на життя, право народів на самовизначення тощо; 2) в значенні системи юридичних норм, що створені або затверджені державою з метою регулювання найважливіших суспільних відносин; 3) як міра можливої поведінки суб'єкта, що є засобом задоволення його інтересів [8, с.140]. Також термін «право» в українській мові пов'язують із особистістю (сукупністю осіб), її (їх) можливостями, її (їх) поведінкою [9,

с.214]. Право — це сукупність загальнообов'язкових правил поведінки, що створюються або санкціонуються державою, мають формально визначений характер і забезпечуються можливістю застосування державного примусу [10, с.38].

Отже, право являє собою систему правових норм, що вміщені у правових актах та є загальнообов'язковими, формально вираженими правилами поведінки, які легалізовані (санкціоновані, регламентовані) та гарантовані (можливістю застосування владного примусу) державою, що визначають порядок взаємодії членів суспільства, органів влади та інших суб'єктів права між собою та один з одним у суспільних відносинах, які підпадають під дію правового регулювання та є найбільш важливими для суспільства та держави.

Тобто, право є складним суспільним та юридичним явищем так, як вміщує у собі норми, які не тільки регламентують правила поведінки суб'єктів права, а також першочергово визначають основні ідеї, засади, напрямки розвитку тобто принципи правового регулювання на підставі яких будуються всі правові приписи. Тому, принципи права можна визначити, як ті основні погляди, переконання, догми, що визначають межі, напрями розвитку створення мір поведінки та засади поведінки у суспільних відносинах, які знаходяться під впливом правового регулювання. Для конкретного розгляду квінтесенції «принципу права», розглянемо його визначення з доктринальної точки зору.

На сьогодні у юридичній літературі принципи права визначають, як певну сукупність досить великих за кількістю та постійних за часом дії імперативних норм, першочергових засад, ідей, положень, регламентованих у праві, що є певним вираженням найважливіших сутнісних рис та цінностей, що притаманні відповідній системі права, що визначають її характер та напрями розвитку [11, с.37; 12, с.237].

Школа природного права визначає принципи права, як норми моралі, що існують у природі суспільних відносин та мають першочерговий вплив на позитивне право. Дане поняття принципів права виникло ще у XVIII ст.. Протягом Великої французької революції дана ідея отримала широкого загалу. Історично-правова школа у XIX ст. сформувала протилежну позицію. Її сутність була у визначенні принципів права через тексти правових норм за допомогою логічного аналізу, знаходження ідей суспільно-економічного визначення, які мають принципи права. Таке позитивістське

розуміння принципів права стало однією з основ правової держави [13, с.44].

Тому, принципи це ті основоположні засади, які не надають варіантів вибору у створення правил поведінки, так як є векторами розвитку, у контексті утворення правових приписів, легітимізованих та легалізованих шаблонів взаємодії між членами суспільства. Розглянемо деякі основні принципи права. Теорія держави та права визначає основні принципи права так, як: верховенство права; точне і неухильне дотримання конституції, міжнародних договорів, законів і підзаконних актів; оптимальний вираз у нормативно-правових актах волі й інтересів народу, потреб суспільного розвитку; юридичну рівність перед законом і судом; справедливість, гуманність і демократичність законодавства і правосуддя; законності тощо [14, с.45]. Для встановлення їх місця у праві надамо визначення певним із них. У широкому визначенні поняття принципу верховенства права полягає у тому, що верховенство права пов'язане із принципом врядування, відповідно за яким всі особи, інститути та установи, юридичні та фізичні особи, а також держава, несуть обов'язкову відповідальність перед законами, які в є опубліковані у суспільстві, тобто закони застосовуються однаково до всіх, на їх основі здійснюється незалежне судочинство. При цьому закони відповідають міжнародним нормам і стандартам у сфері прав людини. Верховенство права передбачає також застосування заходів направлених на забезпечення дотримання ієрархічних принципів верховенства закону, рівності перед законом, відповідальності перед законом, справедливого застосування закону, розподілу влади, участі у прийнятті рішень [15]. Принцип законності, це основна засада юридичного позитивізму. Даний принцип передбачає строгого, точного, невинного виконання законів [16, с.176]. Принцип рівності є одним із найважливіших правових ідей, який гарантує надання рівних можливості при правовому регулюванні всім членам суспільства. У період Просвітництва у ст. 1 Декларації прав людини та громадянина (1978) визначалось, що люди народжуються і залишаються вільними і рівними у правах; суспільні відмінності можуть ґрунтуватися лише на основі загальної користі [17, с. 123]. Принцип правової рівності в ракурсі аксіологічних напрямків суспільства можна виразити, як необхідну передумову існування правової держави, що засновується на засадах ліберальної демократії [18, с.91]. Тому даний принцип передбачає рівні правові можливості всіх осіб у державі, крім випадків передбаче-

них законом. Дані винятки апріорі, виходячи із доктринальних положень, можуть були лише для суспільної користі. Не менш основоположним принципом права є принцип справедливості. Категорія справедливості є досить абстрактною та потребує детального розгляду.

Визначаючи змістовну складову поняття в історичну аспект соціальної справедливості, розглядають декілька частин її розвитку: буденний, натуральний, конвенціальний (договірний), конвергентний (гуманітарний). Їх становлення існує в результаті досягнення історично виправданого співставлення суспільних та особистісних частин у природі людини (громадянина), функціонування справедливості в житті суспільства, людини, що у її природі безпосередньо відображені усі зміни, що існують у суспільстві. Ця безпосередність визнає яким саме чином кожна особа, кожен народ має своє особисте розуміння соціальної справедливості, що зумовлюється розвитком і історичному аспект виміру. Сьогоднішня цивілізація визначає істотний відбиток не тільки на положення соціальної справедливості у суспільстві, але й на поведінку відповідної особи. Цивілізації, які йдуть разом із вимогами, як правило, проявляють активну життєву позицію. Пасивна позиція же продовжує бути на стороні несправедливості. [19]. Відомий американський філософ Д. Ролз зазначав, що справедливість є щонайпершою чеснотою суспільних інституцій [20, с.26]. Отже, правовий принцип справедливості складається з декількох аспектів та передбачає наявність співрозмірності відповідальності та вчиненому діяню, а також здійснення правового регулювання із врахуванням всіх суспільних та державних інтересів встановлюючи відповідний баланс між інтересами осіб та правовим впливом на них.

Тому, аналізуючи квінтесенцію та диференціацію принципів права, можна прийти до висновку, що кожен правовий принцип є основоположною ідеєю, поглядом, який встановлює межі правотворення та правового регулювання суспільних відносин, забезпечуючи дотримання основних правових положень. Принципи повноцінно не відображають місце права у суспільстві, а лише мають допоміжний характер у його існуванні. За допомогою принципів визначаються основоположні догми, яким не може суперечити правове регулювання суспільних відносин.

Суспільні відносини є багатогранними, так як в них відображаються інтереси членів суспільства, які є загальними шляхом визнання їх органами влади та закріплення у законодав-

стві. Саме із суспільства виникає право, держава, органи влади та суспільні відносини, як є відображенням тих необхідних взаємодій між його членами для розвитку та існування сьогочасного людства. Тому для об'єктивного визначення місця права у суспільстві, необхідно дослідити фактор, що є основною умовою виникнення права, а саме суспільство.

Як визначають науковці, суспільство це дуже складний та неоднозначний елемент онтології. Суспільство постійно має зміну та перетворюється у все нові та нові форми. В історичну епоху існувало первісне суспільство до якого належали мисливці та збирачі. Далі воно перетворилося у суспільство рабовласників, що згодом стало феодальним, капіталістичним, соціалістичним суспільством. Також вчені наводять інші погляди поділу суспільства на: до індустріальне, індустріальне, постіндустріальне тощо. Натомість на території однієї країни, в різні періоди часу, мали своє існування відмінні типи суспільства.

Під значенням терміну «суспільство», з точки зору філософської, історичної та економічної наукової доктрини можна розуміти полярність понять. Суспільство розглядається, як окрема конкретна одиниця, яка є самостійною в історичному розквіті. Прикладом цього є стародавні суспільства, які були в Афінах, середньовічна Венеція, сучасна Болгарія, Україна тощо. Кожне із таких є не тільки певною сукупністю осіб, а певною системою відносин соціуму, єдиним організмом соціуму, який має певний розвиток не залежно від диференційних організмів соціуму. На підставі цього, для визначення певних конкретно встановлених суспільств, можна вживати поняття “соціальний організм”. Також суспільство може розглядатися, як певна сукупність певно визначених соціальних організмів. Окрім цього суспільство це узагальнення всіх організмів соціуму, які існували та продовжують на земельній поверхні, а отже це всі люди на землі. Також суспільство може бути, як певний тип в загальному, наприклад феодальний чи індустріальний тип.

Враховуючи значну складність та досить швидкий тип життя осіб, створюють багато труднощів для суспільствознавців. У зв'язку із цим, значна група вчених, наголошує про необхідність відмови від пошуків певних закономірностей, так як не можливо пізнати їх закони життя. Тому, вони пропонують перейти до характеристики фактів, порівняння їх один одним, обґрунтування суспільства взагалі та його системи, факторів взаємодії. Хоча факторна теорія визначається у національній

літературі, як антинаукова, однак вона все ж має долю науки, а саме в аналітичному розгляді таких питань, як технічні відносини у суспільстві, культурні відносини у суспільстві, соціальні відносини у суспільстві, політичні відносини у суспільстві, масова свідомість у суспільстві. Однак суспільство не може бути лише, як певна сукупність факторів, враховуючи їх дію. Одні фактори є важливими, а інші не дуже, одні визначаються як матеріальні, а інші як ідеальні; одні є суб'єктивними, а інші об'єктивними. Соціальна філософія має за мету регуляцію суперечливих факторів, встановити першочергові та другорядні ступені життя суспільства, їх функції, не надаючи певної абсолютизації.

Диферентивні погляди щодо соціуму, як певну систему єдиного спільного життя осіб, виникали ще з часів динаміки культури у сфері інтелектуальних особливостей людей. Першочерговими мислителями, філософами у цій сфері, що сказали перші слова були: китайський філософ Конфуцій, античні мислителі Платон та Арістотель та їх талановиті співвітчизники. З точки зору теоретичної філософії, соціум розглядався як аналог держави, ще у стародавні часи. Існувало лише державне життя, так як суспільне не малось в уяві. Людину бачили, як лише державну (політичну) істоту, за поглядами Аристотеля. Ототожнювалися також закономірні процеси розвитку держави та суспільства.

Можна сказати, що теоретики «донульового часу» (часу до народження Христа) виявили й описали майже всі основні елементи суспільного співжиття людей як державного. І хоч їхнє вчення має історично обумовлений характер, слід підкреслити те велике значення, яке воно мало для розвитку пізніших теоретичних конструкцій. Мислителі середньовіччя заперечили різницю між соціумом і державою, але приховували це в релігійних містифікаціях. І тільки у творах Н.Макіавеллі держава постає у вигляді однієї із складових соціуму як більш широкого і фундаментального утворення. Першочергова своєрідність соціального, розглядається через розуміння істотної різниці цього явища співвідносячи його із тваринним природним світом. Цю різницю вбачали майже всі представники філософії: починаючи із Конфуція до сьогоденних філософів. Це постійно наголошується у художній літературі, публіцистиці, історичних, етносоціальних та інших наукових дослідженнях. Слід звернути увагу на те, що значної різниці між людиною та тваринним світом не має. Як тварина так і людина, умовно кажучи, створені з того са-

мого ж матеріалу та за тією ж самою технологією і подібними шаблонами: голова, кінцівки, внутрішні органи тощо. Однак відмінність між ними є принципова. Тварина та людина є різними істотами, як у порівнянні землі та неба. Серед побудови кінцівок та внутрішніх органів тварини та людини, структура тіла чи його співвідношення із об'ємами із науковою визначеністю, можна встановити значну кількість основних різниць. Але основною відмінністю є інше, а саме спосіб життя. Життя тварин існує природним фактором, тобто як життєдіяльність організму. Життя людей, це дійсний процес життєдіяльності осіб (соціальної групи, класу, суспільства), який існує в певних умовах та описується відповідною системою видів та форм діяльності, як засобу реальної зміни існування. Уся традиція філософії має погляд про те, що самою основною ознакою існування людини є характер особи. А саме свідомий характер, що не тільки в ракурсі розуміння ситуації у житті та усвідомлення оточуючого світу, це певний стан свідомості, що відповідає навіть світу тварин, та здатний розуміти зовнішні обставини та свої зв'язки із ними та з іншими членами людства, себе та свій дух, розуміти себе самого за для розуміння сутності природно-суспільного й сенсу власного буття у світі. Саме здатність розмірковувати, здатність заглиблюватись у себе, щоб досягнути злагоди з собою й зрозуміти, у що ж вона дійсно вірить, що вона справді цінує і що ненавидить, — на думку вчених, постають у якості тих фундаментальних домінант, які відрізняють людину як особливу істоту від іншого живого світу. [21, с.335-338].

Визначаючи місце права у суспільстві, слід звернути увагу на причини його виникнення, однією із основних причин виникнення правових норм є потреба у вирішенні протиріч між членами суспільства через різні інтереси осіб. Тому, одним із основних місць права у суспільстві є існування його, як засобу подолання суперечливості в інтересах членів суспільства та держави. Саме властивість права регулювати суспільні відносини, відображає одне із першочергових дефініцій місця права у суспільстві. Окрім цього це не є єдиним фактором визначення місця права у суспільстві. Розглядаючи більш детально сутнісне відображення права у суспільстві та державі, можна стверджувати про існування права, як засобу легалізації тобто офіційного визнання, затвердження, встановлення легітимізованих інтересів та правил поведінки у суспільстві, в яких втілюються відповідні визнані інтереси. Також право виступає засобом встановлення

балансу, тобто врахування в рівній мірі, інтересів суспільства та інтересів держави. Даний баланс існує завдяки відсутності не вмотивованої переваги одних інтересів членів суспільства над іншими, не визнаного панування повноважень держави. Тобто право має місце у суспільстві, як багатогранне явище яке вміщує у собі ряд врегульовуючих та забезпечуючих властивостей. Для більш детального підтвердження даної тези, розглянемо дію права на підставі досліджень науковців, які прямо чи опосередковано визначають властивості права.

Деякі вчені вважають, що закон є формою символічної дії, що значно сприяє соціальному порядку. А дія та структура закону пов'язується з онтологічною символічністю людини [22, с.43-57]. Також є антропологічний погляд щодо сутності права. Антропологи неодноразово стверджували про те, що право розглядається, як дискретний предмет, який диференціюється з політикою та владою і вивчається номотетичними конструктами. Це визначення передбачає місце права у суспільстві і заперечує історію. Визначати право, як культурно-конституційований засіб аналізу, що представляє локальну теорію суспільства, означає передбачити суспільство в його власних ідіографічних термінах і тим самим демонструвати, що суспільство не обов'язково існує в усталених класифікаціях та конструкторах. Традиційно сіамсько-тайське право визначено, як локальна та історична теорія суспільства, що пов'язує право з релігією та значенням [23, с.223-237]. Окрім цього існує цікавий погляд, відповідно до якого у Китаї вірили, що у разі не правильного застосування закону при призначенні покарання, порушиться гармонія у природі у виникнуть стихійні явища. Шляхом аналізу поняття «природне право» і «космічна гармонія», які використовувалися західними вченими здійснювалося тлумаченні традиційних китайських уявлень про роль права у суспільстві, виникненням стихійних лих і актами поганого управління або несправедливості з боку імператора і держави. За їх переконанням Загалом стверджується, що китайські державні службовці та правителі дійсно вірили в те, що неправильне призначенні законні покарання або винесенні вироків особам, що вчинили правопорушення, будуть мати наслідком відхилення від норми природних явищ [24, с.254-273]. Також є інші погляди вчених. Як, наприклад, у широкому понятті правова соціалізація відноситься до процесу, за допомогою якого особи мають динаміку своїх відносин з законом. В основі цього процесу є набуття, формування і розви-

ток правових цінностей, установок і розумових здібностей. Ця інтелектуальна традиція заснована на чотирьох стовпах – фундаментальності, взаємності, повсюдності та безперервності – які забезпечують порядок у галузі дослідження, де науковці навчаються різним дисциплінам, використовують різні методології та досліджують різні питання, пов'язані з стосунками людей із законом. Як і в 1971 році, на сьогодні існує значна кількість осіб, які ставлять під сумнів роль права в суспільстві, його мету, функції, історію та ефективність. Сьогодні, як ніколи важливо зрозуміти, як люди розвивають свою орієнтацію на цей соціальний інститут і вплив цієї орієнтації на правову поведінку [25, с.281-290]. Отже, всі вищенаведені погляди вчених, по-різному розглядають питання права виходячи із поставленої мети, але у кожному твердженні існує прояв властивостей права, що полягає у регламентації та регулюванні суспільних інтересів та відносин.

Висновки. Тому, право є багатогранним явищем, що вміщує у собі сукупність властивостей, які існують за для досягнення єдиної мети його призначення у суспільстві, це регулювання суспільних відносин. Тому, що саме наявність суспільства зумовило виникнення права через свою різнобічність існування. Суспільство є складним явищем, яке охоплює під своїм визначенням сукупність осіб (людей у першу чергу), які спільно проживають на певній території та пов'язані спільними інтересами, які полягають у виживанні та співіснуванні. Це якщо говорити про більш вузьке поняття з точки зору утотоження суспільства із державою. Тому, враховуючи його складність через існування значної кількості різних поглядів, інтересів, переконань тощо у членів суспільства, виникла потреба у їх узгодженні за для можливості спільного співіснування осіб. Так, як саме завдяки спільному існуванню та задоволенню потреб одне одного, суспільство може розвиватися та існувати. На допомогу цьому було створено право, що об'єднує у собі загальновизнані, санкціоновані та гарантовані органами влади шляхом можливістю застосування владного примусу, правила поведінки членів у суспільстві. Що створює єдиність поведінки у тих суспільних відносинах, які є суспільно важливими та знаходяться під дією правового регулювання. А отже забезпечує узгодженість інтересів всіх членів суспільства. Однак, правове регулювання є не єдиною функцією права, окрім цього право дозволяє визнати на законодавчому рівні, тобто офіційному узгодженні, що стає загальновідомим та загально обов'язковим з точки зору

дотримання, права, свободи та інтереси осіб. Визначаються правові статуси осіб, що являють собою сукупність прав та обов'язків.

Також за допомогою права встановлюється гарантії дотримання відповідних правових статусів осіб та мір можливої поведінки поведінки. І все це гарантується державою, визначаючи на підставі права, засоби легітимізованого та легального примусу, тобто такого що визнається суспільством та є регламенто-

ваним. Отже, місце права у суспільстві полягає у регламентації єдиних правил співжиття членів соціуму, визначення основних прав, свобод, інтересів, які є основоположними засадами їх співіснування та правових статусів осіб, гарантуванні існуючих мір можливої та необхідної поведінки. Все це має наслідком створення балансу у співіснуванні членів суспільства, членів суспільства та держави за для можливості їх існування та розвитку..

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Буслинський В.А., Скрипка П.І. Основи філософських знань : підручник. Для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня – молодший спеціаліст / за ред. В.А. Буслинського. Львів: Новий Світ–2000, 2020. 352 с.
2. Філософія : підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.
3. Подольська Є. А. Філософія : підручник. Київ: Інкос, Центр навчальної літератури, 2006. 704 с.
4. Данильян О. Г. Філософія : підручник. 2-ге вид., допов. і переробл. Харків : Право, 2012. 312 с.
5. Філософія : практикум / Л. В. Северин-Мрачковська, Ю. М. Вільчинський, В. Л. Деркач та ін. Київ : КНЕУ, 2018. 248 с.
6. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.
7. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. Харків : Право, 2009. 584 с.
8. Теорія держави і права : підруч. / Ю.А. Ведерніков. 3-є вид. перероб. і доп. Дніпро : Дніпроп. держ. університет внутр. справ, 2016. 480 с.
9. Загальна теорія держави і права: підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. Київ : Кондор, 2006. 477 с.
10. Бисага Ю.М., Белов Д.М., Ленгер Я.І., Митровка Я.В. Основи правознавства. Ужгород : Ужгородський національний університет, 2008. 365 с.
11. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія / С. П. Погребняк. Харків : Право, 2008. 240 с.
12. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Київ : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. 520 с.
13. Прокопенко В. І. Трудове право : підручник. Харків : Консум, 2002. 528 с.
14. Колодій А. М. Принципи права України. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
15. The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies. Report of the Secretary-General, Doc. S/2004/616, August 2004 (para. 6). *TCH : сайт*. 10.10.2023. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/527647#record-files-collapse-header> (дата звернення: 10.06.2024 р.)
16. Петрова Л. Фундаментальні проблеми методології права (філософсько-правовий дискурс) : наук. моногр. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 1998. 505 с.
17. Теорія держави та права : навчальний посібник / Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, А.М. Завальний, Н.В. Заяць та ін. Київ : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
18. Сунегін С.О. Принцип рівності у праві в контексті ціннісних орієнтацій суспільства: сучасні реалії та тенденції розвитку. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 3. С. 87–95.
19. Хумуд А. С. Еволюція концепції справедливості у соціальноісторичному пізнанні (соціально-історичний аспект) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03. Кб]d, 2002. 15 с.
20. Ролз Дж. Теорія справедливості. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 822 с.
21. Філософія : навчальний посібник / І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко, І.В. Бойченко, В.П. Розумний та ін.. Київ : Вікар, 1997. 584 с.
22. Meisenhelder T. Law as symbolic action: Kenneth Burke's Sociology of law. *Symbolic Interaction*. 1981. Vol. 4. Issue 1. P. 43-57. DOI: <https://doi.org/10.1525/si.1981.4.1.43>
23. O'connor R. A. Law as indigenous social theory: a Siamese Thai case. *Journal of the American Ethnologist Society*. 1981. Vol. 8. Issue 2. P. 223-237.
24. McCormack G. Natural Law and Cosmic Harmony in Traditional Chinese Thought. *Ratio Juris*. 1989. Vol. 2. Issue 3. P. 254-273.
25. Trinkner R., Reisig M. D. Celebrating 50 years of legal socialization. *Journal of Social Issues*. 2021. Vol. 77. Issue 2. P. 281-290.

Стаття надійшла до редакції 05.09.2024

Стаття рекомендована до друку 10.11.2024

S. G. PEVKO

PhD (Law), Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Fundamental and
Legal Disciplines of Faculty No. 6

E-mail: Stanislav.advocate@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1488-9715>

Kharkiv National University of Internal Affairs
27 Leva Landau Avenue, Kharkiv, Kharkiv, 61000, Ukraine

DEFINITION OF THE PLACE OF LAW IN SOCIETY

ANNOTATION. *Introduction.* The article examines the issue of determining the place of law in public life. The relevance of this topic lies in the emergence of a social need to consider in more detail the purpose and essence of law in society. Today, there is a significant number of facts confirming the lack of proper attitude to the law through behavioral reflections. There is a significant amount of abuse of law, legal nihilism, etc. Therefore, there was a need for a more general analysis of this issue.

Summary of the main results of the study. The essence of law as the main regulator of social relations, the definition of which many scientists emphasize, was analyzed. Of course, one can unquestionably agree with this, but for a more detailed understanding of its place in society, it is necessary to analyze other constituent concepts. Thus, the ontology of society and social relations, which are its derivative and integral phenomenon, were also considered. It was determined that society is a collection of persons who are connected by common interests. One of the main natural common interests of any society, distinguishing them by state affiliation, is survival. To satisfy both the main and other interests of individuals, they enter into interaction, thereby forming appropriate social relations. However, the views and manners of behavior of each member of society are different, so it became necessary to determine a means of their reconciliation. For this, a law was created and exists, which creates uniform, universally binding, formally expressed rules of behavior, that is, you yourself agree on the different views of individuals in the course of interaction. Regulating only socially important relations, i.e. interests that are legitimized and legalized, the law creates a certain balance of the existence of all persons in society.

Conclusions. Therefore, it can be concluded that the law is not only a means of regulating social relations, but if considered globally, from the point of view of the modernist approach, the law is a means of creating a balance of interests of all persons in society.

KEY WORDS: law; society; public relations; place of law; value.

REFERENCES :

1. Buslynskyi V.A., Violin P.I. (2020). Fundamentals of philosophical knowledge: textbook. For students of educational qualification level - junior specialist. / Under the editorship V.A. Buslynskyi. Lviv: "New World - 2000". 352 p. (In Ukrainian)
2. Philosophy: textbook / V.S. Blihar, M.M. Tsymbalyuk, N.V. Hayvoronyuk, V.V. Levkulych, B.B. Shandra, V.Yu. Fistula (2021). Kind. 2nd, revision. and additional. Uzhhorod: Publishing House of UzhNU "Hoverla". 440 p. (In Ukrainian)
3. Podolska E. A. (2006). Philosophy: textbook. Kyiv: "Inkos" Firm, Center for Educational Literature. 704 p. (In Ukrainian)
4. Danilyan O. G. (2012). Philosophy: textbook. 2nd ed., add. and processing Kharkiv: Pravo. 312 p. (In Ukrainian)
5. Philosophy: workshop / L. V. Severyn-Mrachkovska, Yu. M. Vilchynskyi, V. L. Derkach and others (2018). Kyiv: KNEU. 248 p. (In Ukrainian)
6. Skakun O.F. (2001). Theory of the state and law: a textbook. Kharkiv: Konsum. 656 p. (In Ukrainian)
7. The general theory of the state and law: a textbook for students of legal higher educational institutions / M. V. Tsvik, O. V. Petryshyn, L. V. Avramenko and others (2009). Kharkiv: Pravo. 584 p. (In Ukrainian)
8. Vedernikov Yu.A. (2016). Theory of the state and law: sublecture. 3rd type. processing and add. Dnipro: Dniprop. state University of Internal Affairs cases. 480 p. (In Ukrainian)
9. Kelman M. S., Murashyn O. G. (2006). General theory of the state and law: textbook. Kyiv: Condor. 477 p. (In Ukrainian)
10. Bysaga Y.M., Belov D.M., Langer Y.I., Mitrovka Y.V. (2008). Fundamentals of jurisprudence. Uzhgorod: Uzhgorod National University. 365 p. (In Ukrainian)
11. Pogrebnyak S. P. (2008). Fundamental principles of law (content characteristics): monograph. Kharkiv: Pravo. 240 p. (In Ukrainian)
12. Skakun O. F. (2010). Theory of the state and law: a textbook. Kyiv: Alerta; CNT; TsUL. 520 p. (In Ukrainian)
13. Prokopenko V. I. (2002). Labor law: textbook. Kharkiv: Konsum. 528 p. (In Ukrainian)
14. Kolodiy A. M. (1998). Principles of Ukrainian law. Kyiv: Yurinkom Inter. 208 p. (In Ukrainian)

15. The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies. Report of the Secretary-General, Doc. S/2004/616, August 2004 (para. 6) TSN: website. 10.10.2023. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/527647#record-files-collapse-header> (access date: 10.06.2024).
16. Petrova L. (1998). Fundamental problems of legal methodology (philosophical and legal discourse): science. Monograph. Kharkiv: National Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise. 505 p. (In Ukrainian)
17. Theory of the state and law: study guide / E.V. Bilozyorov, V.P. Vlasenko, O.B. Horova, A.M. Zavalnyi, N.V. Zayats et al. (2017). Kyiv: National Academy of Sciences, Education of Ukraine. 320 p. (In Ukrainian)
18. Sunegin S.O. (2014). The principle of equality in law in the context of value orientations of society: modern realities and development trends. *Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine*. No. 3. P. 87–95. (In Ukrainian)
19. Humud A. S. (2002). Evolution of the concept of justice in socio-historical knowledge (social-historical aspect): autoref. thesis ... candidate of philos. sciences : spec. 09.00.03. Kyiv. 15 p.
20. Rawls J. (2001). Theory of justice. Kyiv: Solomiya Pavlychko Publishing House "Osnovy". 822 p. (In Ukrainian)
21. Philosophy: study guide / I.F. Nadolnyi, V.P. Andrushchenko, I.V. Boychenko, V.P. Rozumnyi et al. (1997). Kyiv: Vikar. 584 p. (In Ukrainian)
22. Meisenhelder T. (1981). Law as symbolic action: Kenneth Burke's Sociology of law. *Symbolic Interaction*. Vol. 4. Issue 1. P. 43-57. DOI: <https://doi.org/10.1525/si.1981.4.1.43>
23. O'connor R. A. (1981). Law as indigenous social theory: a Siamese Thai case. *Journal of the American Ethnologist Society*. Vol. 8. Issue 2. P. 223-237.
24. Maccormack G. (1989). Natural Law and Cosmic Harmony in Traditional Chinese Thought. *Ratio Juris*. Vol. 2. Issue 3. P. 254-273.
25. Trinkner R., Reisig M. D. (2021). Celebrating 50 years of legal socialization. *Journal of Social Issues*. Vol. 77. Issue 2. P. 281-290.

The article was received by the editors 05.09.2024

The article is recommended for printing 10.11.2024

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-04>

УДК 340.132.1

А. М. ШУЛЬГА

доктор юридичних наук, професор,

професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін

E-mail: a.shulga1959@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7634-3665>

Харківського національного університету внутрішніх справ

м. Харків, 61080, проспект Льва Ландау, 27,

ОСНОВНІ ВИДИ ПРАВОНАЧУЩИХ ДІЙ ЯК ОБ'ЄКТ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ

АНОТАЦІЯ. Вступ. У статті, після пояснення, що правозначуща поведінка за її формально визначеними ознаками – це завжди або дія вчинена (повністю, частково), або дія невчинена (ознаки бездіяльності – це зазвичай визначені нормою права ознаки дії, яку суб'єкт права не здійснив), вказано: методологічне значення поняття «дія» припускає, що узагальнююче уявлення про «види правозначущої поведінки» насамперед відображає «загальнотеоретична класифікація основних видів правозначущих дій». Метою статті є створення (у першому наближенні) загальнотеоретичної класифікації основних видів правозначущих дій на підставі їх групування «за правовою кваліфікацією», «за об'єктивними ознаками дії», «за суб'єктивними ознаками дії».

Короткий зміст результатів дослідження. Відповідно до позиції автора, за правовою кваліфікацією «дія» може бути правомірною («правозгідною»), протиправною («дія-правопорушення», «об'єктивно протиправна дія»), зловживанням правом, юридичною помилкою. «Зловживання правом» і «юридична помилка» – дуалістичні явища (можуть являти собою як правомірні, так і протиправні дії). Види репрезентованих автором правозначущих дій за їх об'єктивними ознаками (перелік не є вичерпним): прості, складні; фізичні, мовні; незначкові, значкові («жести»); з відтермінованим, миттєвим, близьким результатом; незакінчені, закінчені; заплановані, здійснювані, здійснені; короткотривалі, довготривалі; превентивні, провокаційні; відкриті, приховані; одноособові, спільні; контактні, дистанційні; у фізичному просторі («офлайн-дії»), у віртуальному просторі («онлайн-дії»); припустимі, реальні; релевантні, нерелевантні; дії-фабрикації, дії-фальсифікації (набули вдосконалення у зв'язку з комп'ютерними технологіями «deepfake»); неавтоматизовані, автоматизовані (частково, повністю; зокрема, використовується «робототехніка зі штучним інтелектом», розроблюється «летальна автономна зброя» в умовах входження людства в епоху «алгоритмічних війн»). Види правозначущих дій за їх суб'єктивними ознаками (перелік не є вичерпним): усвідомлювані, неусвідомлювані (неусвідомлювані суб'єктом вчинення даної дії; неусвідомлювані суб'єктом, який є об'єктом впливу певної дії); безвинні, винні (умисні, необережні); раціональні, інтуїтивні; мотивовані, немотивовані; вольові, («свідомо-вольові»), невольові (дії у стані неосудності, безумовнорефлекторні дії); добровільні, недобровільні; у стані омани як результату помилки, у стані омани як результату обману; з планованим, незапланованим результатом; генетично зумовлені, генетично не зумовлені (звертається увага на проблему «генетично модифікованої людини»).

Висновки. Формування загальнотеоретичної класифікації видів правозначущих дій може здійснюватись на основі різних критеріїв (за галузями права, за суб'єктами права тощо). Проте максимально прикладний і одночасно дидактично-орієнтовний характер такого роду класифікація буде мати, коли як її системоутворюючий критерій використовуються філософські поняття «об'єктивне» і «суб'єктивне», відображені у поняттях «склад правомірної поведінки», «склад правопорушення», котрі, у свою чергу, невіддільні від поняття «правова кваліфікація» в його зв'язку з поняттям «юридична відповідальність».

КЛЮЧОВІ СЛОВА: правозначуща дія, правомірна дія, протиправна дія, зловживання правом, юридична помилка, правова кваліфікація.

Як цитувати: Шулга А. М. Основні види правозначущих дій як об'єкт загальнотеоретичної класифікації. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право». 2024. Вип. 38. С. 41-53. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-04>

In cites: A. M. Shulha (2024) The main types of legally significant actions as an object of general theoretical classification. The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law", (38), P. 41-53. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-04> (in Ukrainian).

Вступ. Як відомо, *формами* правозначущої поведінки є *дія* («активна поведінка») і *бездіяльність* («пасивна поведінка»).

Ознаки *бездіяльності* – це зазвичай визначені нормою права ознаки дії, яку суб'єкт

права не вчинив (не здійснив). Правозначуща поведінка за її формально визначеними (нормативно визначеними) ознаками – це завжди або дія *вчинена* (повністю, частково), або дія *невчинена*.

Про поведінку («зовнішню поведінку») насамперед кажуть як про певну дію – певну психотілорухову активність людини, що являє собою об'єктивовану єдність «тілесного» і «психічного». Дія (як і бездіяльність, котра також може бути «цілеспрямованою», «мотивованою» тощо) є основним («самодостатнім») елементом поведінки, тобто має всі її істотні об'єктивні ознаки (ознаки зовнішньої форми поведінки) і суб'єктивні ознаки (ознаки внутрішнього змісту поведінки: «мотив», «мета», «емоційний стан» тощо суб'єкта поведінки).

Методологічне значення поняття «дія» припускає, що узагальнююче уявлення про «види правозначущої поведінки» насамперед відображає «загальнотеоретична класифікація основних видів правозначущих дій». Не випадково, приміром, J. Nuttin використовує не термін «поведінка», а «дія» в назві своєї книги «Мотивація, планування та дія» [1]. Аналогічний підхід може мати місце і в юридичному дослідженні. Прикладом можуть бути поняття «вольова дія», «психологія судових дій», котрі використовують Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. в підручнику «Юридична психологія» [2, с. 33, с. 184].

Стан наукової розробки проблеми. На сьогодні існує низка публікацій, присвячених висвітленню особливостей поняття, сутності, структури правозначущої поведінки, визначенню її видів (О.О. Барабаш, С.Г. Бацук, В.В. Завальнюк, Ю.О. Козенко, С.А. Капітанська, Л.І. Каленіченко, В.О. Коновалова, А.Ф. Крижанівський, А.В. Лещенко, В.Ю. Шепітько, А.О. Штанько, М.М. Яценко та ін.), проте, незважаючи на існуючі результати доктринального розуміння і виокремлення тих чи інших видів правомірної або протиправної поведінки, є підстави для репрезентації в межах окремої спеціальної статті відносно концептуально оновленого підходу до створення відповідної узагальнюючої класифікації з позицій загальнотеоретичної юриспруденції.

Мета дослідження. Основна мета статті припускає структурну характеристику загальнотеоретичної класифікації видів правозначущих дій на основі їх групування «за правовою кваліфікацією», «за об'єктивними ознаками дії», «за суб'єктивними ознаками дії», а також їх переважно дихотомічного внутрішньогрупового виокремлення.

Основні результати дослідження. Формування загальнотеоретичної класифікації видів правозначущих дій може здійснюватись на основі різних критеріїв: за способами правового регулювання, структурою права, видами норм права, формами їх реалізації, видами

юридичної діяльності, за просторовою або темпоральною ознакою, за суб'єктами права тощо. Проте загальнотеоретична класифікація не повинна бути громіздкою, інакше вона втратить орієнтуючу функцію щодо розуміння системи поведінкових явищ державно-правової дійсності. Не випадково в підручниках з теорії держави і права традиційно виокремлюють лише правомірну поведінку та її види і протиправну поведінку та її види, оскільки категорії «правомірне» і «протиправне» мають методологічно-прикладне значення (за правовою кваліфікацією правозначуща поведінка – це або «правомірна поведінка», або – «протиправна поведінка»),

З іншого боку, на нашу думку, теоретико-прикладним і системоутворюючим критерієм зазначеної класифікації можуть бути філософські поняття «об'єктивне» і «суб'єктивне» відображені у поняттях «склад правомірної поведінки», «склад правопорушення», невіддільних від поняття «правова кваліфікація». Приміром, склад правопорушення являє собою певну взаємозв'язану сукупність об'єктивних («об'єкт», «об'єктивна сторона») та суб'єктивних («суб'єкт», «суб'єктивна сторона») ознак діяння-правопорушення. При такому підході відповідна класифікація має три види (групи) правозначущих дій – види: 1) за правовою кваліфікацією (враховується уся сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак акту поведінки); 2) за об'єктивними ознаками дії; 3) за суб'єктивними ознаками дії.

1. Види правозначущих дій за їх правовою кваліфікацією. За правовою кваліфікацією («юридичною оцінкою») «дія» може бути правомірною («правозгідною»), протиправною, зловживанням правом, юридичною помилкою. Правомірна дія – це дія, котра має позитивну соціальну значущість, має об'єктивні й суб'єктивні ознаки, що відповідають вимогам норм права. «Правомірна дія» на відміну від «дії-правопорушення» унеможливорює юридичну відповідальність. У свою чергу, протиправна дія – це не тільки «дія-правопорушення», але й «об'єктивно протиправна дія». Якщо дія-правопорушення («злочин», «дисциплінарний проступок» тощо) – це суспільно небезпечна або суспільно шкідлива, протиправна, винна дія деліктоздатного суб'єкта, що тягне за собою юридичну відповідальність, то об'єктивно протиправна дія має тільки об'єктивні ознаки дії-правопорушення, тобто з огляду на категорію «склад правопорушення» у об'єктивно протиправної дії відсутні такі «суб'єктивні ознаки» як «суб'єкт правопорушення» і «вина», або яка-небудь одна із цих ознак. Відпо-

відно об'єктивно протиправна дія – це дія не-деліктоздатного суб'єкта (приміром, згідно із ст. 31 Цивільного кодексу України «малолітня особа не відповідає за заподіяну нею шкоду») або безвинна дія деліктоздатного суб'єкта (приклад: Англія, 2023 р., під час матчу сталося зіткнення хокеїстів, в результаті чого один із них отримав смертельну травму: помер у лікарні від великої крововтрати внаслідок порізу шиї лезом ковзана).

Зловживання правом (у подальшому – ЗП) являє собою реалізацію суб'єктивного права в такій формі, коли право здійснюється всупереч його призначенню, внаслідок чого завдається шкода іншим учасникам суспільних відносин. ЗП має дуалістичну юридичну природу [3, с. 124-141], може кваліфікуватися як правомірна дія або як правопорушення. Приклад правомірного (формально-юридично) ЗП може бути реєстрація фізичною особою майна на юридичну особу з метою уникнення його оподаткування або укладення шлюбу чоловіком (призовного віку) із багатодітною жінкою не для створення сім'ї, а з метою отримати можливість («право») виїзду з країни в умовах «правового режиму воєнного стану». Приклад протиправного ЗП: «Зловживання опікунськими правами» (ст. 167 Кримінального кодексу України).

В літературі зустрічається т. зору, відповідно до якої «зловживання правом» не повинне кваліфікуватися як правопорушення (є особливим різновидом неправових дій). Разом з тим, необхідно пам'ятати про двухмодусність («двухваріантність») результату правової кваліфікації дій суб'єкта права при вирішенні питання про його юридичну відповідальність. Питання про юридичну оцінку дії припускає однозначну відповідь: «або – або» (або – це «правомірна дія», або – це «протиправна дія»). Інакше кажучи, юридична оцінка дії невіддільна від «закону виключеного третього» як закону формальної логіки, тобто «*Tertium non datur*» – третього не дано («або – або»).

Юридична помилка (у подальшому – ЮП) як правозначуща дія – це дія, вчинена у стані добросовісної омані, результат якої не відповідає її меті (цілям), може або має бути виправленим, не спричинює або спричинює юридичну відповідальність, тобто має дуалістичну юридичну природу, може кваліфікуватися як правомірна дія або як правопорушення [4]. Прикладом ЮП як правомірної дії може бути «неправильно набраний номер телефону». Ситуація, коли ЮП спричинює юридичну відповідальність: особа не вважає свою дію правопорушенням, хоча формально-юридично

вона є правопорушенням (є норма права, що передбачає її як правопорушення). Приміром, «діяння за законом є злочином, а особа вважає, що воно не є злочином», у такому випадку «вина і кримінальна відповідальність не виключаються» [5].

2. Види правозначущих дій за їх об'єктивними ознаками (приклади). За структурою (при розумінні «тілоруху» як «одиниці дії») дія може бути простою, складною. Проста дія являє собою певний рух тіла, спрямований на досягнення якої-небудь мети (приклад: натискання на кнопку при появі спалаху світла). Натомість складна дія («керування автомобілем», «підробка документа», «касова операція», «хірургічна операція» тощо) являє собою систему окремих рухів тіла, об'єднаних відповідною метою.

З огляду на «дію» як на поняття і явище, в юридичній літературі дане поняття зазвичай відображає такі явища як «тілесні рухи або слова» [6, с. 104]. Інакше кажучи, за формою об'єктивації свідомості, волі («психіки») людини є фізичні дії («тілорухова поведінка») і мовні дії («словесна поведінка»). Оскільки є усне мовлення і писемне мовлення як «форми» («способи») його (мовлення) існування, «мовні дії» – це усні дії і письмові дії. Особливістю «мови права (законодавства)» є те, що у певному контексті терміни «усна дія» і «вербальна дія» (лат. *verbalis* – слово) є синонімами. Відповідно неправильно ототожнювати поняття «письмової дії» і «вербальної дії», хоча обидві ці дії мають зв'язок зі «словом». Необхідно чітко розрізняти «письмове слово» і «усне слово». Приміром, в міжнародному праві вербальна нота є письмовим документом, який «прирівнюється до усної заяви» [7, с. 124]. Як юридичний термін «письмові дії», приміром, мають пряме відношення до поняття «письмові докази» (ст. 94 Кодексу адміністративного судочинства України, ст. 95 Цивільного процесуального кодексу України тощо) як поняття юридичного процесу.

Розрізняючи «прості» і «складні» фізичні дії, доцільно звернути увагу, що серед «простих дій» є незначкові і значкові дії, тобто жести. Прикладом використання жестів може бути «жестове управління колаборативним роботом» (такого роду роботи – «коботи» – здатні взаємодіяти з людиною, застосовуються на виробництві, в армії тощо). Існують юридично заборонені значкові жести, зокрема, їх передбачає закон України «Про засудження комуністичного і націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні». Приміром, у Німеччині поліцейського звільни-

ли за нацистські жести і тату [8]. У свою чергу необхідно розрізнявати «мову жестів» і «жестову мову». Наприклад, існує «мова жестів спецназу» (мова сигналів-жестів). Жестова мова – це повноцінна мова, якою спілкуються нечуючі люди (жест відповідає слову).

Оскільки темпоральна характеристика правозначущої поведінки завжди була предметом уваги законодавця (є норми-строки, є строки давності притягнення до юридичної відповідальності тощо), за моментом виникнення у часі матеріальних наслідків дії доцільно виокремлювати дії з відтермінованим результатом (приклади: процедура вакцинації особи; активація «бомби з часовим механізмом»), а також дії з миттєвим або близьким результатом (приклад: нанесення особою іншій людині тілесних ушкоджень). Окрім того, за співвідношенням запланованих і фактичних наслідків дія може бути незакінченою (приклад: руйнування особою замку входних дверей для «незаконного проникнення до житла») або закінченою (приклад: демонстрація однією особою іншій непристойного жесту). Прикладом аналогічної термінології, що має місце у мові законодавства може бути назва ст. 13 Кримінального кодексу України (у подальшому – КК України) «Закінчений та незакінчений злочини».

Якщо за загальною темпоральною оцінкою дія може бути запланованою, здійснюваною, здійсненою, то за тривалістю у часі є короткотривалі (недовготривалі) дії (відмикання дверей ключем, «проїзд пішохідних переходів і зупинок транспортних засобів» тощо) і довготривалі (довготривалі) дії (будівництво будинку, переклад книги професійним перекладачем тощо). Доцільно звернути увагу на те, що зазначені поняття застосовуються не тільки для характеристики дій суб'єктів права, правовідносин. Дані поняття можуть мати місце і у контексті характеристики певних об'єктів права, правовідносин. Прикладом може бути поняття «короткострокова (довгострокова) віза», оформлена належним чином.

За спрямованістю впливу на регулятивну (мотиваційну) складову правосвідомості особи доцільно виокремлювати дії превентивні, провокаційні. Превентивні дії спрямовані на попередження вчинення кимось певних небажаних, заборонених дій. Приміром, в Україні в областях кожне «Головне управління Національної поліції» має «Управління превентивної діяльності». В діяльності ООН використовується поняття «превентивна дипломатія» [9]. «The National Security Strategy United States of America» (September 2002) використовує по-

няття «preventive strike» (запобіжні удари по противнику, що представляє потенційну загрозу). Поряд із цим поняттям як відносно самостійне використовується і поняття «preemptive strike» (запобіжні удари по противнику, що виготовився до агресії) [10]. Прикладом провокаційної дії як дії, спрямованої викликати певну реакцію того (тих), кого провокують, може бути «провокація злочину... шляхом... підбурювання до злочину» (п. 2 ст. 311 КК України). У свою чергу, приміром, в кримінології, в юридичній психології існує поняття «Провокуюча поведінка жертви» злочину [2, с. 85].

За можливістю бути об'єктом сприйняття і усвідомлення (розуміння) сторонньою людиною є відкриті (явні) і приховані (таємні) дії. Приміром, Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» (ст. 37) передбачає, що «Рішення Верховної Ради приймаються відкритим або таємним голосуванням» (способи голосування: відкрите або таємне голосування). Принагідно звернімо увагу, що в низці галузей права існує традиційна термінологія як формально інша, але фактично аналогічна за значенням (сміслом) – «негласний нагляд», «гласні і негласні слідчі дії» тощо («негласний» – це, в літературній мові, «Невідомий для інших; прихований, таємний» [11, с. 596]). В літературі звертають увагу, що «Чітких меж правомірності негласних слідчих дій в українському законодавстві не визначено» [12, с. 102].

За кількістю суб'єктів здійснення є одноособові дії (приклад: «одноособове рішення», прийняте відповідною службовою особою в межах своєї компетенції), спільні дії («групові», «колективні», «колегіальні» тощо). Прикладом останніх можуть бути колективні дії, які передбачає «Меморандум про спільні дії з антикорупції в Україні» (2020 р.) або – «вчинення злочину групою осіб».

Оскільки дії суб'єктів права здійснюються у просторі і часі, за способом здійснення у просторі є контактні та дистанційні («безконтактні») дії. Контактна дія здійснюється у спосіб, який потребує фізичного дотику суб'єкта дії та її об'єкта (суб'єкта) впливу (взаємовпливу). Прикладом такої дії може бути «хапання за одяг, насильницьке утримання за руки» як «дрібне хуліганство». Дистанційна дія (у подальшому – ДД) здійснюється у спосіб, який уможливорює певну (істотну, неістотну) віддаленість у просторі суб'єкта дії та її об'єкта (суб'єкта) впливу (взаємовпливу). Життєдіяльність сучасних економічно розвинених країн демонструє використання людьми

сили-силенної різного роду ДД. Приміром, серед ДД з використанням технічних засобів є дії неелектронні (приклад: сигнал ракетницею) і електронні (приклад: кібератака). Серед «ДД в Інтернеті», зокрема, є дії персоніфіковані (приклад: інтернет-голосування), анонімні (приклад: Tor Browser забезпечує відносну анонімність користувача Інтернету), правомірні, протиправні. Так, наприклад, одним із видів кіберзлочинів є «Шахрайство... з використанням електронно-обчислювальної техніки» (ч. 3 ст. 190 КК України). Правове регулювання відносин у мережі Інтернет постійно вдосконалюється, що є загальносвітовою тенденцією. Приміром, в Англії у 2024 р., відповідно до нового закону про безпеку в Інтернеті, суд ув'язнив першу людину, засуджену за «кіберфлешмоб», після того як «кіберфлешмоб» став злочином у цій країні [13].

Загалом в умовах сьогодення за характером простору, в якому здійснюється дія доцільно розмежовувати дії у фізичному або віртуальному просторі («кіберпросторі»). Інакше кажучи, є «офлайн-дії» і «онлайн-дії» як певна відносна протилежність. В Україні Уряд ухвалив постанову (2024 р.), яка надає можливість «одруження онлайн», тобто «перебуваючи на відстані» [14].

За співвідношенням можливого та дійсного дії можуть бути припустимими («гіпотетичними») або реальними («дійсними»). Перші – це виключно умоглядні дії як дії логічно (принципово, відповідно до «логіки речей») або реально (є відповідні умови для їх здійснення) можливі явища. Приміром, відповідно до ч. 3 ст. 62 Конституції України обвинувачення не може ґрунтуватися на припущеннях і всі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь. Реальні (дійсні) дії – це дії-факти як конкретні дії, об'єктивація яких надає їм статус предмета пізнання (пізнання їх ознак, мети, мотиву тощо), предмета встановлення, доказування, оцінки в юридичному процесі тощо.

За співвідношенням мети дії та її реального результату, дія може бути релевантною, нерелевантною. З огляду на лексичне значення слів «релевантність» (відповідність), «нерелевантність» (невідповідність) «помилкова дія» як юридичний факт завжди припускає відсутність збігу її результату як об'єктивного явища з її метою як суб'єктивним (ментальним) явищем, тобто має місце неадекватність результату дії її меті («цільова нерелевантність» результату дії є зовнішнім виразом її помилковості). За своїми ознаками юридична помилка (приклад, «помилка в кваліфікації злочину») як правозначуща помилковою дія, зокрема,

являє собою нерелевантну дію, вчинену у стані добросовісної омани, тобто вчинену ненавмисно. Приміром, «на сьогодні можна констатувати проблему із релевантним застосуванням практики ЄСПЛ», дана проблема «виявляється у тому, що до певних правовідносин застосовуються рішення ЄСПЛ, які, просто кажучи, "не про те"» [15].

За способом спотворення процесуальних доказів («доказів в юридичному процесі») предметом виокремлення має бути дія-фабрикація і дія-фальсифікація. «Фабрикація», «фальсифікація» доказів являють собою ексцеси процесу встановлення об'єктивної істини в юридичній справі. Дані явища, з огляду на «кримінальні справи», охоплюються поняттям «Злочини проти правосуддя» (Розділ VIII КК України). Критерій розрізнення даних явищ: міра об'єктивності існування (фактичного існування) доказів. Фабрикація доказів припускає створення чогось абсолютно реально не існуючого як факт. Фальсифікація доказів припускає цілеспрямовану певну зміну чогось реально існуючого як факт. Інакше кажучи, фабрикація доказів – це «штучне створення доказів» (приклад: в оповіданні Д. Лондона «Про користь сумнівів», зокрема, один із персонажів сам собі травмує обличчя з метою обвинувачення у нападі на нього певної особи). Фальсифікація доказів (приклад: «фальсифікація письмових доказів») – це «спотворення фактичних даних». Відповідне явище, приміром, демонструє сюжет фільму «Державний принцип» (Франція, 1978 р.).

Поняття «фабрикація», «фальсифікація» мають відношення не тільки до процесуального права, вони, приміром, присутні в ст. 42 («Академічна доброчесність») Закону України «Про освіту» (2017 р.). Особливість сьогодення – актуалізація понять «дія-фабрикація» і «дія-фальсифікація» з огляду на такі поняття як, приміром, «фейк», «фейкові новини», «дезінформація» (в Україні, зокрема, є Центр протидії дезінформації при РНБО) у зв'язку з появою і розвитком комп'ютерних технологій «deepfake» [16], котрі істотно вдосконалили підробку «відео» («deepfake videos»), «зображень» («deepfake images»), здатні «клонувати голос» («voice cloning»), створити текст, що може сприйматись як написаний людиною («generative text») і спричинили необхідність правового врегулювання даної ситуації. Приміром, Європарламент у 2022 р. ратифікував зміни до «Закону про цифрові послуги» (діє з 2023 р.) щодо розповсюдження дипфейків. Процес європеїзації права України, інакше

кажучи, процес наближення законодавства України до права ЄС, припускає обов'язковість врахування відповідного нормативного матеріалу, спрямованого, зокрема, на вирішення такої проблеми (фактично всесвітнього масштабу) як, за термінологією RAND Corporation, «Truth Decay» («Розпад істини») [17]. Один із істотних аспектів даної проблеми в образній формі вже не одне століття відображає байка Жан де Лафонтена «Вовк, коза та козеня», в якій Вовк змінює голос, щоб йому, почувши його слова, відчинили двері («добровільно»). Розумінню основ зазначеної проблеми сприяє, зокрема, «словник дезінформації» [18].

«Дії-фальсифікації» – повсюдне загальноісторичне явище, конкретизоване загалом в різного роду діях: «фальсифікація лікарських засобів» (є злочином, відповідно до ст. 321-1 КК України), «фальсифікація документів» («підроблення документів» є злочином, відповідно до ст. 358 КК України), «фальсифікація історії» (є одним із засобів пропаганди, припускає цілеспрямовану зміну «історичних джерел», тобто «фальсифікацію історичних документів»), «фальсифікація в науковій праці» (в Україні є сайт «Плагіат і фальсифікації в наукових працях»), «фальсифікація в Інтернеті» (приміром, створюється «фішинговий сайт», тобто «сайт-підробка» з метою шахрайства) тощо. З огляду на опозицію «справжнє – підроблене», доцільно зазначити, що в українській мові [11, с. 779, с. 1314, с.1315] термін «фальсифікація» використовується в широкому значенні і позначає будь-яку підробку як відповідну «дію» (є «підроблення» як вид дій) або «речі». Є «підроблені речі» («фальсифікат», «фальшивка») як результат «підроблення» («фальсифікації», «фальшування»). В англійській мові, приміром, у значенні будь-якої підробки насамперед використовуються терміни «falsification», «fake» (приклади: «falsification of history» – «підробка історії», «fake accounts on social networks» – «підроблені облікові записи у соціальних мережах»).

Як проста, так і складна дія людини за мірою її технічного вдосконалення може бути неавтоматизованою, автоматизованою (повністю, частково). У свій час в історії розвитку людства поряд з людьми з'явилися машини (приклади: Архімедів гвинт, парова машина, електронна обчислювальна машина) і як відображення їх функціонування – поняття «автоматизована дія» (людини). Є машини з ручним керуванням, напівавтомати, автомати (самостійно діючі машини). Особливість сьогодення – використання кібернетичних машин, інакше

кажучи – використання робототехніки зі штучним інтелектом («людино-комп'ютерна взаємодія» стає істотною складовою «людино-машинної взаємодії» як сфери наукового знання). Сьогодення демонструє стрімкий розвиток автономної робототехніки і виникнення низки відповідних юридичних проблем. Так, приміром, низка країн активно розробляє летальну автономну зброю. Пентагон близький до того, щоб довірити дронам зі штучним інтелектом («дронам-вбивцям») приймати самостійні рішення про знищення людей (загалом є країни-прихильники і країни-противники правових обмежень щодо «війни роботів») [19]. Ізраїль (війна в Газі, 2024 р.) використовував штучний інтелект (система «Lavender») для виявлення 37 000 цілей ХАМАС (при цьому давався дозвіл і на вбивство «цивільних осіб», коли цілями ставали «бойовики низького рангу»), «піднявши безліч правових і моральних питань і трансформували відносини між військовими і машинами» [20]. На сьогодні в Україні, приміром, існує автоматизована система управління бойовими діями «Дзвін-АС», контррозвідка використовує штучний інтелект («Palantir», США) для виявлення «зрадників», «шпигунів» [21].

У даному контексті доцільно звернути увагу і на автономних роботів, котрі «працюють» (приміром, пишуть коментарі до повідомлень) виключно в Інтернеті («віртуальним роботом» є, наприклад, спам-бот, софт-бот, чат-бот). Приміром, соцмережа X (раніше – «Twitter») запланувала, як заявив (15.04.2024 р.) її гендиректор І. Маск, здійснити низку заходів для вирішення проблеми «натиску ботів» («onslaught of bots»).

2. Види правозначущих дій за їх суб'єктивними ознаками (приклади). Поведінка людини не завжди є свідомо-вольовою. Загалом людині притаманна у процесі об'єктивації поведінки, як пише Benjamin Libet, «свідома і неусвідомлювана ментальна активність» («Conscious and Unconscious Mental Activity») [22]. Відповідно за зв'язком з свідомістю і волею дія людини може бути усвідомлюваною (людина розуміє значення своїх дій для себе і для інших, передбачує їх наслідки, здатна зробити цілеспрямований, вольовий вибір певного варіанту поведінки з низки можливих) або неусвідомлюваною (повністю, частково), приміром, внаслідок психічної хвороби людина не розуміє значення своїх дій для себе і для інших, не передбачує їх наслідки. Такою є дія, зокрема, у стані патологічного афекту, «при якому людина не може керувати своїми діями і усвідомлювати власні вчинки»

[2, с. 159]. Оскільки міра неусвідомлюваності дії, що вчинюється людиною може бути різною («неусвідомлюваність» може бути повною, частковою) існує, приміром, кримінально-правове поняття «обмежена осудність». Вчинення злочину у стані обмеженої осудності, коли в силу наявності психічного розладу («психічної аномалії») людина була не здатна повною мірою усвідомлювати свої дії та керувати ними, загалом не унеможливорює кримінальну відповідальність за вчинене, але враховується судом при призначенні покарання (є підставою для застосування примусових заходів медичного характеру) [23, с. 156].

Доповнюючи сказане доцільно додати, що загалом «неусвідомлювана дія» – це не тільки дія, що не усвідомлюється суб'єктом її вчинення, це також і дія, що не усвідомлюється суб'єктом, який є об'єктом її впливу. Прикладом останньої може бути використання «диспаратного відео» як інструменту («засобу») впливу на поведінку людини, неусвідомлюваного нею внаслідок застосування спеціальних «комп'ютерних психотехнологій» (у «відеоряд» вбудовуються певні «елементи»), або, приміром, у Японії (1997 р., дане явище японські ЗМІ назвали «покемон-шок») сотні дітей потрапили в лікарні із приступами епілепсії («світлочутливої») після перегляду мультфільму (причину випадків пов'язують з низкою повторюваних «візуальних ефектів» відеоряду) [24].

В юриспруденції поняття усвідомлювана дія (протиправна) має прямий зв'язок з поняттям вини. Відповідно, за відсутністю або наявністю вини при вчиненні протиправної дії, розрізняють безвинні і винні дії (їх протиставлення і характеристика має пряме відношення до розмежовування понять «об'єктивно протиправна дія» та «дія-правопорушення»). У свою чергу, за формами вини протиправна дія може бути умисною, необережною. Як відомо, приміром, є умисні і необережні злочини.

За характером зв'язку з процесом абстрактного мислення, логічного обґрунтування доцільно розрізнявати раціональні, інтуїтивні дії. Приміром, «правова інтуїція» може бути мотивом «правомірної дії». Правова інтуїція дозволяє уникнути, наприклад, конфлікту з кримінальним законом, оскільки більшість таких законів своїм змістом нагадують відповідні моральні норми-заборони, тобто правова інтуїція це завжди одночасно і моральна інтуїція.

За ступенем усвідомлення мотиву дія може розумітись суб'єктом її об'єктивації як мотивована (людина усвідомлює «мотив» своєї

дії, може мати місце «боротьба мотивів») або немотивована («мотив» своєї дії людиною не усвідомлюється). Проте термін «немотивована дія» не означає взагалі відсутність в акті поведінки мотиву як такого, «безмотивність» як термін характеристики дії означає неусвідомлення (чи недостатнє усвідомлення) «суб'єктом дії» її мотиву (мотивів). Приміром, А. Савченко [25] доводить, що немає безмотивних злочинів (навіть необережних). Інакше кажучи, розрізнення мотивованих і немотивованих дій зумовлює факт розрізнення (з певної точки зору) в сучасній психології «усвідомлюваних» і «неусвідомлюваних» мотивів. У даному контексті як приклад може бути «неясність мотивації» Lucy Letby (одна із версій: їй подобалось «грати в Бога»), медсестри («осудної»), що скоїла низку вбивств немовлят (Англія, 2023 р.). Як пише J. Halliday, «ми можемо ніколи не дізнатися, чому вона стала вбивцею» [26].

За зв'язком з інтелектуальною та емоційно-вольовою сферою психічної діяльності особи розрізняють вольові дії (синонім – «свідомо-вольові дії») та невольові дії. Вольові дії – це дії цілеспрямовані (людина свідомо ставить мету, цілі і прагне до їх досягнення), мотивовані (приміром, мотивом може бути «звичка»). Вольові дії відрізняються від безумовних рефлексів як автоматичних рухів, що виконуються несвідомо (без участі свідомості), тобто вони не є уродженими, вони «виникають і розвиваються в процесі життєдіяльності людини» [2, с. 34].

Орієнтуючись на потреби юридичної практики, насамперед серед невольових дій необхідно розрізнявати дії у стані неосудності (приклад: «клептоманія», котра пов'язана з розладом «емоційно-вольової сфери особистості») та безумовнорефлекторні дії як певні тілорухові автоматизми. Оскільки з т. зору такої науки як психологія, «поведінка» являє собою взаємодію живих істот з навколишнім середовищем, котра опосередкована їх зовнішньою (руховою) і внутрішньою (психічною) активністю, невольові дії можуть уподібнюватись вольовим лише за «зовнішньою формою», вони також можуть являти собою певну «тілорухову активність», але іншим є механізм внутрішнього спричинення такого роду активності (іншою є «внутрішня активність»).

З огляду на поняття «вольова дія» і «невольова дія» (невольова тілорухова активність), протиставляючи вольовим діям безумовнорефлекторну рухову активність (автоматичну) людини, необхідно зазначити, що загалом за характером рефлексу розрізняють: безумо-

внорефлекторні дії (є «вродженими» діями) і умовнорефлекторні дії (є «придбаними» діями). Рефлекс (у подальшому – Р.) – це закономірна реакція організму на подразнення, здійснювана за участю центральної нервової системи. Види Р.: безумовні (природжені) і умовні (придбані). «Безумовні Р.» передаються у спадок (забезпечують пристосування організму до постійних умов середовища). «Умовні Р.» – виробляються в процесі життя, не успадковуються.

Розрізняють прості і складні вроджені рефлекторні дії («безумовнорефлекторні дії»). Прикладом простих безумовнорефлекторних дій можуть бути Р. («рухові автоматизми») новонародженої дитини – смоктання («харчовий Р.»), кліпання очей («захисний Р.»). Прикладом складних безумовнорефлекторних дій («інстинктивних дій») може бути «старт-рефлекс» – реакція-відповідь на раптові світлові, слухові та інші подразники у вигляді «застигання», «здрігання», «насторожування» тощо, яка може завершитись втечею, обороною або орієнтовними діями.

З огляду на поняття «безумовнорефлекторна дія (або – «поведінка»)), в англійській літературі використовуються аналогічні поняття: а) «рефлекс» (приклади: «sneeze» – «чхання», «sucking reflex» – «смоктальний Р.», «startle reflex» – «стартовий Р.») або, інакше кажучи, «рефлекторна дія»; б) «інстинкт» (приклади: «self-preservation» – «самозбереження», «fight-or-flight» – «бийся або тікай»), «інстинктивна поведінка» («instinctive behaviour»). Проте М. S. Blumberg звертає увагу на неоднозначність терміна «інстинкт» в науковому слововжитку [27].

Правове регулювання має враховувати і враховує природу людини, частиною якої є її безумовнорефлекторні дії. Прикладом може бути «хапальний Р.» немовлят. Є вислів: «маленька дитина все тягне до рота». Догляд дорослих за немовлятами потребує обов'язкового знання даного рефлексу. Іграшки малюка повинні бути небезпечними, не ламкими, без дрібних деталей тощо. Правове регулювання встановлює певні вимоги («стандарту») до такого роду іграшок як товарної продукції.

За загальним правилом, наслідком «безумовнорефлекторної дії» як певної автоматичної (стереотипної) реакції організму людини не може бути юридична відповідальність. Приміром, неприпустимою є постановка питання про «дисциплінарну відповідальність» у випадку тремтіння від холоду солдата на посту в одязі, який не відповідає погодним умовам

або у випадку падіння солдата у почесному караулі, внаслідок втрати ним свідомості, спричиненої спекою [28] («непритомність», зокрема, має зв'язок з рефлекторним спазмом судин головного мозку).

Безумовні рефлекторні реакції організму людини реєструються таким технічним засобом як поліграф («детектор брехні»). Відповідна інформація може мати певне юридичне значення, якщо це передбачено законодавством країни використання поліграфа. В Україні, приміром, існує відповідна практика щодо проведення внутрішніх службових перевірок, кадрової роботи [29].

Люди з «акторськими здібностями» іноді імітують певні безумовнорефлекторні дії («чхання», «позіхання» тощо), відповідна «імітація» – це вольова дія, котра іноді може спричинити юридичну відповідальність (приклад: «позіхання» особи, присутньої в залі судового засідання як демонстративний прояв неповаги до суду).

З огляду на придбані рефлекторні дії («умовнорефлекторні дії»), їх прикладом можуть бути «рухові умовні Р.», інакше кажучи – навички («автоматизовані дії»). Наслідком реалізації навичок може бути юридична відповідальність: людина усвідомлює соціальне значення відповідних автоматичних дій, їх використання має вольову природу.

Приклад: використання «кишеньковим» крадієм своїх «професійних навичок». Так, приміром, герой роману Ільфа і Петрова «Золоте теля» Шура Балаганов, маючи 50 000 рублів, які йому видав Остап Бендер «на щастя», того ж дня вкрав у трамваї «сумочку, в якій були... профспілкова книжка і один карбованець сімдесят копійок грошей», але був затриманий на місці злочину. Коли його «потягли... до виходу», проходячи повз Остапа Бендера, він шепотів: «Що ж це таке? Адже я машинально».

Співвідношення «вмінь», «навичок», «звичок» характеризується тим, що утворенню навички передують формування умінь. У свою чергу, утворення навичок відбувається паралельно з утворенням звичок, тобто немає навичок без звичок і немає звичок без навичок. Якщо звичка може бути мотивом поведінки, то навичка – не мотив.

Звичка виражає ставлення людини до власної дії, навичка характеризує якісний ступінь оволодіння цією дією.

Прикладом «звичної дії» (такого роду дії, зокрема, мають зв'язок з теорією «звичного» злочинця) може бути демонстрація юридично забороненого знакового жесту.

За співвідношенням волі і волевиявлення дія може бути добровільною, недобровільною («вимушеною»). Перша характеризується збігом волі і волевиявлення, тобто людиною, що її вчинила вона усвідомлюється як самодетермінована дія, як зовнішній прояв особистої свободи волі. Недобровільна дія – це дія вчинена під впливом зовнішнього насилля, примусу (фізичного, психічного), внаслідок чого вона характеризується відсутністю збігу волі і волевиявлення. Зазначене звертає увагу на необхідність розрізнення понять «вольова дія» (не завжди є «добровільною») і «добровільна дія» (завжди є «вольовою»). Поняття «добровільна дія», приміром, має пряме відношення до закону України «Про медіацію» (2022 р.), який, зокрема, вказує, що «Участь у медіації є добровільним волевиявленням учасників медіації. Ніхто не може бути примушений до... медіації» (ст. 5).

За джерелом (внутрішнім, зовнішнім) омани, дія – це дія у стані омани як результату помилки або дія у стані омани як результату обману [3, с.192-195]. В сучасній філософії «омана» («fallacy») характеризується як результат «помилки» або «обману» («deception»). Омани – це певний стан свідомості, мислення людини; є уявлення, думка (хід думки), щодо яких у людини існує упевненість, що вони правильні, проте це не відповідає істині, об'єктивній реальності. Критерій розрізнення зазначених дій – джерело омани: «внутрішнє» (власна «ненавмисна» розумова діяльність, самодетерміноване помилкове мислення) або «зовнішнє» (чийсь навмисний інформаційний вплив на процес розумової діяльності іншого, приміром, з використанням «штучного інтелекту», технологій «deepfake»). Неусвідомлюваність помилки в мисленні традиційно відображає термін «добросовісна омани» (усвідомлюваність помилки означає відсутність «стану омани»), тобто «помилкова дія» людини – це її «дія у стані добросовісної омани». З огляду на особливості термінології чинного законодавства України у даному контексті доцільно звернути увагу, що, приміром, в цивільному праві формально розрізняють «дії під впливом помилки», «дії під впливом обману» (є так звані «правочини з вадою волі» – дії без збігу волі та волевиявлення).

Орієнтуючись на термінологію Ж. Нюттена (J. Nuttin) щодо теоретичного пояснення «динаміки поведінки», «мотивація, планування та дія» [1] – це взаємозв'язані явища. Відповідно, за суб'єктивним прогнозуванням наслідків є дії з планованим (очікуваним) результатом (приклад: купівля телефону), а також дії

з незапланованим (неочікуваним) результатом (приклад: хірургічне втручання з виникненням «післяопераційного ускладнення», незважаючи на проведені профілактичні заходи).

З огляду на такі основні детермінаційні чинники поведінки людини як «спадковість», «середовище», «виховання», а також на поточний момент актуальності питання співвідношення біологічного і соціального в людині у його зв'язку з питанням про її свободу волі у контексті таких давніх наукових тенденцій розуміння людини як «біологізація людини» (прикладом може бути позиція представників елімінативного матеріалізму, філософії нейронауки [30] та «соціологізація людини», а також орієнтуючись на розвиток досліджень, в межах яких поняття генетика поведінки (behavioral genetics) використовується (небезспірно, з певної точки зору) не тільки щодо «поведінки тварин», але й «поведінки людини» (приклад: поняття «генетика девіантної поведінки»), дії людини за ознаками спадковості можуть бути як генетично не зумовленими («умовнорефлекторними»), так і генетично зумовленими (безпосередньо або певною мірою). Прикладом останніх може бути тілорух як «безумовнорефлекторна дія» або «крадіжка», зумовлена «клептоманією» як успадкованим психічним розладом. Як відомо, у світі близько 20% людей мають «ген схильності до ризику» (DRD4 7R). Його альтернативні популярні назви: «ген мандрівника», «ген авантюристів» тощо. Є дослідження (2022 р.), що у низки людей схильність до суїциду може бути зумовлена генетично [31]. Виявлено (2015 р.), що члени вуличних банд, котрі перебувають у в'язницях США (були взяті аналізи у більш ніж 2500 чоловік) як правило мають ген MAOA. Даний ген зазвичай мають люди, схильні до агресії. У зв'язку з цим даний ген називали геном воїнів (на сьогодні вже зустрічається й інша, небезспірна його назва «ген злочинності») [32].

Особливість сьогодення – сучасна людина не тільки може свідомо враховувати свій генетичний паспорт при виборі, зокрема, виду спорту або професії, але й може ставити питання про цілеспрямоване підвищення свого генетично зумовленого біологічного потенціалу (приклад: «біохакінг») або – вдосконалення свого генотипу (приклад: лікування захворювань методами генної терапії), генотипу батьків, який наслідують їх діти. Оскільки китайський вчений Хе Цзянькуй у 2018 р. зробив заяву про створення (використовуючи технологію «генетичні ножиці») генетично модифікованих дітей – «перших у світі немовлят з відредагованими генами» [33], доцільно наго-

лосити, що, з огляду на перспективи розвитку можливостей генної інженерії, сучасне розуміння поняття «генетично зумовленої поведінки» за логікою речей вже потребує необхідності постановки питання (у контексті проблеми свободи волі особи) щодо поведінкових наслідків втручання (внесення «штучного», приміром, у «воєнних цілях») в генетичний матеріал людини. Проте повною мірою адекватна відповідь на дане питання можлива лише в майбутньому, у випадку появи групи (груп) генетично модифікованих людей як альтернативи генетично немодифікованим людям.

Репрезентований перелік видів правозначущих дій за їх об'єктивними і суб'єктивними ознаками не є вичерпним. За необхідності даний перелік може мати додаткову конкретизацію – юридизовану і таким чином маючу обмежувальний характер, оскільки даний перелік має виконувати дидактично-орієнтуючу функцію щодо дій або певних підгруп дій, які можуть мати відношення до змісту складу правомірної поведінки або правопорушення як прикладних понять. За необхідності, приміром, у ньому (переліку) можуть знайти своє місце дії «правотворчі, правоза-

стосовчі, правотлумачні»; «дозволені, обов'язкові, заборонені, рекомендовані, спричинені заохоченням»; «матеріально-правові, процесуально-правові»; «здійснювані в правовідносинах, поза правовідносин» тощо.

Висновки. В загальнотеоретичній юриспруденції традиційно виокремлюють і протиставляють серед дій, що мають юридичне значення правомірні дії та дії-правопорушення, котрі, у свою чергу, мають певні підвиди (приміром, є «види правопорушень»).

Загалом формування загальнотеоретичної класифікації видів правозначущих дій може здійснюватись на основі різних критеріїв (за галузями права, за суб'єктами права тощо), але є підстави для судження, що максимально прикладний і одночасно дидактично-орієнтовний характер такого роду класифікація буде мати, коли як її системоутворюючий критерій використовуються філософські поняття «об'єктивне» і «суб'єктивне», відображені у поняттях «склад правомірної поведінки», «склад правопорушення», котрі, у свою чергу, невіддільні від поняття «правова кваліфікація» в його зв'язку з поняттям «юридична відповідальність».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Nuttin J. Motivation, planning, and action. A relational theory of behavior dynamics: Transl. Leuven: Leuven University Press; Hills. (NJ): Erlbaum, 1984. 251 p.
2. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: підручник. Харків: Право, 2008. 240 с.
3. Шульга А. М. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи: монографія. Харків : Майдан. 2013. 412 с.
4. Шульга А. М. Юридична помилка як поняття загальнотеоретичної юриспруденції. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2023. Вип 35. С. 41-51. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-05>
5. Загороднюк С. О. Поняття помилки та її значення для кримінальної відповідальності. URL: <http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream/123456789/391/1/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%8E%D0%BA%20%D0%A1.%D0%9E..pdf>
6. Катеринчук К. В. Суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність) як ознака об'єктивної сторони злочинів проти здоров'я особи. *Науковий вісник національної академії внутрішніх справ*. 2015. №1. С. 100-117.
7. Словник іншомовних слів / За ред. чл.-кор. АН УРСР О.С. Мельничука. К.: УРЕ, 1974. 775 с.
8. У Німеччині поліцейського звільнили за нацистські жести і тату. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2017/11/17/7073802/>
9. Ramcharan B. G. Preventive diplomacy at the united nations. *UN Chronicle*. 2012. Vol. 48. Issue 2. P. 18-20. DOI: <https://doi.org/10.18356/d9f44275-en>
10. The National Security Strategy United States of America (September 2002). URL: <https://2009-2017.state.gov/documents/organization/63562.pdf>
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ Перун, 2001. 1440 с.
12. Штерн. А. Провокаційна діяльність правоохоронних органів та її відмінність від правомірних заходів контролю за вчиненням злочину. *Публічне право*. 2018. № 3 (31). С. 100-105.
13. Court jails first person convicted of cyberflashing in England. URL: <https://www.theguardian.com/uk-news/2024/mar/19/court-jails-first-person-convicted-of-cyber-flashing-in-england>
14. Шлюб онлайн у Дії: Уряд ухвалив постанову. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/shliub-onlain-u-dii-uriad-ukhvalyv-postanovu#:~:text=>
15. Бабанли Р., Пушкар П. До питання про (не)релевантне застосування практики Європейського суду з прав людини: практичні поради. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/140972-do-pitannya-pro-ne-relevantne-zastosuvannya-praktiki-yevropeyskogo-sudu-z-prav-lyudini-praktichni->

16. Helmus, Todd C., Artificial Intelligence, Deepfakes, and Disinformation: A Primer. Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2022. URL: <https://www.rand.org/pubs/perspectives/PEA1043-1.html>.
17. Countering Truth Decay. URL: <https://www.rand.org/research/projects/truth-decay.html>
18. The vocabulary of disinformation. URL: <https://www.economist.com/the-economist-explains/2024/05/02/the-vocabulary-of-disinformation>
19. Lipton E. As A.I.-Controlled Killer Drones Become Reality, Nations Debate Limits. URL: <https://www.nytimes.com/2023/11/21/us/politics/ai-drones-war-law.html>
20. 'The machine did it coldly': Israel used AI to identify 37,000 Hamas targets. URL: <https://www.theguardian.com/world/2024/apr/03/israel-gaza-ai-database-hamas-airstrikes>
21. How Ukraine is using AI to fight Russia. URL: <https://www.economist.com/science-and-technology/2024/04/08/how-ukraine-is-using-ai-to-fight-russia>
22. Libet B. Conscious and Unconscious Mental Activity: Commentary by Benjamin Libet (San Francisco). *Neuropsychanalysis*. 2000. Vol.2. Issue 1. P. 21-24. DOI: 10.1080/15294145.2000.10773277
23. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / за ред. проф. М.І. Бажанова, В.В. Сташица, В.Я. Тація. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 480 с.
24. Wudunn S. TV Cartoon's Flashes Send 700 Japanese Into Seizures // <https://www.nytimes.com/1997/12/18/world/tv-cartoon-s-flashes-send-700-japanese-into-seizures.html>
25. Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину. Монографія. Київ: Атіка, 2002. 144 с.
26. Halliday J. Lucy Letby: how did a nurse commit such unthinkable murders? URL: <https://www.theguardian.com/uk-news/2023/aug/18/lucy-letby-how-did-a-nurse-commit-such-unthinkable-murders>
27. Blumberg, Mark S. (). Development evolving: The origins and meanings of instinct. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science*. 2017. 8 (1–2): e1371. doi:10.1002/wcs.1371. ISSN 1939-5078. PMC 5182125. PMID 27906515.
28. Солдат почесної варті втратив свідомість. URL: <https://photo.unian.ua/photo/560946-soldat-pochetnogo-karaula-poteryal-soznanie>
29. Бутіна М. Чи дозволяє КПК України використовувати комп'ютерний поліграф як доказ: судова практика. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/chi-dozvolyaie-kpk-ukrayini-vikoristovuvati-kompyuterniy>
30. Gold I., Roskies A. L.. Philosophy of Neuroscience. *The Oxford Handbook of Philosophy of Biology*. Oxford University Press. 2008. P. 349-380. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195182057.003.0016>
31. Mullins N. Dissecting the Shared Genetic Architecture of Suicide Attempt, Psychiatric Disorders, and Known Risk Factors. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/34861974/> Biol Psychiatry. 2022 Feb 1;91(3):313-327. doi: 10.1016/j.biopsych.2021.05.029. Epub 2021 Sep 9.
32. Sohrabi S. The criminal gene: the link between MAOA and aggression (Review). *BMC Proc*. 2015. Jan. 14;9(Suppl 1): A49. doi: 10.1186/1753-6561-9-S1-A49. PMCID: PMC4306065.
33. He Jiankui defends 'world's first gene-edited babies'. URL: <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-46368731>

Стаття надійшла до редакції 02.10.2024

Стаття рекомендована до друку 10.11.2024

A. M. SHULHA

Doctor of Law, Professor,

Professor Chair of Fundamental and Law Disciplines

E-mail: a.shulga1959@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7634-3665>

Kharkiv National University of Internal Affairs

Kharkiv, 61080, Lev Landau Avenue, 27

THE MAIN TYPES OF LEGALLY SIGNIFICANT ACTIONS AS AN OBJECT OF GENERAL THEORETICAL CLASSIFICATION

ANNOTATION. *Introduction.* The article, after explaining that, according to its formally defined features, legal behaviour is always either an action performed (fully or partially) or an action not performed (signs of omission are usually signs of an action which the subject of law did not perform as defined by a rule of law), states that the methodological meaning of the concept of 'action' suggests that the generalised view of 'types of legal behaviour' is primarily reflected in the 'general theoretical classification of the main types of legal actions'. The purpose of the article is to create (as a first approximation) a general theoretical classification of the main types of actions with legal significance based on their grouping 'by legal qualification', 'by objective features of an action', 'by subjective features of an action'.

Summary of the main research results. According to the author, according to the legal qualification, an 'action' may be lawful ('lawful'), unlawful ('action-violation', 'objectively unlawful action'), an abuse of law, and a legal error.

'Abuse of law' and 'legal error' are dualistic phenomena (they can be both lawful and unlawful actions). Types of legal actions presented by the author according to their objective features (the list is not exhaustive): simple, complex; physical, linguistic; insignificant, significant ('gestures'); with delayed, instant, close results; unfinished, finished; planned, ongoing, completed; short-term, long-term; preventive, provocative; open, hidden; individual, joint; contact, remote; in physical space ('offline actions'), in virtual space ('online actions'); permissible, real; relevant, irrelevant; actions-fabrications, actions-falsifications (improved due to computer technologies 'deepfake'); non-automated, automated (partially, fully; in particular, 'robotics with artificial intelligence' is used, 'lethal autonomous weapons' are developed in the context of humanity's entry into the era of 'algorithmic wars'). Types of legal actions by their subjective characteristics (the list is not exhaustive):

conscious, unconscious (unconscious by the subject of the action; unconscious by the subject who is the object of influence of a certain action); innocent, guilty (intentional, negligent); rational, intuitive; motivated, unmotivated; volitional, ('consciously volitional'), involuntary (actions in a state of insanity, unconditionally reflexive actions); voluntary, involuntary; in a state of delusion as a result of error, in a state of delusion as a result of deception; with a planned, unplanned result; genetically determined, genetically unrelated (attention is drawn to the problem of a 'genetically modified person').

Conclusions. The formation of a general theoretical classification of types of legal actions may be based on various criteria (by branches of law, by subjects of law, etc.). However, such a classification will have the most applied and, at the same time, didactically oriented character when the philosophical concepts of 'objective' and 'subjective' are used as its system-forming criterion, reflected in the concepts of 'composition of lawful conduct' and 'composition of an offence', which, in turn, are inseparable from the concept of 'legal qualification' in its connection with the concept of 'legal liability'.

KEY WORDS: legal action, lawful action, unlawful action, abuse of law, legal error, legal qualification.

REFERENCES

1. Nuttin J. Motivation, planning, and action. A relational theory of behavior dynamics: Transl. Leuven: Leuven University Press; Hills. (NJ): Erlbaum, 1984. 251 p.
2. Konovalova, V.O. & Shepitko, V.Y. (2008). Legal Psychology: Textbook. Kharkiv: Pravo. 240 p. (in Ukrainian).
3. Shulha A. M. (2013). General theoretical aspects of lawful behavior of a person: monograph. Kharkiv: Maidan. 412 p. (in Ukrainian).
4. Shulha A. M. (2023). Legal error as a concept of general theoretical jurisprudence. *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series 'Law'*, (35), 41-51 <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-05> (in Ukrainian).
5. Zagorodniuk S.O. The concept of error and its significance for criminal liability. URL: <http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream/123456789/391/1/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%8E%D0%BA%20%D0%A1.%D0%9E..pdf> (in Ukrainian).
6. Katerynychuk K. V. (2015). Socially dangerous act (action or inaction) as a sign of the objective side of crimes against human health // *Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*, (1), 100-117 (in Ukrainian).
7. Dictionary of Foreign Language Words / Uklad. i holov. red. Kyiv: URE, 1974. 775 p. (in Ukrainian).
8. German police officer fired for Nazi gestures and tattoos. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2017/11/17/7073802/>
9. Bertrand G. Ramcharan. Preventive diplomacy at the united nations // *UN Chronicle*, Volume 48, Issue 2, 2012, p. 18-20. DOI: <https://doi.org/10.18356/d9f44275-en>
10. The National Security Strategy United States of America (September 2002). URL: <https://2009-2017.state.gov/documents/organization/63562.pdf>
11. Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy / ed. V.T. Busel. Kyiv; Irpin: VTF Perun, 2001. 1440 p. (in Ukrainian).
12. Stern A. (2018). Provocative activity of law enforcement agencies and its difference from lawful measures of control over the commission of a crime. *Public Law*. 3-31. P. 100-105 (in Ukrainian).
13. Court jails first person convicted of cyberflashing in England. URL: <https://www.theguardian.com/uk-news/2024/mar/19/court-jails-first-person-convicted-of-cyber-flashing-in-england>
14. Marriage online in Diia: The Government adopted a resolution. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/shliub-onlain-u-dii-uriad-ukhvalyv-postanovu#:~:text=>
15. Babanly R., Pushkar P. On the issue of (in)relevant application of the European Court of Human Rights case law: practical advice. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/140972-do-pitannya-pro-ne-relevantne-zastosuvannya-praktiki-yevropeyskogo-sudu-z-prav-lyudini-praktichni> (in Ukrainian).
16. Helmus T C. (2022) Artificial Intelligence, Deepfakes, and Disinformation: A Primer. Santa Monica, CA: RAND Corporation. URL: <https://www.rand.org/pubs/perspectives/PEA1043-1.html>.
17. Countering Truth Decay. URL: <https://www.rand.org/research/projects/truth-decay.html>
18. The vocabulary of disinformation. URL: <https://www.economist.com/the-economist-explains/2024/05/02/the-vocabulary-of-disinformation>.

19. Lipton E. (2023). As A.I.-Controlled Killer Drones Become Reality, Nations Debate Limits. URL: <https://www.nytimes.com/2023/11/21/us/politics/ai-drones-war-law.html>
20. 'The machine did it coldly': Israel used AI to identify 37,000 Hamas targets. URL: <https://www.theguardian.com/world/2024/apr/03/israel-gaza-ai-database-hamas-airstrikes>
21. How Ukraine is using AI to fight Russia. URL: <https://www.economist.com/science-and-technology/2024/04/08/how-ukraine-is-using-ai-to-fight-russia>
22. Benjamin Libet (2000) Conscious and Unconscious Mental Activity: Commentary by Benjamin Libet (San Francisco). *Neuropsychanalysis*. Vol.2. Issue 1. P. 21-24. DOI: 10.1080/15294145.2000.10773277
23. Criminal law of Ukraine: General part: Textbook / Edited by Prof. M.I. Bazhanov, V.V. Stashys, V.Y. Tatsiy. Kyiv: Yurinkom Inter, 2005. 480 p. (in Ukrainian).
24. Wudunn S. (1997). TV Cartoon's Flashes Send 700 Japanese Into Seizures. URL: <https://www.nytimes.com/1997/12/18/world/tv-cartoon-s-flashes-send-700-japanese-into-seizures.html>
25. Savchenko A. V. (2002). Motive and motivation of crime. Monograph. Kyiv: Atika. 144 p. (in Ukrainian).
26. Halliday J. (2023). Lucy Letby: how did a nurse commit such unthinkable murders? URL: <https://www.theguardian.com/uk-news/2023/aug/18/lucy-letby-how-did-a-nurse-commit-such-unthinkable-murders>
27. Blumberg M. S. (2017). Development evolving: The origins and meanings of instinct. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science*. 8 (1–2): e1371. doi:10.1002/wcs.1371. ISSN 1939-5078. PMC 5182125. PMID 27906515.
28. A soldier of the honour guard fainted. URL: <https://photo.unian.ua/photo/560946-soldat-pochetnogo-karaula-poteryal-soznanie> (in Ukrainian).
29. Butina M. Does the CPC of Ukraine allow the use of a computer polygraph as evidence: court practice. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/chi-dozvolyaie-kpk-ukrayini-vikoristovuvati-kompyuterniy> (in Ukrainian).
30. Gold I., Roskies A. L. (2008). Philosophy of Neuroscience. *The Oxford Handbook of Philosophy of Biology*. Oxford University Press. P. 349-380. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195182057.003.0016>
31. Mullins N. (2021). Dissecting the Shared Genetic Architecture of Suicide Attempt, Psychiatric Disorders, and Known Risk Factors. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/34861974/> Biol Psychiatry. 2022 Feb 1;91(3):313-327. DOI: 10.1016/j.biopsych.2021.05.029. Epub 2021 Sep 9.
32. Sohrabi S. (2015). The criminal gene: the link between MAOA and aggression (Review). *BMC Proc*. Jan. 14;9 (Suppl 1): A49. DOI: 10.1186/1753-6561-9-S1-A49. PMCID: PMC4306065.
33. He Jiankui defends 'world's first gene-edited babies'. URL: <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-46368731>.

The article was received by the editors 02.10.2024

The article is recommended for printing 10.11.2024

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-05>

УДК 342.5

О.В. АФОНІНА

аспірант юридичного факультету

E-mail: afonina.olha@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5078-3953>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК ЧИННИК ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ: ЗАКОНОДАВЧИЙ ДОСВІД ЄС ТА УКРАЇНИ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Стаття досліджує вплив штучного інтелекту (ШІ) на розвиток електронної демократії, акцентуючи увагу як на його перевагах, так і на ризиках, пов'язаних із його використанням. Метою зазначеної роботи є дослідження понять електронної демократії та штучного інтелекту, законодавства ЄС та міжнародного досвіду врегулювання ШІ як чинника модернізації національного законодавства України у питаннях розвитку електронної демократії та сприяння реалізації конституційних прав громадян.

Короткий зміст основних результатів дослідження. ШІ сприяє аналізу великих обсягів даних, покращує процеси прийняття рішень та сприяє активному залученню громадян до участі в державних справах.

ШІ може позитивно впливати на електронну демократію. По-перше, у питаннях покращення процесу прийняття рішень органами державної влади та місцевого самоврядування, адже алгоритми ШІ можуть аналізувати великі об'єми інформації для виявлення тенденцій та зразків, які можуть не бути очевидними для людей. Це може допомогти у прийнятті більш обґрунтованих політичних рішень, які відображають потреби та побажання громадян, як на рівні держави в цілому, так і на рівні окремих громад. По-друге, ШІ впливає на поліпшення доступу до інформації, адже ШІ може допомогти у структуруванні та аналізі великої кількості даних, які використовуються урядом та громадськими організаціями, що може полегшити доступ громадян до релевантної інформації та сприяти більш ефективному залученню громадян до державних справ. По-третє, ШІ може сприяти залученню безпосередньо громадян, адже ШІ може допомагати у покращенні роботи різних інструментів електронної демократії, дозволяючи громадянам легше взаємодіяти з урядом та органами місцевого самоврядування. Це також може допомогти урядам збирати зворотній зв'язок в режимі реального часу.

Водночас, попри значний потенціал використання ШІ у демократичних процесах, застосування цього інструменту супроводжується низкою викликів, зокрема порушенням права на приватність, проблемами з безпекою даних, алгоритмічною упередженістю та етичними дилемами, які можуть впливати на волевиявлення громадян та їхню автономію.

В українському законодавстві питання ШІ, як і його взаємодія із інструментами електронної демократії, наразі знаходяться на стадії розробки органами державної влади. У листопаді 2023 року під час Саміту з безпеки штучного інтелекту, який проходив у Великій Британії, Україна підписала «Бретон-Вудську декларацію» і таким чином долучилася до міжнародної співпраці з дослідження безпеки ШІ. Наразі Україна перебуває на етапі впровадження як міжнародного, так і європейського законодавчого досвіду як країна-кандидат на вступ до ЄС.

Висновки. Ефективне використання ШІ в контексті електронної демократії потребує чіткого законодавчого регулювання у національному законодавстві України. Окрім того, усі демократичні процеси, які можуть стосуватися питань електронної демократії із використанням ШІ, потребують уваги до дотримання принципів верховенства права і недискримінації. Рекомендації з питань захисту права людини та права на приватність при розробці та впровадженні технологій штучного інтелекту, які вже розроблені в Україні, є одним із перших кроків у врегулюванні цього питання. При розробленні своєї власної моделі нормативно-правового регулювання ШІ варто враховувати світовий, передусім європейський, законодавчий досвід. Так, наприклад, досвід ЄС у регулюванні ШІ може слугувати прикладом для модернізації національного законодавства України в цій галузі, з метою підтримки і захисту функціонування електронної демократії, зокрема у питаннях класифікації системи ШІ як високоризикових в аспекті використання саме для реалізації демократичних процесів.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: електронна демократія, політичні права, штучний інтелект, принцип недискримінації, верховенство права.

Як цитувати: Афоніна О. В. Штучний інтелект як чинник впливу на розвиток електронної демократії: законодавчий досвід ЄС та України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право»*. 2024. Вип. 38. С. 54-62 <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-05>

In cites: Afonina O. V. (2024) Artificial intelligence as a factor of influence on the development of electronic democracy: the legislative experience of the eu and Ukraine. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (38), P. 54-62. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-05> (in Ukrainian)

Вступ. Електронна демократія за своєю природою відповідає традиційній демократії, проте у своєму вираженні вона охоплює широкий спектр інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ). Такі технології мають сприяти реалізації конституційних прав громадян, проте варто враховувати і їх потенційні ризики для відповідних демократичних процесів. Саме тому використання штучного інтелекту (далі – ШІ), який наразі набув своєї актуальності, може мати як свої переваги так і недоліки. Україна наразі перебуває у періоді становлення різних інститутів електронної демократії та під впливом поширення використання різних інструментів ІКТ не тільки на рівні громадян, бізнесу та державного сектору. Щодо останнього, то Міністерство цифрової трансформації України разом із офісом Омбудсмана презентували рекомендації з питань захисту прав людини та права на приватність при розробці та впровадженні технологій штучного інтелекту [1]. Зазначені рекомендації, серед іншого, досліджують підхід Європейського Союзу (далі – ЄС) у питаннях законодавчого регулювання ШІ, наприкладі Регламенту щодо регулювання штучного інтелекту [2]. Положення цього Регламенту спрямовані на створення спільної правової бази щодо використання систем ШІ як в країнах ЄС, так і за його межами. Дослідження досвіду ЄС у підході до законодавчого регулювання є актуальним в розрізі взаємодії електронної демократії та ШІ в Україні, зокрема щодо політичних прав громадян. ШІ може бути залучений до інструментів реалізації політичних прав громадян за допомогою ІКТ, наприклад, електронних виборів, електронних петицій, бюджетів участі, тощо. Одночасно із цим, важливими залишаються питання впливу ШІ як на електронну демократію і цілому, так і на усі супровідні демократичні процеси.

Стан наукової розробки проблеми. У своїх наукових роботах питання розвитку електронної демократії торкалися наступні вітчизняні науковці: О. Бардах, Н. Гусаревич, Г. Демошенко, С. Квітка, Н. Новіченко, Н. Піскоха, Н. Степаненко, А. Француз, А. Шевченко та інші. Втім правові аспекти використання штучного інтелекту на розвиток демократії та забезпечення прав людини досі залишалися поза межами уваги вітчизняних дослідників. Тож **метою даної статті** є дослідження юридичної природи електронної

демократії та штучного інтелекту, законодавства ЄС та міжнародного досвіду врегулювання ШІ як чинника модернізації національного законодавства України в питаннях розвитку електронної демократії та сприяння реалізації конституційних прав громадян.

1. Зв'язок електронної демократії та штучного інтелекту

Електронна демократія та штучний інтелект (ШІ) взаємопов'язані через потенціал ШІ покращувати механізми електронної демократії, проте для детального розгляду звертаємося до понять. Єдиного поняття електронної демократії у доктрині конституційного права на сьогоднішній день не сформульовано. Можна розглядати електронну демократію (е-демократію) у вузькому та широкому значенні. Говорячи про е-демократію у вузькому розумінні, мається на увазі застосування ІКТ для забезпечення (електронного супроводу) прав громадян. У цьому разі змінюється лише технологічний бік подання заяв, звернень, запитів органам влади від імені громадян. Тобто, використовуючи своє законне право на отримання певної довідки, громадянин може звернутися до інстанції письмово, а може, наприклад, користуючись електронною поштою. Е-демократія у широкому розумінні передбачає залучення громадян (як індивідуально, так і колективно) за допомогою сучасних інформаційних технологій до вирішення різноманітних суспільно-політичних завдань [6, с. 5]. Штучний інтелект можна визначити як організовану сукупність інформаційних технологій, за допомогою яких можна виконувати складні завдання [3, с.7]. З однієї сторони, таке використання може сприяти реалізації громадянами їх конституційних прав через різні інструменти електронної демократії, яка використовує ІКТ для підтримки демократичних процесів, покращення державного управління та залучення громадян. З іншої сторони вбачаються потенційні ризики від залучення ШІ. На підтвердження зазначеного можемо звернутися до Дорожньої карти Генерального секретаря ООН з цифрової співпраці (UN Secretary General's Roadmap for Digital Cooperation). Цей документ містить застереження, що ШІ має величезний потенціал для економічного і соціального розвитку, але існує значний розрив у міжнародній координації, співпраці та управлінні цими технологіями. Саме тому, ООН закликає до ширшого ро-

зуміння та етичного використання штучного інтелекту, щоб забезпечити його безпечно застосування для загального блага, не допускаючи поглиблення нерівності або порушення прав людини [7, с. 17-18]. Проте надалі варто розглянути окремо як позитивні, так і негативні фактори, які в собі може нести ШІ.

Якщо глибше зануритися у питання зв'язку електронної демократії та ШІ, то можна виділити наступні напрямки за якими ШІ може позитивно впливати на електронну демократію. По-перше, у питаннях покращення процесу прийняття рішень органами державної влади та місцевого самоврядування, адже алгоритми ШІ можуть аналізувати великі об'єми інформації для виявлення тенденцій та зразків, які можуть не бути очевидними для людей. Це може допомогти у прийнятті більш обґрунтованих політичних рішень, які відображають потреби та побажання громадян, як на рівні держави в цілому, так і на рівні окремих громад. Ця думка також знаходить своє підтвердження у спільній роботі Квітки С., Новіченко Н., Гусаревич Н., Піскохи Н., Бардах О., Демошенка Г., які акцентують увагу на тому, що ШІ не обмежений у сприянні декількома показниками і допомагає обирати тисячі параметрів і обирати оптимальні рішення [5, с. 140]. По-друге, ШІ впливає на поліпшення доступу до інформації, адже ШІ може допомогти у структуруванні та аналізі великої кількості даних, які використовуються урядом та громадськими організаціями, що може полегшити доступ громадян до релевантної інформації та сприяти більш ефективному залученню громадян до державних справ. По-третє, ШІ може сприяти залученню безпосередньо громадян, адже ШІ може допомагати у покращенні роботи різних інструментів електронної демократії, дозволяючи громадянам легше взаємодіяти з урядом та органами місцевого самоврядування. Це також може допомогти урядам збирати зворотній зв'язок в режимі реального часу. Тобто, ШІ може впливати як на розвиток впровадження та роботи інструментів електронної демократії, так і на взаємодію громадян із державою при реалізації своїх політичних прав.

Одночасно із цим варто зауважити і про ризики, які несуть за собою можливості використання ШІ у різних інститутах електронної демократії. По-перше, політична активність громадян, яка здійснюється через використання інструментів електронної демократії стосується і впливу на їх конституційні права: право на приватність, свободу слова та право на доступ до інформації. ШІ широко викори-

стовується для аналізу персональних даних, а отже постає запит на законодавчі обмеження щодо збирання, обробки і зберігання персональних даних системами ШІ. Тобто збирання даних має бути обмежене лише необхідною інформацією для виконання функцій відповідного інструменту електронної демократії. По-друге, постають питання щодо стандартів для анонімізації і псевдонімізації даних, які використовуються ШІ у різних інструментах електронної демократії, адже громадяни повинні мати право знати, як їхні дані використовуються ШІ. По-третє, ШІ може впливати на свободу слова через автоматизовану модерацию контенту або визначення, який контент має бути видалений серед поданих електронних петицій. Наприклад через ненормативну лексику, мову ворожнечі чи неправдиву інформацію. Наразі створені електронні петиції до Президента України потрапляють на перевірку до адміністратора веб-сайту Офіційного інтернет-представництва Президента України на відповідність вимогам, установленим Законом України «Про звернення громадян» [12]. У разі використання ШІ, то саме ШІ буде приймати рішення про прийнятність таких петицій, а громадяни мають бути забезпечені правом оскаржити такі рішення. Тобто законодавство повинно визначати чіткі процедури для перегляду рішень ШІ.

ШІ має значний потенціал для покращення механізмів електронної демократії, сприяючи аналізу даних, прийняттю обґрунтованих рішень та залученню громадян до демократичних процесів. Однак використання ШІ створює ризики для конституційних прав громадян, таких як право на приватність, свобода слова та доступ до інформації, участь в управлінні державними справами, що потребує відповідного законодавчого врегулювання.

2. Законодавче регулювання штучного інтелекту в Європейському Союзі

Європейський Союз став першим у світі, хто на законодавчому рівні закріпив регулювання ШІ. Розробка спільної політики фактично була розпочата у 2018 році, коли 25 держав-членів ЄС підписали Декларацію про співпрацю у сфері штучного інтелекту [8]. Після публікації Європейської стратегії щодо штучного інтелекту в 2018 році та після широких консультацій із зацікавленими сторонами Група експертів високого рівня зі штучного інтелекту (HLEG) розробила Рекомендації щодо надійного штучного інтелекту в 2019 році [15; 16]. Біла книга Комісії про штучний інтелект, опублікована в 2020 році, виклала чітке бачення штучного інтелекту в Європі:

екосистема досконалості та довіри, що створює основу для сьогодишньої політичної домовленості [17]. Біла книга супроводжувалася «Звітом про наслідки штучного інтелекту, «Інтернету речей» і робототехніки для безпеки та відповідальності» [24]. У ньому було зроблено висновок, що чинне законодавство про безпеку продукції, зокрема Директива з машинного обладнання, містить ряд прогалин, що їх необхідно усунути. Незалежні, засновані на фактах дослідження, проведені Спільним науково-дослідницьким центром (СНДЦ), відіграли основоположну роль у формуванні політики ЄС щодо ШІ та забезпеченні її ефективної реалізації. Завдяки ретельним дослідженням і аналізу СНДЦ підтримав розробку Акту про штучний інтелект, інформуючи про термінологію штучного інтелекту, класифікацію ризиків, технічні вимоги та сприяючи поточній розробці гармонізованих стандартів [11]. Акт про штучний інтелект (Регламент (EU) 2024/1689) Європейський Парламент прийняв у березні 2024 року, а Рада затвердила його в травні 2024 року. Він буде повністю застосований через двадцять чотири місяці після набрання чинності, але деякі частини почнуть застосовуватися раніше [9]. Проте у питаннях прав людини ШІ визначений у Акті із ознакою високої ризиковості. Пункт 61 Акту містить положення, що певні системи штучного інтелекту, призначені для здійснення правосуддя та підтримки демократичних процесів, слід класифікувати як такі, що мають високий ризик, враховуючи їхній потенційно значний вплив на демократію, верховенство права, індивідуальні свободи, а також право на ефективний засіб правового захисту та справедливий судовий розгляд [13].

Хоча регулювання ШІ в країнах ЄС багато в чому узгоджується з загальноєвропейськими ініціативами, окремі країни розробили власні національні стратегії для підтримки інновацій у цій сфері. Зокрема, Німеччина у 2018 році прийняла Національну стратегію щодо ШІ, яка наголошує на важливості розробки безпечних і прозорих ШІ-рішень. Велику увагу приділяють етиці та розробці «по-яснюваного ШІ», що дозволяє людям розуміти, як працюють алгоритми [18]. У свою чергу, французька національна стратегія, відома як «AI for Humanity», включає фінансові інвестиції в дослідження та розробки у сфері ШІ. Франція акцентує на гарантуванні прозорості результатів алгоритмів для забезпечення хорошого рівня контролю та надійності ШІ [19]. Натомість Нідерланди у своєму Стратегічному плані дій щодо штучного інтелекту

роблять акцент на соціальних та економічних можливостях від впровадженні ШІ у державне управління. Увага приділяється використанню ШІ для оптимізації урядових послуг і забезпечення прозорості даних [20]. Швеція впроваджує стратегію розвитку ШІ з фокусом на вирішенні ключових соціальних проблем, збереження конкурентоспроможності та в цілому збереження та розвитку демократичного суспільства з високою якістю життя [21].

Таким чином, як на рівні всього ЄС, так і у окремих державах-членах ШІ вже отримав свої стратегії щодо впровадження, де увага приділяється як інвестиціям у дослідження відповідної сфери, так і міжнародному співробітництву.

3. Законодавче регулювання ШІ в Україні

В українському законодавстві питання ШІ, як і його взаємодія із інструментами електронної демократії, наразі знаходяться на стадії розробки органами державної влади. Зокрема рекомендації з питань захисту прав людини та права на приватність при розробці та впровадженні технологій штучного інтелекту є початком дій у напрямку розвитку законодавства з цього питання [3]. Цей документ вже акцентує увагу на захисті прав людини та зокрема захисті персональної інформації [3, с. 8]. Україна є членом Комітету зі штучного інтелекту Ради Європи та бере участь у Робочій групі з управління ШІ Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР). У листопаді 2023 року під час Саміту з безпеки штучного інтелекту, який проходив у Великій Британії, Україна підписала «Бретон-Вудську декларацію» і таким чином долучилася до міжнародної співпраці з дослідження безпеки ШІ [3, с. 11]. Окремо зазначеним документом розглядається вже досліджений раніше Акт про ШІ у ЄС, де взяті до уваги питання обмежень, які необхідно покласти на системи, які можуть потенційно загрожувати правам людини чи інтересам держави [3, с. 14]. Питання дискримінації, розглянуті у документі, знову привертають уваги до ризиків порушення конституційних принципів і верховенства права в цілому.

Додатково можна розглянути декларацію про саморегулювання у сфері штучного інтелекту, яку підписало перші шість компаній в Україні. У такий спосіб вони по суті заявили про свою готовність саморегулюватися (умовно) у разі їх залучення до розробки інструментів ШІ. Зазначене стає маркером, що впровадження різних інструментів електронної демократії із ШІ дозволяє розглядати залучен-

ня юридичних осіб, які готові взяти на себе зобов'язання із дотримання заходів відповідної безпеки із використанням ШІ [22]. Біла книга з регулювання ШІ в Україні стала аналітичним матеріалом, що має на меті запропонувати підхід до регулювання технологій штучного інтелекту в Україні і містить навіть відповідні дослідження питань використання ШІ. Зокрема станом на жовтень 2023 року 19% опитуваних українців зазначили, що варто використовувати ШІ для прийняття рішень у сфері управління державою [23, с. 8]. Тобто ми можемо презюмувати, що політична активність громадян через використання різних інструментів електронної демократії із залученням ШІ є актуальною для певної частини українського суспільства.

Проте важливо зазначити, що наразі Україна перебуває на етапі впровадження як міжнародного так і європейського законодавчого досвіду як країна-кандидат на вступ до ЄС.

4. Забезпечення принципу верховенства права у використанні ШІ для електронної демократії

Першим у світі всеосяжним законодавчим актом, що регулює розробку та використання ШІ став Акт про ШІ (Регламент (EU) 2024/1689), прийнятий в Європейському Союзі [13]. Пункт 61 зазначеного документу містить положення, що певні системи штучного інтелекту, призначені для здійснення правосуддя та підтримки демократичних процесів, слід класифікувати як такі, що мають високий ризик, враховуючи їхній потенційно значний вплив на демократію, верховенство права, індивідуальні свободи, а також право на ефективний засіб правового захисту та справедливий судовий розгляд [13]. У документі не зазначені такі поняття як конституційні права громадян чи електронна демократія, проте містяться такі формулювання як «підтримка демократичних процесів» та верховенство права. Під демократичними процесами ми можемо розуміти механізми, процедури та діяльність, які забезпечують участь громадян у прийнятті рішень в тому числі і через інструменти електронної демократії. Зазначена позиція також підтверджується і думкою науковця В. М. Тарасюк, де він у своїй роботі присвяченій впливу штучного інтелекту на демократичні процеси в Україні та світі зазначає, що для громадської участі технології ШІ можуть бути використані для створення ефективніших платформ електронної демократії, аналізу громадської думки та забезпечення більш ефективної комунікації між владою та суспільством

[14, с.115]. Таким чином можливо презюмувати, що демократичні процеси, які зазначені у Акті про ШІ також включають в себе і реалізацію своїх прав громадянами в рамках електронної демократії. Наприклад, електронне голосування, електронні петиції, залучення громадян до різних опитувань чи електронних консультацій тощо. Тобто у даному випадку можна зробити висновок про те, що системи ШІ, які стосуються інструментів електронної демократії можуть за своєю суттю належати до високо ризикових. І така класифікація при подальшому регулюванні ШІ на рівні національного законодавства є доцільною задля запобігання порушенню прав громадян. Думка ж щодо запобігання порушенню прав людини ШІ також і підтримується науковцями Француз А., Степаненко Н. та Шевченко А. [4, с.75].

Щодо верховенства права, на який потенційно може впливати ШІ, то воно є основоположним принципом, який забезпечує функціонування демократичних процесів. Серед потенційних підстав порушення верховенства права можна визначити наступні.

По-перше, це можлива алгоритмічна упередженість ШІ, адже алгоритми ШІ можуть бути упередженими, що може порушити принцип рівності перед законом. Якщо ШІ використовується для автоматизації рішень у виборчих процесах або під час розгляду електронних петицій, то це може призвести до дискримінації певних груп населення. Регулювання повинно включати механізми для виявлення і виправлення таких упереджень. По суті, національним законодавством країн має бути визначена необхідна участь незалежних експертів або відповідних державних органів для можливості перевіряти алгоритми на предмет упередженості.

На рівні нормативно-правового регулювання повинні встановлюватися вимоги до розробників ШІ щодо регулярного оновлювання та тестування алгоритмів на предмет усунення можливих упереджень. Надмірна автоматизація рішень за допомогою ШІ без достатнього людського нагляду може створити ризики для верховенства права. Верховенство права, у свою чергу, дуже пов'язане із дотриманням галузевих конституційних принципів. У випадку, коли ми розглядаємо конституційне право на участь в управлінні державними справами, то мова йде про принцип недискримінації. Приклад цього і визначений у пункті 7 Акту про ШІ, а саме «...щоб забезпечити послідовний і високий рівень захисту суспільних інтересів щодо здоров'я, безпеки та основних прав, слід встановити спільні прави-

ла для систем ШІ з високим рівнем ризику. Ці правила мають відповідати Хартії, бути недискримінаційними.» [13].

По-друге, необхідне відповідне нормативно-правове регулювання процедур оскарження рішень ШІ, щоб уникнути проблем із тим, що рішення, ухвалені ШІ, можуть бути складно оскаржити через невизначеність відповідальності між розробниками, власниками системи та користувачами. Системи ШІ повинні залишатися підконтрольними людині, а не функціонувати повністю автономно.

По-третє, використання ШІ для обробки персональних даних без належного дотримання правил встановленого нормативно-правового урегулювання може порушувати право на захист приватного життя.

Якщо дослідити практичні приклади застосування ШІ у процесах реалізації політичних прав громадян в контексті електронної демократії, то можна зазначити, що ШІ може використовуватися для моніторингу виборчого процесу в режимі реального часу, виявлення потенційних аномалій (наприклад, спроб фальсифікації або маніпуляцій). Це може підвищити прозорість виборчого процесу та зміцнити довіру громадян до результатів виборів. Прозорість також може бути забезпечена шляхом доступу до відкритих даних та аналітики, що використовують ШІ.

ШІ може автоматично обробляти великі обсяги електронних петицій, електронних опитувань, проектних заявок для бюджету участі та класифікувати їх за тематикою та пріоритетом. Додатково через ШІ можуть бути проаналізовані ключові слова і контекст для більш ефективного їх розгляду органами державної влади або місцевого самоврядування. ШІ може перевіряти автентичність підписів, забезпечуючи, щоб петиції, опитування, голосування для бюджетів участі підписували реальні люди, а не фальшиві акаунти або боти. Усе вищезазначене може підвищити прозорість і довіру громадян до різних інстру-

ментів електронної демократії та в цілому впливати на їх політичну активність.

Висновки. Варто наголосити як на позитивному впливі ШІ на розвиток електронної демократії, так і відповідних ризиках від використання такого інструменту. ШІ допомагає в аналізі великих об'ємів даних, покращує процеси прийняття рішень та залучення громадян до державних справ, тим самим сприяє розвитку електронної демократії. Проте, незважаючи на переваги використання ШІ у демократичних процесах, цей інструмент одночасно несе і додаткові ризики, такі як порушення прав на приватність та безпеку даних, упередженість алгоритмів і етичні виклики, що можуть впливати на волевиявлення та автономію громадян під час реалізації їх конституційних прав. Саме тому, ефективне використання ШІ в контексті електронної демократії потребує чіткого законодавчого регулювання у національному законодавстві України. Окрім того, усі демократичні процеси, які можуть стосуватися питань електронної демократії із використанням ШІ потребують уваги до дотримання принципу верховенства права і зокрема такого конституційного принципу як принцип недискримінації. Рекомендації з питань захисту права людини та права на приватність при розробці та впровадженні технологій штучного інтелекту, які вже розроблені в Україні, є одним із перших кроків у врегулюванні цього питання. Тут важливо звернути увагу, що при розробленні своєї власної моделі нормативно-правового регулювання ШІ, варто враховувати як міжнародний так і європейський законодавчий досвід. Так, наприклад, досвід ЄС у регулюванні ШІ може слугувати прикладом для модернізації національного законодавства України в цій галузі, з метою підтримки і захисту функціонування електронної демократії, зокрема у питаннях класифікації системи ШІ як високоризикових в аспекті використання саме для реалізації демократичних процесів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. EU4DigitalUA та українські посадовці презентували рекомендації зі штучного інтелекту: сайт EU4DigitalUA. URL: <https://eufordigital.eu/uk/eu4digitalua-and-ukrainian-officials-present-artificial-intelligence-guidelines/> (дата звернення: 20.04.2024).
2. Proposal for a regulation of the European Parliament and of the Council laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act) and amending certain Union legislative acts. Dated 21.04.2021. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52021PC0206> (дата звернення: 20.04.2024).
3. EU4DigitalUA, Office of the Ombudsman, Ministry of Digital Transformation of Ukraine. Human Rights in the Era of Artificial Intelligence: Challenges and Legal Regulation. 2024. URL: <https://eufordigital.eu/wp-content/uploads/2024/03/EU4DigitalUA-Human-rights-in-the-area-of-AI.pdf> (дата звернення: 20.04.2024).
4. Француз А., Степаненко Н., Шевченко А. Проблема штучного інтелекту у виборчому процесі. Legal Bulletin. 2023. № 3 (9). С. 71–76. URL: <https://doi.org/10.31732/2708-339X-2023-09-71-76> (дата звернення: 20.04.2024).

5. Квітка С., Новіченко Н., Гусаревич Н., Піскоха Н., Бардах О., Демошенко Г. Перспективні напрямки цифрової трансформації публічного управління. Аспекти публічного управління. 2020. Том 8 № 4. С. 129–143. URL: <https://ir.nmu.org.ua/bitstream/handle/123456789/163192/квітка%2016.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 20.04.2024).
6. Грицяк Н. В., Соловйов С. Г. Електронна демократія: навч. посіб. Київ: НАДУ, 2015. 67 с.
7. UN Secretary General's Roadmap for Digital Cooperation. Dated June 2020. URL: https://www.un.org/en/content/digital-cooperation-roadmap/assets/pdf/Roadmap_for_Digital_Cooperation_EN.pdf (дата звернення: 20.04.2024).
8. Штучний інтелект у медіа. Центр демократії та верховенства права: веб-сайт. URL: <https://cedem.org.ua/library/shtuchnyi-intelekt-media-ruch/> (дата звернення: 20.04.2024).
9. EU AI Act: First regulation on Artificial Intelligence. URL: <https://www.europarl.europa.eu/topics/en/article/20230601STO93804/eu-ai-act-first-regulation-on-artificial-intelligence> (дата звернення: 20.04.2024).
10. Artificial Intelligence Act(2018).URL:<https://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=COM%3A2018%3A237%3AFIN> (дата звернення: 20.04.2024).
11. Європейська комісія вітає політичну домовленість щодо закону про штучний інтелект. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/європейська-комісія-вітає-політичну-домовленість-щодо-закону-про-штучний-інтелект_uk?s=232 (дата звернення: 20.04.2024).
12. Petitions Platform: President of Ukraine. URL: <https://petition.president.gov.ua/help> (дата звернення: 20.11.2024).
13. The AI Act (Regulation (EU) 2024/1689). URL:<https://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R1689> (дата звернення: 20.11.2024)
14. Вплив штучного інтелекту на демократичні процеси в Україні та світі. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/74_2024/74_2024.pdf#page=114 (дата звернення: 20.04.2024).
15. Code of Good Administrative Behaviour and complaints. European Commission: website. URL: https://commission.europa.eu/about-european-commission/service-standards-and-principles/ethics-and-good-administration/good-administration_en (дата звернення: 20.11.2024).
16. Communication: Building Trust in Human-Centric Artificial Intelligence. European Commission: website. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/communication-building-trust-human-centric-artificial-intelligence> (дата звернення: 20.11.2024).
17. Excellence and Trust in Artificial Intelligence. European Commission: website. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/excellence-and-trust-artificial-intelligence_en (дата звернення: 20.11.2024).
18. German AI Strategy. Bundesregierung: website. URL:<https://www.bundesregierung.de/resource/blob/997532/1550276/3f7d3c41c6e05695741273e78b8039f2/2018-11-15-ki-strategie-data.pdf> (дата звернення: 20.11.2024).
19. AI Strategy in France. European Commission: website. URL: https://ai-watch.ec.europa.eu/countries/france/france-ai-strategy-report_en (дата звернення: 20.11.2024).
20. Strategic Action Plan for Artificial Intelligence (Netherlands). Government of Netherlands: website. URL: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/beleidsnotas/2019/10/08/strategisch-actieplan-voor-artificiele-intelligentie> (дата звернення: 20.11.2024).
21. AI Strategy Sweden. AI Sweden: website. URL: <https://strategy.ai.se> (дата звернення: 20.11.2024).
22. Декларація про саморегулювання усфері штучного інтелекту в Україні. Міністерство цифрової трансформції України: вебсайт. URL: https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/community/docs/Декларація_про_саморегулювання_у_сфері_штучного_інтелекту_в_Україні.pdf (дата звернення: 20.11.2024).
23. Регулювання штучного інтелекту в Україні. Міністерство цифрової трансформації України: веб-сайт. URL: <https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/community/docs/Регулювання%20ШІ.pdf> (дата звернення: 20.11.2024).
24. Report on the safety and liability implications of Artificial Intelligence, the Internet of Things and robotics. European Union: website. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0064> (дата звернення: 20.11.2024).

Стаття надійшла до редакції 15.09.2024

Стаття рекомендована до друку 17.10.2024

O.V. AFONINA

PhD student, Faculty of Law

E-mail: afonina.olha@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5078-3953>

V. N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A FACTOR OF INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF ELECTRONIC DEMOCRACY: THE LEGISLATIVE EXPERIENCE OF THE EU AND UKRAINE

ANNOTATION. *Introduction.* The article explores the impact of artificial intelligence (AI) on the development of e-democracy, focusing on both its benefits and risks associated with its use. The purpose of this work is to study the concepts of electronic democracy and artificial intelligence, EU legislation and international experience of AI regulation as a factor in the modernization of the national legislation of Ukraine in matters of the development of electronic democracy and the promotion of the realization of the constitutional rights of citizens.

Summary of the main results of the study. AI facilitates the analysis of large volumes of data, improves decision-making processes and promotes the active involvement of citizens in public affairs.

AI can have a positive impact on e-democracy. First, in matters of improving the decision-making process of state authorities and local governments, because AI algorithms can analyze large volumes of information to identify trends and patterns that may not be obvious to humans. This can help in making more informed political decisions that reflect the needs and wishes of citizens, both at the level of the state as a whole and at the level of individual communities. Secondly, AI affects the improvement of access to information, because AI can help in structuring and analyzing the large amount of data used by the government and public organizations, which can facilitate citizens' access to relevant information and contribute to more effective involvement of citizens in public affairs. Third, AI can facilitate direct citizen engagement, as AI can help improve the performance of various e-democracy tools, allowing citizens to more easily interact with government and local governments. It can also help governments collect real-time feedback.

At the same time, despite the significant potential of using AI in democratic processes, the use of this tool is accompanied by a number of challenges, including the violation of the right to privacy, data security problems, algorithmic bias, and ethical dilemmas that can affect the will of citizens and their autonomy.

In Ukrainian legislation, the issue of AI, as well as its interaction with the tools of electronic democracy, are currently at the stage of development by state authorities. In November 2023, during the Artificial Intelligence Security Summit held in Great Britain, Ukraine signed the "Bretton Woods Declaration" and thus joined international cooperation on AI security research. Currently, Ukraine is at the stage of implementing both international and European legislative experience as a candidate country for joining the EU.

Conclusions. Effective use of AI in the context of e-democracy requires clear legislative regulation in the national legislation of Ukraine. In addition, all democratic processes that may relate to e-democracy issues with the use of AI require attention to the principles of rule of law and non-discrimination. Recommendations on the protection of human rights and the right to privacy in the development and implementation of artificial intelligence technologies, which have already been developed in Ukraine, are one of the first steps in the settlement of this issue. When developing your own model of normative and legal regulation of AI, it is worth taking into account the global, primarily European, legislative experience. So, for example, the EU's experience in regulating AI can serve as an example for the modernization of the national legislation of Ukraine in this field, with the aim of supporting and protecting the functioning of electronic democracy, in particular in matters of classifying the AI system as high-risk in terms of its use specifically for the implementation of democratic processes.

KEY WORDS: *electronic democracy, political rights, artificial intelligence, the principle of non-discrimination, the rule of law.*

REFERENCES

1. EU4DigitalUA and Ukrainian officials presented recommendations on artificial intelligence: website EU4DigitalUA. URL: <https://eufordigital.eu/uk/eu4digitalua-and-ukrainian-officials-present-artificial-intelligence-guidelines/>.
2. Proposal for a regulation of the European Parliament and of the Council laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act) and amending certain Union legislative acts. Dated 21.04.2021. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52021PC0206>.
3. EU4DigitalUA, Office of the Ombudsman, Ministry of Digital Transformation of Ukraine. Human Rights in the Era of Artificial Intelligence: Challenges and Legal Regulation. 2024. URL: <https://eufordigital.eu/wp-content/uploads/2024/03/EU4DigitalUA-Human-rights-in-the-area-of-AI.pdf>.
4. Frantzuz A., Stepanenko N., Shevchenko A. (2023). The problem of artificial intelligence in the election process. Legal Bulletin. Nr 3 (9). P. 71–76. URL: <https://doi.org/10.31732/2708-339X-2023-09-71-76> (in Ukrainian).
5. Kvitka S., Novichenko N., Husarevich N., Piskokha N., Bardakh O., Demoshenko H. (2020). Promising directions of digital transformation of public administration. Aspects of public administration. Vol. 8 Nr 4. P. 129–143.

URL: <https://ir.nmu.org.ua/bitstream/handle/123456789/163192/квітка%2016.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (in Ukrainian).

6. Hrytsiak N. V., Solovyov S. G. (2015). Electronic democracy: education. manual. Kyiv: NADU. 67 p. (in Ukrainian).

7. UN Secretary General's Roadmap for Digital Cooperation. Dated June 2020. URL: https://www.un.org/en/content/digital-cooperation-roadmap/assets/pdf/Roadmap_for_Digital_Cooperation_EN.pdf.

8. Artificial intelligence in the media. Center for Democracy and the Rule of Law: website. URL: <https://cedem.org.ua/library/shtuchnyi-intelekt-media-ruch/>. (in Ukrainian)

9. EU AI Act: First regulation on Artificial Intelligence. URL: <https://www.europarl.europa.eu/topics/en/article/20230601STO93804/eu-ai-act-first-regulation-on-artificial-intelligence>

10. Artificial Intelligence Act (2018). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2018%3A237%3AFIN>.

11. The European Commission welcomes the political agreement on the AI law. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/європейська-комісія-вітає-політичну-домовленість-щодо-закону-про-штучний-інтелект_uk?s=232. (in Ukrainian)

12. Petitions Platform: President of Ukraine. URL: <https://petition.president.gov.ua/help>.

13. The AI Act (Regulation (EU) 2024/1689). URL: <https://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R1689>

14. The impact of artificial intelligence on democratic processes in Ukraine and the world. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/74_2024/74_2024.pdf#page=114. (in Ukrainian)

15. Code of Good Administrative Behaviour and complaints. European Commission: website. URL: https://commission.europa.eu/about-european-commission/service-standards-and-principles/ethics-and-good-administration/good-administration_en.

16. Communication: Building Trust in Human-Centric Artificial Intelligence. European Commission: website. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/communication-building-trust-human-centric-artificial-intelligence>.

17. Excellence and Trust in Artificial Intelligence. European Commission: website. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/excellence-and-trust-artificial-intelligence_en.

18. German AI Strategy. Bundesregierung: website. URL: <https://www.bundesregierung.de/resource/blob/997532/1550276/3f7d3c41c6e05695741273e78b8039f2/2018-11-15-ki-strategie-data.pdf> (дата звернення: 20.11.2024).

19. AI Strategy in France. European Commission: website. URL: https://ai-watch.ec.europa.eu/countries/france/france-ai-strategy-report_en.

20. Strategic Action Plan for Artificial Intelligence (Netherlands). Government of Netherlands: website. URL: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/beleidsnotas/2019/10/08/strategisch-actieplan-voor-artificiele-intelligentie>.

21. AI Strategy Sweden. AI Sweden: website. URL: <https://strategy.ai.se>.

22. Declaration on self-regulation in the field of artificial intelligence in Ukraine. Ministry of Digital Transformation of Ukraine: website. URL: https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/community/docs/Декларація_про_саморегулювання_у_сфері_штучного_інтелекту_в_Україні.pdf (in Ukrainian)

23. Regulation of artificial intelligence in Ukraine. Ministry of Digital Transformation of Ukraine: website. URL: <https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/community/docs/Регулювання%20ШІ.pdf>. (in Ukrainian)

24. Report on the safety and liability implications of Artificial Intelligence, the Internet of Things and robotics. European Union: website. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0064>.

The article was received by the editors 15.09.2024

The article is recommended for printing 17.10.2024

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-06>

УДК 342.25:321.21

Л.М. ГРИШКО

кандидат юридичних наук, завідувача сектором
муніципального права та місцевого самоврядування
E-mail: l.m.hryshko@karazin.ua ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0347-1118>
НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України
Харків, 61024, вул. Чернишевська, 80

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ З ІНСТИТУТАМИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Важливість переходу до вироблення спільних рішень органами місцевого самоврядування у взаємодії з інститутами громадянського суспільства в межах питань місцевого самоврядування, обумовлена процесами демократизації, децентралізації та встановленням «доброго врядування». Виведення рівня партисипативної демократії на рівень партнерства передбачає абсолютно інший рівень довіри та наявність позитивної практики взаємодії. Проте, в умовах дії воєнного стану, України стикається не тільки з проблемами відсічі агресії з боку Російської Федерації, а й із нищівною пропагандою в умовах незавершеності реформ децентралізації та демократизації. У той же час, великі глобальні зриви, зокрема, російська агресія проти України та зміна клімату, підкреслили важливість зміцнення правління в демократичних країнах – і довіри громадян до них. На підставі доктринальних досліджень та аналізу законодавства визначено основні групи проблем у сфері взаємодії органів місцевого самоврядування та громадянського суспільства. Метою дослідження є виокремлення актуальних проблем взаємодії органів місцевого самоврядування з інститутами громадянського суспільства в умовах воєнного стану. Перш за все, слід систематизувати та згрупувати проблеми за змістом і визначити черговість та послідовність кроків для їх вирішення.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Згрупувати сучасні проблеми взаємодії органів місцевого самоврядування та інституцій демократичного суспільства можна за наступними напрямками: 1. Низький рівень залученості/участі в інституціях партисипативної демократії. Причинами може бути формальний підхід, відсутність довіри та належного рівня взаємодії, який дозволяє здійснювати дієвий вплив на прийняття рішень органами та посадовими особами місцевого самоврядування; 2. Потреба в оновленні та необхідність усунення прогалин у чинних нормативно-правових актах. При цьому, оновлення також потребують і локальні акти; 3. Типовість та шаблонність щодо взаємодії, без урахування локальних особливостей. Важливо уникати «насадження згори» інституцій взаємодії через прийняття типових документів. В аспекті досліджуваної проблеми, слід відзначити, що багато рекомендацій щодо взаємодії, містяться в підзаконних актах; 4. Невисокий рівень впровадження партисипативної участі. Локальними актами врегульовано окремі види партисипативної демократії. Наприклад, місцеві ради уповноважені на прийняття статуту територіальної громади, яким встановлюється порядок проведення зборів на відповідній території, право звернення з електронними петиціями, участі у виборах та місцевих референдумах та ін.

Висновок. З огляду на проведене дослідження слід виокремити наступні проблеми взаємодії: низький рівень залученості/участі в інституціях партисипативної демократії; потреба в оновленні та необхідність усунення прогалин у чинних нормативно-правових актах; типовість та шаблонність щодо взаємодії, без урахування локальних особливостей; невисокий рівень впровадження партисипативної участі. Кожна група проблем потребує окремого дослідження, при цьому, не тільки вченими-юристами.

З урахуванням наведених напрямів, що потребують удосконалення, слід розробити загальну стратегію розширення та розвитку інститутів партисипаторної демократії у поєднанні з добрим врядуванням та демократизацією, сталим розвитком. Питання впровадження інституцій партисипативної демократії рівня «партнерство» є перспективним напрямом подальших досліджень.

Слід застерегти від фрагментарних і непотрібних змін Конституції України. Повномасштабна агресія проти України продемонструвала низький рівень гарантій для місцевого самоврядування і багато важливих змін до законодавства вносилися вже в травні 2022 року. Безумовно, все це має бути враховано при розробці нового проекту змін до Конституції в межах завершення конституційної та муніципальної реформ. При цьому, по-перше, зміни не повинні нівелювати позитивні здобутки реформ, а по-друге, мають сприяти усуненню недоліків реформи місцевого самоврядування. Оновлення мають бути виваженими, достатніми і запроваджуватися лише за необхідності, зберігаючи при цьому курс на набуття членства України в Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: партисипативна демократія, добре врядування, громадські ради, координаційні ради, партнерство.

Як цитувати: Гришко Л.М. Актуальні проблеми взаємодії органів місцевого самоврядування з інститутами громадянського суспільства в умовах воєнного стану. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2024. № 38. С. 63-72. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-38-06>

In cites: Hryshko. L.M. (2024). Current problems of the interaction of local government bodies with civil society institutions under the conditions of the marital law. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (38), P. 63-72. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-38-06> (in Ukrainian)

Вступ. Взаємодія передбачає наявність платформ інформування, комунікації, опитувань та збору пропозицій, зауважень та скарг. При цьому, у демократичному суспільстві ініціатива може бути як від органів місцевого самоврядування, так і від інститутів громадянського суспільства.

Слід запровадити системний підхід до покращення взаємодії з інститутами громадянського суспільства, який не можна визначити не виокремивши основні проблеми у сфері сучасної взаємодії органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства. Самі ж проблеми можуть мати як нормативний характер, зокрема, недоліки законодавства (наприклад, недостатність законодавчих механізмів впровадження демократії та ін.), так і практично-організаційний (наприклад, формальний підхід до залучення інститутів громадянського суспільства в управлінні суспільними справами та ін.). Зростання рівня демократизму та децентралізації неминуче призводить до розвитку інституцій демократії та підвищенню довіри до публічної влади і навпаки. Участь у прийнятті рішень, навіть за умови, що органи місцевого самоврядування запровадили «непопулярні» зміни, знижує рівень невдоволеності, оскільки прийняття рішення передусє широке обговорення. У свою чергу, дотичність інститутів громадянського суспільства до розробки та реалізації рішень піднімає рівень довіри у суспільстві до публічної влади.

Проте, в умовах дії воєнного стану, Україна стикається не тільки з проблемами відсічі агресії з боку Російської Федерації, а й з нищівною пропагандою в умовах незавершеності реформ децентралізації та демократизації. Як відзначає Організація економічного співробітництва та розвитку (далі - ОЕСР), демократичне врядування виявилось найкращою інституційною системою для захисту та сприяння індивідуальним правам і свободам, одночасно дозволяючи довгострокові стійкі досягнення добробуту. Проте низька явка виборців, більша політична поляризація та збільшення груп громадян, які відмежовуються від традиційних демократичних процесів, сьогодні є проблемою для політиків у багатьох

країнах ОЕСР. Навіть у найбільш усталених демократіях ці тенденції випробовують інституції та заважають урядам вирішувати нагальні соціальні та економічні проблеми. У той же час великі глобальні зриви, такі як пандемія COVID-19, російська агресія проти України та зміна клімату, підкреслили важливість зміцнення правління в демократичних країнах – і довіри громадян до них. [1]

Питання взаємодії органів місцевого самоврядування з інститутами громадянського суспільства тісно переплетені з питаннями забезпечення прав та свобод людини, розбудови демократичної і правової держави та добрим врядуванням в аспекті євроінтеграції України, однак не вичерпується ними. Якісне перетворення взаємодії органів та посадових осіб з інститутами демократичного суспільства мають передбачати змістовне перетворення у сфері демократичних інститутів та модернізацію платформ такої взаємодії. Україна має перейти на якісно іншу взаємодію між органами місцевого самоврядування, органами державної влади та між органами публічної влади та інститутами громадянського суспільства. [2, с. 49, 51, 52]

Стан наукового дослідження теми. Серед останніх досліджень слід звернути увагу на статтю В. Цимбалюк, в якій порушено ключову проблему – прогалини у чинному законодавстві щодо особливостей регламентації взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади в умовах воєнного стану. Стаття присвячена специфіці взаємодії органів влади з інститутами громадянського суспільства в умовах воєнного стану. Автор звертає увагу на підзаконність діяльності органів публічної влади, що має наслідком необхідність належної правової основи такої взаємодії, відзначає активізацію громадянського суспільства.

Д. Єрьомка обґрунтовує вдосконалення взаємодії громадянського суспільства та державних інституцій в умовах війни. При цьому стаття присвячена напрямкам удосконалення взаємодії органів місцевого самоврядування з «інститутами громадянського суспільства публічної влади в умовах війни». Так, ніби визначає приналежність цих інститутів до

публічної влади, а не їх самостійний правовий статус, правосуб'єктність. Оминається питання прямої взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами місцевого самоврядування та форми партисипативної демократії. Відзначено, що сьогодні взаємодія між громадянським суспільством та органами державної влади стала досить тісною. В умовах війни та загрози територіальній цілісності України, держава має забезпечити одну із найважливіших форм демократії участі як на національному, так і на місцевому рівнях організацій громадянського суспільства [3, с. 58, 59]. Однією з основних проблем періоду війни, на думку аспіранта, є те, що правові засади взаємодії громадянського суспільства та органів державної влади в Україні не реалізовані належним чином на рівні законодавства. Автором широко розкривається практика взаємодії інститутів громадянського суспільства з державними органами, проте органи місцевого самоврядування залишаються поза увагою.

І. Шумляєва та О. Лисиця у статті ґрунтовно дослідили теоретичні аспекти демократії участі, підсумувавши погляди на форми демократії в сучасній юридичній науці та розрили етимологію поняття. Повністю підтримуємо позицію вчених про те, що стан впровадження форм партисипаторної демократії в Україні є неналежним і в довоєнний час діяльність більшості органів місцевого самоврядування характеризувалася недостатнім рівнем залучення населення до участі в публічному управлінні, обмежуючись, як правило, тільки дотриманням нормативно закріплених формальностей, що продовжується і зараз, погіршившись у зв'язку із повномасштабним вторгненням РФ в Україну [4, с. 58].

О. Приданюк досліджує питання взаємодії громадськості та органів місцевого самоврядування, доводячи, що навіть в умовах дії воєнного стану важливим є не відмовлятися від використання інструментів участі громади, які формально затверджені у статутах чи положеннях органів місцевого самоврядування. Місцеве самоврядування сприяє усуненню відчуженості населення від влади через свою наближеність. Залежно від рівня безпеки і можливостей кожного регіону можна використовувати гнучкі форми участі – електронні консультації з громадськістю, дистанційні конференції, опитування мешканців тощо [5, с. 185, 186, 196].

Питання покращення можливостей для активізації громадської взаємодії досліджуються зарубіжними вченими. Так, згідно з науковою літературою та різними

звітами А. Астраускас (Algirdas Astrauskas) та А. Стасюкінас (Andrius Stasiukynas) з Університету Миколаса Ромеріса, К. Челке (Kristina Čelkė) з Університету прикладних соціальних наук, та К. Вілкаускас (Kęstutis Vilkauskas) – член парламенту Литовської Республіки, обґрунтовано стверджують, що різні методи залучення/участі громадянського суспільства в процесах прийняття рішень у Литві та в усьому світі все ще не дають бажаних результатів, а саме: значного зростання у залученні громадянського суспільства до процесів прийняття рішень.

У жовтні–листопаді 2020 року в шести місцевих муніципалітетах Литви відбулися освітні пілотні проекти. В результаті цих проектів за допомогою Інструменту громадянської участі було підготовлено карти громадянської участі та стратегії реалізації та посилення участі. Ці карти та стратегії були розроблені не лише для отримання необхідної адміністративної спроможності, але й для застосування їх на практиці. У цій статті представлено результати навчального пілотного проекту, реалізованого лише одним із шести муніципалітетів Литви – муніципалітетом Тауразького району [6]. Отже, вчені зосереджуються на ключових поняттях та окремих проблемах у сфері законодавчого регулювання без узагальнення ключових проблем.

Мета дослідження. Метою дослідження є виокремлення актуальних проблем взаємодії органів місцевого самоврядування з інститутами громадянського суспільства в умовах воєнного стану.

Перш за все, слід систематизувати та згрупувати проблеми за змістом і визначити черговість та послідовність кроків для їх вирішення.

Основні результати дослідження. Згрупувати сучасні проблеми взаємодії органів місцевого самоврядування та інституцій демократичного суспільства можна за наступними напрямками:

1. Низький рівень залученості/участі в інституціях партисипативної демократії. Причини може бути формальний підхід, відсутність довіри та належного рівня взаємодії, який дозволяє здійснювати дієвий вплив на прийняття рішень органами та посадовими особами місцевого самоврядування. І. Шумляєва та О. Лисиця відзначають, що проблеми є з обох сторін взаємодії.

Зокрема, спостерігається відчуженість органів місцевого самоврядування від членів територіальних громад, а також відсутність зацікавленості та ініціативності у запро-

вадженні нових форм та інструментів партисипативної демократії [7, с. 14].

А. Астраускас (Algirdas Astrauskas) та А. Стасюкінас (Andrius Stasiukynas), К. Челке (Kristina Čelkė), та К. Вілкаускас (Kęstutis Vilkauskas) на прикладі Литви доводять, що незважаючи на те, що існують добре відомі правові умови для практичного застосування всіх форм демократії прямої участі – такі як місцеві опитування, громадські обговорення, консультації, зустрічі, участь у спеціальних комісіях і робочих групах, діяльність через обрані представники громади чи неурядові організації, петиції тощо – значення індексу громадянської влади зростають лише на кілька відсоткових пунктів кожні кілька років, і менше 5–7% громадян муніципалітету беруть участь у прийнятті рішень у місцевих справах.

У свою чергу І. Шумляєва та О. Лисиця також відзначають, що з боку громадян також спостерігається низька активність в реалізації партисипативної демократії на місцевому рівні, зважаючи на відсутність у громадян самоідентифікації із територіальною громадою, що обумовлено низкою чинників об'єктивного і суб'єктивного характеру (зокрема, через реформу об'єднання територіальних громад у 2020 р.). Зважаючи на це, актуальним є дослідження питання щодо сутнісної характеристики учасницької демократії та визначення її місця в системі місцевої демократії [4, с. 58].

Принцип участі (participation) згадується серед базових принципів належного управління, передбачених з розділом II Білої книги 2001 р. Участь – передбачає, що якість, актуальність та ефективність політики ЄС залежать від забезпечення широкої участі зацікавлених суб'єктів у всіх ланках політики – від розробки концепції до реалізації прийнятих рішень [7, с. 14-15]. Принцип участі вимагає більш широкого використання конституційних форм безпосередньої демократії аби якомога повніше використати потенціал активного громадянства. Врешті-решт усе це має забезпечити перехід від консультативної до інклюзивної демократії на всіх рівнях врядування і т.д [7, с. 15].

Частково причини відчуженості громади та недовіри пояснюється ОЕСР тим, що демократичні країни перебувають під зростаючим внутрішнім і зовнішнім тиском, включаючи політичну поляризацію, поширення дезінформації та зростання популізму [8]. ОЕСР також розглядає дві наскрізні теми, які матимуть вирішальне значення для надійних ефективних демократій: трансформація державного управління для цифрової демократії та підготовка уряду до вирішення кліматичних та інших

екологічних проблем. Ці сфери закладають основу нової Ініціативи ОЕСР зі зміцнення демократії, яка також передбачає розробку планів дій для підтримки урядів у відповіді на ці виклики. Спираючись на результати опитування та подальшої аналітичної роботи, Ініціатива ОЕСР зі зміцнення демократії спрямована на вирішення трьох загальних викликів управління, які зустрічаються в розвинених і зрілих демократіях: i) боротьба з неправдивою інформацією та дезінформацією; ii) забезпечення представництва, участі та відкритості в суспільному житті; iii) взяти на себе глобальну відповідальність і створити стійкість до зовнішнього впливу. ОЕСР також охоплює дві наскрізні теми: «зелене управління» або здатність реагувати на кліматичні та інші екологічні виклики; і трансформація державного управління для цифрової демократії [1].

Рекомендація Ради з питань державних адміністративних послуг, орієнтованих на людину, Організації економічного співробітництва та розвитку рекомендується встановлення загальнодержавних стратегічних підходів до постійного вдосконалення дизайну та надання послуг на основі мінливих потреб, очікувань і досвіду користувачів шляхом розробки нових або підтримка існуючих стратегій трансформації послуг, орієнтованих на людину, в консультаціях з громадськістю на основі аналізу існуючих практик, політик і процедур, а також усіх потреб і очікувань користувачів, у тому числі тих із особливими потребами, на які впливає цифровий розрив, а також у вразливих і несприятливих ситуаціях.

Для ефективної реалізації партисипативної демократії, велике значення має рівень політичної культури населення та розвинене громадянське суспільство, своєчасно оновлена нормативно-правова база згідно норм міжнародного права, динамічна економічна система, врахування глобалізаційних аспектів і посилення ролі процесів інтеграції в соціальних і політичних сферах [4].

2. Потреба в оновленні та необхідність усунення прогалин у чинних нормативно-правових актах. При цьому, оновлення також потребують і локальні акти. В. Цимбалюк звертає увагу на прогалини у чинному законодавстві щодо особливостей регламентації взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади в умовах воєнного стану. Серед поточних прогалин згадуються наступні: відсутність належного правового регулювання особливостей регламентації взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами публічної влади в умовах

дії воєнного стану; врегульованість в умовах дії воєнного стану інформаційно-комунікаційних проблем та проблемами з використання інструментів громадянської участі.

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» передбачає обов'язок громадянських об'єднань і громадян сприяти діяльності військового командування та військових адміністрацій у запровадженні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану на відповідній території [1].

До основних проблем періоду війни, на думку аспіранта Д. Єрьомка, є те, що правові засади взаємодії громадянського суспільства та органів державної влади в Україні не реалізовані належним чином на рівні положень Основного Закону, а також Закони України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», «Про благодійну діяльність та благодійні організації», «Про громадські об'єднання», «Про місцеве самоврядування в Україні» та інші акти, які потребують внесення відповідних змін та доповнень. Пропонується внести зміни, які передбачатимуть: розширення правового статусу іноземних громадянських організацій, зокрема, через спрощення процедури реєстрації іноземних організацій без офіційного працевлаштування іноземців, а також розширити можливості громадським організаціям надавати військову та гуманітарну допомогу Збройним силам України; спрощення порядку заснування та реєстрації іноземної благодійної організації; надання іноземцям право створювати профспілки; прийняття одного уніфікованого Закону України «Про неурядові громадські організації», який би врегульовував правовий статус і діяльність національних та іноземних громадських організацій та їх різновидів[3]. Також пропонується внесення змін до Конституції України в частині правового регулювання громадянського суспільства: так, згідно статті 36 Конституції України закріплюється право на свободу об'єднання в громадські організації лише за громадянами України. Натомість частиною першою статті 7 Закону України «Про громадські об'єднання» визначено, що «засновниками громадської організації можуть бути як громадяни України, так іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах». Таку невідповідність між положеннями норм Основного закону й статті 7 Закону України «Про громадські об'єднання» слід виправити відповідними змінами до Конституції України.

Удосконалити структурно текст Конституції України, на думку Д. Єрьомки, можна

двома способами. Перший спосіб передбачає викладення її норм у новій редакції, другий – зміни статусу людини і громадянина, та третій – зміну регулювання питань громадянського суспільства та засад його функціонування з органами публічної влади. Зокрема, другий спосіб передбачає доповнення Конституції України окремим розділом III-1 «Громадянське суспільство» з детальним закріпленням основних понять. Загалом, відзначається, що необхідно визначити напрями удосконалення законодавства в межах чіткої і конкретної мети – удосконалення взаємодії органів місцевого самоврядування з інститутами громадянського суспільства. Точніше, слід забезпечити розробку загальної стратегії розширення та розвитку інститутів партисипаторної демократії.

Серед недоліків Конституції також називають відсутність згадки про загальні збори громадян, що впливає на непослідовність у застосуванні понять, які позначають цю форму безпосередньої демократії. У Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» застосовуються одразу 3 поняття: «загальні збори», «загальні збори громадян» і «загальні збори громадян за місцем проживання» які є тотожними за змістом[10, с.133].

Однак, такі істотні та нетипові доповнення змісту діючої Конституції не вбачаються необхідними. Сьогодні муніципальне законодавство зазнало змін, як внаслідок запланованих реформ, так і у відповідь на повномасштабну агресію проти України. Безумовно, все це має бути враховано при розробці нового проекту змін до Конституції, в межах завершення конституційної та муніципальної реформ.

До недоліків правового регулювання відносять відсутність законів про місцевий референдум та про загальні збори громадян. Натомість, вже 30 років діє Постанова Верховної Ради України «Про затвердження Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні». І хоча в цьому акті конкретизовані положення щодо загальних зборів громадян, він є підзаконним. Позитивним, на нашу думку, є окреслення кола компетенції у ст. 6 вищезазначеного Положення. Взаємодія між органами місцевого самоврядування та інститутами демократії за характером потребує нормативної урегульованості. Вони наділені необхідними повноваженнями і статусом, що як наслідок має встановлення, закріплення форм взаємодії з дотриманням правил і норм реалізації самоврядування[10].

3. Типовість та шаблонність щодо взаємодії, без урахування локальних особливо-

стей. Важливо уникати «насадження згори» інституції взаємодії через прийняття типових документів. В аспекті досліджуваної проблеми, слід відзначити, що багато рекомендації щодо взаємодії містяться в підзаконних актах. Так, порядок співпраці громадськості з органами та посадовими особами місцевого самоврядування визначається Постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», якою затверджено «Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики» (далі - Порядок). Цим Порядком визначено основні вимоги до організації і проведення консультацій і хоча предметом регулювання є переважно відносини між органами виконавчої влади та громадськістю, проте, передбачено рекомендацію органам місцевого самоврядування під час проведення консультацій з громадськістю та утворення громадських рад керуватися затвердженими цією постановою Порядком і «Типовим положенням про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим (далі – Раді Міністрів АРК), обласній, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у м. Києві та Севастополі державній адміністрації» (далі – Положення) (п. 5) [11].

Згідно етимології, слово «рада» слугує для визначення спільноти осіб, які радяться між собою з приводу суті того чи іншого питання з метою досягти одностайно чи більшістю голосів згоди щодо його вирішення. Громадські формування як суб'єкти організованої громадськості мають різну мету, завдання, рівень повноважень, територію діяльності, проте їх соціально-політичне призначення полягає насамперед у тому, що вони допомагають людям у розв'язанні проблем повсякденного життя, відкривають широкі можливості для виявлення суспільно-політичної ініціативи, здійснення функцій самоврядування [12].

4. Невисокий рівень впровадження партисипативної участі. Локальними актами врегульовано окремі види партисипативної демократії. Наприклад, місцеві ради уповноважені на прийняття статуту територіальної громади, яким встановлюється порядок проведення зборів на відповідній території, право звернення з електронними петиціями, участі у виборах та місцевих референдумах та ін. Наприклад, на веб-сайті Харківської міської ради опубліковане Положення «Про загальні збори громадян за місцем проживання в місті Харкові», яке є

додатком до статуту територіальної громади і в якому детально регламентована процедура ініціювання, проведення загальних зборів та оформлення їх результатів [13, 10 с.133].

Важливу правову основу партисипаторної демократії міста Харкова складає Статут територіальної громади м. Харків (далі - Статут). Питання інформування про діяльність та участь в обговоренні питання регулюється в межах однієї статті. Стаття 19 закріплює право на особисту участь в обговоренні питань міського життя, відповідно до якої кожен член територіальної громади має право на особисту участь в такому обговоренні. З метою забезпечення обговорення жителями міста й для урахування громадської думки органи місцевого самоврядування оприлюднюють у міських засобах масової інформації проекти програм соціально-економічного розвитку міста і приватизації об'єктів комунальної власності, міського бюджету, нормативно-правових актів, що стосуються інтересів усіх або більшості жителів міста.

У свою чергу пункт «д» ч. 2 ст. 14 Статуту закріплює визнане Конституцією та законами України право члена територіальної громади одержувати повну і достовірну інформацію про діяльність органів і посадових осіб місцевого самоврядування, знайомитися, у встановленому порядку, з документами й іншими матеріалами органів місцевого самоврядування. Належне забезпечення права на доступ до інформації створює передумови для формування та функціонування інституцій партисипаторної демократії. Важливо відзначити, що максимально позитивний ефект від функціонування інституцій партисипаторної демократії можливий лише, за умов належного правового забезпечення у поєднанні з позитивною практикою реалізації [14].

Щодо форм взаємодії органів влади з інститутами громадянського суспільства, то є низка різних підходів до їхнього визначення. Зокрема, відповідно до функціонального навантаження основними групами форм такої взаємодії є: 1) участь інститутів громадянського суспільства в ухваленні владно-управлінських рішень (зокрема через консультування); 2) громадський контроль за діяльністю органів влади (передусім, виконавчої); 3) реалізація соціально важливих програм і проєктів [2, 3].

Рівень партнерства є найвищим рівнем взаємодії в межах інститутів партисипативної демократії, то ж вибір кінцевої мети взаємодії органів місцевого самоврядування та територіальної громади є очевидним. Правовою

основою, перш за все, виступають ст. 3, 5 Конституції України, де визначено найвищі соціальні цінності та право безпосередньо та через органи місцевого самоврядування здійснюється влада. Будь-яка участь в управлінні суспільними справами розпочинається на місцевому рівні, де реалізується переважна частина прав та свобод.

У дослідженнях важливо проводити зв'язки від абстрактного до конкретного. Можна багато почитати про партнерство, однак, доки прямо не визначено механізм реалізації та інститути, які задіюються в межах партнерства, ми не можемо, а ні визначити, а ні запровадити відповідний рівень впровадження взаємодії. Водночас, партнерський рівень – це завжди про практику та конкретні результати, а не факт створення, встановлення інституту та визначення його як платформи комунікації. Тут важлива оцінка результатів такої взаємодії та можливість впливати на прийняття рішень.

Серед специфічних ознак партисипативної демократії на місцевому рівні слід назвати досягнення згоди та забезпечення взаємодії між суб'єктами місцевого самоврядування. До інших особливостей місцевої партисипативної демократії доцільно віднести: регулювання не тільки нормативно-правовими актами на законодавчому та підзаконному рівні, але й статутному; застосування з метою впливу громадян на вирішення питань місцевого значення, забезпечення додаткових можливостей для громадян брати участь у прийнятті рішень місцевого значення, які впливають на їх життя; обмеження функціями територіальної громади, визначеними Конституцією та Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні»; однак, щодо широкої участі, то далеко не завжди консультативні або координаційні ради виступають повноцінним інститутом партисипативної демократії; постійна взаємодія органів місцевої публічної влади із громадянами та готовність ділитися не тільки інформацією, але й владою через участь в розробці рішень та їх виконанні; використання конкретної форми чи інструменту обумовлено напрямом, метою і доцільністю її обрання для досягнення найкращого результату і покращення життя мешканців (партисипативне бюджетування, обговорення місцевих нормативних актів тощо) [4].

Однак, взаємодія не обов'язково передбачає наявність партнерства. Відсутність закону про місцевий референдум блокує розвиток демократії. Досі немає довіри між державою і суспільством щодо того, щоб дозволити

реалізацію конституційного права на місцевий референдум і очевидно, що велика кількість координаційних рад, що насаджуються державою не сприяють встановленню партнерських відносин між інститутами громадянського суспільства та органами місцевого самоврядування.

В умовах дії воєнного стану публічні електронні реєстри не завжди доступні для громадян, що негативно впливає на забезпечення права на інформацію. Крім того, у деяких громадах тимчасово припинилося проведення конкурсів громадського бюджету або відтермінувалися проекти бюджетів участі. Причинами цього називають особливості бюджетного процесу в умовах воєнного стану та обмеженість фінансових ресурсів. Це істотно впливає на відносини між місцевим самоврядуванням і місцевими громадами і знижує можливості громадян впливати на місцеве самоврядування [5].

Безумовно, слід напрацювати нові електронні форми взаємодії держави та суспільства, які б навіть в умовах дії воєнного стану не перешкоджали чесному та відкритому внутрішньому діалогу. Сучасні технології навіть в умовах війни можуть забезпечити належний рівень взаємодії місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства [16].

У майбутніх реформах публічного управління політики повинні враховувати той факт, що потрібні ціннісні, а не суто структурні та нормативні зміни. Вимоги права на належне адміністрування випливають із таких складових принципу верховенства права, як законність, рівність, неупередженість, пропорційність, правова визначеність, прийняття заходів протягом розумного строку, участь, повага до приватного життя та прозорість [7].

Серед основних ознак діяльності координаційних органів як суб'єктів реалізації державної політики є узгодження дій суб'єктів спільної діяльності за цілями, часом, місцем проведення, коло виконавців та програма заходів з урахуванням компетенції кожного виконавця, в чітко визначених формах та способах у межах повноважень координуючого суб'єкта та ін. [17].

Слід дослідити практику функціонування діючих громадських та координаційних рад з метою визначення рівня демократії участі (інформування, діалог, консультування чи партнерство (активне залучення)).

Висновки. З огляду на проведене дослідження слід виокремити наступні проблеми взаємодії: низький рівень залученості/участі в

інституціях партисипативної демократії; потреба в оновленні та необхідність усунення прогалин у чинних нормативно-правових актах.; типовість та шаблонність щодо взаємодії, без урахування локальних особливостей; невисокий рівень впровадження партисипативної участі. Кожна група проблем потребує окремої уваги, при цьому, не тільки вчених-юристів.

З урахуванням наведених напрямів, що потребують удосконалення, слід розробити загальну стратегію розширення та розвитку інститутів партисипаторної демократії у поєднанні з добрим врядуванням та демократизацією. Питання впровадження інституцій партисипативної демократії рівня «партнерство» є перспективним напрямом подальших досліджень. Слід застерегти від фрагментарних і непотрібних змін Конституції України. Пов-

номасштабна агресію проти України продемонструвала низький рівень гарантій для місцевого самоврядування і багато важливих змін до законодавства вносилися вже в травні 2022 року.

Безумовно, все це має бути враховано при розробці нового проекту змін до Конституції в межах завершення конституційної та муніципальної реформ.

При цьому, по-перше, зміни не повинні нівелювати позитивні здобутки реформ, а по-друге, мають сприяти усуненню недоліків реформи місцевого самоврядування.

Оновлення мають бути виваженими, достатніми і запроваджуватися лише за необхідності, зберігаючи при цьому курс на набуття членства України в Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Building Trust and Reinforcing Democracy. Preparing the Ground for Government Action. OECD. URL: https://www.oecd.org/en/publications/building-trust-and-reinforcing-democracy_76972a4a-en.html
2. Цимбалюк В. І. Взаємодія органів влади з інститутами громадянського суспільства: специфіка в умовах воєнного стану. Юридичний вісник. № 1 (66). 2023. С. 46-54. URL: <https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/61743/1/%d1%86%d0%b8%d0%bc%d0%b1%d0%b0%d0%bb%d1%8e%d0%ba.pdf>
3. Єршомка Д. В. Напрямки удосконалення взаємодії органів місцевого самоврядування з інститутами громадянського суспільства публічної влади в умовах війни в Україні. Актуальні проблеми інноваційної економіки та права. 2023. № 5-6. С. 58-64. URL: https://repo.btu.kharkov.ua/bitstream/123456789/48902/1/apie_2023_5-6_12.pdf
4. Шумляєва, І., & Лисиця, О. Теоретичні підходи до партисипативної демократії на місцевому рівні. Аспекти публічного управління. 2024. № 12 (2). С. 57-66. URL: <https://doi.org/10.15421/152425>
5. Приданюк О. А. Особливості взаємодії громадськості з органами місцевого самоврядування в умовах воєнного стану. Наука і техніка сьогодні. 2023. № 5 (33). С. 185-197. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nts/article/view/11773/11833>
6. Astrauskas A., Čelkė K., Stasiukynas A., Vilkauskas K. Searching for opportunities for more active civil participation in decision-making processes. Vol. 21 No. 2 (2022): Public Policy and Administration. DOI: <https://doi.org/10.13165/VPA-22-21-2-01>
7. Кагановська Т.Є., Серьогін В.А. Право на належне адміністрування як конституційне право особи: досвід ЄС. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право». 2024. Вип. 37. С. 8-27. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-37-01>
8. Trust and democracy. OECD. URL: <https://www.oecd.org/en/topics/trust-and-democracy.html>
9. Recommendation of the Council on Human-Centred Public Administrative Services. OECD/LEGAL/0503 Adopted on: 17/09/2024 <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0503>
10. Стешенко Т. В., Мацнєва О.В., Шмига В.О. Комунікації та взаємодія між органами місцевого самоврядування та громадськістю. Наука і техніка сьогодні. 2024. № 4 (32). С. 128-140.
11. Постанови Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text>
12. Демократичний цивільний контроль над сектором безпеки і оборони: теорія і практика : навчальний посібник / В. А. Ященко, В. Г. Пилипчук, П. П. Богущкий, О. Д. Довгань, І. М. Доронін, О. В. Петришин; за заг. ред. В. Г. Пилипчука; Науково-дослідний інститут інформатики і права НАПрН України. Київ; Одеса: Фенікс, 2020. 224 с. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/demokraticniy_civilniy_kontrol.pdf
13. Положення «Про загальні збори громадян за місцем проживання в місті Харкові»: Рішення міської ради від 04.07.2007. №121/07. С. 1-18. URL: https://www.city.kharkov.ua/assets/files/docs/city/dod_statut.doc (дата звернення 06.04.2024 р.).
14. Статут територіальної громади міста Харкова. <https://www.city.kharkiv.ua/uk/dokumentyi/ustav-territorialnoj-gromadyi.html>
15. Взаємодія органів державної влади та громадянського суспільства: навчаль. посіб. / за наук. ред. Ю. Сурміна, А. Михненко; авт. кол.: Ю. Сурмін, А. Михненко, Т. Крушельницька та ін. Київ: НАДУ, 2011. 388 с.

16. Гришко Л.М. Основні напрями удосконалення правового регулювання взаємодії органів місцевого самоврядування з інститутами громадянського суспільства в умовах воєнного стану. II International Scientific and Theoretical Conference «Current scientific goals, approaches and challenges» (Рига, Латвійська Республіка, 9 серпня 2024 р.). С. 28-30. DOI: <https://doi.org/10.36074/scientia-09.08.2024>

17. Безпалова О. Сутність та значення координаційних органів як суб'єктів реалізації державної політики. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 6. С. 105-109.

Стаття надійшла до редакції 17.09.2024

Стаття рекомендована до друку 22.10.2024

L.M. HRYSHKO

PhD (Law),

Head of the Municipal Law and Local Government Sector of the Scientific Research

E-mail: l.m.hryshko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0347-1118>

Research Institute of State Construction and Local Self-Government

of National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61024, Kharkiv, str. Chernyshevska, 80

CURRENT PROBLEMS OF THE INTERACTION OF LOCAL GOVERNMENT BODIES WITH CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS UNDER THE CONDITIONS OF THE MARITAL LAW

ANNOTATION. *Introduction.* The importance of the transition to the development of joint decisions by local self-government bodies in cooperation with civil society institutions within the framework of local self-government issues is due to the processes of democratization, decentralization and the establishment of "good governance". Bringing the level of participatory democracy to the level of partnership requires a completely different level of trust and the presence of a positive practice of interaction. However, under the conditions of martial law, Ukraine is faced not only with the problems of repelling aggression from the Russian Federation, but also with destructive propaganda in the conditions of incomplete decentralization and democratization reforms. At the same time, major global disruptions, including Russian aggression against Ukraine and climate change, have underscored the importance of strengthening governance in democracies – and citizens' trust in them. Based on doctrinal studies and analysis of legislation, the main groups of problems in the sphere of interaction between local self-government bodies and civil society have been determined. The purpose of the study is to highlight the actual problems of interaction between local self-government bodies and institutions of civil society in the conditions of martial law. First, problems should be systematized and grouped by content and the order and sequence of steps to solve them should be determined.

Summary of the main results of the study. The current problems of interaction between local self-government bodies and institutions of a democratic society can be grouped in the following directions: 1. Low level of involvement/participation in the institutions of participatory democracy. The reasons may be a formal approach, a lack of trust and an appropriate level of interaction, which allows effective influence on decision-making by local self-government bodies and officials; 2. The need for updating and the need to eliminate gaps in the current legal acts. At the same time, local acts also need updating; 3. Typicality and pattern in relation to interaction, without considering local features. It is important to avoid "implanting" the institution of interaction through the adoption of standard documents. In terms of the investigated problem, it should be noted that many recommendations for interaction are contained in by-laws; 4. Low level of implementation of participatory participation. Certain types of participatory democracy are regulated by local acts. For example, local councils are authorized to adopt the charter of a territorial community, which establishes the procedure for holding meetings in the relevant territory, the right to submit electronic petitions, participate in elections and local referenda, etc.

Conclusion. In view of the conducted research, the following problems of interaction should be singled out: low level of involvement/participation in the institutions of participatory democracy; the need for updating and the need to eliminate gaps in current legal acts; typicality and pattern in relation to interaction, without considering local features; low level of implementation of participatory participation. Each group of problems requires separate attention, and not only legal scholars.

Considering the above areas that need improvement, a general strategy for the expansion and development of institutions of participatory democracy in combination with good governance and democratization should be developed. The issue of implementing institutions of participatory democracy at the "partnership" level is a promising direction for further research.

We should warn against fragmentary and unnecessary changes to the Constitution of Ukraine. The full-scale aggression against Ukraine demonstrated the low level of guarantees for local self-government, and many important changes to the legislation were made already in May 2022. Of course, all this should be taken into account when developing a new draft of amendments to the Constitution within the framework of the completion of constitutional and municipal reforms. At the same time, firstly, the changes should not negate the positive achievements of the reforms, and secondly, they should contribute to eliminating the shortcomings of the local self-government reform. Updates

should be balanced, sufficient and implemented only, if necessary, while maintaining the course for Ukraine's membership in the European Union and the North Atlantic Treaty Organization.

KEY WORDS: *participatory democracy, good governance, community councils, coordination councils, partnership.*

REFERENCES

1. Building Trust and Reinforcing Democracy. Preparing the Ground for Government Action. OECD. URL: https://www.oecd.org/en/publications/building-trust-and-reinforcing-democracy_76972a4a-en.html (accessed: 15.10.2024).
2. Tsybalyuk V. I. Interaction of authorities with institutions of civil society: specifics in the conditions of martial law. Legal Bulletin. No. 1 (66). 2023. P. 46-54. URL: <https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/61743/1/%d1%86%d0%b8%d0%bc%d0%b1%d0%b0%d0%bb%d1%8e%d0%ba.pdf> (in Ukrainian).
3. Yeromka D. V. Directions for improving the interaction of local self-government bodies with civil society institutions of public power in the conditions of war in Ukraine. Actual problems of innovative economy and law. 2023. No. 5-6. P. 58-64. URL: https://repo.btu.kharkov.ua/bitstream/123456789/48902/1/apie_2023_5-6_12.pdf (in Ukrainian).
4. Shumlyayeva, I., & Lysytsia, O. (2024). Theoretical approaches to participatory democracy at the local level. Aspects of public administration. 2024. № 12 (2). C. 57-66. URL: <https://doi.org/10.15421/152425> (in Ukrainian).
5. Prydanyuk O. A. Peculiarities of public interaction with local self-government bodies under martial law. Science and technology today. 2023. No. 5 (33). P. 185-197. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nts/article/view/11773/11833> (in Ukrainian).
6. Astrauskas A., Čelkė K., Stasiukynas A., Vilkauskas K. Searching for opportunities for more active civil participation in decision-making processes. Vol. 21 No. 2 (2022): Public Policy and Administration. DOI: <https://doi.org/10.13165/VPA-22-21-2-01>
7. Kaganovska T.E., Serohin V.A. the right to good administration as a constitutional right of the person: EU experience. Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series "Law". 2024. Issue 37. P. 8-27. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-37-01> (in Ukrainian).
8. Trust and democracy. OECD. URL: <https://www.oecd.org/en/topics/trust-and-democracy.html> (accessed: 15.10.2024).
9. Recommendation of the Council on Human-Centred Public Administrative Services. OECD/LEGAL/0503 Adopted on: 17/09/2024 <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0503> (accessed: 15.10.2024).
10. Steshenko T.V., Matsneva O.V., Shmyga V.O. Communications and interaction between local self-government bodies and the public. Science and technology today. 2024. No. 4 (32). P. 128-140. (in Ukrainian).
11. Resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated November 3, 2010 No. 996 "On ensuring public participation in the formation and implementation of state policy" <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text> (in Ukrainian).
12. Democratic civilian control over the security and defense sector: theory and practice: a study guide / V. A. Yashchenko, V. G. Pylypchuk, P. P. Bogutsky, O. D. Dovgan, I. M. Doronin, O. V. Petryshyn; in general ed. V. G. Pylypchuk; Research Institute of Informatics and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv; Odesa: Phoenix, 2020. 224 p. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/demokratichtnyy_civilniy_kontrol.pdf (in Ukrainian).
13. Regulation "On general meetings of citizens by place of residence in the city of Kharkiv": Decision of the city council dated 04.07.2007. No. 121/07. P. 1-18. URL: https://www.city.kharkov.ua/assets/files/docs/city/dod_statut.doc (date of application 04/06/2024).
14. Charter of the territorial community of the city of Kharkiv. <https://www.city.kharkiv.ua/uk/dokumenty/ustav-territorialnoj-gromadyi.html> (in Ukrainian).
15. Interaction of state authorities and civil society: training. manual / for sciences ed. Yu. Surmina, A. Mykhnenko; author coll.: Yu. Surmin, A. Mykhnenko, T. Krushelnyska and others. Kyiv: NASU, 2011. 388 p. (in Ukrainian).
16. Hryshko L.M. The main areas of improvement of the legal regulation of interaction between local self-government bodies and institutions of civil society in the conditions of martial law. II International Scientific and Theoretical Conference "Current scientific goals, approaches and challenges" (Riga, Republic of Latvia, August 9, 2024). P. 28-30. DOI: <https://doi.org/10.36074/scientia-09.08.2024> (in Ukrainian).
17. Bezpalova O. The essence and significance of coordinating bodies as subjects of state policy implementation. Entrepreneurship, economy and law. 2020. No. 6. P. 105-109. (in Ukrainian).

The article was received by the editors 17.09.2024

The article is recommended for printing 22.10.2024

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-07>

УДК 342.573

А. М. КУЛІШ

аспірант юридичного факультету

E-mail: andreykulish1805@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8465-1372>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ІНІЦІЮВАННЯ РЕФЕРЕНДУМУ ЯК ПОЧАТКОВА СТАДІЯ РЕФЕРЕНДНОГО ПРОЦЕСУ

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* Народовладдя, представлене двома, передбаченими Конституцією України, безпосередніми формами, виступає в якості однієї з засад конституційного ладу в Україні. Даний факт, у поєднанні з тривалою відсутністю практики проведення референдумів, актуалізує будь-які дослідження, присвячені проблематиці референдного законодавства.

На відміну від теоретичних аспектів права на референдум, питання референдного процесу досліджуються досить другорядно та не так інтенсивно. Окремі етапи процедури проведення референдуму чітко не регламентовані, або ж норми сформульовані дискреційним чином, що ставить можливість їх застосування в тому чи іншому вигляді, в залежність від розсуду представницьких та інших органів державної влади. При цьому саме формування теоретичної основи стосовно окремих стадій референдного процесу може в подальшому спонукати законодавця вирішити ті проблеми правового регулювання, які будуть виявлені під час формування цієї основи, а також виступити теоретичним плацдармом для подальших досліджень у сфері народовладдя та процесуальних форм його реалізації.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У сучасній теоретичній юриспруденції стадійність (структурованість) є загальноновизнаною властивістю будь-якої процесуальної форми діяльності, хоча питання загального переліку стадій, їх змісту та критеріїв розмежування досі залишаються дискусійними. Більше того, теоретики права не розробили загальноновизнаного поняття стадії юридичного процесу, а тому нерідко відбувається механічне перенесення сформованих уявлень про стадійність із галузевих юридичних наук до загальної теорії права й навпаки. Втім до структури юридичного процесу традиційно відносять провадження, стадії, етапи та процесуальні дії.

Референдний процес є однією з конституційних форм юридичного процесу, а відтак йому теж повною мірою притаманна стадійність. Традиційним для вітчизняної конституційно-правової доктрини є запропоноване В. Погорілком і В. Федоренком виокремлення трьох основних стадій референдуму (точніше, референдного процесу): підготовчої (підготовка референдуму), основної (проведення референдуму) та завершальної (підбиття підсумків референдуму). За такого підходу ініціювання розглядається як елемент підготовчої стадії.

Такий «традиційний» підхід виглядає досить обґрунтованим і логічним. Справді, проведення референдуму потребує значної підготовки: починаючи від формування самої ідеї щодо необхідності проведення голосування з певного питання до її винесення на розсуд учасників голосування. Втім, такий підхід дещо штучно поєднує різні за своїм змістом і конкретною метою процесуальні дії. Крім того, недостатньо вдалою виглядає назва першої з основних стадій, оскільки підготовки вимагає будь-яка процесуальна дія в межах референдного процесу, а не тільки ті, що здійснюються на початковій стадії.

Висновки. Ініціювання є самостійною, першопочатковою стадією будь-якого референдного процесу, незалежно від виду референдуму. Метою даної стадії є забезпечення належних і достатніх фактичних обставин для призначення відповідного референдуму. Зміст стадії ініціювання охоплює процесуальні етапи і дії, пов'язані з ідентифікацією суб'єктів ініціювання, визначенням легальності предмета референдуму і юридизацією його формули. Стадія ініціювання є обов'язковою стадією референдного процесу, незалежно від суб'єкта ініціювання та ступеня обов'язковості проведення референдуму. Процес референдуму слід вважати розпочатим з моменту початку стадії ініціювання референдуму. Саме ж ініціювання слід вважати розпочатим не з моменту виникнення прагнення провести референдум з боку державних органів, представницької влади чи громадян, наділених правом участі у референдумах, а з моменту її правової фіксації. Закінченням стадії ініціювання має вважатися момент виникнення або ж навпаки неможливості виникнення (зокрема через вичерпання строків для подолання законних бар'єрів, визнання питання що ініціюється на референдум, неконституційним, тощо) правових підстав для призначення чи проголошення референдуму.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *конституція, конституційні форми безпосередньої демократії, референдум, стадії референдуму, ініціювання референдуму, політичні права особи.*

Як цитувати: Куліш А. М. Ініціювання референдуму як початкова стадія референдного процесу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2024. Вип. 38. С. 73-85. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-07>

In cites: A.M. Kulish (2024) Initiating of a referendum as the initial stage of the referendum process. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (38), P. 73-85. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-07> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Народовладдя, представлене двома, передбаченими Конституцією України [1], безпосередніми формами, виступає в якості однієї з засад конституційного ладу в Україні. Даний факт, у поєднанні з тривалою відсутністю практики проведення референдумів, актуалізує будь-які дослідження, присвячені проблематиці референдного законодавства.

Водночас, варто зазначити, що на відміну від теоретичних аспектів права на референдум, питання референдного процесу досліджуються, на наше переконання, досить другорядно та не так інтенсивно. Звісно, є чимало вітчизняних досліджень, де висловлюється занепокоєння відсутністю правових актів, які б регулювали порядок організації та проведення референдуму, втім, можна констатувати нестачу теоретичних висновків, а також певну понятійну прогалинність у даній сфері.

Водночас вбачаємо слушним зауваження О. Панкевича та М. Барана, яке яскраво свідчить про актуальність теми нашого дослідження. На їх переконання, окремі етапи процедури проведення референдуму чітко не регламентовані, або ж норми сформульовані дискреційним чином, що ставить можливість їх застосування в тому чи іншому вигляді, в залежність від розсуду представницьких та інших органів державної влади [2, с. 91]. Погоджуючись із даним зауваженням, маємо зазначити, що саме формування теоретичної основи стосовно окремих стадій референдного процесу може в подальшому спонукати законодавця вирішити ті проблеми правового регулювання, які будуть виявлені під час формування цієї основи, а також виступити теоретичним плацдармом для подальших досліджень у сфері народовладдя та процесуальних форм його реалізації.

Стан наукового дослідження. Попри загальний дефіцит теоретичної бази, питанням референдного процесу та його стадій приділялася певна увага низкою вітчизняних науковців, зокрема: К. Книгіним, В. Погорілком, Т. Рябченко, Т. Слободяником, А. Ставнійчук, В. Федоренком, В. Шаповалом та іншими. Поряд із цим, питання щодо стадій референдного процесу та ініціювання як однієї з його стадій ставилося в роботах багатьох

зарубіжних науковців, зокрема таких як Ш. Вагенаар, М. Завадська, Е. Каванна, Д. Кенні, Н. Керстінг, Т. Магне, С. Маккей, С. Тірні, Ф. Хендрікс та інших. Втім стадійність референдного процесу, поняття і специфіка ініціювання референдуму як стадії названого процесу досліджена на сьогодні лише фрагментарно і поверхово, що не відповідає значущості даного питання для розбудови демократичної правової держави.

З огляду на наявний стан правової доктрини щодо конституційних форм безпосередньої демократії, **метою** даної статті є концептуалізація ініціювання референдуму як стадії референдного процесу, визначення його сутнісних рис для відмежування від інших стадій, а також формулювання на цій основі конкретних пропозицій щодо вдосконалення референдного законодавства України.

Основні результати дослідження. У сучасній теоретичній юриспруденції стадійність (структурованість) є загальновизнаною властивістю будь-якої процесуальної форми діяльності, хоча питання загального переліку стадій, їх змісту та критеріїв розмежування досі залишаються дискусійними. Більше того, теоретики права не розробили загальновизнаного поняття стадії юридичного процесу, а тому нерідко відбувається механічне перенесення сформованих уявлень про стадійність із галузевих юридичних наук до загальної теорії права й навпаки. Втім до структури юридичного процесу традиційно відносять провадження, стадії, етапи та процесуальні дії.

Як слушно зазначає Д. Слинько, «юридичний процес – це завжди діяльність, яка складається зі стадій, логічно пов'язаних між собою і спрямованих на досягнення результатів – вирішення, розгляд справи по суті. Для кожного виду процесу є притаманною специфічна кількість стадій, їх зміст і послідовність» [3, с. 119].

Т. Рябченко зауважує, що в юридичній науці відсутній єдиний підхід щодо визначення поняття «стадії процесу». Так, одні дослідники під стадією процесу розуміють сукупність процесуальних дій або процесуальних відносин, об'єднаних найближчою метою, інші – встановлений

законом порядок або самостійні етапи, що мають визначену мету і завдання [4, с. 240].

На наше переконання, як такої принципової різниці між значеннями слів «стадія», «етап» чи «фаза» в контексті наділення назви елементу процесу референдуму немає, такою різницею їх наділяє той, хто здійснює поділ. Більше того, враховуючи велику сукупність процесуально значимих дій у процесі реалізації права народу на референдум, виділивши в рамках стадій етапи, можна йти далі й спробувати додатково виділити елементи (підетапи) в рамках виділеного етапу. Звісно, будь яка класифікація має бути зумовленою певними завданнями і цілями, і в таких випадках ми допускаємо різні підходи до структурування референдного процесу. Втім, на нашу думку, виокремлення багаточисельних елементів та субелементів у рамках референдного процесу іноді виглядає як позбавлене таких цілей і завдань.

Узагальнюючі наявні у вітчизняній юриспруденції підходи, стадію юридичного процесу можна визначити як певний спосіб впорядкування юридично значущої діяльності суб'єктів юридичного процесу, як сукупність встановлених процесуальними нормами і взаємопов'язаних між собою дій суб'єктів права, що складають найбільш крупну, логічно і змістовно завершену частину юридичного процесу. Стадійність юридичного процесу полягає у суворій змістовній і темпоральній послідовності здійснення кожної стадії та переходу до наступної стадії лише після виконання всіх процесуальних дій, передбачених попередньою стадією.

Слід відзначити, що етапи – це найбільш крупні складові частини юридичного процесу, котрі мають внутрішню логіку і завершеність з точки зору досягнення проміжної мети; тільки після виконання всіх необхідних процесуальних дій, охоплених однією стадією, можна переходити до реалізації наступної стадії, тоді як процесуальні дії в межах однієї стадії можуть відбуватися паралельно чи в різні черговості.

Процесуальні стадії характеризують рухливість, динамізм правової форми, що відображає комплекс взаємопов'язаних процесуальних обставин, які змінюються у часі й просторі та спрямовані на досягнення бажаних для суб'єктів результатів правової діяльності. При цьому юридичний процес – це завжди певна сукупність послідовних дій і ухвалених в їх результаті правових актів.

Референдний процес є однією з

конституційних форм юридичного процесу, а відтак йому теж повною мірою притаманна стадійність. За визначенням В. Федоренка, під стадіями референдного процесу слід розуміти «низку нормативно визначених послідовних дій, спрямованих на реалізацію права громадян України на участь у референдумі» [5, с. 76].

Варто відзначити, що В. Федоренко спільно з В. Погорілко вдалося розробити серію основоположних праць щодо питань референдного процесу України, та надати власну класифікацію його стадій. Зокрема, спираючись на чинний на той час Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» 1991 року [6], вони визначили три основні стадії всеукраїнського референдуму (точніше, референдного процесу): підготовчу, основну та завершальну. При цьому до підготовчої стадії названі фахівці включали такі етапи: ініціювання всеукраїнського референдуму, інформування громадян про його ініціювання, агітацію «за» або «проти» винесення визначеного питання на всеукраїнський референдум, а також – як факультативний етап – всенародні або парламентські обговорення [7, с. 229; 8, с. 257-258].

Принагідно слід відзначити, що в межах процесу організації та проведення місцевого референдуму В. Федоренко та В. Погорілко теж виокремлювали три основні стадії: підготовка референдуму, проведення референдуму та підбиття підсумків референдуму [8, с. 259]. Неважко помітити в даному випадку використання підходу до класифікації, аналогічного тому, що був застосований при виокремленні стадій всеукраїнського референдуму, але з деякими змінами назв окремих стадій.

Сформульований В. Федоренком і В. Погорілком підхід до структуризації референдного процесу став, фактично, загальноприйнятим у вітчизняній науці конституційного права. Наприклад, В. Шаповал і Т. Слободяник, у своєму дослідженні, проаналізувавши законодавче регулювання референдуму в Україні, також виокремили три основні стадії референдного процесу: підготовчу, основну та стадію закінчення. У такий спосіб названі дослідники фактично відтворили здійснену В. Погорілком та В. Федоренком класифікацію, лише дещо змінивши назву останньої стадії. При цьому, ініціювання референдуму вони знов-таки віднесли до підготовчої стадії [9, с. 140].

На перший погляд, такий «традиційний»

підхід виглядає досить обґрунтованим і логічним. Справді, проведення референдуму потребує значної підготовки: починаючи від формування самої ідеї щодо необхідності проведення голосування з певного питання до її винесення на розсуд учасників голосування. Втім, на наш погляд, наведений вище підхід В. Федоренка і В. Погорілка дещо штучно поєднує різні за своїм змістом і конкретною метою процесуальні дії. Крім того, недостатньо вдалою виглядає назва першої з основних стадій, оскільки підготовки вимагає будь-яка процесуальна дія в межах референдного процесу, а не тільки ті, що здійснюються на початковій стадії.

На наш погляд, більш доречно називати першопочаткову стадію референдного процесу стадією його ініціювання. Така назва акцентує увагу на тому, що референдарний процес не може розпочатися сам по собі, а є реакцією на ініціативу (активні цілеспрямовані дії) з боку уповноваженого суб'єкта (суб'єктів). Більше того, першопочаткова стадія референдного процесу має на меті консолідувати й формалізувати питання, що будуть винесені на голосування, тобто перевести їх у конкретні речення в питальній формі, котрі вимагають однозначної відповіді, тобто перевести певні вимоги й пропозиції в юридичну площину, формалізувати їх, зробити їх зрозумілими всім потенційним учасникам голосування, забезпечити їх легальність і легітимність, а відтак здатними до реалізації на референдумі як у конституційній формі безпосередньої демократії.

Деякі науковці, зрештою, використовують формулювання «етапи кампанії з організації та проведення референдуму». До першого етапу, в такому випадку, відносять прийняття рішення про проведення референдуму, що включає в себе його ініціювання та проголошення. Другим етапом виступає підготовка та організація референдуму, третім – голосування і четвертим – підрахунок голосів та проголошення результатів [10, с. 77]. Втім такий підхід не отримав значного поширення в науковій літературі.

Повертаючись до внеску В. Федоренка і В. Погорілка в розробку теорії референдного процесу, маємо відзначити, що крім узагальненої класифікації, вони пропонували й деталізовану. За такого підходу в межах всеукраїнського референдуму названі автори виокремлювали вісім обов'язкових стадій: 1) ініціювання референдуму; 2) його призначення (проголошення); 3) утворення дільниць для

голосування; 4) утворення комісій із всеукраїнського референдуму; 5) реєстрація громадян, які мають право брати участь у референдумі; 6) агітація за його цілі; 7) голосування; 8) підрахунок голосів та визначення його результатів; 8) опублікування, введення в дію, зміна або скасування його рішень. У разі народного ініціювання всеукраїнського референдуму виокремлювалися додаткові стадії: створення та реєстрація ініціативних груп; збирання підписів громадян України на підтримку проведення всеукраїнського референдуму; підрахунок та перевірка цих підписів та ін. [7, с. 228]. Натомість у межах місцевого референдуму названі автори виокремлювали сім обов'язкових стадій: 1) призначення місцевого референдуму; 2) утворення територіальних одиниць з проведення місцевого референдуму; 3) утворення органів (комісій) з місцевого референдуму; 4) складання списків громадян, які мають право брати участь у місцевому референдумі; 5) агітація за прийняття рішень, що виносяться на референдум; 6) голосування; 7) визначення результатів місцевого референдуму [8, с. 259]. При цьому незалежно від виду референдуму передбачалося, що кожна зі стадій складається з певних етапів, а ті, у свою чергу, з процесуальних дій відповідних суб'єктів.

Враховуючи те, що Закон України «Про всеукраїнський і місцеві референдуми» (1991 року) термін «стадії» взагалі не використовував, позиція В. Федоренка і В. Погорілка щодо виокремлення і класифікації стадій референдного процесу стала істотним приращенням вітчизняної конституційно-правової доктрини.

Певною новизною в спробі виокремити стадії референдного процесу, відзначається позиція К. Книгіна Цей дослідник до запропонованих В. Федоренком і В. Погорілком трьох основних стадій додав четверту – «попередню», якою охопив і процес ініціювання референдуму. До того ж К. Книгін запропонував більш деталізований підхід до характеристики структурних елементів референдного процесу: слідом за В. Федоренком і В. Погорілком він констатував наявність етапів у рамках кожної зі стадій референдного процесу, але поряд із цим вирізняв також референдні процедури. Так, у розумінні В. Книгіна, дії уповноважених суб'єктів, спрямовані на реалізацію ними своїх законних прав та обов'язків з приводу референдуму, – це етапи референдуму, а правова регламентація цих дій – це референдні

процедури. Зокрема, правову регламентацію ініціативи референдуму (процедуру ініціативи), призначення або проголошення всеукраїнського референдуму (процедуру призначення або проголошення), агітації «за» або «проти» запропонованих рішень (процедуру агітації), волевиявлення громадян (процедуру голосування) та ін., на його переконання, слід визначати як референдні процедури. Попри те, що етапи референдуму ним не конкретизувалися, з його ж висновку про те, що референдна процедура являє собою сукупність процесуальних норм, які регулюють правовідносини між суб'єктами референдного процесуального права на певних етапах референдного процесу, можна зробити висновок, що етапи референдуму є аналогічними процедурам, за винятком того, що мова йде про відносини, а не їх правову регламентацію. Водночас, перелічивши стадії процесу всеукраїнського референдуму, науковець не дає визначення поняття «стадії», зазначаючи лиш те, що вони є «сукупністю певних етапів» [11, с. 241-242].

Т. Рябченко, здійснюючи аналіз актуального на час дослідження Закону України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 року № 5475-VI [12], користуючись теоретичними здобутками В. Погорілка та В. Федоренка, дійшла висновку, що він передбачав наступні стадії всеукраїнського референдуму: 1) ініціювання всеукраїнського референдуму; 2) його призначення (проголошення); 3) утворення територіальних округів для проведення всеукраїнського референдуму; 4) утворення дільниць референдуму; 5) утворення комісій всеукраїнського референдуму; 6) складання списків учасників всеукраїнського референдуму; 7) агітацію референдуму; 8) голосування; 9) підрахунок голосів учасників референдуму на дільницях референдуму та встановлення результатів всеукраїнського референдуму; 10) офіційне оголошення та оприлюднення результатів всеукраїнського референдуму [4, с. 238]. Втім теоретичного обґрунтування доцільності виокремлення тих чи інших стадій референдного процесу в роботі Т. Рябченко не наводилося.

За відсутності Закону України «Про місцевий референдум» ніхто з вітчизняних науковців допоки не вдавався до класифікації стадій місцевого референдуму в більш актуальних дослідженнях. Попри це, А. Ставнійчук зазначає, що стадії ініціювання та організації проведення місцевого референдуму мають бути взаємопов'язані та впливати одна

з одної [13, с. 159]. І хоча названа дослідниця не виділяє всі стадії референдного процесу, однак характеризуючи нормативно-правові акти, що регламентують кожну зі стадій, вона називає три першочергові: ініціювання, призначення, підготовку [13, с. 171]. Названий перелік значною мірою збігається з «розгорнутим» переліком стадій референдного процесу, запропонованим В. Погорілком і В. Федоренком, тож цілком вкладається в рамки «традиційного» підходу до структури референдного процесу.

Варто також зазначити, що в контексті нашого дослідження, ми не налаштовані розрізняти стадії референдуму залежно від його виду. Під час виокремлення основних стадій референдуму, на нашу думку, принципової різниці між тим чи іншим видом референдуму немає, оскільки всі вони мають однакову юридичну природу. Місцеві і загальнодержавні референдуми, дійсно, відрізняються колом питань, суб'єктами, порядком організації та проведенням. Втім, в обох випадках, попереднє ініціювання виступає єдиною підставою для призначення (проголошення) референдуму.

Тема стадій референдного процесу не обділена увагою й з боку зарубіжних науковців. Так, С. Маккей в своїй роботі, присвяченій зв'язку між міні-громадськістю та масовою громадськістю під час народного голосування, пропонує розрізняти три стадії референдуму: ініціювання, кампанію (публічне обговорення, агітацію) та впровадження [14, с. 3-6]. Така класифікація стадій референдуму є досить популярною в західній літературі; зокрема, на неї спираються Ф. Хендрікс і Ш. Вагенаар, пропонуючи власні три варіанти зборів громадян на кожній стадії референдуму [15, с. 573].

У свою чергу, Д. Кенні та Е. Кавана, визначають стадії референдного процесу, темпорально «прив'язуючи» їх до певних процесуальних дій: від встановлення порядку денного до ініціації, від пропозиції до обговорення, від масової кампанії до важливих конституційних змін [16, с. 296]. Такий підхід акцентує увагу на певні «реперні точки» референдного процесу, втім не розкриває зміст тих чи інших стадій.

Поряд із цим, британський науковець С. Тірні зазначає, що референдум є процесом, який складається щонайменше з п'яти стадій. На його думку, такими стадіями є: ініціативне повноваження – прийняття рішення про проведення референдуму; постановка питання; регулювання та проведення виборчої кампанії;

голосування; наслідки. Водночас С. Тірні вважає хибною позицію тих науковців, які розглядають референдум як єдиний та безперервний процес від прийняття рішення про проведення референдуму до його результатів, таким чином аргументуючи необхідність здійснення поділу на стадії [17, с. 11].

Доволі розгорнуту класифікацію структурних елементів референдного процесу пропонують М. Завадська, Н. Керстінг і Т. Магне: вони розбивають інститут референдуму на 4 фази та 11 стадій, при цьому стадію ініціювання відносять до перед-референдумної фази [18, с. 96, 100, 103]. Втім такий підхід є скоріше політологічним, ніж юридичним, оскільки зосереджує увагу на тому, як поведінка тих чи інших суб'єктів референдного процесу впливає на перебіг суспільних відносин, а не на правовій кваліфікації такої поведінки.

З вищезгаданого очевидним є те, що єдиної класифікації, однакового переліку стадій референдного процесу, в сучасній конституційно-правовій доктрині не існує. Втім таке становище є цілком нормальним в умовах наукового плюралізму. У даному контексті головна проблема в даній сфері вбачається не в самій багатоманітності підходів до структуризації референдного процесу та бачення місця стадії ініціювання в його загальній структурі, а в наявному розриві між конституційно-правовими конструкціями та загальнотеоретичними підходами до структури юридичного процесу. Крім того, негативним фактором є використання різними авторами різних термінів для позначення тотожних явищ: одні науковці для позначення структурних елементів референдуму вживають термін «стадії», інші в якості синонімічних понять вживають терміни «стадії» та «етапи», а деякі доповнюють цей синонімічний ряд терміном «фази». Водночас, зустрічаємо позицію, згідно з якою стадія референдного процесу являє собою сукупність певних етапів, а також, дещо відмінну позицію, де референдний процес поділяється на фази, які в свою чергу складаються зі стадій.

Вихід з тієї ситуації, що склалася, вбачається в жорсткому поєднанні конституційної теорії референдного процесу із загальною теорією юридичного процесу, а також чіткій структуризації референдного процесу на елементи різних рівнів. При цьому під стадіями слід розуміти найбільш крупні, відносно самостійні елементи референдного процесу, кожен із яких складається з етапів, а

ті, в свою чергу – з окремих процесуальних дій як «елементарних частинок» юридичного процесу. Водночас слід мати на увазі, що референдний процес, як і будь-який інший вид юридичного процесу, складається з кількох проваджень, котрі різняться за предметом референдуму, складом учасників (передусім, суб'єктами ініціювання та призначення референдуму), та змістом стадій. Зокрема, системно-структурний аналіз Конституції України та чинного Закону України «Про всеукраїнський референдум» (2021 року) [19] дозволяє розрізнити провадження щодо організації та проведення конституційного референдуму та референдуму законодавчого, референдуму ординарного (з питань загальнодержавного значення) та референдуму про зміну державної території України.

Перш ніж визначати місце ініціювання в структурі референдного процесу та його співвідношення з іншими стадіями даного процесу, необхідно розкрити юридичну природу даного явища, що, у свою чергу, передбачає з'ясування конкретного переліку процесуальних дій, що охоплюються даною стадією, їх мету та юридичні наслідки, котрі породжують перехід до наступної стадії чи унеможливають такий перехід. Як відомо, референдум – це одна з конституційних форм безпосередньої демократії, що передбачає вирішення певних суспільно важливих питань шляхом безпосереднього голосування з боку пересічних громадян або членів територіальної громади. Відповідно, референдум передбачає відповідь з боку відповідних фізичних осіб на певні питання. При цьому слово питання розуміється у вузькому сенсі слова – як речення у питальній формі, котре вимагає категоричної, однозначної відповіді. Звідси виникає низка важливих завдань, які стоять в організаційно-правовому плані.

Конституційне законодавство містить досить жорсткі вимоги щодо кола суб'єктів, які можуть бути ініціаторами того чи іншого референдуму, переліку питань, які можуть бути предметом референдуму, а також строків його проведення. Більше того, у випадку проведення референдуму завжди істотне значення має його формула, тобто той спосіб, в який сформульоване відповідне питання, з приводу якого мають висловити свою думку учасники референдуму. Передусім, виходячи з принципу «не можна бути суддею у власній справі» ролі ініціатора і суб'єкта, який уповноважений призначати певний вид референдуму, розподіляються. Тож суб'єкт, який призначає референдум, не може це

зробити за власною ініціативою – він реагує на ініціативу з боку інших, визначених законом суб'єктів. Більше того, коло суб'єктів, які мають право ініціювати референдум, є досить обмеженим. Відтак суб'єкт, уповноважений на призначення референдуму, перш ніж прийняти відповідне рішення, має встановити низку юридичних фактів: по-перше, чи ініційований референдум належним суб'єктом; по-друге, чи не виходить ініційоване питання за межі встановленого законодавством предмету; по-третє, чи сформульоване ініційоване питання належним чином (чи є воно коректним, чітким, зрозумілим, однозначним); по-четверте, чи дотримано суб'єктом встановлені законодавством строки ініціювання відповідного питання. Усе це має бути здійснено в процесуальній формі, яка дозволяє забезпечити достатній рівень легальності й легітимності. Тож відповідні процесуальні дії учасників референдного процесу на стадії ініціювання референдуму об'єднані спільною метою: забезпечити необхідні юридичні факти (фактичні підстави) для прийняття компетентним органом рішення про призначення референдуму.

Які саме процесуальні дії суб'єктів референдного процесу охоплюються стадією ініціювання з огляду на означену вище мету? Передусім, йдеться про ініціалізацію самого суб'єкта, який прагне винести відповідне питання на голосування, а також формулювання того питання, що стане предметом референдуму. У разі, коли таким суб'єктом є орган публічної влади, обидві ці процесуальні дії виявляються поєднаними і реалізуються шляхом звернення до органа, уповноваженого призначати референдум, з відповідним актом (зверненням, законопроектом тощо). У випадку референдуму за народною ініціативою ці процесуальні реалізуються окремо: спочатку ініціативна група звертається до компетентного органу, отримує підписні листи, а потім збирає підписи на підтримку проведення відповідного референдуму, в такий спосіб здійснюючи інституціоналізацію (забезпечуючи формальне підтвердження наявності) певного колективу громадян-однодумців, за яким закон визнає статус суб'єкта ініціювання референдуму. При цьому, незалежно від виду референдуму за територією та предметом, ініціювання референдуму охоплює собою процесуальні дії від моменту прийняття рішення з боку ініціатора (ініціативної групи) про звернення до компетентного органу про призначення

референдуму з конкретного питання до моменту надання згаданому компетентному органу документа (документів), достатніх і необхідних для прийняття рішення про призначення референдуму.

З огляду на те, що всі названі вище дії за законодавством мають здійснюватися у встановленому порядку, чітко визначені строки, завершуватися оформленням і подачею необхідних документів, породжують юридичні наслідки, можна з упевненістю стверджувати, що всі вони мають процесуальний характер. Чи належать вони до референдного процесу, чи являють окремий різновид юридичного процесу, що передують референдуму, залишається предметом дискусії, причому здебільшого дискусії не всередині академічної спільноти, а між академічною спільнотою і законодавцем. Адже, як зазначалося вище, практично всі дослідники референдного процесу включають ініціювання до складу референдного процесу (з різними варіаціями щодо його місця в загальній структурі даного процесу), тоді як у частинах 1 і 2 статті 22 чинного Закону України «Про всеукраїнський референдум» (2021 року) закріплено, що процес всеукраїнського референдуму розпочинається наступного дня після дня опублікування відповідно указу Президента України чи постанови Верховної Ради України, тобто після призначення (проголошення) такого референдуму, і завершується через п'ятнадцять днів після дня офіційного оголошення Центральною виборчою комісією результатів всеукраїнського референдуму [19].

Сучасна позиція законодавця в питанні щодо юридичної природи ініціювання референдуму викликає низку запитань і заперечень. Передусім, якщо референдний процес розпочинається з моменту призначення референдуму, то як кваліфікувати всі попередні дії ініціаторів даного референдуму та інших долучених до цього суб'єктів? Як непроцесуальні? Але ж той самий Закон України «Про всеукраїнський референдум» (2021 року) чітко регламентує порядок здійснення цих дій як у змістовному, так і в темпоральному плані, надаючи йому процесуального характеру. Окремим видом юридичного процесу їх теж назвати не можна через неостаточність (проміжний характер) їхньої мети і результатів.

Поряд із цим, слід зауважити, що визначення меж референдного процесу в статті 22 очевидно пов'язане з положеннями частин 3-4 статті 22, які перелічують підстави

законного зупинення референдного процесу на підставі рішення Конституційного Суду України або рішення Верховної Ради України. Іншими словами, у разі прийняття Верховною Радою України рішення про втрату чинності закону України або окремих його положень, процес ініціювання та призначення референдуму щодо втрати чинності цього ж закону або окремих його положень, буде продовжуватись, адже Центральна виборча комісія не може зупинити процес, який відповідно до частини 1 статті 22 Закону України «Про всеукраїнський референдум» ще не розпочався. Водночас, у разі ухвалення Конституційним Судом України рішення про визнання неконституційними постанови Верховної Ради України або указу Президента України про призначення (проголошення) всеукраїнського референдуму, результати голосування якого були офіційно оголошені більше п'ятнадцяти днів тому, рішення референдуму матиме обов'язковий характер, адже його процес завершено.

У такій ситуації необхідно підкреслити, що чинний Закон України «Про всеукраїнський референдум» не просто розходиться з думками абсолютної більшості науковців щодо віднесення ініціювання, призначення (проголошення) та виконання рішень референдуму до системи стадій референдного процесу – положення статті 22 названого Закону закладають основу для появи ситуацій, коли ті чи інші процедури формально триватимуть, незважаючи на їх абсурдність. Так, у разі ухвалення Конституційним Судом України рішення про визнання неконституційними постанови Верховної Ради України або указу Президента України про призначення (проголошення) всеукраїнського референдуму, результати голосування якого були офіційно оголошені більше п'ятнадцяти днів тому, рішення такого референдуму має бути виконаним відповідно до статей 120, 122 Закону України «Про всеукраїнський референдум». Лише після цього Конституційний Суд України може за наявності відповідного звернення розглянути питання конституційності вже чинного закону, в порядку виконання рішення референдуму.

З іншого боку, ініціативні групи можуть продовжувати збір підписів щодо ініціювання референдуму про втрату чинності закону або окремих його положень, які вже втратили чинність внаслідок прийняття Верховною Радою України відповідних змін, а Центральна виборча комісія та Президент України будуть вимушені виконувати дії, передбачені статтею

28 Закону України «Про всеукраїнський референдум», щоб, у результаті виконання цих дій, Центральна виборча комісія прийняла рішення про припинення процесу референдуму. Адже, до оприлюднення відповідного Указу Президента України про проголошення всеукраїнського референдуму, його процес не є розпочатим.

Також, у контексті віднесення окремих процедур до референдного процесу в Україні, варто звернути увагу на частину 2 статті 20 чинного Закону України «Про всеукраїнський референдум», відповідно до якої процес всеукраїнського референдуму припиняється з дня набрання чинності указом Президента України, про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях. Формулювання частин 1 і 2 статті 22 названого Закону може призводити до продовження процедур референдумів, які відповідно до наявного формулювання, не охоплюються процесом референдуму. Водночас, для недопущення абсурдних ситуацій, законодавець встановив їх пряму заборону в статті 20. Так, відповідно до частин 1 та 4 статті 20 Закону України «Про всеукраїнський референдум», у разі введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях, призначення (проголошення) та проведення всеукраїнського референдуму забороняється, а збір підписів під ініціативою, щодо проведення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою та агітація щодо ініціативи, зупиняються [19].

Варто зазначити, що прямими заборонами в статті 20 Закону України «Про всеукраїнський референдум» не обмежено утворення ініціативних груп всеукраїнського референдуму, проведення засідань тощо. На нашу думку, такі неточності можуть призвести до того, що процес ініціювання може мати виключно популістський характер під час заборони на проведення референдуму, адже ті політичні рушії, що будуть просувати ініціативу його проведення, розуміючи марність своїх дій, будуть використовувати стадію ініціювання, як можливість підняти суспільно гострі питання, таким чином працюючи на політичний результат на майбутніх виборах, врешті-решт ігноруючи референдум.

Припускаємо, що зазначені вище проблеми чинного Закону України «Про всеукраїнський референдум» можуть бути наслідком саме неправильного теоретичного розуміння, покладеного в його основу. Таким

чином створюється актуальність питань, які викликають серйозних дискусій серед представників академічної спільноти, але поряд із цим залишаються недостатньо описаними в науковій літературі, породжуючи потенційні проблеми під час створення законодавства про референдуми. В цьому контексті також вважаємо за необхідне розглянути питання щодо «факультативності» стадії ініціювання референдуму.

З одного боку, в науковій та навчальній літературі референдуми традиційно поділяються за видами на факультативні та обов'язкові. Втім наявність стадії ініціювання в межах організації та проведення факультативних референдумів не піддається жодним сумнівам. На відміну від обов'язкових референдумів, факультативні можна ініціювати без законодавчої вимоги, виходячи виключно з волі суб'єкта, уповноваженого ініціювати референдум. На протигагу факультативним референдумам, обов'язкові референдуми проводяться тоді, коли цього вимагає закон, що може наводити на хибні думки про відсутність стадії ініціювання під час процесу обов'язкового референдуму [20, с.15].

Оскільки обов'язковий референдум виступає в ролі інструменту обмеження повноважень представницької влади, або такого собі «народного вето» [21, с.55], то по суті, той орган представницької влади, який позбавлений повноважень самостійно змінити ту чи іншу правову норму, приймає проект її зміни, таким чином створюючи підставу проведення обов'язкового референдуму. Виходячи з такої логіки, пасивність представницької влади з питань, що потребують референдної легітимізації, не породжує референдумів, активність, навпаки ж, породжує. Але обов'язкові референдуми теж проходять стадію ініціювання, так само, як і факультативні. Інша річ, що в разі обов'язкового референдум відповідний орган публічної влади ініціює його у непрямий спосіб: він ініціює такий референдум вже в силу того, що береться за розгляд і вирішення відповідного питання, заздалегідь розуміючи, що самостійно вирішити його він не зможе, а остаточне рішення все одно залишиться за народом.

Перед тим, як перейти до висновків, слід повернутись до основного завдання та мети даного дослідження, а саме встановлення того, що являє собою стадія ініціювання референдуму. На наше переконання, різними науковцями пропонується досить відмінна

класифікація стадій референдного процесу, саме через велику сукупність процедур, що здійснюються під час проведення референдуму. Очевидно, що багатоступовий поділ на стадії, фази та етапи має певні теоретичні завдання, які перед собою ставлять автори відповідних моделей. Втім, вважаємо, більш універсальним та практичним, саме наш підхід, за яким для виділення стадій референдного процесу, необхідно об'єднати певну сукупність процедур таким чином, щоб вони утворювали відносно самостійну та обов'язкову частину даного процесу, за результатом проходження якої виникали б підстави для реалізації наступної. Виокремлення стадії ініціювання цілком відповідає названим критеріям.

Поряд із цим, ми не заперечуємо виділення в рамках будь-якої зі стадій референдного процесу факультативних чи обов'язкових етапів, за умови, що вони не порушують основну класифікацію. Так, стадію ініціювання референдуму можна охарактеризувати через сукупність певних етапів і процесуальних дій, об'єднаних єдиною проміжною метою, але в жодному разі ми не підтримуємо позицію, за якою ініціювання знівелюється до рівня етапу, який стоїть поряд із інформуванням про таке ініціювання, збором підписів на підтримку призначення референдуму, чи будь-якою іншою процедурою, яка, за своєю суттю, є складовою ініціювання. Наша позиція спирається на те, що ініціювання референдуму отримує певну легітимізацію, проходячи всю сукупність відповідних процесуальних етапів і дій. При цьому дотримання процесуальних норм під час ініціювання референдуму виступає правовою гарантією того, що рішення про проведення або не проведення референдуму, питання, що буде винесене на голосування під час референдуму, а також суб'єкт, що намагається реалізувати вимогу на проведення референдуму, є належними (законними).

Наведені вище аргументи переконливо свідчать про недостатню обґрунтованість сучасної позиції вітчизняного законодавця і необхідність перенесення моменту початку референдного процесу на початок його ініціювання. Відповідно, всі процесуальні дії, поєднані метою створення фактичної основи для призначення (проголошення) референдуму мають бути включені до єдиної стадії – стадії ініціювання референдуму, яка, у свою чергу, має бути визнана першопочатковою стадією референдного процесу незалежно від виду референдуму.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

1. Ініціювання є самостійною, першопочатковою стадією будь-якого референдного процесу, незалежно від виду референдуму.

2. Метою даної стадії є забезпечення належних і достатніх фактичних обставин для призначення відповідного референдуму.

3. Зміст стадії ініціювання охоплює процесуальні етапи і дії, пов'язані з ідентифікацією суб'єктів ініціювання, визначенням легальності предмета референдуму і юридизацією його формули.

4. Стадія ініціювання є обов'язковою стадією референдного процесу, незалежно від суб'єкта ініціювання та ступеня обов'язковості проведення референдуму.

5. Процес референдуму слід вважати розпочатим з моменту початку стадії ініціювання референдуму. Саме ж ініціювання слід вважати розпочатим не з моменту виникнення прагнення провести референдум з боку державних органів, представницької влади чи громадян, наділених правом участі у референдумах, а з моменту її правової фіксації.

Закінченням стадії ініціювання має вважатися момент виникнення або ж навпаки неможливості виникнення (зокрема через вичерпання строків для подолання законних бар'єрів, визнання питання що ініціюється на референдум, неконституційним, тощо) правових підстав для призначення чи проголошення референдуму.

6. Частину 1 статті 22 Закону України «Про всеукраїнський референдум» пропонуємо викласти у такій редакції: «1. Процес всеукраїнського референдуму розпочинається з моменту прийняття Верховною Радою України закону України про внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України, прийняття Закону про ратифікацію міжнародного договору про зміну державної території України або реєстрації учасників зборів громадян України щодо проведення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою». З'ясування специфіки конституційно-правового регулювання стадії ініціювання референдуму в Україні та державах ЄС є перспективним напрямком подальших досліджень у даній сфері

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 26.10.2024).
2. Панкевич О. З., Баран М. В. Референдум як інститут демократії: уроки для України. Матеріали I Всеукраїнського науково-практичного семінару. Житомир. 2020. С. 89-92. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/12/pravova-polityka.pdf> (дата звернення: 26.10.2024).
3. Слинько Д.В. Юридичний процес: історія, теорія, практика: монографія. Харків: НТМТ, 2017. 415 с.
4. Рябченко Т. О. Поняття та стадії референдного правотворчого процесу в Україні. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право. 2013. Вип. 22. С. 235-243. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/25846> (дата звернення: 26.10.2024).
5. Федоренко В. Референдне право в системі конституційного права. Вісник Центральної виборчої комісії. 2005. № 2. С. 72-76. URL: <https://cvk.gov.ua/visnik-tsentralnoi-viborchoi-komisii.html> (дата звернення: 26.10.2024).
6. Про всеукраїнський та місцеві референдуми: Закон України від 03.07.1991 № 1286-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1286-12#Text> (дата звернення: 26.10.2024).
7. Федоренко В.Л. Принципи і порядок проведення референдумів в Україні. Конституційне право України. Академічний курс: підручник. У 2 т. Т.2 / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: Юридична думка, 2008. С. 226-250.
8. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Референдне право України: навч. посібник. Київ: Ліра, 2009. 366 с.
9. Шаповал В. Д. Слободяник Т.М., Літвяков Е. М. Законодавче регулювання референдуму в Україні. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Право. 2023. Вип. 77. Т. 1. С. 136-142. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.21> (дата звернення: 26.10.2024).
10. Чебаненко О.Д., Гришук О.Ю., Колодяжна Н.В., Євгенєва А.М. Референдуми в Європейському Союзі / за ред. Д.С. Ковриженка. Київ: ФАДА, ЛТД, 2007. 186 с.
11. Книгін К. Г. Процесуальні аспекти всеукраїнського референдуму. Актуальні проблеми держави і права. 2004. Вип. 22. С. 239-243. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2004_22_45 (дата звернення: 26.10.2024).
12. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 06.11.2012 № 5475-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5475-17#Text> (дата звернення: 26.10.2024).
13. Ставнійчук А. П. Місцевий референдум як форма безпосереднього здійснення муніципальної влади

територіальною громадою : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2017. 240 с.

14. McKay S. Building a Better Referendum: Linking Mini-Publics and Mass Publics in Popular Votes. *Journal of Public Deliberation*. 2019. Vol. 15. Issue 1. P. 1-29. DOI: <https://doi.org/10.16997/jdd.319> (дата звернення: 26.10.2024).

15. Hendriks F., Wagenaar C. The Deliberative Referendum: An Idea Whose Time has Come? *Administration & Society*. 2023. Vol. 55. Issue 3. P. 569-590. DOI: <https://doi.org/10.1177/00953997221140898> (дата звернення: 26.10.2024).

16. Kenny D., Kavanagh A. Are the People the Masters? Constitutional Referendums in Ireland. *The Limits and Legitimacy of Referendums* / R. Albert, R. Stacey (ed.) Oxford: Oxford University Press, 2022. P. 264-292. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198867647.001.0001> (дата звернення: 26.10.2024).

17. Tierney S. The Referendum in Multi-level States: Fracturing or Fostering Federal Models of Government? *Federal Idea: A Quebec Think Tank on Federalism*. Quebec. 2014. URL: http://ideefederale.ca/documents/Tierney_ang.pdf (дата звернення: 26.10.2024).

18. Zavadskaya M., Kersting N., Magne T. Direct democracy integrity in modern authoritarian systems. The constitutional referendum in Turkey 2017 and Russian plebiscite in 2020. *Politics of the Low Countries*. 2023. Vol. 5. № 1. P. 90-110. URL: <https://www.elevenjournals.com/tijdschrift/PLC/2023/1/PLC-D-22-00020> (дата звернення: 26.10.2024).

19. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 26.01.2021 № 1135-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text> (дата звернення: 26.10.2024).

20. Соколенко Ю. М., Кириченко В. М. Класифікація референдумів у Конституціях України та держав континентальної Європи: порівняльно-правовий аналіз. Актуальні проблеми міжнародного права. 2020. Вип. 23. С. 11-20. DOI: <https://doi.org/10.32841/ILA.2020.23.02> (дата звернення: 26.10.2024).

21. Qvortrup M. Referendums in Western Europe. *Referendums Around the World* / M. Qvortrup (eds). London: Palgrave Macmillan, 2014. P. 43-64. DOI: https://doi.org/10.1057/9781137314703_3 (дата звернення: 26.10.2024).

Стаття надійшла до редакції 20.10.2024

Стаття рекомендована до друку 23.11.2024

A.M. KULISH

PhD student, Faculty of Law

E-mail: andreykulish1805@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8465-1372>

V.N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

INITIATING OF A REFERENDUM AS THE INITIAL STAGE OF THE REFERENDUM PROCESS

ANNOTATION: *Introduction.* People's power, represented by the two direct forms provided for by the Constitution of Ukraine, acts as one of the foundations of the constitutional order in Ukraine. This fact, combined with the long-term absence of the practice of holding referendums, actualizes any research devoted to the issues of referendum legislation.

In contrast to the theoretical aspects of the right to a referendum, the issues of the referendum process are investigated rather secondary and not so intensively. Individual stages of the referendum procedure are not clearly regulated, or the norms are formulated in a discretionary manner, which puts the possibility of their application in one form or another, depending on the discretion of representative and other state authorities. At the same time, the very formation of a theoretical basis in relation to individual stages of the referendum process can further encourage the legislator to solve the problems of legal regulation that will be revealed during the formation of this basis, as well as act as a theoretical springboard for further research in the field of people's power and procedural forms of its implementation.

Summary of the main results of the study. In modern theoretical jurisprudence, stagedness (structuredness) is a generally recognized property of any procedural form of activity, although the issues of the general list of stages, their content and demarcation criteria are still debatable. Moreover, legal theorists have not developed a universally recognized concept of the stage of the legal process, and that is why there is often a mechanical transfer of formed ideas about stages from branch legal sciences to the general theory of law and vice versa. However, the structure of the legal process traditionally includes proceedings, stages, stages and procedural actions.

Referendum process is one of the constitutional forms of the legal process, and therefore it is also fully inherent in stagedness. Traditional for domestic constitutional and legal doctrine is the separation of three main stages of the referendum (more precisely, the referendum process) proposed by V. Pohorilko and V. Fedorenko: preparatory (refer-

endum preparation), main (referendum holding) and final (referendum summary). Under this approach, initiation is considered as an element of the preparatory stage.

Such a "traditional" approach looks quite reasonable and logical. Indeed, the holding of a referendum requires significant preparation: starting from the formation of the very idea about the need to hold a vote on a certain issue to its submission to the discretion of the voting participants. However, this approach somewhat artificially combines procedural actions that differ in their content and specific purpose. In addition, the name of the first of the main stages does not look good enough, since preparation is required for any procedural action within the referential process, not only those performed at the initial stage.

Conclusions. Initiation is an independent, initial stage of any referendum process, regardless of the type of referendum. The purpose of this stage is to ensure proper and sufficient factual circumstances for the appointment of the relevant referendum. The content of the initiation stage covers the procedural stages and actions related to the identification of the subjects of initiation, the determination of the legality of the subject of the referendum and the jurisdiction of its formula. The initiation stage is a mandatory stage of the referendum process, regardless of the subject of initiation and the degree of obligation to hold the referendum. The referendum process should be considered started from the moment the referendum initiation stage begins. The same initiation should be considered started not from the moment of the desire to hold a referendum on the part of state bodies, representative authorities or citizens endowed with the right to participate in referendums, but from the moment of its legal fixation. The end of the initiation stage should be considered the moment of occurrence or, on the contrary, the impossibility of occurrence (in particular, due to the expiration of the time limits for overcoming legal barriers, the recognition of the issue initiated by the referendum as unconstitutional, etc.) of legal grounds for the appointment or proclamation of a referendum.

KEY WORDS: *constitution, constitutional forms of direct democracy, referendum, stages of referendum, initiation of referendum, political rights of a person.*

REFERENCES

1. Constitution of Ukraine dated June 28, 1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
2. Pankevich O. Z., Baran M. V. (2020). Referendum as an institution of democracy: lessons for Ukraine. Materials of the 1st All-Ukrainian Scientific and Practical Seminar. Zhytomyr. P. 89-92. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/12/pravova-polityka.pdf> (in Ukrainian).
3. Slinko D.V. (2017). Legal process: history, theory, practice: monograph. Kharkiv: NTMT. 415 p. (in Ukrainian).
4. Ryabchenko T. O. (2013). The concept and stages of the referential law-making process in Ukraine. Scientific journal of the M. P. Drahomanov National Pedagogical University. Series 18: Economy and law. Vol. 22. P. 235-243 (in Ukrainian).
5. Fedorenko V. L. (2005). Referendum law in the system of constitutional law. Bulletin of the Central Election Commission. No. 2. P. 72-76 (in Ukrainian).
6. On all-Ukrainian and local referenda: Law of Ukraine dated July 3, 1991 No. 1286-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1286-12#Text>.
7. Fedorenko V.L. (2008). Principles and procedure of holding referendums in Ukraine. Constitutional law of Ukraine. Academic course: textbook. In 2 volumes. Vol.2 / for general ed. Yu.S. Shemshuchenko. Kyiv: Yuridichna Dumka. P. 226-250 (in Ukrainian).
8. Pohorilko V. F., Fedorenko V. L. (2009). Referendum law of Ukraine: education. manual. Kyiv: Lira. 366 p. (in Ukrainian).
9. Shapoval V. D. Slobodanyk T.M., Litvyakov E. M. (2023). Legislative regulation of the referendum in Ukraine. Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: Law. Vol. 77. Issue 1. P. 136-142. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.21> (in Ukrainian).
10. Chebanenko O.D., Hryshchuk O.Yu., Kolodyazhna N.V., Yevgenyeva A.M. (2007). Referendums in the European Union / edited by D.S. Kryvzhenko. Kyiv: FADA, LTD. 186 p. (in Ukrainian).
11. Knygin K. G. (2004). Procedural aspects of the all-Ukrainian referendum. Actual problems of the state and law. Issue 22. P. 239-243. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2004_22_45 (in Ukrainian).
12. On the all-Ukrainian referendum: Law of Ukraine dated November 6, 2012 No. 5475-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5475-17#Text>.
13. Stavniychuk A. P. (2017). Local referendum as a form of direct exercise of municipal power by a territorial community: diss. ... candidate law sciences: 12.00.02. Kyiv. 240 p. (in Ukrainian).
14. McKay S. (2019). Building a Better Referendum: Linking Mini-Publics and Mass Publics in Popular Votes. Journal of Public Deliberation. Vol. 15. Issue 1. P. 1-29. DOI: <https://doi.org/10.16997/jdd.319>.
15. Hendriks F., Wagenaar C. (2023). The Deliberative Referendum: An Idea Whose Time Has Come? Administration & Society. Vol. 55. Issue 3. P. 569-590. DOI: <https://doi.org/10.1177/00953997221140898>.
16. Kenny D. Kavanagh A. (2022). Are the People the Masters? Constitutional Referendums in Ireland. The Limits and Legitimacy of Referendums / R. Albert, R. Stacey (ed.). Oxford: Oxford University Press. P. 264-292. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198867647.001.0001>.

17. Tierney S. (2014). The Referendum in Multi-level States: Fracturing or Fostering Federal Models of Government? Federal Idea: A Quebec Think Tank on Federalism. Quebec. URL: http://ideefederale.ca/documents/Tierney_ang.pdf.
18. Zavadskaya M., Kersting N., Magne T. (2023). Direct democracy integrity in modern authoritarian systems. The constitutional referendum in Turkey 2017 and Russian plebiscite in 2020. Politics of the Low Countries. Vol. 5. No. 1. P. 90-110. URL: <https://www.elevenjournals.com/tijdschrift/PLC/2023/1/PLC-D-22-00020>.
19. On the all-Ukrainian referendum: Law of Ukraine dated January 26, 2021 No. 1135-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text>. (in Ukrainian).
20. Yu. Sokolenko. M., Kyrychenko V. M. (2020). Classification of referendums in the Constitutions of Ukraine and the states of continental Europe: a comparative legal analysis. Actual problems of international law. Vol. 23. P. 11-20. DOI: <https://doi.org/10.32841/ILA.2020.23.02> (in Ukrainian).
21. Qvortrup M. (2014). Referendums in Western Europe. Referendums Around the World / M. Qvortrup (eds). London: Palgrave Macmillan. P. 43-64. DOI: https://doi.org/10.1057/9781137314703_3.

The article was received by the editors 20.10.2024

The article is recommended for printing 23.11.2024

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-08>

УДК 342.7

Т. В. ПСЬОТА

аспірантка юридичного факультету

E-mail: psota.tetiana@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-6416-4098>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

ПОВАГА ДО ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ЯК ПЕРЕДУМОВА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИ В ДЕМОКРАТИЧНІЙ ДЕРЖАВІ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Стаття присвячена визначенню змісту та особливостей категорії поваги до прав та свобод людини як обов'язкового чинника функціонування правового статусу особи в межах демократичної держави.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У дослідженні наведено аналіз принципу поваги до прав та свобод індивіда та визначено зміст поняття правового статусу людини як фундаментальної категорії права. Автор розглянув основні елементи правового статусу особи та їхню залежність від дотримання державою принципу поваги до прав та свобод людини. Зазначено, що безперешкодне користування особою правами та свободами повинне розглядатися як значущий критерій якості людського життя у демократичному суспільстві. У статті наводиться теза щодо високого рівня значущості належного функціонування принципу поваги до прав людини у демократичній правовій державі, адже він забезпечує коректне функціонування таких юридичних категорій, як обов'язки, відповідальність, гарантії захисту прав та свобод, законні інтереси людини тощо. Автор дослідження доводить, що перелічені поняття є однаково важливими та доповнюють одне одного, входячи до складу правового статусу особи. У статті також підкреслюється значущість принципу поваги до прав та свобод людини для реалізації правового статусу індивіда на території держав-членів Європейського Союзу.

Висновки. Демократичний розвиток сучасної правової держави залежить від її спроможності належним чином забезпечувати функціонування принципу поваги до прав та свобод людини. Результати діяльності держави у сфері забезпечення належної роботи категорії правового статусу індивіда впливають на її визнання як повноправного учасника міжнародних відносин. Ураховуючи тісний взаємозв'язок демократичного розвитку держави із забезпеченням функціонування принципу поваги до прав та свобод людини, та останні тенденції розвитку відносин України з Європейським Союзом, зроблено висновок щодо подальших кроків нашої держави у сфері забезпечення прав та свобод індивіда.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: демократична держава, повага до прав та свобод людини, права та свободи людини, правовий статус особи, правові цінності.

Як цитувати: Псьота Т. В. Повага до прав і свобод людини як передумова реалізації правового статусу особи в демократичній державі. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2024. Вип. 38. С. 86-94. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-08>

In cites: T. V. Psota (2024) Respect for human rights and freedoms as a prerequisite for the realization of the legal status of an individual in a democratic state. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (38), P. 86-94. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-08> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Зі стрімким розвитком суспільних відносин та історичним досвідом соціально-трансформаційних зрушень, гарантування прав і свобод людини та громадянина постійно перебуває у центрі уваги демократичної спільноти. Рівень захисту прав та свобод особи виступає індикатором ефективності функціонування демократичної правової системи, а їхнє всебічне гарантування та наявність механізмів захисту – пріоритетним шляхом соціально-політичного розвитку держав.

Володіння та користування наданими правами та свободами у повному обсязі нерозривно пов'язане з питанням поваги до цих

категорій. Повага до прав і свобод людини є фундаментальною цінністю у демократичному суспільстві, що створює належні умови для реалізації прав і свобод.

Сприяючи розвитку норм національного права, принцип поваги до прав та свобод індивіда дозволяє демократичній правовій системі працювати злагоджено. На міжнародній арені даний принцип забезпечує тісну взаємодію держав та міжнародних організацій стосовно встановлення беззаперечних стандартів прав людини та вдосконалення механізмів їхнього захисту, застосування тиску проти тих суб'єктів, які не дотримуються зобов'язань у даній сфері [25, с. 5].

Повага до прав та свобод індивіда не лише забезпечує користування особами цими правами та свободами, а й гарантує належне функціонування інших юридичних категорій – обов'язків і правової відповідальності. Саме разом з останніми права та свободи формують правовий статус особи, тобто комплекс елементів усталеного становища індивіда в суспільстві, що визначається національним та міжнародним правом.

При цьому слід зазначити, що питання поваги до прав та свобод людини тісно пов'язані як із коректним функціонуванням правового статусу особи, так і з демократичним розвитком країни як суб'єкта міжнародного права та повноправного учасника міжнародно-правових процесів сучасності. Ураховуючи євроінтеграційні прагнення нашої держави, зазначені аспекти набувають практичного значення з огляду на закріплення поваги до прав та свобод людини як цінності Європейського Союзу в установчих документах даного утворення [18; 28].

Стан наукової розробки теми. Концепція поваги до прав та свобод людини у загальноправовому та філософсько-правовому значеннях стала предметом детального вивчення таких вітчизняних і зарубіжних науковців, як А. М. Колодій, С. П. Погребняк, О. В. Гришук, О. Ф. Скакун, С. Ф. Шевчук, Н. Кампанья, К. Парлетт та інших. Питання структури та функціонування правового статусу особи та його окремих елементів на національному та міжнародно-правовому рівнях вивчали Дж. М. Балкін, М. О. Баймуратов, Н. В. Вітрук, О. А. Лукашева, В. В. Мицик, А. Петерс, Р. Портман та П. М. Рабінович. Аспекти поваги до прав людини як частини європейських демократичних цінностей розглядалися Є. В. Реньовим, Т. Л. Сироїд, І. Маланчуком та іншими.

Водночас зв'язок між принципом поваги до прав та свобод людини та функціонуванням правового статусу особи включно з обов'язками та відповідальністю не знайшов свого відображення у сучасних правових дебатах, які здебільшого фокусуються на базових елементах становища особи в правовій системі – правах та свободах.

Мета статті полягає у визначенні характерних рис поваги до прав і свобод людини як невід'ємного чинника функціонування всіх складових правового статусу особи в сучасній демократичній державі.

Основні результати дослідження. Перш за все, необхідно зазначити, що концепція поваги до прав та свобод людини становить комплексне явище суспільного життя,

тісно пов'язане з моральними якостями людини як представника соціуму та правозахисною функцією демократичного державного ладу.

Повага до прав та свобод особи полягає у людській здатності до розуміння змісту цих явищ. Важливим також вбачається сприйняття сукупності наявних прав та свобод як цінностей. На цьому етапі необхідно розуміти, чому вільне користування особою правами та свободами повинне розглядатися як значущий критерій якості людського життя у демократичному суспільстві.

Так, у найзагальнішому сенсі права людини становлять собою сукупність можливостей індивіда діяти певним чином або утримуватися від деяких дій задля задоволення власних потреб та інтересів у конкретно-історичних умовах [8, с. 14]. Права людини можуть одночасно розглядатися і як першочергові цінності, пов'язані зі змогою людини контролювати чи вимагати щось, і як конкретні обов'язкові еталони дій [20, с. 30; 26, с. 675–677]. Такі правові можливості мають бути гарантовані в рамках демократичної держави відповідно до сучасних міжнародних стандартів у галузі прав людини.

Крім цього, явище прав людини має своє коріння поза політико-правовою структурою суспільства та виступає ціннісним орієнтиром для національної та міжнародно-правової систем у вдосконаленні сучасних практик із закріплення та захисту прав особи, покращення якості її життя [23, с. 223].

У вузькому ж значенні зміст поняття прав особи можна звести до переліку закріплених національним та міжнародним правом положень, якими регулюються зазначені можливості індивіда, умови користування ними та їхні межі.

У будь-якому разі, зміст прав людини характеризується рівнем розвитку суспільства – чим ширше коло закріплених прав у нормативно-правових актах держав та міжнародних організацій, до яких вони входять, тим комфортнішим є життя особи.

Загальні та рівні можливості, якими є права, необхідні для задоволення потреб існування та розвитку індивіда протягом його існування. Таке уявлення про зміст прав людини є наріжним каменем праворозуміння, що склалося в рамках європейської цивілізації [10, с. 6]. При цьому права людини мають фундаментальний характер, що зобов'язує суб'єкти державної влади втручатися в їхню реалізацію лише у певних закріплених правом випадках. Це слугує індикатором дотримання вимог верховенства права та демократичних засад, яким

повинні відповідати цивілізовані суб'єкти міжнародної арени.

Права є базовим елементом правового становища особи, без яких вона не може існувати як повноцінна суспільна істота. Функціонування громадянського суспільства і правової держави неможливе без прав людини в їхній основі [17, с. 710].

Якщо права вважаються унормованими можливостями діяльності людини, то її свобода як загальне явище суспільного життя становить вихідну точку володіння правами, умову реального користування ними. Свобода як неподільна ознака особи від її народження виступає первинним чинником наявності в людини набутих правових можливостей та основою її природних прав.

Свобода у множинному числі набуває конкретики та означає загальну сферу можливості проведення людиною певної діяльності. Тим не менш, наявні свободи не задають визначений напрямок використання правових можливостей особою та не демонструють кінцевого результату [21, с. 378].

Із одного боку, свобода індивіда у широкому сенсі забезпечується та захищається в рамках держави, але не проходить стадію регламентації [3, с. 188]. З іншого ж, поняття свобод можна розглядати як синонімічне до концепції прав людини із зазначенням більш широкого спектру можливостей вибору індивіда.

Слід зазначити, що й у національному праві України конкретні свободи трактуються через поняття прав людини, а кожна закріплена в ній свобода є водночас і правом. Виходячи з презумпції людської свободи, Конституційний Суд України наголошує на абсолютній обов'язковості обґрунтування будь-якого істотного обмеження свободи з боку держави. Права разом із свободами людини та їхніми гарантіями визначають зміст і спрямованість діяльності владного апарату [12].

Із вищезазначеного випливає, що права та свободи людини як фундаментальні категорії у праві тісно пов'язані між собою. Цінність для розвитку демократичного суспільства, яку вони представляють окремо та разом, важко переоцінити.

Необхідність поважати права та свободи людини витікає із значущості індивіда як самостійної частини соціуму, його гідності та самоцінності [2, с. 64.].

Виходячи з позицій природно-правової теорії, кожна людина, незалежно від її статусу, є раціональним створінням, яке радикально відрізняється від інших живих істот. Саме з цієї причини особа наділяється правами та

свободами, які надаються їй незалежно від волі державної влади. Рівність індивідів, універсальність та обов'язковість дотримання прав і свобод особи є закономірним результатом людського існування [27, с. 11].

Гідність індивіда являє собою конституційну цінність, що підкреслює самовизначеність людини, тим самим обмежуючи тлумачення останньої як об'єкта державної волі [16, с. 29–30].

Своєю чергою, саме повага до прав та свобод людини лежить в основі їхнього забезпечення на національному та міжнародному рівнях. Нормативно-правове закріплення і гарантування дієвого захисту цих категорій через роботу прозорих механізмів всередині держави, створення належних умов задля реалізації особами прав і свобод пов'язані з обов'язком державного апарату слідувати вимогам поваги до прав людини.

Принцип поваги до прав людини є однією із центральних засад демократичної правової держави. Будучи загальною ідеєю права, цей керівний принцип полягає у визнанні прав та свобод людини найвищою цінністю, розширенню їхнього переліку та та сприянню вільній реалізації. При цьому, неприпустимим вважається порушення прав та свобод не лише з боку приватних суб'єктів права, а й з боку держави [7, с. 117].

Повага до прав людини та пов'язаний із нею принцип ґрунтуються на ідеях рівності, свободи, гуманізму та демократії. Так, саме демократія як форма організації суспільства заснована на повазі до прав та свобод особи, а правова держава має гарантувати та всебічно захищати права та свободи людини і громадянина.

У сучасному демократичному суспільстві всі є рівними перед законом, відсутня дискримінація та забезпечена індивідуальна свобода особи в межах припустимих дій, що закріплено в нормативно-правових актах держави, які мають базуватися на гуманістичних засадах поваги до людської особистості.

Обов'язок поважати права та свободи людини в загальноправовій доктрині наразі знаходить своє вираження в запобіганні нанесення шкоди індивіду.

Повага до даних категорій також виходить за зазначені рамки та включає в себе дотримання переліку правозахисних стандартів щодо поводження з індивідами, визнання рівності прав та свобод осіб, узгодження зовнішніх дій на внутрішньодержавному та міжнародному рівнях із постулатами гуманізму [22, с. 83, 102].

В українському законодавстві принцип поваги до прав та свобод людини знайшов своє відображення передусім в Основному законі – Конституції. Саме вона заклала основу формування демократичного суспільства в Україні через утвердження прав та свобод людини.

У Конституції України закріплені особисті права та свободи людини, громадянські, політичні, економічні, соціальні, політичні, культурні та інші права індивіда. Стаття 3 Конституції містить одну з основних демократичних засад нашої держави, що пов'язує зміст і спрямованість діяльності України з правами, свободами особи та їхніми гарантіями. При цьому, закріплені Конституцією права та свободи людини не є вичерпними та надаються всім без винятку особам на основі рівності, не можуть бути скасовані або звужені [5].

Гарантії дотримання прав і свобод індивіда підсилюються положеннями статті 157, яка забороняє вносити зміни до Головного закону, що скасовують чи обмежують права і свободи як людини, так і громадянина. Дана норма впливає із принципу прав людини як наріжного каменя конституційного ладу нашої держави [1].

Зазначені вище конституційні гарантії складають основу поваги до прав та свобод людини у демократичній Україні. Норми, закріплені в Конституції, відображають розуміння правотворцями важливості дотримання принципу поваги до прав людини для розвитку демократії та громадянського суспільства.

На цьому етапі також необхідно наголосити, що повага до даних категорій не лише становить передумову користування індивідом певним обсягом прав та свобод, а й забезпечує коректне функціонування таких юридичних категорій, як обов'язки, відповідальність, гарантії захисту прав та свобод, законні інтереси людини тощо.

Перелічена вище сукупність елементів включається до складу правового статусу особи – позиції індивіда в суспільстві з юридичної точки зору. Дана основоположна правова категорія виступає регулятором суспільних відносин всередині країни, а її гарантування та забезпечення функціонування є першочерговим завданням демократичної держави, повноцінне виконання якого неможливе без поваги до прав та свобод особи.

Перш за все, необхідно наголосити, що базовими елементами правового статусу індивіда є його права та свободи, а також юридичні обов'язки, якими він володіє як суб'єкт права [9, с. 84].

Обов'язки становлять невід'ємну частину становища людини в правовій сфері її існування, адже разом із володінням правами та свободами надходить і необхідність виконання юридичних обов'язків згідно з чинним законодавством.

Установлені види та міра суспільно необхідної поведінки особи на законодавчому рівні вважаються її обов'язками [6, с. 41]. Вони виявляються у наявності державних вимог із виконання наявних правових приписів, які, тим не менш, не повинні порушувати права та свободи особи. Даний елемент правового статусу людини разом із її правами та свободами лежить в основі взаємовідносин між індивідом та державою.

Окрім цього, до переліку категорій, які входять до правового статусу особи, додають юридичну відповідальність – несприятливі наслідки, які виникають за невиконання чи виконання неналежним чином людиною своїх обов'язків. Відповідальність є результатом правопорушення та має реалізуватися у процесуальних формах, встановлених законодавством, на основі чітких та передбачуваних механізмів [4, с. 98]. Порядок реалізації юридичної відповідальності повинен базуватися на принципах демократизму і поваги до прав та свобод людини.

Згідно з гарантованими державою правами, свободами, обов'язками та відповідальністю людина координує власну поведінку в суспільстві. Взаємодія цих елементів статусу особи характеризує її правовідносини також і з окремими індивідами. Перелічені вище елементи являють собою ядро правового становища людини.

У широкому розумінні явище правового статусу особи, окрім зазначених вище, включає в себе додаткові складові – гарантії забезпечення прав та свобод осіб та їхні законні інтереси.

Законні інтереси індивіда впливають із його прав та є рушійною силою діяльності людини в усіх сферах суспільного життя. В Україні інтереси особи разом із правами та свободами є об'єктами правової охорони [5].

Законні інтереси індивіда полягають у його усвідомленому прагненні користуватися матеріальними або нематеріальними благами за допомогою вільного вибору форми реалізації та прямо не опосередкованого в суб'єктивному праві простого легітимного дозволу [13]. При цьому, демократичний шлях розвитку суспільства передбачає захист інтересів людини, які слугують задоволенню інди-

відуальних і колективних потреб та не суперечать чинному законодавству.

Наявність у складі правового статусу людини гарантій захисту її прав та свобод забезпечує цілісність даної правової категорії в демократичній державі. Такі гарантії слугують запобіжником від посягань та порушень прав, свобод та інтересів індивіда як з боку фізичних та юридичних осіб, так і з боку владних структур.

Гарантії захисту прав та свобод людини виражаються у переліку правових норм, які встановлюють конкретні юридичні засоби та порядок користування особою своїми правами та свободами, а також способи охорони та санкції за у випадку їхнього порушення. Вони мають бути практичними та організаційно оформленими, спрямованими на попередження та припинення посягань на права та свободи, законні інтереси осіб, відновлення даних складових правового статусу та притягнення до відповідальності винних суб'єктів [14, с. 228].

Права, свободи та законні інтереси людини безпосередньо пов'язані з її обов'язками та відповідальністю. Усі перелічені складові правового статусу є однаково значущими та доповнюють одне одного.

Реалізація правового статусу особи полягає у практичній взаємодії його елементів та фактичному користуванні індивідом правами та свободами, механізмами їхнього захисту, переслідуванні ним законних інтересів та вільній участі у житті громадянського суспільства. Виконання юридичних обов'язків та несення відповідальності також є невід'ємною складовою реалізації людиною її правового становища.

Зазначений вище процес становить частину функціонування правової системи держави та виступає індикатором її демократичного розвитку.

Зважаючи на комплексність складу категорії правового статусу особи, слід наголосити на значущості застосування державою принципу поваги до прав та свобод людини під час діяльності її органів та посадових осіб на всіх рівнях влади. Повага до прав та свобод людини є передумовою реалізації правового статусу особи в демократичній державі.

Функціонування даного принципу – забезпечення належного визнання прав та свобод, розширення їхнього переліку та сприяння вільній реалізації інтересів особи – неможливе без закріплення кореспондуючих обов'язків та відповідальності, які виконують охоронну і превентивну функції. Крім цього, забезпечення

належної роботи елемента юридичної відповідальності в рамках принципу поваги до прав та свобод людини передбачає захист цих категорій за допомогою призначення відповідного покарання винним у порушенні прав та свобод індивіда.

Повага до прав та свобод людини є базовою вимогою не лише на національному рівні, а й на міжнародному. Так, права і свободи індивіда, закріплені у міжнародно-правових документах, становлять основний і беззаперечний елемент правового статусу особи на наднаціональному рівні [24, с. 27]. Демократичний розвиток держави як суб'єкта міжнародного права та учасника міжнародно-правового співробітництва є невіддільним від рівня забезпечення поваги до прав людини в ній.

Із огляду на євроінтеграційний курс України, необхідно підкреслити значущість поваги до прав та свобод людини серед держав-членів Європейського Союзу, що закріплено в установчих договорах даного інтеграційного утворення.

Так, свобода, повага до людської гідності та прав людини включно з правами індивідів, які належать до меншин, вважаються правовими цінностями ЄС відповідно до Договору про Європейський Союз зі змінами, внесеними до нього Лісабонським договором 2007 р. Згідно зі ст. 49 Договору, заявку на членство в інтеграційному утворенні можуть подати ті держави Європи, які зобов'язуються підтримувати цінності ЄС. Якщо цінності ЄС, у тому числі й принцип поваги до прав і свобод людини, серйозно та постійно порушуватимуться державою-членом ЄС, Європейська Рада уповноважена призупиняти деякі її права в межах об'єднання [28].

Крім цього, обов'язок держав-членів забезпечувати основні права та свободи індивіда закріплюється Хартією ЄС про основні права 2000 р. – особливим об'єднуючим документом, що містить перелік громадянських, політичних, економічних і соціальних прав громадян ЄС та всіх, хто перебуває на території даного інтеграційного утворення. Хартія наділена такою ж юридичною силою, як і установчі договори ЄС [15, с. 129–144; 18].

Закріпивши обов'язок дотримуватися принципу поваги до прав та свобод людини через зазначені нормативно-правові акти вищого порядку у своїй розгалуженій правовій системі, органи влади ЄС забезпечують реалізацію правового статусу особи та його коректне функціонування у межах своєї юрисдикції.

Із наданням Україні статусу кандидата на вступ до ЄС у 2022 році та прогнозованим

початком перемовин щодо вступу до цього інтеграційного утворення у майбутньому, постає необхідність вирішення питань стосовно взаємодії національної правової системи із правовою системою ЄС, зокрема щодо реалізації правового статусу особи [19].

Процес всеохоплюючої адаптації національного законодавства до права ЄС продовжується. Він неодмінно повинен відповідати загальновизнаному у демократичному співтоваристві принципу поваги до прав та свободи людини.

Така повага становить імператив права ЄС [11, с. 65], який пронизує суспільну свідомість жителів співтовариства та є основою діяльності не лише центральних органів влади Союзу, а й національних владних структур держав-членів.

Необхідно наголосити, що з потенційним вступом України до ЄС процес реалізації правового статусу індивіда в нашій державі зазнає позитивних зрушень. Укріплення основи правового статусу особи відбудеться через доєднання України до установчих договорів спільноти, які містять основоположні правові цінності ЄС.

Зокрема, приєднання до Договору про Європейський Союз зі змінами, внесеними до нього Лісабонським договором 2007 р., дозволить зміцнити нормативно-правове закріплення принципу поваги до прав та свобод людини в українському законодавстві.

Крім цього, воно додасть новий механізм відповідальності держави за серйозні та систематичні порушення прав і свобод індивіда, який слугуватиме важелем впливу для недопущення посягань на дані елементи правового статусу особи.

Майбутній вступ України до ЄС передбачатиме й доєднання до Хартії ЄС про основні права 2000 р., що підкріпить наявний каталог прав та свобод, який міститься в чинному законодавстві України, та слугуватиме підґрунтям діяльності держави під час застосування права Союзу.

Тим не менш, потрібно звернути увагу на легкість заміни реального виконання принципу поваги до прав та свобод особи на його декларативне закріплення. Із огляду на це в процесі подальшої взаємодії з ЄС стосовно вступу вважається доцільним неухильно слідувати рекомендаціям спільноти щодо вдосконалення сфери судочинства, юстиції, свободи та прав людини, зокрема представників національних меншин.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, слід наголосити, що концепція поваги до прав та свобод людини становить фундаментальну умову функціонування всіх складових правового статусу – від прав та свобод до обов'язків та відповідальності особи. Визнання прав та свобод людини найвищою цінністю та сприяння їхній реалізації є передумовою функціонування правового статусу особи зважаючи на тісний зв'язок елементів даного явища.

Використання принципу поваги до прав та свобод індивіда в межах демократичної держави характеризується закріпленням у її нормативно-правових актах механізмів захисту, гарантій прав і свобод людини та безумовному дотриманні законодавства під час діяльності державних органів та посадових осіб на всіх рівнях влади.

Демократичний розвиток сучасної держави базується на її спроможності належним чином забезпечувати функціонування принципу поваги до прав та свобод людини. Результати діяльності державного апарату стосовно реального стану захисту прав та свобод людини впливають на її визнання як повноправного учасника міжнародних відносин та успішного кандидата на вступ до наднаціональних об'єднань держав.

Шлях України до членства в ЄС також передбачає необхідність звернення особливої уваги на аспекти реалізації принципу поваги до прав людини з метою належного функціонування правового статусу особи як під час процесу вступу до даного інтеграційного утворення, так і після доєднання до Союзу..

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Висновок Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до статті 81 Конституції України (щодо додаткових підстав дострокового припинення повноважень народного депутата України) (реєстр. № 1027) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 24 грудня 2019 року № 9-в/2019. Конституційний Суд України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009v710-19#Text> (дата звернення: 07.05.2024).
2. Гришук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. 428 с.
3. Кістяківський Б. О. Вибране / Б. О. Кістяківський; пер. з рос. Л. Г. Малишевської; упоряд., передм. і приміт. Л. П. Депенчук. Київ: Абрис, 1996. 512 с.
4. Колодій А. М. Принципи права України. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.

5. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 24.04.2024).
6. Кушніренко О. Е. Права і свободи людини та громадянина: навч. посібник. Харків: Факт, 2001. 437 с.
7. Погребняк С. П. Основоволожні принципи права (змістовна характеристика). Харків: Право, 2008. 240 с.
8. Рабінович П. М. Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти): монографія / П. М. Рабінович, І. М. Панкевич. Львів: Астрон, 2001. 108 с.
9. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник. 9-е вид., зі змінами. Київ; Львів: Край, 2007. 188 с.
10. Рабінович П. М. Сучасне європейське праворозуміння. Право України. Київ, 2006. № 3. С. 4–6.
11. Реньов Є. В. Правові цінності: природа, значення та питання аккультурації в аспекті євроінтеграції України. Ампаро. Запоріжжя, 2021. № 4. С. 63–69.
12. Рішення Конституційного Суду України від 22 червня 2022 року у справі за конституційною скаргою Абрамовича Олексія Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 2 частини другої статті 40 Житлового кодексу України (щодо дискримінації у реалізації права на житло). Конституційний Суд України. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/5-r_2_2022.pdf (дата звернення: 02.04.2024).
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) № 18-рп/2004 від 1 грудня 2004 року. Конституційний Суд України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04#Text> (дата звернення: 24.04.2024).
14. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Еспада, 2006. 776 с.
15. Сироїд Т. Л., Фоміна Л. О. Організаційно-правовий механізм захисту прав людини Європейського Союзу. Challenges and prospects for the development of legal systems in Ukraine and EU countries: comparative analysis: Collective monograph. Riga: Izdevniecība «Baltija Publishing», 2019. Vol. 2. Pp. 129–144.
16. Шевчук С. Ф. Людська гідність у системі конституційних цінностей. Право України. Київ, 2018. № 9. С. 29–40.
17. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Українська енциклопедія, 2002. Т. 4: Н–П. 720 с.
18. Charter of Fundamental Rights of the European Union 2000 (Consolidated Version 2016). Official Journal of the European Union. C Series, 202. 07.06.2016. URL: http://data.europa.eu/eli/treaty/char_2016/oj (last accessed: 02.04.2024).
19. European Council Meeting Conclusions. EUCO 24/22. General Secretariat of the Council. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/57442/2022-06-2324-euco-conclusions-en.pdf> (last accessed: 20.05.2024).
20. Griffin J. On Human Rights. Oxford: Oxford University Press, 2015. 354 p.
21. Jasay A. de. Freedoms, “Rights” and Rights. II Politico. Pavia: University of Pavia, 2001. Vol. 66, № 3 (198). Pp. 369–397.
22. Karp D. J. What is the responsibility to respect human rights? Reconsidering the ‘respect, protect, and fulfill’ framework. International Theory. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. Issue 12. Pp. 83–108.
23. Moyn S. The Last Utopia: Human Rights in History. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 2012. 337 p.
24. Peters A. Jenseits der Menschenrechte: Die Rechtsstellung des Individuums im Völkerrecht. Tübingen: Mohr Siebeck, 2014. 535 S.
25. Risse-Kappen T. The Power of Human Rights: International Norms and Domestic Change. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 318 p.
26. Tasioulas J. Taking Rights out of Human Rights. Ethics. Chicago: The University of Chicago Press, 2010. Issue 120(4). Pp. 647–78.
27. The Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law / ed. J. L. Coleman, K. E. Himma, S. Shapiro. Oxford: Oxford University Press, 2012. 737 p.
28. Treaty on European Union 1992 (Consolidated Version 2016). Official Journal of the European Union. C Series, 202. 07.06.2016. URL: http://data.europa.eu/eli/treaty/teu_2016/2020-03-01 (last accessed: 01.05.2024).

Стаття надійшла до редакції 20.10.2024

Стаття рекомендована до друку 20.11.2024

T. V. PSOTA,

PhD student, Faculty of Law

E-mail: psota.tetiana@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-6416-4098>

V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

RESPECT FOR HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS AS A PREREQUISITE FOR THE REALIZATION OF THE LEGAL STATUS OF AN INDIVIDUAL IN A DEMOCRATIC STATE

ANNOTATION. *Introduction.* The article is dedicated to defining the content and features of the category of respect for human rights and freedoms as a mandatory factor in the functioning of the legal status of an individual within a democratic state.

Summary of the main research results. The study provides an analysis of the principle of respect for the rights and freedoms of an individual and defines the content of the legal status of an individual concept as a fundamental category of law. The article examines main elements of an individual legal status and their dependence on the state's observance of the principle of respect for human rights and freedoms. It is noted that the unimpeded use of human rights and freedoms should be considered as a significant criterion of the quality of human life in a democratic society. The article presents a statement on the high significance the proper functioning of the principle of respect for human rights has in a democratic legal state, as it ensures the correct functioning of such legal categories as duties, responsibilities, guarantees of protection of rights and freedoms, legitimate human interests, etc. The author of the study proves that the listed concepts are equally important and complement each other, being part of the legal status of an individual. The article also emphasizes the importance of the principle of respect for human rights and freedoms regarding the realization of the legal status of an individual in the member states of the European Union.

Conclusions. The democratic development of a modern legal state depends on its ability to properly ensure the functioning of the principle of respect for human rights and freedoms. The results of the state's activities in the field of securing the proper functioning of an individual's legal status affect its recognition as a full-fledged international relations participant. Taking into account a close relationship between the democratic development of the state, functioning of the principle of respect for human rights and freedoms and the latest trends in the development of Ukraine's relations with the European Union, a conclusion was made regarding further steps of our state in the sphere of ensuring the rights and freedoms of an individual.

KEY WORDS: *democratic state, respect for human rights and freedoms, human rights and freedoms, legal status of an individual, legal values.*

REFERENCES

1. Conclusion of the Constitutional Court of Ukraine (Grand Chamber) in the case of the constitutional appeal of the Verkhovna Rada of Ukraine regarding the provision of an opinion on the compliance of the draft law on amendments to Article 81 of the Constitution of Ukraine (on additional grounds for early termination of powers of a People's Deputy of Ukraine) (Reg. No. 1027) with the requirements of Articles 157 and 158 of the Constitution of Ukraine dated December 24, 2019, No. 9-v/2019. Constitutional Court of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009v710-19#Text> (accessed: 07.05.2024). (in Ukrainian)
2. Hryshchuk O. V. Human Dignity in Law: Philosophical Problems. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs, 2007. 428 p. (in Ukrainian)
3. Kistiakivsky B. O. Selected Works / B. O. Kistiakivsky; translated from Russian by L. G. Malyshevskaya; edited, with preface and notes by L. P. Depenchuk. Kyiv: Abrys, 1996. 512 p. (in Ukrainian)
4. Kolodiy A. M. Principles of Ukrainian Law. Kyiv: Yurinkom Inter, 1998. 208 p. (in Ukrainian)
5. Constitution of Ukraine: Law of June 28, 1996 No. 254k/96-VR. Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (accessed: 24.04.2024). (in Ukrainian)
6. Kushnirenko O. E. Human and Citizen Rights and Freedoms: Textbook. Kharkiv: Fakt, 2001. 437 p. (in Ukrainian)
7. Pohrebniak S. P. Fundamental Principles of Law (Substantive Characteristics). Kharkiv: Pravo, 2008. 240 p. (in Ukrainian)
8. Rabinovych P. M. Exercising Human Rights: Problems of Limitations (General Theoretical Aspects): Monograph / P. M. Rabinovych, I. M. Pankevych. Lviv: Astron, 2001. 108 p. (in Ukrainian)
9. Rabinovych P. M. Fundamentals of the General Theory of Law and State: Textbook. 9th edition, revised. Kyiv; Lviv: Kray, 2007. 188 p. (in Ukrainian)
10. Rabinovych P. M. Contemporary European Legal Understanding. Law of Ukraine. Kyiv, 2006. No. 3. Pp. 4–6. (in Ukrainian)
11. Reniov Y. V. Legal Values: Nature, Significance, and the Issue of Acculturation in the Aspect of Ukraine's European Integration. Amparo. Zaporizhzhia, 2021. No. 4. Pp. 63–69. (in Ukrainian)
12. Decision of the Constitutional Court of Ukraine dated June 22, 2022, in the case of the constitutional complaint of Oleksii Volodymyrovych Abramovych regarding the constitutionality of paragraph 2, part two of Article 40 of the Housing Code of Ukraine (concerning discrimination in the exercise of the right to housing). Constitutional Court of Ukraine. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/5-r_2_2022.pdf (accessed: 02.04.2024). (in Ukrainian)
13. Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case of the constitutional submission of 50 Deputies of Ukraine regarding the official interpretation of certain provisions of part one of Article 4 of the Civil Procedure Code of

- Ukraine (the case of a legally protected interest) No. 18-rp/2004 dated December 1, 2004. Constitutional Court of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04#Text> (accessed: 24.04.2024). (in Ukrainian)
14. Skakun O. F. Theory of State and Law: Textbook. Kharkiv: Espada, 2006. 776 p. (in Ukrainian)
15. Syroid T. L., Fomina L. O. Organizational and Legal Mechanism for the Protection of Human Rights of the European Union. Challenges and prospects for the development of legal systems in Ukraine and EU countries: Comparative Analysis: Collective Monograph. Riga: Izdevniecība "Baltija Publishing", 2019. Vol. 2. Pp. 129–144. (in Ukrainian)
16. Shevchuk S. F. Human Dignity in the System of Constitutional Values. Law of Ukraine. Kyiv, 2018. No. 9. Pp. 29–40. (in Ukrainian)
17. Legal Encyclopedia: In 6 Volumes / Yu. S. Shemshuchenko (Editor-in-Chief) et al. Kyiv: Ukrainian Encyclopedia, 2002. Vol. 4: N–P. 720 p. (in Ukrainian)
18. Charter of Fundamental Rights of the European Union 2000 (Consolidated Version 2016). Official Journal of the European Union. C Series, 202. 07.06.2016. URL: http://data.europa.eu/eli/treaty/char_2016/oj (last accessed: 02.04.2024).
19. European Council Meeting Conclusions. EUCO 24/22. General Secretariat of the Council. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/57442/2022-06-2324-euco-conclusions-en.pdf> (last accessed: 20.05.2024).
20. Griffin J. On Human Rights. Oxford: Oxford University Press, 2015. 354 p.
21. Jasay A. de. Freedoms, "Rights" and Rights. Il Politico. Pavia: University of Pavia, 2001. Vol. 66, № 3 (198). Pp. 369–397.
22. Karp D. J. What is the responsibility to respect human rights? Reconsidering the 'respect, protect, and fulfill' framework. International Theory. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. Issue 12. Pp. 83–108.
23. Moyn S. The Last Utopia: Human Rights in History. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 2012. 337 p.
24. Peters A. Jenseits der Menschenrechte: Die Rechtsstellung des Individuums im Völkerrecht. Tübingen: Mohr Siebeck, 2014. 535 S.
25. Risse-Kappen T. The Power of Human Rights: International Norms and Domestic Change. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 318 p.
26. Tasioulas J. Taking Rights out of Human Rights. Ethics. Chicago: The University of Chicago Press, 2010. Issue 120(4). Pp. 647–78.
27. The Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law / ed. J. L. Coleman, K. E. Himma, S. Shapiro. Oxford: Oxford University Press, 2012. 737 p.
28. Treaty on European Union 1992 (Consolidated Version 2016). Official Journal of the European Union. C Series, 202. 07.06.2016. URL: http://data.europa.eu/eli/treaty/teu_2016/2020-03-01 (last accessed: 01.05.2024).

The article was received by the editors 20.10.2024

The article is recommended for printing 20.11.2024

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-09>

УДК 342.723

І.С. ФЕДОТОВ

аспірант кафедри конституційного і муніципального права

E-mail: yurist.fedotov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-5828-1799>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

СТАТУС ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНОЇ ОСОБИ: ПОНЯТТЯ ТА ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ОТРИМАННЯ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Статтю присвячено проблемі визначення статусу внутрішньо переміщеної особи, яка набула особливої ваги та значення в сучасних реаліях життя. Україна вперше стикнулася із цією проблемою у 2014 році, коли внаслідок анексії Криму та Донбасу майже півтора мільйона громадян стали вимушеними переселенцями. Після широкого розголосу у суспільстві владні інституції відреагували та стали намагатися на законодавчому рівні врегулювати проблему визнання статусу вимушених переселенців, їх оформлення та забезпечення.

Короткий зміст результатів дослідження. В статті проаналізовано нормативно-правові акти, якими регулюється статус внутрішньо переміщеної особи. Серед них: Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», Постанова Кабінету Міністрів України «Про облік внутрішньо переміщених осіб», які, окрім іншого, визначили обставини, згідно яких надається статус ВПО. Проте законодавець не зміг подолати численні правові колізії та недоліки, внаслідок яких сотні тисяч людей не змогли чи змогли, тільки з великими труднощами, отримати статус ВПО. Наголошено, що одна з таких колізій полягає у тому, що вищезазначена постанова Кабінету Міністрів України суттєво обмежує права вимушених переселенців у визнанні за ними статусу ВПО, оскільки не містить у переліку територій, звідки ці особи виїхали, ті, де сьогодні фактично не ведуться бойові дії та немає окупації, проте вони зазнають постійних обстрілів з боку російських військ та відповідно є небезпека для громадян.

Висновки. Сформульовано пропозиції остаточно унормувати положення про визнання статусу ВПО та відповідні процедурні вимоги Постанови Кабінету Міністрів України «Порядок оформлення і видачі довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи» для того, щоб уникнути постійних звернень громадян до судових органів та спростити видачу відповідних довідок про статус ВПО.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: статус, вимушено переміщені особи, закон, довідка.

Як цитувати: Федотов І.С. Статус внутрішньо переміщеної особи: поняття та деякі проблемні питання отримання. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право». 2024. Вип. 38. С. 95-101. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-38-09>

In cites: Fedotov I.S. (2024). The status of internally displaced persons: concept and some issues in obtaining it. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (38), P. 95-101. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-38-09> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Тривалий час аж до 2014 року Україна фактично не стикалася із проблемою вимушеного внутрішнього переміщення своїх громадян. Але в 2014 році внаслідок агресії Росії на Сході держави (в Донецькій та Луганській областях) та в Автономній Республіці Крим, в Україні розпочалося масове переміщення громадян, апогеєм якого стали події повномасштабної війни, розв'язаної агресором у лютому 2022 року.

При цьому, на жаль, кількість осіб, які були вимушені покинути своє житло та місце проживання і отримати статус вимушено переміщеної особи (далі – ВПО), постійно збільшується – якщо у 2021 році їх було близько 1,5 млн осіб, то вже на початку літа 2024 року

їх було, за статистичними даними, близько 4,6 млн [1]. Разом з тим, звичайно ж, реальна кількість вимушених переселенців внаслідок бойових дій на згаданих територіях була набагато вищою, оскільки закон, яким регулювався статус внутрішньо переміщених осіб було прийнято тільки 20 жовтня 2014 року – Закон № 1706-VII «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», а згодом ще низка нормативних актів, які врегульовували статус, права і свободи, порядок визнання вимушено переміщених осіб. Проте, й досі залишилося чимало спірних та невирішених питань, зокрема щодо особливостей набуття громадянами статусу ВПО та розбіжностей у порядку цього набуття між різними нормативними актами..

Мета дослідження. Мета дослідження полягає в тому, щоб дослідити особливості поняття внутрішньо-переміщеної особи за чинним вітчизняним законодавством і здійснити порівняльний аналіз змісту та порядку набуття статусу ВПО у різних нормативних актах.

Відповідно до поставленої мети, можна виокремити ряд завдань дослідження, а саме: проаналізувати чинну нормативно-правову основу щодо визначення поняття внутрішньо-переміщених осіб, дослідити сучасну наукову думку з приводу особливостей даного статусу, розкрити особливості процесу та підстави визнання статусу ВПО у чинному законодавстві, порівняти порядок набуття такого статусу відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» та Постанови Кабінету Міністрів України «Про облік внутрішньо переміщених осіб».

Стан наукового дослідження теми. Питанням статусу внутрішньо переміщених осіб та підстави його визнання займалися відомі вітчизняні науковці Я. Грабова, М. Кобець, К. Крохмальова, О. Малиновська, М. Менджул, С. Пирожкова, О. Піскун, І. Прибиткова, Ю. Римаренко, Н. Тиндик, С. Чехович, М. Шульга та ін.

Основні результати дослідження. Незважаючи на існуючу міжнародну практику внутрішнього переміщення осіб внаслідок різноманітних воєнних, соціальних, релігійних конфліктів, стихійних лих та інших потрясінь, поняття внутрішньо переміщених осіб увійшло в юридичну та соціальну практику в кінці XX століття, а у власне в Україні – тільки з початком російської агресії у Криму та на Донбасі у 2014 році. Дане поняття є похідним, як вказують учені, від поняття «біженець», та є його логічним продовженням [2].

Звичайно ж, проблематика біженців та внутрішнього переміщення далеко не нова, адже в усі періоди історії існували приклади масового вимушеного переміщення людей з тих чи інших причин з місць свого проживання на інші території і навіть в інші країни. Проте свого чіткого унормування та науково-методологічного обґрунтування дана проблематика дістала тільки у XX столітті, коли після Першої світової війни провідні світові держави стали робити спроби використання норм міжнародного та національного права для захисту таких громадян [3, с. 32].

Так, впродовж повоєнних років була прийнята ціла низка міжнародних нормативних актів, що врегульовували питання біжен-

ців, зокрема, Конвенція про статус біженців (1951 р.), Женевські конвенції (1947 та 1977 рр.) та створені відповідні міжнародні організації – наприклад, Міжнародна організація у справах біженців при ООН (1946 р.). Але, оскільки найчастіше жертви військових, соціальних, природних катаклізмів були змушені вимушено переміщуватися в межах кордонів своєї держави, то відповідно на національному рівні уряди цих держав намагалися залишати за собою право врегульовувати статус, права і порядок визнання цього статусу даних осіб. Через це у кінці XX ст. виникла нагальна проблема визначення статусу саме тих осіб, які вимушено переміщуються в межах своєї території, не перетинаючи її кордону. Саме тоді з'являється поняття вимушено переміщеної особи [3, с. 35].

На міжнародному рівні дане поняття вперше офіційно з'являється у 1998 році, коли було прийнято «Керівні принципи з питань переміщених усередині країни осіб», що стали своєрідним «дороговказом» для національних урядів та їх законодавчих систем у даному питанні [2]. Саме у даних принципах вперше були відображені відмінності у статусі біженців та вимушено переміщених осіб, які полягають у трьох основних аспектах:

1 аспект – біженці покидають свою країну, тобто перетинають її кордон, а вимушені переселенці перебувають у її межах;

2 аспект – біженці не захищаються своєю країною, а вимушені переселенці отримують такий захист;

3 аспект – підстави для переміщення осіб: біженці покидають батьківщину через індивідуальні переслідування чи побоювання їх вчинення, за ознаками особистих переконань (віра, світогляд, політичні переконання і т.д.), етнічні ознаки і т.д., тоді як підставами для переміщення вимушених переселенців є збройні конфлікти, прояви насильства, природні чи техногенні катастрофи тощо [4, с. 394].

В Україні згідно норм Конституції, інших нормативних актів права і свободи громадян вважаються пріоритетною і визначальною, найвищою цінністю [5]. Не є винятком відповідно і права вимушено переміщених осіб, проте для законодавчого їх унормування необхідна відповідна нормативна база.

Ключовим і визначальним для визначення поняття вимушено переміщених осіб в Україні є Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 р., прийнятий для забезпечення допомоги населенню Криму, Донецької і Лу-

ганської областей, що зазнали нападу російських агресорів. У даному законі ст. 1 і визначає власне сам статус таких осіб – це «...громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру...» [6].

Відразу ж слід зазначити, як вказують М.В. Менджул та Ю.С. Паніна, що поняття внутрішньо переміщених осіб, визначене у вказаній вище ст. 1 Закону «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», відрізняється від визначення, усталеного у міжнародній правовій практиці, оскільки на міжнародному рівні не вказується як головна ознака відсутність перетину державного кордону, а також наведені більш широкі підстави для переміщення осіб. Також з'явилися нові підстави для переміщення таких осіб – наприклад, тимчасова окупації території, де вони проживають, а також внесені зміни до принципів прояву насильства та порушення прав людини, зокрема акцент зроблений на їх масовості та розповсюдженості [4, с. 395].

Разом з тим, як доречно зауважив М.П. Кобець, суто для наших вітчизняних реалій ситуація із внутрішньо переміщеними особами саме після 2014 року стала об'єктивно українською складною. По-перше, стверджує науковець, громадські інституції помітили цю проблему раніше, ніж держава та влада, і стали вимагати від останніх адекватної та швидкої реакції. По-друге, є певні відмінності між причинами внутрішнього переміщення громадян із Криму та Донбасу: якщо перші виїжджали із півострова переважно за політичними міркуваннями і вже потім внаслідок гуманітарної кризи, то вже останні – внаслідок розгортання військового конфлікту, а вже потім – з політичних міркувань [7, с. 200].

В даному контексті буде доречним, як зауважують Т. Цимбалістий та А. Блащак, нагадати і про визнання вищезазначених обставин, які дають право визначати особу як внутрішньо переміщену [8, 127]. Це визнання міститься у абз. 2 ч. 1 ст. 1 «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» - доведення обставин, які визначають статус ВПО, не потрібно, якщо дані про це містяться у наступних офіційних джерелах:

- звітах Верховного Комісара ООН з прав людини;
- ОБСЄ;
- Міжнародного комітету Червоного Хреста і Червоного Півмісяця;
- Уповноваженого ВРУ з прав людини [5].

При цьому вказана інформація має розміщуватися на офіційних веб-ресурсах даних інституцій чи при умові, якщо уповноважені державні органи прийняли відповідні рішення про визнання даних обставин.

Проте, зазначимо ключовий аспект у проблематиці визначення статусу ВПО та підстав їх визнання – це поява багатьох проблемних питань і правових колізій, що пов'язані із визначенням правової термінології, а також процедурними механізмами забезпечення прав та свобод цих громадян.

Важливим проблемним моментом нормативно-правового регулювання визначення статусу ВПО також було наступне: у нормах постанови КМУ від 01.10.2014 р. № 509 «Порядок оформлення і видачі довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи» замість поняття «вимушено переміщена особа» вживалося поняття «особа, яка була переміщена із тимчасово окупованої території України чи із районів проведення АТО». Проте дана проблема була вирішена через прийняття Постанови КМУ № 636 від 26.08.2015 р. «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України» у редакції «Про облік внутрішньо переміщених осіб» [6].

Іншою вагомою проблемою стала втрата тих громадян, які вже мали статус ВПО до 24 лютого 2022 року (до моменту повномасштабного наступу російських військ) та зареєструвалися на постійному місці проживання в інших регіонах держави, цього статусу. Проте органи соціального захисту не можуть фактично знайти таку інформацію, бо у всіх офіційних базах даних вона просто відсутня – для цього такі громадяни повинні були самостійно з'явитися до органів соцзахисту, які видавали дану довідку, із особистою заявою про її анулювання. Проте, звичайно ж, на практиці це зробили одиниці, бо всі логічно вважали, що під час оформлення всі інформаційні обміни між державними органами відбуваються автоматично [3, 110].

Проте головна проблема, на наш погляд, полягає у тому, що і досі існує суперечність між нормами ст. 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» та нормами Постанови Кабінету

Міністрів України від 01.10.2014 р. № 509 «Про облік внутрішньо переміщених осіб».

Так, норма зазначеного закону прямо вказує, що ключовими ознаками визначення статусу вимушено переміщених осіб є:

- перебування на території України;
- не покидання її території, тобто відсутність факту перетину кордону;
- залишення чи покидання свого постійного місця проживання через результати збройного насильства чи з метою уникнення негативних наслідків дії цього насильства; інших будь-яких негативних факторів природного чи техногенного характеру [6].

Далі – у ч. 1, 2, 3, 7, 10 ст. 4 вищезазначеного закону передбачено підстави взяття на облік таких вимушено переселених осіб – це в першу чергу проживання на території, де виникають передбачені у ст. 1 даного закону обставини, причому саме на момент їх виникнення [6].

Відповідно до вказаних норм особа, яке бажає оформити юридично статус ВПО і отримати відповідну довідку, має подати до органів соцзахисту за новим (фактичним) місцем проживання особисту відповідну заяву, причому якщо заявник має в особистих документах відмітку органів влади тієї одиниці, звідки особа була змушена здійснити вимушене переміщення на нове місце проживання, довідка має видаватися обов'язково у той же день (до речі, так само, як і обґрунтована відмова у наданні такої довідки). Відмова особі у видачі такої довідки може надаватися виключно у разі відсутності обставин, перелічених у законодавстві, які спричинили вимушене переміщення.

При цьому така довідка діє безстроково, окрім випадків, що прямо передбачені у нормі ст. 12 вищезазначеного Закону, а саме: особиста відмова особи, скоєння тяжких кримінальних правопорушень (їх перелік подано у п. 2 ч. 1 ст. 12 Закону), повернення особи до свого постійного місця проживання, виїзд за кордон на постійне проживання, подання для оформлення довідки неправдивої інформації [6].

На практиці чимало органів соціального захисту населення фактично порушують норми вищезазначених статей Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», посилаючись на абз. 18 п. 2 Постанови Кабінету Міністрів України «Про облік внутрішньо переміщених осіб», яка визначає Порядок оформлення і видачі довідки на взяття на облік ВПО. Дана норма визначає:

1) території, які підпадають під визначення територій, де ведуться чи велися бойові

дії або вони є окупованими Російською Федерацією внаслідок бойових дій;

2) віднесення осіб до категорії таких, у яких внаслідок ведення бойових дій, диверсійних чи терористичних актів, вчинених військами Російської Федерації було втрачене власне житло [9].

Вказана норма вищезгаданої постанови КМУ, незважаючи на численні доповнення та зміни, не вносить до переліку таких територій місця, де зараз фактично не ведуться бойові дії та немає окупації, проте вони зазнають постійних обстрілів з боку російських військ.

Так, наприклад, території Чернігівської, Сумської, Харківської, Київської областей, самого міста Києва чи не щоденно зазнають артилерійських, ракетно-бомбових ударів, ударів безпілотниками типу «шахід» тощо. Відповідно виникають обставини, які згідно ст. 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» можна трактувати як уникнення негативних наслідків збройного конфлікту – небезпека смерті, масштабного руйнування житла, знищення майна і т.д. Також часто на дану територію проникають із фронтових регіонів чи із території Російської Федерації чи її посібника Білорусі ДРГ, які також несуть небезпеку громадянам України.

Але органи соціального захисту населення доволі часто не зважають на ці обставини, а надають довідки визнання статусу ВПО тільки тим особам, хто переселився або безпосередньо із зони бойових дій, або із окупованих російськими військами територій Харківської, Луганської, Донецької, Запорізької, Херсонської областей чи Автономної Республіки Крим. Тому на практиці виникають такі ситуації, що заявникам на отримання довідки статусу ВПО із, наприклад, Києва чи інших територій, які зазнають постійних обстрілів та бомбардувань з боку російських військ і є загроза для життя, відмовляють у видачі такої довідки.

Відразу ж слід зауважити, що відмову орган соцзахисту населення у видачі довідки про присвоєння статусу ВПО може надавати тільки у чітко визначених випадках, а саме:

- при відсутності обставин, які спричинили факт внутрішнього переміщення осіб;
- при поданні завідомо неправдивої інформації до органів соцзахисту;
- при втраті особистих документів особою (до моменту їх офіційного відновлення);
- при відсутності відмітки про реєстрацію місця проживання, звідки відбувається

вимушене переміщення особи, чи відсутності доказів такого проживання;

- недоведенні наданими особою доказами факту проживання на вказаній території тощо [6].

Також особа може звернутися до судових органів як для визначення правомірності підстав і обставин, зазначених нею в заяві, так і для оскарження рішень територіальних органів соціального захисту у разі відмови.

Враховуючи усе вищенаведене, вважається украй актуальна проблема, внаслідок якої чимало громадян близьких до фронтових територій, які потерпають від постійних масових обстрілів та ракетних атак російських військ, не можуть отримати довідку про визнання статусу ВПО, оскільки органи соціального захисту, керуючись нормами Постанови Кабінету Міністрів України «Про облік внутрішньо переміщених осіб», відмовляють особам у наданні такого статусу.

При вирішенні даної проблеми слід, на нашу думку, виходити з того, що:

- по-перше, всі органи влади та посадові особи повинні діяти виключно на основі норм Конституції України, законів України та підзаконних актів відповідно до принципу їх ієрархічності;

- по-друге, конституційні права і свободи громадян гарантуються нормами Конституції України і не можуть бути скасовані кимось чи чимось;

- по-третє, відповідно до ц. 1 ст. 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» підставами для визнання статусу ВПО є перебування на території України на законних підставах, вимушене залишення чи покидання свого місця проживання внаслідок збройного конфлікту, тимчасової окупації, проявів насильства, порушень прав людини, інших порушень внаслідок проявів природного чи техногенного характеру;

- по-четверте, порядок та процедура оформлення статусу ВПО відбувається згідно Постанови Кабінету Міністрів України «Про облік внутрішньо переміщених осіб» (зі змінами та доповненнями);

- по-п'яте, при виникненні відсутності у чинному законодавстві чіткості та необхідної точності формулювань, якщо це порушує якість законів, та недопущенні неоднозначності і множинності тлумачення органи влади всіх рівнів повинні застосовувати найбільш сприятливий для громадян підхід (відповідно до рішення Європейського Суду з прав людини від 14.10.2010 «Справа «Щокін проти

України» (Заяви № 23759/03 та № 37943/06)) [10].

З огляду на все вищезазначене, вважаємо за потрібне внести зміни у чинне законодавство України в аспекті підведення норм Постанови Кабінету Міністрів України «Порядок оформлення і видачі довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи» від 01.10.2014 р. № 509 до норм Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» для уникнення правових колізій та численних скарг громадян на складність та неможливість отримання статусу ВПО.

Висновки. Таким чином, поняття внутрішньо переміщеної особи є відносно новим як для чинного вітчизняного законодавства, так і юридичної практики, незважаючи на його давнє походження і схожість із поняттям біженця. Безпосередньо визначення даного поняття міститься у ст. 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», за якою особа визначається вимушено переселеною у тому разі, якщо вона на законних підставах проживала на території України, маючи право на це, і була змушена покинути чи залишити дане місце проживання через негативні наслідки збройного конфлікту, тимчасової окупації території, проявів насильства щодо неї чи інших порушень її прав і свобод, а також інших негативних проявів від надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру.

Водночас, незважаючи на значну увагу як науковців, так і влади та суспільства до проблематики визначення статусу ВПО та підстав визнання осіб такими, що вимушено переселилися, досі існує чимало проблем та колізій.

Найголовніша з них полягає у суперечності норм Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» та Постанови Кабінету Міністрів України «Порядок оформлення і видачі довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи», оскільки й досі, незважаючи на численні зміни та доповнення до вказаних нормативних актів, вищезгадана постанова уряду обмежує права деяких осіб у праві на набуття статусу ВПО.

Для розв'язання даної проблеми слід на законодавчому рівні привести норми вказаної постанови у відповідність чинному законодавству, перш за все нормам Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Станом на травень 2024 р. в Україні статус ВПО мають 4,6 мільйона людей, виплати отримують лише 1,5 мільйона українців. Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ. URL: <https://nbuviap.gov.ua/stanom-na-traven-2024-r-v-ukrajini-status-vpo-mayut-4-6-miljona-lyudej-viplati-otrimuyut-lishe-1-5-miljona-ukrajintsiiv#:~:text=>. (дата звернення 21.08.2024).
2. Семенова М. Статус внутрішньо переміщеної особи в Україні. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/211039_status-vnutrshno-peremshcheno-osobi-v-ukran (дата звернення 21.08.2024).
3. Кульчицький Т.Р. Правове регулювання соціального захисту внутрішньо переміщених осіб в Україні: дис... д-ра філософії. Львів, 2022. 224 с. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/04/dis_kulchytskyi.pdf (дата звернення 21.08.2024).
4. Менджул М.В., Паніна Ю.С. Поняття «внутрішньо переміщена особа»: порівняльний аналіз законодавства України та зарубіжних країн. Порівняльно-аналітичне право. 2016. № 4. С. 293-297.
5. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення 20.08.2024).
6. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> (дата звернення 21.08.2024).
7. Кобець М.П. Щодо визначення поняття «внутрішньо переміщена особа» в законодавстві України. Порівняльно-аналітичне право. 2016. № 1 С. 199-202. УДК 340.13: 325.11(477).
8. Цимбалістий Т., Блашак А. Правовий статус внутрішньо переміщених осіб в Україні. Актуальні проблеми правознавства. 2019. № 4ф (20). С. 126-130.
9. Порядок оформлення і видачі довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.10.2014 № 509. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-2014-%D0%BF#Text> (дата звернення 21.08.2024).
10. Справа «Шокін проти України» (Заяви № 23759/03 та № 37943/06). Європейський Суд з прав людини. Рішення. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_858#Text (дата звернення 21.08.2024)

Стаття надійшла до редакції 08.10.2024

Стаття рекомендована до друку 09.11.2024

I.S. FEDOTOV

PhD student at the Department of Constitutional and Municipal Law

E-mail: yurist.fedotov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-5828-1799>

V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

THE STATUS OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS: CONCEPT AND SOME ISSUES IN OBTAINING IT

ANNOTATION. *Introduction.* The article is devoted to the problem of determining the status of an internally displaced person, which has gained particular importance and significance in the current realities of life. Ukraine first faced this problem in 2014, when, as a result of the annexation of Crimea and Donbas, almost one and a half million citizens became internally displaced. Following widespread publicity, the authorities reacted and began to try to regulate the issue of recognising the status of IDPs, their registration and provision at the legislative level.

Summary of the main research results. The article analyses the legal acts regulating the status of an internally displaced person. Among them: The Law of Ukraine 'On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons', the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine 'On Registration of Internally Displaced Persons', which, among other things, defined the circumstances under which the IDP status is granted. However, the legislator failed to overcome numerous legal conflicts and shortcomings, which resulted in hundreds of thousands of people being unable to obtain IDP status or only with great difficulty. It is noted that one of these conflicts is that the above-mentioned resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine significantly restricts the rights of internally displaced persons to be recognised as IDPs, since it does not include in the list of territories from which these persons left those where there are no actual hostilities and no occupation, but they are subject to constant shelling by Russian troops and, accordingly, there is a danger to citizens.

Conclusions. Proposals are formulated to finally regulate the provisions on the recognition of IDP status and the relevant procedural requirements of the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine 'Procedure for issuing a certificate of registration of an internally displaced person' in order to avoid constant appeals to the judiciary and simplify the issuance of relevant certificates of IDP status.

KEY WORDS: *status, internally displaced persons, law, certificate.*

REFERENCES

1. As of May 2024, 4.6 million people in Ukraine have IDP status, but only 1.5 million Ukrainians receive payments. Center for Social Communications Research, NBUB. URL: <https://nbuviap.gov.ua/stanom-na-traven-2024-r>

- v-ukrajini-status-vpo-mayut-4-6-miljona-lyudej-viplati-otrimuyut-lishe-1-5-miljona-ukrajintsiv#:~:text=. (access date: 21.08.2024).(in Ukrainian)
2. Semenova M. Status of internally displaced persons in Ukraine. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/211039_status-vnutrshno-peremshcheno-osobi-v-ukran (access date: 21.08.2024). (in Ukrainian)
3. Kulchytsky T.R. Legal regulation of social protection of internally displaced persons in Ukraine: dis... Doctor of Philosophy. Lviv, 2022. UDC 349.3. 224 p. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/04/dis_kulchytskyi.pdf (access date: 21.08.2024). (in Ukrainian)
4. Mendzhul M.V., Panina Yu.S. The concept of "internally displaced person": a comparative analysis of the legislation of Ukraine and foreign countries. Comparative-analytical law. No. 4, 2016. pp. 293-297. (in Ukrainian)
5. Constitution of Ukraine: adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine on 28.06.1996. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (access date: 20.08.2024). (in Ukrainian)
6. On ensuring the rights and freedoms of internally displaced persons: Law of Ukraine dated 20.10.2014 No. 1706-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> (access date: 21.08.2024). (in Ukrainian)
7. Kobets M.P. On the definition of the concept of "internally displaced person" in the legislation of Ukraine. Comparative-analytical law. No. 1, 2016. pp. 199-202. (in Ukrainian)
8. Tsymbalisty T., Blashchak A. Legal status of internally displaced persons in Ukraine. Current problems of jurisprudence. No. 4f (20), 2019. pp. 126-130. (in Ukrainian)
9. Procedure for registration and issuance of a certificate of registration of an internally displaced person: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 01.10.2014 No. 509. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-2014-%D0%BF#Text> (access date: 21.08.2024). (in Ukrainian)
10. Case "Shchokin v. Ukraine" (Applications No. 23759/03 and No. 37943/06). European Court of Human Rights. Decision. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_858#Text (access date: 21.08.2024). (in Ukrainian)

Стаття надійшла до редакції 08.10.2024

Стаття рекомендована до друку 09.11.2024

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ
ПРИВАТНЕ ПРАВО
CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE
LAW**

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-10>

УДК 341.63

K. M. VORONOV

PhD, Associate Professor, Civil Law Disciplines Department,

E-mail: k.voronov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5315-9574>

V.N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

**PECULIARITIES OF EXPEDITED ARBITRATION PROCEDURES
IN DIFFERENT JURISDICTIONS**

ANNOTATION. *Introduction.* The peculiarities of expedited arbitration processes in different jurisdictions are examined in this article, with an emphasis on how nations are modifying their arbitration laws to satisfy the growing need for quick and affordable dispute resolution in a world economy that is becoming more interconnected by the day. With the ability to settle conflicts more quickly while upholding the fundamental values of justice and openness, expedited arbitration has become a competitive option to regular arbitration. The purpose of the article is to identify the peculiarities of expedited arbitration procedures in different jurisdictions and to analyze the specifics of the impact of expedited arbitration proceedings on the arbitration process.

Summary of the main results of the study. The article explores the institutional practices, procedural variances, and legal provisions that define accelerated arbitration in important jurisdictions, such as the US, UK, France, Sweden and a few emerging countries. The article uses a comparative study to illustrate the advantages and disadvantages of expedited arbitration, including the possibility of shorter timeframes and costs vs issues with party autonomy and due process. The article also looks at how technology might improve the effectiveness of accelerated arbitration procedures, from virtual hearings to electronic submissions, and how these advancements can lessen some of the more conventional difficulties in resolving disputes. It also discusses the dangers of expedited arbitration, including the restrictions on evidence and the pressure on arbitrators to render decisions quickly, which can occasionally jeopardize the process's thoroughness.

Conclusion. The article's conclusions are intended to provide important insights into accelerated arbitration best practices and the required improvements that could increase its efficacy. In the end, the conversation serves as a resource for practitioners, legislators, and academics interested in the changing arbitration landscape by offering a framework for comprehending regional legal cultures and procedural standards. In a world market that moves quickly, this article emphasizes the importance of expedited arbitration as a vital instrument for promoting international investment and commerce.

KEY WORDS: *arbitration, expedited arbitration, arbitration costs, arbitration rules.*

Як цитувати: Воронов К.М. Особливості прискорених арбітражних процедур в різних юрисдикціях. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право».* 2024. Вип. 38. С. 102-107. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-10>

In cites: K. M. Voronov (2024) Peculiarities of expedited arbitration procedures in different jurisdictions. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law",* (38), P. 102-107 <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-10> (in Ukrainian)

Introduction. In an increasingly interconnected global economy, the need for efficient and effective dispute resolution mechanisms has never been more critical. Expedited arbitration has emerged as a popular alternative to traditional arbitration, offering parties the advantage of resolving disputes quickly and at a reduced cost. This method is particularly appealing in commer-

cial contexts where time is of the essence, and the stakes are high. However, the adoption and implementation of expedited arbitration vary significantly across different jurisdictions, influenced by local legal frameworks, cultural attitudes toward dispute resolution, and institutional practices. The relevance of this topic lies in its potential to inform practitioners, scholars, and policymakers

about the intricacies of expedited arbitration, ultimately contributing to improved dispute resolution practices in a globalized economy.

Numerous authors and scholars have contributed significantly to the field of international commercial arbitration such as G. Born, J. Paulsson, E. Gaillard, L. Mistelis, T. Schultz, R. Kreindler, C. Schreuer, G. Tsirat, Y. Prytyka, A. Dovhert. These authors have greatly contributed to the analysis of the peculiarities of expedited arbitration proceedings

Main results of the research. The business community, who are the arbitration process' "consumers," are becoming increasingly displeased with the lengthened arbitration process and its associated expenses. These remarks, which were expressed by well-known and frequent arbitrators, undoubtedly echo the opinions of many other business lawyers worldwide. Many people today consider arbitration's reputation as a speedy and informal substitute for judicial procedures to be a thing of the past.

There are many complaints about the growing "judicialization" of arbitration, wherein arbitrators and attorneys (some of whom may have served as judges) are all too willing to apply the court procedures they are familiar with to the arbitration process without giving it a second thought as to whether there might be a more expedient and cost-effective way to resolve that specific dispute. With good reason, practitioners and organizations are trying to address the issue directly [1, p. 104].

According to a recent survey, many business executives responded that an arbitration of medium complexity with US\$ 5–10 million at stake should take two to three months, while many corporate counsel believed that the arbitration should be completed in less than a year.

However, what consumers are getting in arbitration is a procedure that, on average, takes two to three years from the start of the arbitration to the award's delivery, with expenses per party (lawyer only) often exceeding \$1 million USD [2].

In recent years, expedited arbitration has grown in popularity as a substitute for traditional international arbitration, which is time-consuming and expensive.

The Geneva Chamber of Commerce and Industry's (CCIG) Arbitration Rules, which were enacted in 1992, seem to be the first instance of an expedited arbitration procedure. As will be discussed in more detail below, most well-known arbitration organizations now include special clauses for expedited procedures in their rules.

The rules for expedited procedures were developed in 1998 within the ICC and LCIA Rules, although the application of expedited arbitration began even earlier. One of the first cases resolved under this expedited procedure was ICC No. 10211/AER in 1990. In this case, a Formula One (F1) team was preparing to compete in an annual event in Australia scheduled for March, making it crucial for them to have their cars delivered to carriers in mid-January.

In the mid-1990s, a dispute arose between the F1 team and their sponsor, a tobacco company. The conflict centered on the sponsor's desire to paint one of the team's cars in one brand and color of cigarettes, while the other car would feature a different brand and color. The F1 team insisted that both cars should have a uniform appearance.

By Christmas, it became evident that if the dispute was not resolved swiftly, the team would be unable to transport their cars in time for the competition. Consequently, an expedited dispute resolution procedure was initiated. The matter was addressed between Christmas and New Year, and the parties received a final decision on the last day of January [3, p. 146].

The following are the primary traits that all sets of expedited arbitration rules have in common:

- quick selection of the arbitral tribunal, usually with one arbitrator rather than three;
- simplified processes, usually with only one round of submissions and without a document preparation stage;

- fast final award issuing, usually based only on written submissions unless a final hearing is considered necessary.

Whether expedited provisions are applied automatically by reference to arbitration rules that contain them or if the parties must expressly agree to apply these particular provisions, as well as the financial threshold for a dispute to qualify for expedited arbitration, which differs significantly amongst major arbitration institutions.

Article 30 and Annex VI of the 2021 ICC Rules of Arbitration (together referred to as the "Expedited Procedure Provisions"; see also Expedited Arbitration under the ICC Rules) contain specifics about the ICC Expedited Arbitration Rules.

The following circumstances automatically trigger the application of these expedited procedure provisions: Arbitration agreements reached between March 1, 2017, and December 31, 2020, may be worth up to USD 2 million;

Arbitration agreements reached on or after January 1, 2021, may be worth up to USD 3

million; or any sum, provided that both parties accept their application.

However, the following situations exempt you from the Expedited Procedure Provisions: The parties have agreed to opt out of the Expedited Procedure Rules; the arbitration agreement was made prior to the Expedited Procedure Rules' implementation on March 1, 2017; or the ICC Court determines that the Expedited Procedure Provisions are inappropriate for the particular case, either independently or at a party's request [4]. In expedited arbitration by the ICC:

Even if the arbitration agreement says otherwise, a single arbitrator may be chosen (Article 2 of Annex VI).

According to Article 3(3) of Appendix VI, a case management meeting must take place within 15 days of the case being referred to the arbitral tribunal. According to Article 3(5) of Appendix VI, the arbitral tribunal may settle the issue without hearings or the need to question witnesses and experts if both parties consent.

According to Article 4(1) of Annex VI, the ICC court may extend this period if necessary, but the arbitral panel must make its final decision within six months following the case management meeting.

The 2020 LCIA Arbitration Rules are used in all situations; the LCIA does not have specific rules for expedited arbitrations. Any procedural orders that the arbitral tribunal determines are required to guarantee the "efficient and expeditious conduct of the arbitration" (Article 14.5) may be issued. When there is "exceptional urgency," a party may ask for a quicker procedure to form the arbitral panel (Article 9A) or select a new arbitrator (Article 9C) [5]. There is no set criteria for what constitutes "exceptional urgency," and each situation is assessed on an individual basis, as the LCIA Note on Emergency Procedures makes clear. Examples of circumstances that the LCIA has found meet or do not satisfy this threshold are included in Section 6 of these notes.

Article 1(4) and Articles E-1 to E-10 of the 2021 ICDR Arbitration Rules, as well as any other parts of the Rules that do not conflict with it, describe the expedited procedure (collectively referred to as the "Expedited Procedures").

Article 1(4) of the ICDR Expedited Procedures is applicable.

If all parties accept their application, or if no stated claim or counterclaim exceeds \$500,000, excluding interest and arbitration fees.

Using the list approach outlined in Article E-6, a single arbitrator is chosen. In particular, the

parties are given a list of five potential arbitrators to choose from by the ICDR administration. They may each strike two names from the list and order the remaining names according to their preferences if they are unable to agree.

The Sole Arbitrator is chosen by the ICDR Administrator in the event that no agreement is obtained. The Sole Arbitrator is required to issue a procedural order for the arbitration within 14 days of being appointed (Article E-7). Oral hearings should take place within 60 days of the procedural order, if required (Article E-8) [6]. Within 30 days following the conclusion of the hearing or the deadline for final written submissions, the final award must be made (Article E-10).

The 2023 SCC Expedited Arbitration Rules, which the SCC introduced in a separate document, only apply if both parties specifically consent to them, either in their arbitration agreement or after the dispute has arisen (Preamble, p. 3 PDF). It might be difficult since parties could not know the value of the disagreement until it occurs, and their applicability is not based on the dispute amount like other arbitration rules are. A single arbitrator, chosen by the parties or the SCC Board (Article 18), renders the arbitral verdict in SCC expedited proceedings (Article 17) [7].

Although the SCC Board may extend this period, the final award must be made within three months after the SCC Secretariat referring the case to the sole arbitrator (Article 43). SCC accelerated arbitration is less expensive than regular SCC arbitration. The SCC Administrative Fees, for example, are EUR 15,240 (VAT excluded) for expedited arbitration and EUR 29,250 for non-expedited arbitration in a case involving a disputed sum of EUR 2 million. For expedited arbitration, the fees for the sole arbitrator range from EUR 23,900 to EUR 52,100, while for non-expedited cases, they range from EUR 28,000 to EUR 72,000.

Article 1(5) of the UNCITRAL Expedited Rules, which were added as an appendix to the UNCITRAL Arbitration Rules in 2021, states that the Expedited Rules only apply if "the parties agree," regardless of the amount in dispute.

According to these guidelines, a single arbitrator is typical (Article 7 of the Appendix) [8].

Unless the parties agree to prolong this period, the final award must be made within six months of the tribunal's establishment (Article 16(1) of the Annex).

The "Simplified Procedure," an expedited process described in Section IV, Articles 56 to 64 of the 2015 CIETAC Arbitration Rules,

The following circumstances make the CIETAC Simplified Procedure applicable (Article 56.2). Unless the parties have agreed otherwise, if the sum in dispute does not exceed RMB 5 million; one party may request streamlined arbitration if the sum at issue exceeds RMB 5 million, and the other party must give written consent; or if both parties consent to using the streamlined process.

CIETAC shall decide whether to use the simplified method in situations where there are no monetary claims or the amount in dispute is uncertain based on a number of variables, such as the complexity of the case and the interests concerned (Article 56.1) [9].

Unless the parties agree differently, a single arbitrator will be chosen (Article 58). Within three months of the arbitral tribunal's formation, the summary award must be made. According to Article 62.2, the President of the CIETAC Arbitral Tribunal may decide to extend this date if it is thought necessary and appropriate.

Rule 5 of the 2016 SIAC Arbitration Rules contains the guidelines for the expedited procedure. According to Rule 5.1, a party may ask the SIAC Registrar for an expedited procedure if the parties mutually consent to an expedited process; the total amount in dispute does not exceed SGD 6 million; or there are extraordinary circumstances [10].

The matter will be assigned to a single arbitrator under the expedited procedure (Rule 5.2(b)).

The SIAC Registrar may extend this deadline in extraordinary circumstances, but the award must be made within six months of the sole arbitrator's appointment (Rule 5.2(d)).

Article 32 (accelerated Proceedings) of the 2022 DIAC Arbitration Rules outlines the guidelines for accelerated proceedings [11].

The following circumstances make the expedited DIAC regulations applicable, per Article 32.1. If, after deducting interest and legal costs, the total value of the claims and counterclaims is AED 1 million or less;

- If the parties have consented in writing to the accelerated process; or

- In situations of extraordinary urgency as decided by the SACCI Arbitration Court at the request of a party.

If the Arbitral Tribunal grants expedited procedures, the SACC will designate a single arbitrator within five days.

The sole arbitrator must issue the final award within three months from the date the case is referred to the court by the Center, unless this timeframe is extended (Article 32.5).

The expedited arbitral proceedings shall be conducted when the parties have provided for it in the arbitration agreement or subsequently agreed on such proceedings. The parties' agreement on expedited arbitral proceedings shall be admissible no later than filing a response to the Statement of Claim.

Unless otherwise agreed by the parties, the provisions of the present Rules shall be applied to an expedited arbitral proceedings with the following exceptions.

The arbitration fee provided for in Article 16 of the present Rules shall be paid within 15 days.

The Statement of Defense shall be submitted by the Respondent within 10 days upon the date of the Statement of Claim receipt. The exchange of written statements of the parties on the merits of the dispute is limited to filing a Statement of Claim and a Statement of Defense and, if applicable, a counterclaim and objections to a counter-claim, if, with due regard for the case circumstances, the Arbitral Tribunal or, before its constitution, the Secretary General of the ICAC does not consider it appropriate to allow the parties to submit additional written statements.

The Respondent is entitled to file a counter-claim or a set-off statement within 10 days from the date of the Statement of Claim receipt. The arbitral proceeding is carried out on the basis of written materials only without an oral hearing unless, without undue delay, either party requests it or the Arbitral Tribunal shall not consider it expedient to conduct an oral hearing in the light of the case circumstances. In case of an oral hearing, the Secretary General of the ICAC shall notify the parties on the date, time and place of hearing and the composition of the Arbitral Tribunal by the Notices sent to them not less than 15 days prior to the day of such hearing.

In ICAC 2024 the expedited arbitral proceedings shall be conducted by the Arbitral Tribunal composed of a sole arbitrator except otherwise agreed by the parties. In arbitration with a sole arbitrator, if the parties within 10 days from the date of the ICAC notification receipt failed to jointly appoint a sole arbitrator, a sole arbitrator shall be appointed by the President of the Ukrainian Chamber of Commerce and Industry. In arbitration with three arbitrators, each party appoints one arbitrator and two arbitrators so appointed shall appoint a third arbitrator as the Presiding arbitrator in this case; if the party fails to appoint an arbitrator within 10 days from the date of the ICAC notification receipt or if two arbitrators within 10 days from the date of their appointment fail to agree on the appointment of a

third arbitrator, an arbitrator shall be appointed by the President of the Ukrainian Chamber of Commerce and Industry [12].

The Arbitral Tribunal shall render the Arbitral Award within 20 days from the date of the case completion. In view of the complexity of the case and other specific circumstances, including the amendments or supplements by either party of previously stated claims, the Arbitral Tribunal may find the conduct of expedited proceedings inappropriate. In this case, the arbitral proceedings continue in the same composition of the Arbitral Tribunal. The ICAC President may decide not to conduct the expedited arbitral proceedings before the Arbitral Tribunal is constituted.

Limiting the amount of material that can be provided would also be advantageous. For example, it might be necessary for parties to submit a five-page synopsis of their written submissions. In order to enable the arbitrator to promptly elucidate particular issues in the event that a party's argument is not presented in a clear and unambiguous manner, this summary ought to provide page and paragraph references to the complete documents.

Additionally, it would be wise to have distinct rules for accelerated arbitration (as shown in the SCC), allowing parties to select between both processes. This strategy is similar to what the

Stockholm Chamber of Commerce's Arbitration Institute does.

Conclusion. Notably, the majority of significant arbitration organizations (ICC, Swiss Arbitration Center, AAA/ICDR, ICSID, HKIAC, CIETAC, SIAC, and DIAC)—aside from the SCC and UNCITRAL—tether the applicability of expedited processes to the amount in dispute. This financial criterion varies greatly, ranging from USD 3 million in ICC arbitrations to USD 500,000 in AAA/ICDR arbitrations.

Rapid arbitration might not be suitable for more complex conflicts, though, because the amount in dispute does not always reflect the case's complexity. To guarantee that the streamlined process does not jeopardize the parties' due process rights—which include the right to a fair and impartial hearing, the right to be heard, and the right to present arguments and evidence – it is crucial to find the ideal balance on a case-by-case basis.

Furthermore, traditional arbitration is not necessarily more economical than expedited arbitration. Lawyers usually have to put in more hours to fulfill the accelerated process's shorter deadlines, which raises their billable hours. Therefore, the parties' expenses are not always reduced by the expedited arbitration's shorter period. The biggest outlay in international arbitration is frequently legal expenses.

REFERENCES

1. Morton, P. (2010). Can a World Exist Where Expedited Arbitration Becomes the Default Procedure? *Arbitration International*, 26(1), P. 104-113
2. CPR Institute, International Dispute Negotiation (IDN) Podcast 66, ' "As Long as a Piece of String": Timing Expectations in International Arbitration', 2009
3. Devyatkina M.S. State courts and international commercial arbitration: procedural forms of control and assistance (in the context of interim measures): Ph: 293 International Law, Kyiv, 2020, 243 p.
4. 2021 ICC Rules of Arbitration, URL: <https://iccwbo.org/dispute-resolution/dispute-resolution-services/arbitration/rules-procedure/2021-arbitration-rules/>
5. 2020 LCIA Arbitration Rules, URL: https://www.lcia.org/Dispute_Resolution_Services/lcia-arbitration-rules-2020.aspx
6. 2021 ICDR Arbitration Rules URL: https://www.adr.org/sites/default/files/ICDR_Rules_0.pdf
7. 2023 SCC Expedited Arbitration Rules, URL: https://sccarbitrationinstitute.se/sites/default/files/2023-12/scc_expedited_arbitration_rules_english_2023.pdf
8. UNCITRAL Expedited Arbitration Rules (2021), URL: <https://uncitral.un.org/en/content/expedited-arbitration-rules>
9. CIETAC Arbitration Rules, URL: <https://www.acerislaw.com/wp-content/uploads/2024/01/2024-CIETAC-Arbitration-Rules.pdf>
10. 2016 SIAC Rules, URL: <https://siac.org.sg/siac-rules-2016>
11. 2022 DIAC Arbitration Rules, URL: <https://www.diac.com/en/adr-services/arbitration/rules/diac-arbitration-rules-2022/>
12. 2024 ICAC Rules, URL: https://icac.org.ua/wp-content/uploads/Reglament_EN_2024.pdf

The article was received by the editors 07.10.2024

The article is recommended for printing 08.11.2024

К. М. ВОРОНОВ

кандидат юридичних наук.,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін,

E-mail: k.voronov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5315-9574>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ОСОБЛИВОСТІ ПРИСКОРЕНИХ АРБІТРАЖНИХ ПРОЦЕДУР В РІЗНИХ ЮРИСДИКЦІЯХ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* У статті розглядаються особливості прискореного арбітражного процесу в різних юрисдикціях з акцентом на те, як країни змінюють своє арбітражне законодавство, щоб задовольнити зростаючу потребу у швидкому та доступному вирішенні спорів у сучасній світовій економіці, яка з кожним днем стає все більш глобалізованою. Завдяки можливості більш швидкого врегулювання спорів при дотриманні фундаментальних цінностей справедливості та рівності, прискорений арбітраж став конкурентним варіантом відносно звичайного арбітражу. Метою статті є виявлення особливостей прискорених арбітражних процедур у різних юрисдикціях та аналіз специфіки впливу прискореного арбітражного розгляду на арбітражний процес.

Виклад основних результатів дослідження. У статті досліджуються інституційні практики, процесуальні відмінності та правові норми, що характеризують прискорений арбітраж у таких юрисдикціях, як США, Великобританія, Франція, Швеція та деяких інших країнах, що розвиваються. У статті на основі порівняльного дослідження проілюстровано переваги та недоліки прискореного арбітражу, включаючи можливість скорочення строків і витрат, а також проблеми з автономією сторін і дотриманням належної правової процедури. У статті також розглядається, як технології можуть підвищити ефективність прискорених арбітражних процедур - від віртуальних слухань до електронних подань - і як ці досягнення можуть зменшити деякі з більш традиційних труднощів у вирішенні спорів. Також наголошено на ризиках прискореного арбітражу, включаючи обмеження на докази і тиск на арбітрів з метою швидкого винесення рішень, що іноді може поставити під загрозу арбітражний процес.

Висновки. Результатом статті має стає аналіз найкращих практик прискореного арбітражу та необхідні вдосконалення, які можуть підвищити його ефективність. Зрештою, ця розмова слугує ресурсом для практиків, законодавців та науковців, зацікавлених у мінливому арбітражному ландшафті, пропонуючи рамки для розуміння регіональних правових культур та процесуальних стандартів. У цій статті підкреслюється важливість прискореного арбітражу як життєво важливого інструменту для сприяння міжнародним інвестиціям і торгівлі на світовому ринку, який швидко розвивається.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *арбітраж, прискорений арбітраж, арбітражні витрати, арбітражний регламент.*

Стаття надійшла до редакції 07.10.2024

Стаття рекомендована до друку 08.11.2024

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-11>

УДК 347.412.1

М. В. ГУРА

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
E-mail: m.gura@karazin.ua ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7695-7672>
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДОГОВОРУ ПРО НЕКОНКУРЕНЦІЮ (NCA) ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

АНОТАЦІЯ. Вступ. В статті досліджуються правове регулювання договору про неконкуренцію (NCA) за законодавством України та Великої Британії.

Короткий зміст основних результатів дослідження: Наголошено, що даний договір вже став розповсюдженим в українській господарській діяльності, але досі не зазнав офіційного визначення, а судова практика та наукова доктрина по різному сприймають його правову природу, в окремих випадках визнаючи його неконституційним та таким, що обмежує право на працю. Автор виділяє п'ять основних проблеми використання договорів NCA в Україні: 1) відсутність чіткої законодавчої бази; 2) неусталена судова практика; 3) ризик визнання договору недійсним; 4) складність підтвердження збитків; 5) конфлікт з правом на працю, свободу підприємницької діяльності та іншими правами (обмеження свободи вибору). Обґрунтовано, що на противагу цьому, у Великій Британії, правове регулювання NCA більш розвинуте і деталізоване, існує низка відповідних законів та судових прецедентів. Проведено правового розуміння договору NCA у Великій Британії та визначено напрямки за якими досвід Великої Британії може бути корисним для України в сфері вдосконалення законодавства та практики.

Висновки. Досвід Великої Британії може запропонувати Україні цінну інформацію щодо вдосконалення законодавства та судової практики в частині більш чіткого регулювання NCA, ретельно збалансованих інтересів роботодавців у захисті конфіденційної інформації та інтересів працівників, запровадження системи присудження збитків за порушення NCA тощо.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: договір про неконкуренцію, NCA, зобов'язання з негативним змістом, договір, правова природа.

Як цитувати: Гура М. В. Правове регулювання договору про неконкуренцію (NCA) за законодавством України та Великої Британії. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право». 2024. Вип. 38. С. 108-115. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-11>

In cites: M. V. Hura (2024) Legal regulation of non-compete agreements (NCA) under the laws of Ukraine and the United Kingdom. The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law", (38), P. 108-115 <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-11> (in Ukrainian)

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Договір про неконкуренцію є важливою частиною бізнес практики, але його регулювання в Україні та Великій Британії має значні відмінності.

На відміну від Великої Британії, в Україні відсутнє чітке нормативне визначення цього договору, а судова практика є неоднозначною.

Дослідження правового регулювання договору про неконкуренцію (NCA) за законодавством України та Великої Британії дозволить визначити напрямки вдосконалення українського законодавства та його актуалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких розглядаються різні аспекти даної проблеми і на які спирається автор.

Окремі питання проблематики договору про неконкуренцію та його правової природи зазнали дослідження в працях Е. Гудвіна, А. Гужви, Р. Майданика, М. Маркса, В. Піддубної, М. Пижової, Д. Райана, О. Рубана, О. Явора, та інших. Формулювання мети статті (постановка завдання).

Порівняти правове регулювання договору про неконкуренцію (NCA) за законодавством України та Великої Британії та визначити напрямки вдосконалення українського законодавства та його актуалізації.

Матеріали та методи. Застосовуються загальнонаукові та спеціально наукові методи пізнання: логічний (дедукція та індукція, аналіз та синтез, абстрагування та порівняння); герменевтичний (щодо розуміння наукових текстів); формально-догматичний.

Результати дослідження. Господарська діяльність супроводжується укладанням значної кількості договорів, більшість з яких вже є традиційними для української практики та детально регламентовані в законодавстві, в першу чергу, Цивільному кодексі України. Проте, перманентний розвиток бізнес середовища призводить до використання нових договорів, які досі не достатньо визначені в національному законодавстві, хоча і активно застосовуються в іноземних країнах. Одним з таких прикладів, є договір про неконкуренцію (далі – NCA).

Хоча даний договір вже став розповсюдженим в українській господарській діяльності, він досі не зазнав офіційного визначення, а судова практика та наукова доктрина по різному сприймають його правову природу, в окремих випадках визнаючи його неконституційним та таким, що обмежує право на працю. Також слід погодитись, що усі договори ґрунтуються на волевиявленні, яке повинно характеризуватися принципами добросовісності, справедливості та добровільності, а саме укладання договорів вимагає вільного волевиявлення, яке ґрунтується на автономії волі сторін [1, с. 293]. З цього можна зробити два припущення: 1) укладання договору NCA обмежує свободу волі працівника на укладання інших договорів в майбутньому та вибір роду занять, але в той же час, такі обмеження виникають добровільно, за згодою сторін; 2) договір NCA може бути укладений не як прояв реальної свободи волі, а як «вибір без вибору», коли працівник вимушений погодитись на обмеження, щоб отримати роботу. На противагу цьому, у Великій Британії, правове регулювання NCA більш розвинуте і деталізоване, існує низка відповідних законів та судових прецедентів.

В даному дослідженні ми хочемо провести аналіз договору NCA за законодавством України та Великої Британії з метою визначення напрямків вдосконалення українського законодавства. Договір NCA фактично не є врегульованим українським законодавством, а його законність часто викликає наукові дискусії через можливе порушення права на свободу підприємницької діяльності, вибір роду занять тощо. Сьогодні усталено розглядаються три підходи до розуміння правової природи дого-

вору NCA: 1) договір про неконкуренцію є різновидом трудового договору; 2) договір про неконкуренцію є різновидом зобов'язання з негативним змістом; 3) правова природа договору про неконкуренцію в трудовому праві є подвійною (синтетичною): трудо-правова та цивільно-правова одночасно [2, с. 288]. На наш погляд даний договір не можна відносити до трудового, адже трудовим законодавством не передбачено можливість його укладання, а відображення умови про не конкуренцію в трудовому договорі призведе до його не дійсності (умови трудових договорів, які погіршують становище працівників порівняно з законодавством України про працю, є недійсними) [3, ст. 9]. Більше того, навіть якщо договір NCA укласти в межах трудового договору, це не матиме сенсу, адже зобов'язання за трудовим договором зупиняються після його розірвання (закінчення). NCA також передбачає заборону на конкурентні дії після завершення трудових обов'язків, через що віднесення його до трудових договорів створює парадокс, коли зобов'язання виникають після завершення трудових відносин, але можуть існувати лише під час наявності трудових правовідносин. Також не можна погодитись з позицією про цивільно-трудоий характер даного договору. З одного боку, цей договір укладається з працівником та стосується трудових правовідносин, але з іншого боку, працівник є просто спеціальним суб'єктом правовідносин. Схожа ситуація виникає коли працівник передає майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору (контракту) шляхом укладання окремого договору [4, ч. 2 ст. 429]. В даному випадку укладається цивільно-правовий договір між працівником та роботодавцем. Як і у ситуації з NCA, цей договір також пов'язаний з трудовими правовідносинами та передбачає наявність спеціального суб'єкта, але це не означає, що договір отримує гібридний (цивільно-трудоий) характер.

Цивільне право, ґрунтуючись на принципах диспозитивності та свободи договору, з можливістю розробляти нові непоіменовані та змішані договори дозволяє врегулювати різні правовідносини, якщо галузеве законодавство не вирішує потребу сторін. У випадку з NCA, ми підтримуємо позицію В.Ф. Піддубної, О.А. Явора та О.О. Рубана, які зазначають, що договір про неконкуренцію за правовою природою є зобов'язанням з негативним змістом яке виражається в утриманні від певних дій, які можуть бути визначені на рівні закону або в договорі [2, с. 291].

Зазвичай НСА розглядають як договірне зобов'язання, за яким одна сторона (зазвичай співробітник) погоджується не вступати в конкуренцію з іншою стороною (зазвичай роботодавцем) протягом певного часу і в певній географічній зоні після закінчення трудових відносин [5, с. 440]. Проте умова про не конкуренцію застосовується не лише для врегулювання відносин між роботодавцем та працівником, а тому запропоноване визначення не є повним. Так А.М. Гужва наводить декілька прикладів: 1) постачальник накладає на своїх покупців заборону торгівлі конкуруючими товарами; 2) покупець зобов'язується не реалізовувати кінцевим споживачам товар за ціною, меншою, ніж реалізує сам постачальник або інші дистриб'ютори; 3) орендодавець зобов'язується не надавати приміщення торговельного центру у користування суб'єктам господарської діяльності, які здійснюють аналогічну або конкурентну діяльність по відношенню до діяльності, яку здійснює орендар; 4) поширеними є застереження про неконкурування у договорах підряду та надання послуг [6, с. 83]. Існують і інші приклади, але як можна побачити, НСА застосовується не лише для врегулювання трудових правовідносин, а у і сфері цивільних та господарських. Укладаючи договір про неконкурування для захисту інтересів роботодавця, логіка полягає у тому, що роботодавець вкладає кошти у навчання та підвищення кваліфікації працівника, професійні якості якого покращуються через досвід, який той отримує в результаті виконання трудових обов'язків. В даному випадку більш актуальним буде укладання договору про непереманювання (non-solicitation agreement). Проте постає дискусійне питання, що гірше, навчити працівника, після чого він покине роботодавця, чи не навчити його і він залишиться працювати далі? На наш погляд, стимулювання працівника до неконкурування має відбуватися в межах економічних та соціальних заохочень, а не шляхом встановлення правових обмежень.

Правове регулювання заборони конкуренції в Україні ґрунтується на нормах Цивільного кодексу, а саме, ст. 509 (зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана ... утриматися від вчинення певної дії (негативне зобов'язання)...) та ч. 2 ст. 611 (правові наслідки порушення негативного зобов'язання). Окрім цього, лише у ч.1 ст. 7 Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні», визначено поняття конкурентної дії, але дана норма є відсылною, що вимагає додаткового аналізу для розуміння окресленої дефініції. В узагаль-

неному вигляді, до конкурентних дій відносять наступні: 1) укладення трудових договорів (контрактів), гіг-контрактів або інших цивільно-правових чи господарсько-правових договорів з іншими особами, які здійснюють діяльність, аналогічну діяльності такого резидента Дія Сіті (конкуруюча діяльність); 2) здійснення конкуруючої діяльності як фізичної особи - підприємця; 3) володіння прямо чи опосередковано часткою в іншій юридичній особі, яка здійснює конкуруючу діяльність; 4) обіймання посади члена органу управління іншої юридичної особи, яка здійснює конкуруючу діяльність; 5) вчинення інших конкурентних дій, передбачених договором [7, ч. 3 ст. 27]. Також в даному нормативному акті визначено істотні умови договору про утримання від вчинення конкурентних дій та його загальне, тавтологічне визначення (фактично, договір про утримання від вчинення конкурентних дій це договір яким створюються зобов'язання з утримання від вчинення конкурентних дій). І хоча Закон України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» визнається прогресивним та відображає першу спробу галузевого регулювання неконкурування, його дія розповсюджується лише на резидентів Дія Сіті. Це означає, що єдине нормативне визначення договору про неконкурування розповсюджується навіть не всю діяльність у сфері ІТ та цифрової економіки, а лише на окремих суб'єктів господарювання, юридичних осіб, які набули статусу резидента Дія Сіті та згідно з інформацією, що міститься у реєстрі Дія Сіті, перебуває у зазначеному статусі. Такий підхід є недостатнім для врегулювання використання договорів НСА в Україні не лише в межах господарських та цивільних правовідносин, а і стосовно трудових, адже умова про неконкурування актуальна для всіх сфер господарювання, а не лише для ІТ індустрії. Більше того, нормою Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» фактично унеможливується укладання договору НСА фізичною особою-підприємцем, що породжує окремі правові прогалини та колізії.

Окрім зазначених вище нормативних актів, можна припустити, що питання неконкурування мають регулюватися і чинним Законом України «Про захист від недобросовісної конкуренції». Проте, в даному законі йдеться лише про три види недобросовісної конкуренції: 1) неправомірне використання ділової репутації суб'єкта господарювання; 2) створення перешкод суб'єктам господарювання у процесі конкуренції та досягнення неправомірних переваг у конкуренції; 3) неправомірне збирання,

розголошення та використання комерційної таємниці [8]. Аналіз цього закону дозволяє твердити, що його дія більше стосується комерційної таємниці, а не заборони конкуренції в цілому. Більше того, повна заборона конкуренції сама по собі буде протирічити не лише конституційним та цивільним правам людини, а і антимонопольному законодавству. Умова про неконкуренцію навіть не підпадає під дію норм Глави 3 (створення перешкод суб'єктам господарювання у процесі конкуренції та досягнення неправомірних переваг у конкуренції), адже зміст НСА не стосується дискредитації суб'єкта господарювання, схилення до бойкоту, підкупу працівника тощо.

Існуюча судова практика також є неозначеною. В якості прикладу можна навести Рішення Ізяславського районного суду Хмельницької області по справі № 675/1297/23 від 21 лютого 2024 р. ОСОБА_1 подала позов до ОСОБА_2, свого колишнього співробітника, з яким був укладений договір про нерозголошення конфіденційної інформації та не конкуренцію, згідно якого відповідач зобов'язався протягом часу перебування у трудових відносинах з позивачем, а також протягом одного року з моменту звільнення не використовувати отриманні знання, навички та інформацію при роботі з позивачем у будь який спосіб при роботі в конкуруючій відносно позивача бізнес діяльності в сфері транспортної логістики. Позивач наголошував, що відповідач, в порушення вимог даного договору, разом зі своєю дружиною ОСОБА_3 зареєстрували її фізичною особою-підприємцем для здійснення бізнес діяльності в сфері транспортної логістики, та, в подальшому, у своїй діяльності використовували договори та заявки за формами, які використовуються у своїй діяльності позивачем, з тими ж самими умовами та з тим самим змістом.

Дослідивши матеріали справи суд не задовільнив вимоги позивача та навів низку важливих аргументів: 1) ОСОБА_3 не є стороною договору, укладеного між ОСОБА_1 та ОСОБА_2 та будь яких зобов'язань, які б розповсюджувалися на інших осіб умови договору не містять; 2) існує ряд видів діяльності ФОП ОСОБА_3, які є ідентичними видами діяльності ФОП ОСОБА_1, але проведення державної реєстрації ФОП ОСОБА_3 відбулося задовго до моменту влаштування її чоловіка ОСОБА_2 до позивача; 3) позовна заява не містить жодного документально підтвердженого та ґрунтується лише на припущеннях позивача про порушення умов договору відповідачем [9].

Навіть якщо відповідач дійсно займався конкуруючою діяльністю через свою дружину, але це не протирічить договору. Більше того, договором НСА не можна обмежити права третьої особи, яка не є стороною договору і не перебуває у відповідних правових відносинах. Також важливе значення має норма сформульована у договорі як «...не використовувати отриманні знання, навички та інформацію при роботі з позивачем у будь який спосіб при роботі в конкуруючій відносно позивача бізнес діяльності...». Таке формулювання вважається нами занадто абстрактним, адже не зрозуміло як можна визначити обсяг отриманих знань та їх застосування колишнім працівником.

З урахуванням зазначеного, ми можемо виокремити наступні проблеми використання договорів НСА в Україні:

1) Відсутність чіткої законодавчої бази:

1.1. Недостатнє нормативне врегулювання: українське законодавство не містить комплексної нормативної бази для регулювання угод НСА, що призводить до нечіткого тлумачення їхніх положень та непослідовної судової практики;

1.2. Конфлікти з іншими нормативними актами (колізії): існуючі правові норми можуть суперечити аспектам угод НСА або ігнорувати їх, ускладнюючи їх виконання;

2) Неусталена судова практика:

2.1. Непередбачуваність: судові рішення щодо угод НСА часто непослідовні та суперечливі, що заважає спрогнозувати результати судових розглядів;

2.2. Різне тлумачення: різні суди можуть по-різному тлумачити конкретні положення угод НСА, що призводить до відсутності узгодженого розуміння;

3) Ризик визнання договору недійсним:

3.1. Обмеження конкуренції: суди можуть визнати договір НСА недійсним, якщо в ньому надмірно обмежується конкуренція або порушуються права працівників;

3.2. Необґрунтованість обмежень: якщо обмеження в НСА не виправдані для захисту інтересів роботодавця, договір може бути недійсним;

4) Складність підтвердження збитків: довести збитки, спричинені порушенням НСА, може бути важко, особливо якщо вони непрямі або віддалені в часі;

5) Конфлікт з правом на працю, свободу підприємницької діяльності та іншими правами (обмеження свободи вибору): НСА може обмежувати право працівників на вільний вибір роду занять.

Законодавство та судова практика Великої Британії містить більш детальну правову позицію щодо використання договорів про неконкуренцію. Хоча чітке нормативне визначення цього договору все ще відсутнє, в окремих нормативних актах містяться положення важливі для застосування НСА. Зокрема, в Законі про контракти (права третіх сторін) (Contracts (Rights of Third Parties) передбачено спосіб забезпечити виконання конкретних договірних умов, а третя особа може підтримувати угоду про неконкуренцію, якщо це чітко вказано в договорі та якщо між сторонами є взаємний намір надати їй права, тобто, цей закон може бути застосований для забезпечення виконання угоди про неконкуренцію, якщо третя сторона зможе продемонструвати, що вона мала бути бенефіціаром угоди [10].

Угоди про неконкуренцію у Великобританії, хоча і регулюються принципом загального права про заборону обмеження торгівлі, загалом розглядаються як цінний інструмент для захисту бізнес-інтересів роботодавців, за умови, що вони не обмежують надмірно працівника у пошуку нового місця роботи [11]. Проте застосування положень про неконкуренцію у Великій Британії дозволяється лише при дотриманні суворих умов, адже це положення є *prima facie* недійсною, якщо роботодавець не доведе, що вони є розумними [12].

Умова розумності (необхідності) складається з сукупності декількох вимог: обґрунтованість, законність інтересів, справедливість.

Обґрунтованість: щоб мати юридичну силу, застереження про заборону конкуренції має бути обґрунтованим з точки зору його обсягу, тривалості та географічного регіону [13]. Тобто умова про неконкуренцію не може бути абсолютною, адже в такому випадку, вона буде обмежувати право на роботу та підприємницьку діяльність.

В НСА має бути прямо зазначено строк дії обмежень, територія та конкретні види діяльності, які забороняються. В той же час, така умова не може бути формальною, зокрема, не можна заборонити конкуренцію в усіх країнах протягом ста років.

У 2023 році уряд Великої Британії оголосив про плани обмежити умови положень про заборону конкуренції до трьох місяців після останнього дня працевлаштування [14].

Законність інтересів: роботодавець повинен продемонструвати, що положення про заборону конкуренції є необхідним для захисту законних ділових інтересів, таких як конфіденційна інформація чи відносини з клієнтами [15]. Роботодавець має надати докази того, що

умова про неконкуренцію є необхідною, а її відсутність несе високий ризик для нього.

З цього питання показовою є справа Верховного суду Великобританії *Tillman v Egon Zehnder Ltd* [2019] UKSC 32 про керівника вищої ланки, якому не дозволили прийняти пропозицію роботи на конкурента, а Верховний суд підтримав пункт про заборону конкуренції в трудовому договорі, але лише після видалення певних частин пункту, які вважалися необґрунтованими [16]. Дане Рішення Верховного суду роз'яснило тест для визначення того, чи підлягають виконання положення про заборону конкуренції у Великобританії, - ключовий принцип полягає в тому, що положення про заборону конкуренції не повинні бути ширшими, ніж це розумно необхідно для захисту законних ділових інтересів [17]. Даним рішенням закладено основу для подальших судових розглядів, під час яких необхідно враховувати характер господарської діяльності, роль та обов'язки працівника, а також конкретні умови та положення про неконкуренцію.

Справедливість: угода не повинна покладати надмірний тягар на працівника, беручи до уваги такі фактори, як його роль, навички та наявність альтернативних можливостей працевлаштування. Останні дослідження показують, що саме умова справедливості часто є підставою для оспорення договорів НСА, зокрема, через гендерну нерівність. У своєму дослідженні М. Маркс робить обґрунтовані висновки: 1) угоди про неконкуренцію створюють додатковий ризик для працівника, що часто має більший вплив на жінок та може стримувати жіноче підприємництво; 2) жінки, які підпадають під дію жорсткішої політики заборони конкуренції, мають меншу ймовірність залишити своїх роботодавців і розпочати конкурентний бізнес; 3) відмова від конкуренції підвищує ризик підприємницької діяльності, ускладнюючи найм талантів із необхідним досвідом та відштовхуючи жінок від потенційних роботодавців [18].

Висновки. Досвід Великої Британії може запропонувати Україні цінну інформацію щодо вдосконалення законодавства та практики:

1. Більш чітка законодавча база: у Великій Британії діє законодавство про НСА, Україна може виграти від подібного спеціального законодавства;

2. Баланс інтересів: законодавство Великобританії ретельно збалансовує інтереси роботодавців у захисті конфіденційної інформації та інтереси працівників у пошуку нової роботи. Україна могла б прийняти подібний

підхід, забезпечивши обґрунтованість НСА та не накладаючи надмірних обмежень на працівників;

3. Судова послідовність: Великобританія має усталену сукупність прецедентного права щодо НСА, що забезпечує послідовне тлумачення та застосування правових принципів. Україна може навчитися з цього, щоб розробити більш передбачуваний і послідовний судовий підхід. Т

4. Також судова влада Великобританії випустила інструкції щодо тлумачення та виконання НСА і Україна могла б розглянути можливість розробки подібних інструкцій, щоб допомогти судам приймати обґрунтовані рішення;

5. Обґрунтованість: суди Великобританії ретельно перевіряють угоди НСА, щоб переконатися, що вони є розумними та необхідними для захисту законних інтересів бізнесу. Україна могла б прийняти подібний підхід, зосередившись на тому, чи є договір пропор-

ційним і захищає конкретні, ідентифіковані бізнес-інтереси;

6. Збитки: законодавство Великобританії дозволяє присуджувати збитки за порушення НСА. Україна могла б застосувати подібні засоби правового захисту, забезпечивши ефективне правозастосування та стримуючи порушення;

7. Судові заборони: суди Великобританії можуть видавати судові заборони, щоб запобігти порушення працівниками НСА. Україна могла б розглянути можливість прийняття аналогічного судового заходу;

8. Розумні обмеження: законодавство Великобританії підкреслює, що НСА мають бути розумними за обсягом і тривалістю. Україна могла б прийняти подібні гарантії, щоб запобігти надмірним обмеженням працівників;

9. Громадські інтереси: суди Великобританії можуть відмовити у виконанні НСА, які суперечать суспільним інтересам. Україна могла б застосовувати подібну позицію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Savchenko V., Maydanyk R. Contracts Implied-In-Fact Like a Form of Will Expression. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2024. Vol. 7, no. 2. P. 283–300. URL: <https://doi.org/10.33327/ajee18-7.2-a000212>
2. Poddubna V. F., Yavor O. A., Ruban O. O. Non-competition agreement (NSA): certain legal aspects. *Вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Vol. 1, no. 78. P. 286–291. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.1.46>.
3. Кодекс законів про працю України : Кодекс України від 10.12.1971 № 322-VIII : станом на 27 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
4. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV : станом на 3 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
5. Пижова М. О. Проблема забезпечення балансу прав роботодавців та працівників у контексті встановлення умови NON-COMPETE. *Права людини в глобалізованому світі: сучасний стан, шляхи реалізації та механізми захисту: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 19 квітня 2024 р.* Харків: ДБТУ, 2024. С. 439-443.
6. Гужва А.М. Договори про неконкуренцію: цивільно-правовий аспект. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Право*. 2022. №34. С. 81–91. URL: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2022-34-09>
7. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні : Закон України від 15.07.2021 № 1667-IX : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text>
8. Про захист від недобросовісної конкуренції : Закон України від 07.06.1996 № 236/96-ВР : станом на 16 жовт. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236/96-вр#Text>
9. Рішення Ізяславського районного суду Хмельницької області по справі № 675/1297/23 від 21 лютого 2024 р.
10. Contracts (Rights of Third Parties) Act 1999. Legislation.gov.uk. <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1999/31>
11. Department for Business, Energy & Industrial Strategy. Non-compete clauses: call for evidence. GOV.UK. URL: <https://www.gov.uk/government/calls-for-evidence/non-compete-clauses-call-for-evidence>.
12. The UK perspective on the FTC ban on US non-competes. International Bar Association. URL: <https://www.ibanet.org/UK-perspective-on-the-FTC-ban-on-US-non-competes#:~:text=Non-compete%20clauses%20are%20used,many%20jurisdictions%20in%20the%20world>.
13. Non-compete clause UK. Magrath. URL: <https://www.magrath.co.uk/employment-law-personal/senior-executives/soliciting-clients-and-competition/#:~:text=4.,to%20the%20employer's%20business%20area>.
14. Non-Compete clauses in the UK and U.S.: recent trends. Covington & Burling LLP. URL: [https://www.cov.com/en/news-and-insights/insights/2024/09/non-compete-clauses-in-the-uk-and-us-recent-trends#:~:text=On%2012%20May%202023,%20the,of%20three%20\(3\)%20months%20for](https://www.cov.com/en/news-and-insights/insights/2024/09/non-compete-clauses-in-the-uk-and-us-recent-trends#:~:text=On%2012%20May%202023,%20the,of%20three%20(3)%20months%20for).
15. Goodwyn E. Restrictive covenants in employment contracts. Pinsent Masons. URL: <https://www.pinsentmasons.com/out-law/guides/restrictive-covenants-in-employment-contracts#:~:text=A%20non-compete%20clause%20may,information%20or%20a%20stable%20workforce>.

16.Ryan D. Restating restraint of trade: the implications of the Supreme Court's judgment in *Tillman v Egon Zehnder Ltd.* *Industrial Law Journal*. 2020. Vol. 49, no. 4. P. 595–608. URL: <https://doi.org/10.1093/indlaw/dwaa022> (date of access: 2.09.2024).

17.U.K. Supreme Court clarifies test for trimming non-compete clauses. Paul Hastings LLP. URL: <https://www.paulhastings.com/en-GB/insights/client-alerts/uk-supreme-court-clarifies-test-for-trimming-non-compete-clauses#:~:text=In%20its%20recent%20decision%20in,employer-friendly%20answer%20to%20a.>

18.Marx M. Employee non-compete agreements, gender, and entrepreneurship. *Organisation science*. 2021. URL: <https://doi.org/10.1287/orsc.2021.1506>

Стаття надійшла до редакції 01.10.2024

Стаття рекомендована до друку 12.11.2024

M. V. HURA

PhD in Law,

Senior Lecturer of the Department of Civil Law Disciplines,

E-mail: m.gura@karazin.ua,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7695-7672>

V.N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

LEGAL REGULATION OF NON-COMPETE AGREEMENTS (NCA) UNDER THE LAWS OF UKRAINE AND THE UNITED KINGDOM

ANNOTATION. *Introduction* The paper examines how Ukrainian and United Kingdom legislation regulates non-compete agreements (NCAs).

Summary of the main results of the study. The author emphasizes that this agreement has become widespread in Ukrainian business but lacks an official definition. Judicial practice and doctrine work interpret its legal nature differently, sometimes deeming it unconstitutional and restricting the right to work. The author identifies five main problems with NCA use in Ukraine: 1) a lack of a clear legislative basis; 2) unsettled judicial practice; 3) the risk of invalidation; 4) difficulty in proving damages; and 5) conflict with the right to work, freedom of entrepreneurial activity, and other rights (restricting freedom of choice). The author substantiates that, conversely, the United Kingdom features more developed and detailed NCA regulations, supported by several relevant laws and judicial precedents. The paper conducts a legal analysis of NCAs and identifies areas where the United Kingdom's experience could help Ukraine improve its legislation and practice.

Conclusion. The UK's experience can offer Ukraine valuable insights into improving legislation and court practice in terms of clearer regulation of the NCA, carefully balancing employers' interests in protecting confidential information and employees' interests, introducing a system of awarding damages for violations of the NCA, etc.

KEY WORDS: *non-compete agreement, NCA, negative obligations, contract, legal nature.*

REFERENCES

- 1.Savchenko V., Maydanyk R. (2024). Contracts Implied-In-Fact Like a Form of Will Expression. *Access to Justice in Eastern Europe*. Vol. 7, no. 2. P. 283–300. URL: <https://doi.org/10.33327/ajee18-7.2-a000212> (in Ukrainian)
- 2.Poddubna V. F., Yavor O. A., Ruban O. O. (2023). Non-competition agreement (NCA): certain legal aspects. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*. Vol. 1, no. 78. P. 286–291. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.1.46>. (in Ukrainian)
- 3.Code of Labor Laws of Ukraine: Code of Ukraine dated 10.12.1971 No. 322-VIII: as of September 27. 2024 p. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>. (in Ukrainian)
- 4.Civil Code of Ukraine: Code of Ukraine of January 16, 2003, No. 435-IV: as of September 3. 2024 p. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>. (in Ukrainian)
- 5.Pyghova O.M. (2024). The problem of ensuring the balance of rights of employers and employees in the context of establishing the condition of NON-COMPETE. *Human rights in a globalized world: current state, ways of implementation and mechanisms of protection: materials of the All-Ukrainian scientific and practical conference, April 19, 2024*. Kharkiv: DBTU. P. 439-443. (in Ukrainian)
- 6.Guzhva A.M. (2022). Non-compete agreements: civil law aspect. *Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series: Law*. №34. C. 81–91. URL: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2022-34-09> (in Ukrainian)
- 7.On stimulating the development of the digital economy in Ukraine: Law of Ukraine of 15.07.2021 No. 1667-IX: as of November 15. 2024 p.URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text> (in Ukrainian)
- 8.On protection against unfair competition : Law of Ukraine of 07.06.1996 No. 236/96-BP: as of October 16, 2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236/96-bp#Text> (in Ukrainian)
- 9.Decision of the Izyaslav District Court of Khmelnytskyi Region in case No. 675/1297/23 of February 21, 2024. (in Ukrainian)

- 10.Contracts (Rights of Third Parties) Act 1999. Legislation.gov.uk. <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1999/31>
- 11.Department for Business, Energy & Industrial Strategy. Non-compete clauses: call for evidence. GOV.UK. URL: <https://www.gov.uk/government/calls-for-evidence/non-compete-clauses-call-for-evidence>.
- 12.The UK perspective on the FTC ban on US non-competes. International Bar Association. URL: <https://www.ibanet.org/UK-perspective-on-the-FTC-ban-on-US-non-competes#:~:text=Non-compete%20clauses%20are%20used,many%20jurisdictions%20in%20the%20world>.
- 13.Non-compete clause UK. Magrath. URL: <https://www.magrath.co.uk/employment-law-personal/senior-executives/soliciting-clients-and-competition/#:~:text=4,to%20the%20employer's%20business%20area>.
- 14.Non-Compete clauses in the UK and U.S.: recent trends. Covington & Burling LLP. URL: [https://www.cov.com/en/news-and-insights/insights/2024/09/non-compete-clauses-in-the-uk-and-us-recent-trends#:~:text=On%2012%20May%202023,%20the,of%20three%20\(3\)%20months%20for](https://www.cov.com/en/news-and-insights/insights/2024/09/non-compete-clauses-in-the-uk-and-us-recent-trends#:~:text=On%2012%20May%202023,%20the,of%20three%20(3)%20months%20for).
- 15.Goodwyn E. Restrictive covenants in employment contracts. Pinsent Masons. URL: <https://www.pinsentmasons.com/out-law/guides/restrictive-covenants-in-employment-contracts#:~:text=A%20non-compete%20clause%20may,information%20or%20a%20stable%20workforce>.
- 16.Ryan D. (2020). Restating restraint of trade: the implications of the Supreme Court's judgment in Tillman v Egon Zehnder Ltd. *Industrial Law Journal*. Vol. 49, no. 4. P. 595–608. URL: <https://doi.org/10.1093/indlaw/dwaa022> (date of access: 21.12.2024).
- 17.U.K. Supreme Court clarifies test for trimming non-compete clauses. Paul Hastings LLP. URL: <https://www.paulhastings.com/en-GB/insights/client-alerts/uk-supreme-court-clarifies-test-for-trimming-non-compete-clauses#:~:text=In%20its%20recent%20decision%20in,employer-friendly%20answer%20to%20a>.
- 18.Marx M. (2021). Employee non-compete agreements, gender, and entrepreneurship. *Organisation science*. URL: <https://doi.org/10.1287/orsc.2021.1506>

The article was received by the editors 01.10.2024

The article is recommended for printing 12.11.2024

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-12>

УДК 347.2

Є.О.МІЧУРІН

доктор юридичних наук,

професор кафедри цивільно-правових дисциплін

E-mail: michurin@karazin.ua ORCID:<https://orcid.org/0000-0003-4283-4604>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ЩОДО ДИСКУСІЇ ПРО ПРАВО ВЛАСНОСТІ НА ЦИФРОВУ РІЧ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Через глобальний процес цифровізації суспільства виникають різноманітні правові відносини, пов'язані з цифровими технологіями. Потребують подальшого правового регулювання абсолютні цивільні права на цифрові речі, правова природа яких потребує подальшого з'ясування. Відтак, дослідження абсолютних прав на цифрові речі є актуальним. Цивільні відносини щодо цифрових речей потребують належного правового регулювання.

Мета статті полягає у формуванні наукового підходу щодо абсолютного права на цифрову річ з урахуванням її особливостей. Використані наступні методи дослідження. Формально-логічний – у виявленні видів абсолютних прав на цифрову річ. Системно-структурний метод був застосований задля з'ясування особливостей абсолютних прав і права власності в його структурі. Діалектичний метод був використаний при співставленні права власності з іншими абсолютними правами.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Цифровими речами є не усі об'єкти цифрових технологій: перші є різновидом останніх. Цифрова річ має майнову цінність. Окремі об'єкти цифрових технологій (цифровий підпис) не є цифровою річчю. Вони не мають майнової цінності. Є можливим застосування режиму правового регулювання речових прав щодо цифрових речей з урахуванням їхньої правової природи. Ефективність правового регулювання речовим правом об'єктів, що мають майнову цінність, є значною, оскільки вона перевірена часом. Суперечності при правовому регулюванні цифрової речі речовим правом можуть виникати через її специфіку, яка відрізняє її від матеріальної речі. Це робить речове право неідеальною конструкцією абсолютного права на цифрову річ. Цифрова річ є інакшою ніж матеріальна річ: в них різні властивості, субстанція, правова природа. В особі існує право на цифрову річ чи інший об'єкт цифрових технологій. Абсолютне право на цифрову річ здійснюється завдяки праву доступу до цифрової речі.

Висновки. Цивілістика України знаходиться на шляху побудови концепції абсолютного права на цифрову річ. На першому етапі це може бути застосування норм про речове право з урахуванням правової природи цифрових речей. У подальшому ця специфіка може виявитися такою, що призведе до формування та нормативного закріплення абсолютного права на цифрову річ, відмінного від права власності.

КЛЮЧОВІ СЛОВА. *Право власності, цифрова річ, речове право, абсолютне право, об'єкти цивільних прав, права на цифрову річ.*

Як цитувати: Мічурін Є. О. Щодо дискусії про право власності на цифрову річ. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право».* 2024. Вип. 38. С. 116 – 123 <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-12>

In cites: Іє. О. Michurin (2024) Concerning the discussion of property rights to the digital thing. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law",* (38), P. 116-123 <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-12> (in Ukrainian)

Вступ. Постановка проблеми. Одним з перших, ще за часів Стародавнього Риму було регламентовано абсолютне речове право (різновидом якого є право власності), що розроблено передусім для таких об'єктів цивільних прав як речі. Перелік абсолютних прав не є вичерпним. Речове право належить до абсолютних прав, утім, до абсолютних прав належать інші майнові та особисті немайнові права [1, с. 35]. Те, що абсолютні права не вичерпуються речовими правами підтверджується у літературі. За своєю правовою природою особисті немайнові права на результати інтелектуальної творчої

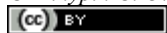
діяльності людини є абсолютними, утім не є речовими.

Абсолютними ж особисті немайнові права на результати творчої діяльності є тому, що їм властиве право слідування та їх можна протиставити необмеженому колу осіб [2, с. 82].

Частина 2 ст. 179-1 ЦК України встановлює: особливості правового режиму цифрових речей визначаються законом.

До цифрових речей застосовуються положення цього Кодексу про речі, якщо інше не встановлено цим Кодексом, законом або не впливає із сутності цифрової речі.

© Мічурін Є. О., 2024

This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0

При цьому норми про речове право ЦК України не набули змін у контексті правового регулювання прав на цифрову річ, що породжує питання, яке саме абсолютне право виникає на цифрову річ?

Актуальність теми належності цифрових речей особам на підставі права власності виявляється у дискусіях і правовій невизначеності абсолютного права, що має бути застосованим до таких об'єктів. Р.А.Майданик пише, що здатність зазначених об'єктів цивільних прав задовольняти інтереси фізичних і юридичних осіб в умовах діджиталізації суспільних відносин та їх залучення до майнового обороту в цифровому середовищі розвитку економіки зумовлює потребу на законодавчому рівні визначити правову природу, юридичні засади функціонування правового режиму цих об'єктів та розробити ефективні правові механізми їх майнового обороту [3, с. 177].

Існуючи концепції, як пропрієтарна у її класичному вигляді, не можуть бути повною мірою застосовані щодо об'єктів цифрових технологій, цифрових речей. Це пов'язано із нематеріальною природою об'єктів цифрових технологій, що не дозволяє регулювати їх так само як матеріальні об'єкти. Як зазначають С.О.Сліпченко, А.С.Сліпченко, нині у вітчизняній цивілістиці існують дві групи поглядів: перша об'єднує ті точки зору, які базуються на пропрієтарній концепції; друга – на запереченні першої [4, с. 216]. За таким підходом існує невизначеність щодо концепції яка має бути замість права власності на цифрову річ. Відтак, з'ясування правової природи абсолютного права на об'єкти цифрових технологій є актуальним щодо проведення відповідних наукових досліджень.

Мета дослідження – сформулювати науковий підхід, що враховує особливості абсолютного права на цифрову річ. Завдання – виявити подальші тенденції та шляхи правового регулювання абсолютного права на цифрову річ, з'ясувати особливості застосування пропрієтарної (власницької) концепції щодо цифрової речі.

Стан наукового дослідження теми. С.О.Сліпченко, А.С.Сліпченко проаналізували існуючі погляди щодо права власності на цифрову річ [4, с. 216-223]. Р.А.Майданик розкрив основні положення теорії контролю щодо цифрової речі [5, с. 41-42]. К.Г.Некіт висловила позицію, що на цифрові речі може бути поширений режим права власності [6, с. 41]. Вказані вчені ко-

жен зі своїх позицій сприяли просуванню концептуальних уявлень щодо особливостей абсолютного права на цифрову річ, утім відносна новизна цієї тематики дозволяє продовжити дискусію щодо наявної проблематики.

Результати дослідження. Для того, щоб підтвердити належність блага певній особі, цивілісти розробили парадигму абсолютного права, що існує з часів Стародавнього Риму. Перелік абсолютних прав не є вичерпним. Так, речове право належить до абсолютних прав. Утім, до абсолютних прав належать також інші майнові та особисті немайнові права [7, с. 25].

Важливим є уточнення, що цифровими речами є не усі об'єкти цифрових технологій: перші є різновидом останніх. Р.А.Майданик вірно відзначив, що цифрові дані, які не є складовою майна особи, не мають цінності, що піддається грошовій оцінці, або є невід'ємними від фізичної особи, не є цифровою річчю [3, с. 174]. Так, цифровий підпис не має матеріальної цінності (не піддається грошовій оцінці), він не є цифровою річчю, хоч належить до об'єктів цифрових технологій. Останнє поняття є більш ємним, ніж цифрова річ.

Для того, щоб зрозуміти, яка концепція має існувати щодо абсолютних прав на цифрові речі, необхідно проаналізувати існуючі підходи, виявити їхні особливості і сутність суперечностей між ними.

Приблизницею застосування концепції права власності щодо цифрових речей є К.Г.Некіт, яка зазначає: з огляду на властивості цифрових даних, цілком допустимо вважати їх особливого роду безтілесними речами – цифровими речами, або квазіречами. Відповідно, на ці об'єкти може бути поширений режим права власності, оскільки за своїми властивостями вони відрізняються від інформації в її усталеному розумінні та наближаються за ознаками до речей матеріального світу [6, с. 41].

Застосування концепції права власності (пропрієтарної концепції) щодо цифрових речей базується на наступних теоретичних положеннях. С.І.Шимон пише, що поширення режиму права власності на нематеріальні об'єкти є певним юридикотехнічним прийомом, коли виникає необхідність урегулювати суспільні відносини при залученні до цивільного обороту нетрадиційних об'єктів [8, с. 194]. Криптовалюта, окремі об'єкти комп'ютерних ігор мають нематеріальну форму, утім, економі-

чно цінні, можуть бути оцінені у грошах і бути залучені до цивільного обороту.

Застосування режиму правового регулювання речових прав щодо цифрових речей з урахуванням особливостей їхньої правової природи є можливим. Р. Майданник, Н. Майданник, Н. Попова пишуть, що сучасне речове право характеризує свого роду квантовий стрибок у комплексності, складності й гнучкості правових форм присвоєння майна, що є наслідком глобалізації та уніфікації права, лібералізації й широкого розуміння речового права, конвергенції речових та інших суб'єктивних прав, модифікації системи речового права. Відбувається трансформація змісту розуміння речі у відповідь на суспільні зміни, які відбуваються завдяки інтернаціоналізації, цифровізації й новим формам колективного здійснення прав. Зазначені тенденції суспільства цифрової ери істотно впливають на сучасні уявлення про річ, які своїм історичним корінням виростили на ідеології 18-го і 19-го століть [9, с. 46-47]. Вказані автори обґрунтовують реформування застарілих підходів до класичного розуміння речі, речового права й розширення змісту цих понять в умовах цифровізації суспільства.

З урахуванням такого підходу концепцію речового права можна на початковому етапі правового регулювання запозичити щодо абсолютних прав на цифрові речі. Адже ефективність правового регулювання речовим правом об'єктів, що мають майнову цінність, є значною. Вона перевірена часом. Головне – враховувати особливості цифрових речей при такому правовому регулюванні. Речове право стосується об'єктів, які мають майнову цінність, утім, була свого часу розроблена для матеріальних (не цифрових) об'єктів. Ця теорія багато сторіч врегульовує права на матеріальні об'єкти, що мають майнову цінність. Специфіка цифрових речей полягає у тому, що, на відміну від речей, вони є нематеріальними. Вказана особливість при правовому регулюванні цифрових речей має неодмінно враховуватися із запозиченням щодо них окремих положень про речове право там це не йде у суперечність із нематеріальною природою цифрової речі.

У Європейській правовій думці існують різні позиції щодо речово-правової чи іншої абсолютної правової природи прав на цифрові речі, зокрема, криптоактиви. Так, у літературі зазначається: речово-правові аспекти віртуальних активів значною мірою

залишаються terra incognita (невідомою територією). Це включає, наприклад, питання, хто має права на криптоактиви, і як ці права можуть передаватися щодо правового титулу. Права, які мають безпосередній речово-правовий ефект можуть бути тісно пов'язані із правом власності, але вони також можуть бути дуже відмінними, з особливостями інформаційно-правової природи [5, с. 40].

Окремі дослідники критично ставляться до застосування норм про право власності щодо цифрових речей. С.О.Сліпченко, А.С. Сліпченко пишуть, що оскільки цифрові речі є нематеріальними, а їх зміст може наповнюватися результатами інтелектуальної, творчої діяльності, інформацією, майновими правами, безготівковими грошима, бездокументарними цінними паперами, послугами, особистими немайними благами тощо, то застосування положень про речі не відповідає сутності цифрової речі [4, с. 217].

Натомість цифрові об'єкти цивільних прав є інакшими, ніж матеріальні речі. Відмінність полягає у різній фізичній субстанції, властивостях, які неоднакові щодо можливостей пошкодження, псування, втрати матеріальних та цифрових речей і, відповідно, різних правових наслідках для них фізичних подій. По-перше, це неоднаково впливає на здатність зберігання річчю та цифровою річчю їхніх корисних властивостей. Річ може бути знищена пожежею, цифрова річ у мережі зберігається незважаючи на знищення локального комп'ютера, на якому вона була відображена. Оскільки різні події (юридичні факти) можуть спричинити загибель речі та цифрової речі ця специфіка має бути відображена при правовому регулюванні. Адже абсолютні права на річ у разі її загибелі припиняються, або ні, якщо вона продовжує існувати. Тому стверджувати, що цифрова річ є такою самою як матеріальна річ тільки у цифровому світі є невинуватим спрощенням. Це так саме як би було спрощено стверджувати, що муляж яблука – це таке саме яблуко, тільки не їстівне. За припущенням «тільки» криється насправді різна юридична сутність: яблуко є споживаною річчю, його муляж – неспоживаною річчю, що відрізняє й їх правове регулювання. По-друге, цифрові об'єкти цивільних прав мають здатність миттєво через мережу змінювати своє розташування швидко опиняючись на серверах хоч у іншому континенті, що не можна так саме зробити із матеріальними речами [10, с. 18]. Достат-

ньо просто здійснити стягнення на річ, наприклад автомобіль, через накладення арешту та фізично вилучити його в особи чи з цивільного обороту (заборона відчуження). Зробити це саме із криптовалютою чи іншим об'єктом цифрових технологій так само не вийде. Адже об'єкт цифрових технологій є нематеріальним. Він може змінювати матеріальні носії та завдяки мережі Інтернет практично миттєво – країни й континенти. Відтак потрібними є спеціальні підходи до об'єктів цифрових технологій [7, с. 26]. Відтак, у речі і цифрової речі різними є їхні властивості, субстанція, правова природа.

Застосувати правовий режим права інтелектуальної власності до цифрової речі не завжди можливо. Недоліки виявляються, наприклад, при розпорядженні, а саме – при відчуженні речі право на неї переходить до набувача, і у відчужувача (попереднього власника) припиняється право власності на річ. Утім, при передачі прав на об'єкт права інтелектуальної власності (лекцію, комп'ютерну програму тощо) права на ці об'єкти можуть залишатися у творця і водночас переходити до інших осіб. Цифрові речі, хоч і є нематеріальними, утім при переході певної кількості криптовалюти (скажімо, біткоіну) доступ до нього припиняється в однієї особи і його отримує інша особа: тут є схожість з переходом права власності, коли припиняється це право в однієї особи і воно виникає у іншій особі.

Р.Майданик, Н.Майданик, Н.Попова є прибічниками широкого розуміння речі. Вони пишуть, що в Україні правовідносини майнового присвоєння, які є сферою речового права, характеризують пошук та адаптація нових підходів, покликаних усунути невідповідність чинним суспільним відносинам загального розуміння речі, майна й речових прав, їх системи та захисту, використання окремих реліктів опублічених речових прав радянського типу, існування правових традицій вузького розуміння речі та правової невизначеності щодо низки фактично існуючих «прихованих» речових прав [9, с. 40].

Принципи приватного права застосовуються до віртуальних активів, визначених як такі, що містять будь-який «електронний запис», здатний бути предметом «контролю». «Електронний запис» означає інформацію, яка: зберігається на електронному носії, що здатний бути відчужуваним. Особа загалом вважається такою, що здійснює

контроль, якщо вона має: 1) виключну здатність запобігати іншим від отримання всіх істотних вигод від цифрового активу (тобто, негативний контроль); 2) здатність отримувати всі істотні вигоди від цифрового активу (тобто, позитивний контроль); 3) виключну здатність відчужувати цей позитивний або негативний контроль іншим особам; та здатність ідентифікувати себе як таку, що має зазначені вище повноваження [5, с. 41-42]. Зазначені аспекти попри їхню особливість щодо класичних підходів до права власності в Україні тяжіють до традиційного права власності на річ, оскільки власник речі цілком вправі: 1) запобігати іншим від отримання всіх істотних вигод від речі; 2) отримувати всі істотні вигоди від речі; 3) здатність відчужувати річ іншим особам; здатність ідентифікувати себе як таку, що має зазначені вище повноваження. У судовій практиці ЄСПЛ, що стосується питання контролю («Спорронг та Л'єннрот проти Швеції») порядок відчуження у поєднанні із заборонаю на будівництво протягом тривалого періоду часу був розцінений як контроль за використанням майна [11, с. 106]. Відтак, теорія контролю може розповсюджуватися на різного роду блага, зокрема, й матеріальні.

Загалом, і це також певним чином перетинається з наведеним вище підходом, С.О.Сліпченко висловив позицію, що межі дозволеної поведінки передбачають можливість монопольного вчинення у своїх інтересах дій (юридичних або фактичних) по відношенню до свого об'єкта та можливість звернення вимог до всіх інших про утримання від дій, що порушують абсолютне право або перешкоджають його здійсненню. В межах необхідної поведінки передбачається потреба у бездіяльності зобов'язаної особи. Закріплення об'єктів здійснюється через встановлення певного правового режиму та відображає статику відносин. Модель абсолютних правовідносин будується за принципом: а) для управомочених осіб – встановлюються межі можливої (дозволеної) поведінки щодо свого блага; б) для зобов'язаних осіб – встановлюються межі необхідної (належної) поведінки щодо об'єкта управомоченої особи. Так з'являється юридична монополія, а об'єктивне абсолютне право відображає стан присвоєності благ, у чому саме виявляється регулятивний вплив норм абсолютного права [13, с. 352]. Абсолютному праву на цифрову річ притаманна монополія, стан закріплення, юридичної

присвоєності за особою блага - цифрової речі.

Проаналізовані позиції здебільшого залишають відкритим питання, якою саме є специфіка цифрової речі що дозволяє її врахувати при спеціальному правовому регулюванні абсолютного права. Проблема ж різної сутності (природи) цифрової і «традиційної» матеріальної речі полягає у нематеріальній природі першої та матеріальній - другої. Через ці об'єктивні властивості в окремих випадках неможна так саме ефективно застосовувати норми про право власності щодо цифрові речі. Наприклад, є можливим здійснити стягнення на річ (скажімо, автомобіль) та фізично вилучити його в особи. Зробити це із криптовалютою чи іншою цифровою річчю так само не вийде через їхню нематеріальну природу. Вони можуть змінювати матеріальні носії, переноситися мережею Інтернет. Передати нематеріальний об'єкт, яким є цифрова річ у фізичному сенсі, скажімо, передати матеріальний носій з криптовалютою (криптогаманець) не є головним. Від того, що особа фізично володіє матеріальним носієм з криптовалютою на апаратному пристрої у вигляді криптогаманця може бути небагато користі за відсутності доступу до нього через логін, пароль. Утім, одержання доступу до цифрової речі через авторизацію, верифікацію на будь-якому носії (локальному, мережевому) буде вказувати існуюче юридичне панування над таким об'єктом, можливість визначення його подальшої долі (наприклад, переведення на інший криптогаманець чи крипторахунок). Враховуючи вказану специфіку на майбутнє потрібними є спеціальні підходи до цифрових речей.

Відтак, на відміну від речей, що є матеріальними передати цифрові об'єкти цивільних прав у традиційному, фізичному сенсі можна доволі умовно (скажімо, передати локальний криптогаманець як матеріальний носій з криптовалютою). Утім за відсутністю «електронного ключа» до криптовалюти: логіна, пароля у особи, яка фізично в себе має локальний криптогаманець доступ до цифрової речі буде відсутнім. Від суто фізичного володіння матеріальним носієм об'єкта цифрових технологій буде небагато користі.

Одержання ж права доступу до об'єкта цифрових технологій через авторизацію, верифікацію на будь-якому носії (локальному, мережевому) буде свідчити про можливість доступу до нього. Це є право

доступу до об'єкту цифрових технологій, цифрової речі.

Для розкриття особливостей права доступу на цифрову річ чи інший об'єкт цифрових технологій важливо звернути увагу на контекст формування цифрових прав (digital rights) у сучасному інформаційному суспільстві. Категорія цифрових прав розвивається завдяки просуванню цифрових технологій, що у цивілістиці стосується як особистих немайнових прав (ідентифікація особи у Інтернеті, недоторканність особистого життя у цифровому середовищі), так і майнових прав (оборотоздатність цифрових благ, абсолютні права на них) [12, с. 76].

Отже, в особи існує право на цифрову річ чи інший об'єкт цифрових технологій. Право доступу до цифрової речі здійснюється через верифікацію та автентифікацію шляхом введення паролю, логіну або завдяки іншим способам ідентифікації особи. Адже саме через право доступу до цифрової речі особа набуває дійсну можливість:

- панувати над цифровою річчю, мати юридичну владу над нею;

- вважати цифрову річ своєю (для усіх інших вона буде чужою через відсутність в них права доступу до цифрової речі);

- мати доступ до «функціоналу» цифрової речі, а саме – у повній мірі здійснювати ті можливості та функції, що надає цифрова річ, наприклад, використовувати ігровий акаунт, доступ до якого відбувається через логін, пароль;

- передати право на цифрову річ іншій особі в обмін на роботу, послугу, гроші, інші блага або безоплатно. Причому інша особа, коли отримує від попередньої вповноваженої особи право доступу до цифрової речі через налаштування вправі змінити логін, пароль, щоб зробити цифрову річ недоступною для усіх інших осіб, включаючи особу, яка раніше мала право доступу до неї;

- здійснювати перевірку стану, наявності цифрової речі (наприклад, кількості криптовалюти на крипто рахунку чи у криптогаманці).

Абсолютне право на цифрову річ належить тій особі, що має право доступу до неї (концепція права доступу до цифрової речі). Цей доступ відбувається через автентифікацію та верифікацію (авторизацію). Автентифікація є підтвердженням того, що вхід у систему здійснює належний користувач електронного ресурсу. Так відбувається проходження перевірки автентичності під

час входу в електронний (цифровий) ресурс. Авторизація є процедурою, що дає особі можливість робити певні дії в електронній системі після входу (перевірка, підтвердження прав на вчинення тих чи тих дій в системі). Автентифікація та авторизація відбувається через введення логіну, паролю чи іншим способом, передбаченим системою доступу. Через введення логіну, паролю врешті надається доступ до цифрової речі, що міститься в електронній системі: локальний (апаратний пристрій у вигляді криптогаманця) чи глобальний (що під'єднана до Інтернету). Відтак, вчинення будь-яких дій в системі відбувається через надання відповідних прав доступу особі шляхом її автентифікації та верифікації (авторизації) в електронній системі. Скажімо, для такої цифрової речі, як криптовалюта, залежно від обраного способу її зберігання доступ може здійснюватися через комп'ютер або через апаратний пристрій у вигляді криптогаманця. Зі стародавнього Римського права відомою є володільницька конструкція юридич-

ного панування над річчю. З урахуванням особливостей цифрової речі, пануванням над таким об'єктом є наявність доступу до неї. Його досягають через право доступу: автентифікацію та авторизацію завдяки логіну, паролю, іншим засобам ідентифікації, передбаченим електронною системою [7, с. 26].

Право доступу до об'єктів цифрових технологій, зокрема, до цифрових речей відображує природні особливості абсолютного права на неї, визначає належність цифрової речі особі.

Висновки. Цивілістика України знаходиться на шляху побудови концепції абсолютного права на цифрову річ. На першому етапі це може бути застосування норм про речове право з урахуванням правової природи цифрових речей.

У подальшому ця специфіка може виявитися такою, що призведе до формування та нормативного закріплення абсолютного права на цифрову річ, відмінного від права власності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мічурін Є.О. Особливості віртуальних благ у статичі та динаміці цивільних правовідносин. Правовий часопис Донбасу. № 4 (81), Том 2. 2022. С. 35-39.
2. Мічурін Є. О. Абсолютні та відносні цивільні права. Форум права. 2018. №1. С. 81-87.
3. Майданик Р.А. Цифрова річ: поняття та правова природа. Актуальні проблеми інтелектуального, інформаційного, ІТ та Інтернет права: матеріали Шостої всеукраїнської науково – практичної конференції (Львів, 29 вересня 2022 р.). – Львів: Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2022. С. 172-178.
4. Сліпченко С.О., Сліпченко А.С. Правовий режим цифрових речей в контексті вітчизняної концепції права власності. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. №4. С. 216-223.
5. Майданик Р.А. Речові права на віртуальні активи в умовах ре кодифікації міжнародного приватного права в Україні. Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав у сучасних умовах в Україні: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова (Харків, 12 січня 2024 р.). Харків, 2024. С.40-47.
6. Некіт К. Г. Цифрові дані та інформація як об'єкти права власності. Часопис цивілістики. 2021. Випуск 42. С. 38-43.
7. Мічурін Є. О. Об'єкти цифрових технологій та їхнє правове регулювання. Copernicus: Political and Legal Studies. 2022. Vol. 1. Issue 3. P. 22–29. URL: https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_15804_CPLS_20223_03
8. Шимон С.І. Майнові права в контексті сучасних концепцій права власності в цивілізації. Часопис Київського університету права. 2012. №2. С. 192–194.
9. Майданик Р., Майданик Н., Попова Н. Переосмислення загальної частини речового права в умовах Європеїзації та кодифікації. Підприємництво, господарство і право. 2021. №6. С. 39-54.
10. Мічурін Є. О. Цифрова річ та протидія сучасним загрозам сталому розвитку. Юридичні аспекти протидії сучасним загрозам сталому розвитку: тези доповідей XV Міжнародної науковопрактичної конференції «Від громадянського суспільства – до правової держави» (Харків, 07 червня 2024 року). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2024. С. 15-19.
11. Манзюк В.В., Семерак О.С., Забровський В.В. Контроль за використанням власності в практиці ЄСПЛ. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. №2. С. 104-109.
12. Мічурін Є.О. Цифрові права (digital rights) у цивілістиці. Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (м. Вінниця, 19 трав. 2023 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Харків. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України», Наук. парк «Наука та безпека». – Вінниця : ХНУВС, 2023. – 498 с. С. 76-80.
13. Сліпченко С. О. Деякі питання характеристики абсолютного права. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2011. № 4. С. 348–354.

Стаття надійшла до редакції 18.10.2024

Стаття рекомендована до друку 18.11.2024

ІЕ.О. МІХУРІН

DSc (Law),

Professor of the Department of Civil Law Disciplines

E-mail: michurin@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4283-4604>

V. N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody square,4

CONCERNING THE DISCUSSION OF PROPERTY RIGHTS TO THE DIGITAL THING

ANNOTATION. *Introduction.* Due to the global process of digitalization of society, various legal relations related to digital technologies arise. Absolute civil rights arise over digital things. Their legal nature, features, and the possibility of applying real property rights to digital things require further clarification. Therefore, the study of absolute rights to digital things is relevant. Civil relations regarding digital things need proper legal regulation.

The purpose of the article is to develop a scientific approach to the features of the absolute right to a digital thing. The following research methods were used. Formal-logical – in identifying types of absolute rights to a digital thing. The system-structural method was applied in clarifying the features of absolute rights and property rights in its structure. The dialectical method was used when comparing property rights with other absolute rights.

Summary of the main results of the study. Not all objects of digital technologies are digital things: the former are a variety of the latter. A digital thing has property value. Individual objects of digital technologies (digital signature) are not a digital thing. They have no property value. It is possible to apply the regime of legal regulation of property rights in relation to digital things, taking into account their legal nature. The effectiveness of legal regulation of objects with real property value is significant, as it has been tested by time. Contradictions in the legal regulation of a digital thing by property law may arise due to its specificity, which is not identical to things. This makes the right in rem an imperfect construction of an absolute right to a digital thing. A digital thing is different from a material thing: they have different properties, substance, nature. A person has a right to a digital thing or other object of digital technologies. The absolute right to a digital thing is exercised through the right of access to the digital thing.

Conclusions. Ukrainian civics is on the way to building the concept of an absolute right to a digital thing. At the first stage, it can be the application of the rules on property law, taking into account the legal nature of digital things. In the future, this specificity may turn out to be such that it will lead to the formation and regulatory consolidation of an absolute right to a digital thing, different from the right of ownership.

KEYWORDS. *Property right, digital thing, right in rem, absolute right, objects of civil rights, rights in digital thing.*

REFERENCES

1. Michurin I. O. (2022). Features of virtual goods in the statics and dynamics of civil legal relations. Legal journal of Donbass. No. 4 (81), Volume 2. P. 35-39. (in Ukrainian)
2. Michurin I. O. (2018). Absolute and relative civil rights. Law forum. No. 1. P. 81-87. (in Ukrainian)
3. Maidanik R.A. (2022). Digital thing: concept and legal nature. Actual problems of intellectual, information, IT and Internet law: materials of the Sixth All-Ukrainian scientific and practical conference (Lviv, September 29, 2022). Lviv: Jurid. FC Lviv. national University named after I. Franka. P. 172-178. (in Ukrainian)
4. Slipchenko S.O., Slipchenko A.S. (2024). The legal regime of digital things in the context of the domestic concept of property rights. Legal scientific electronic journal. No. 4. P. 216-223. (in Ukrainian)
5. Maidanik R.A. (2024). Real rights to virtual assets in the conditions of recodification of private international law in Ukraine. Problems of improving the private law mechanisms of acquisition, transfer, implementation and protection of subjective civil and family rights in modern conditions in Ukraine: materials of the scientific and practical conference dedicated to the memory of Prof. Genghis Khan Nufatovich Azimov (Kharkiv, January 12, 2024). Kharkiv. P. 40-47. (in Ukrainian)
6. Nekit K. G. (2021). Digital data and information as objects of property rights. Journal of Civil Studies. Issue 42. P. 38-43. (in Ukrainian)
7. Michurin I. O. (2022). Objects of digital technologies and their legal regulation. Copernicus: Political and Legal Studies. Vol. 1. Issue 3. P. 22-29. URL: https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_15804_CPLS_20223_03 (in Ukrainian)
8. Shimon S.I. (2012). Property rights in the context of modern concepts of property rights in civilization. Journal of the Kyiv University of Law. No. 2. P. 192-194. (in Ukrainian)
9. Maidanyk R., Maidanyk N., Popova N. (2021). Rethinking the general part of property law in the conditions of Europeanization and codification. Entrepreneurship, economy and law. No. 6. P. 39-54. (in Ukrainian)

10. Michurin I. O. (2024). The digital thing and counteraction to modern threats to sustainable development. Legal aspects of combating modern threats to sustainable development: theses of reports of the 15th International Scientific and Practical Conference "From Civil Society to the Rule of Law" (Kharkiv, June 7, 2024). Kharkiv: KhNU named after V. N. Karazin. P. 15-19. (in Ukrainian)
11. Manzyuk V.V., Semerak O.S., Zabrovskiy V.V. (2023). Control over the use of property in the practice of the ECHR. Analytical and comparative jurisprudence. No. 2. P. 104-109. (in Ukrainian)
12. Michurin I.O. (2023). Digital rights (digital rights) in civil studies. Problems of civil law and process: theses add. participants of science and practice conf., dedicate. 98th anniversary of the birth of O. A. Pushkin (Vinnytsia, May 19, 2023) / Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kharkiv. national University of Internal Affairs cases; Kharkiv. region All-Ukrainian branch communities org. "Association of Civilians of Ukraine", Nauk. Park "Science and Security". Vinnytsia: KhNUVS. P. 76-80. (in Ukrainian)
13. Slipchenko S. O. (2011). Some issues of characteristics of absolute law. Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs. No. 4. P. 348–354. (in Ukrainian)

The article was received by the editors 18.10.2024

The article is recommended for printing 18.11.2024

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-13>

УДК 340.111.5-021.131

В.П. СВЕРДЛІЧЕНКО

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін

E-mail: v.p.sverdlichenko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1256-794X>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН В МЕТАВСЕСВІТІ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* У статті висвітлено основні проблеми на шляху до розроблення та прийняття єдиного міжнародного нормативно-правового акта для регулювання правовідносин у Метавсесвіті. Встановлено, що зі швидким переходом людства до новітніх технологій, з розвитком штучного інтелекту та появою концепції Метавсесвіту, виникає комплекс нових правових викликів, що потребують термінового вирішення. Однією з найбільш актуальних проблем у цьому контексті є питання правового регулювання відносин у межах Метавсесвіту. Метою дослідження є окреслення проблем на шляху до правового регулювання відносин в Метавсесвіті.

Короткий зміст результатів дослідження. У статті зазначено, що Метавсесвіт пропонує великий потенціал для розвитку нових форм соціальної взаємодії, бізнесу, розваг, освіти та праці. Віртуальні простори, де люди можуть взаємодіяти за допомогою своїх цифрових аватарів, відкривають можливості для нових способів комунікації, проте разом із цими перспективами постає низка проблемних питань, пов'язаних із правовим регулюванням цього явища. Встановлено, що однією з головних проблемних питань в Метавсесвіті є відсутність чіткого міжнародного правового регулювання та визначення юрисдикції. Наголошено, що на сьогоднішній день не розроблено добре продуманого нормативного підходу до регулювання відносин у Метавсесвіті.

Висновок. Обґрунтовано висновок про те, що прийняття єдиного міжнародного нормативно-правового акта для регулювання правовідносин у Метавсесвіті є необхідною умовою для забезпечення їх правової визначеності, захисту прав користувачів, гармонізації законодавства та боротьби з кіберзлочинністю. Наголошено, що прийняття універсального міжнародного нормативно-правового акта, який би регулював правовідносини в Метавсесвіті, стикається з численними викликами. Встановлено, що головною перешкодою на цьому шляху є належність країн до різних правових систем, у зв'язку з чим, кожна держава може вимагати врахування власних національних інтересів та правових норм. Визначено, що розбіжності в питанні регулювання цифрових активів, кібербезпеки та захисту персональних даних, а також ймовірна відсутність узгодження інтересів багатьох країн, значно ускладнює прийняття універсального міжнародного акта. Зазначено, що незважаючи на складності, пов'язані з політичними та правовими розбіжностями між державами, розробка і впровадження єдиного правового механізму є необхідною умовою для забезпечення прозорості та регулювання діяльності в глобальному цифровому середовищі.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *Метавсесвіт, правове регулювання Метавсесвіту, правовідносини в Метавсесвіті, віртуальна реальність, доповнена реальність.*

Як цитувати: Сverdlichenko V. P. Проблеми правового регулювання відносин в метавсесвіті. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2024. Вип. 38. С. 124-130. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-13>

In cites: V. P. Sverdlichenko (2024). The legal regulation problems of relations in the metaverse. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (38), P. 124-130. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-13> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Зі швидким переходом людства до новітніх технологій, з розвитком штучного інтелекту та появою концепції Метавсесвіту, виникає комплекс нових правових викликів, що потребують термінового вирішення. Однією з найбільш актуальних проблем у цьому контексті є питання правового регулювання відносин у межах Метавсесвіту. В умовах, коли фізичні (реальні) та віртуальні світи починають взаємодіяти один з од-

ним та, в деяких випадках, й зливатися, виникає необхідність розробки та прийняття таких правових механізмів, які були б здатні забезпечити ефективний захист прав і свобод користувачів та інших учасників Метавсесвіту, врегулювати правові питання віртуальної власності тим самим вирішити конфлікти у віртуальному просторі. Питання правового регулювання та захисту в Метавсесвіті є доволі складним та масштабним, оскільки користувачі

можуть знаходитися в різних країнах із різними правовими системами. У зв'язку з цим, важливими аспектами в контексті правового регулювання в Метавсесвіті залишаються питання юрисдикції, ідентифікації особистості, захисту персональних даних та юридичної відповідальності у випадку виникнення правопорушень у Метавсесвіті.

Стан наукового дослідження теми. Питання правових аспектів Метавсесвіту знаходяться на стадії початкового дослідження. В Україні вивченням окремих проблемних правових питань, які стосуються Метавсесвіту займалися такі вчені як О.Є. Аврамова, Г.О. Андрощук, К.І. Беляков, С.Б. Булеца, С.М. Брайчевський, З.В. Гбур, І.М. Городиський, О.С. Дніпров, Д.В. Журавльов, А.В. Кирилюк, О.В. Коротюк, О.В. Костенко, Н.О. Кушнір, О.І. Косілова, Ю.В. Кривицький, В.В. Маньгора, А.В. Матвійчук, Н.С. Марценко, О.Е. Радутний, М.Ю. Самойленко, В.В. Стрельник, Х.К. Солодовнікова, О.О. Тихомиров, В.М. Фурашев та ін.

Серед закордонних науковців дослідженням проблем Метавсесвіту займалися: Cheng Xu, Damla Karaca, Harun Serpil, Kashif Laeeq, Maria Kalyvaki, Ruoyu Zhao, Rushi Lan, Susanta Mitra, Tanzib Hosain, Wisnu Buana, Yushu Zhang, Youwen Zhu, Zhongyun Hua та ін.

Мета дослідження. Метою дослідження є окреслення проблем на шляху до правового регулювання відносин в Метавсесвіті.

Основні результати дослідження. Пандемія COVID-19 стала потужним каталізатором глобальних змін у способах комунікації та взаємодії суспільства. Вимушені карантинні обмеження та соціальне дистанціювання призвели до масового переходу на онлайн-платформи для здійснення професійної діяльності, навчання та підтримання соціальних контактів. Зокрема, дистанційна робота та освіта набули великого поширення, використовуючи платформи для відеоконференцій, такі як ZOOM, Microsoft Teams, Google Meet та інші.

Проте, з плином часу, стало очевидним, що функціональні можливості цих платформ обмежені та не можуть повністю задовольнити нові вимоги користувачів. Тривале використання онлайн-інструментів для комунікації виявило низку проблем, пов'язаних із обмеженням інтерактивності, браком фізичної присутності, що суттєво знижувало якість спілкування в контексті як професійної діяльності, так і навчання.

У цьому контексті зросла потреба в нових технологічних рішеннях, які могли б за-

пропонувати більш поглиблену та реалістичну форму взаємодії.

Так, людство почало висувати нові вимоги до засобів комунікації, очікуючи більших можливостей від цифрових платформ. Виник запит на розвиток технологій, які б могли забезпечити більш повноцінну взаємодію, включаючи підтримку віртуальної та доповненої реальності, більш гнучкі засоби управління інформацією та підвищену інтерактивність під час онлайн-комунікації. Ці вимоги стали однією з рушійних сил для дослідження і впровадження нових підходів у сфері цифрових технологій та комунікації.

Наприкінці 2021 року відбулася подія, яка викликала значний резонанс у світовій спільноті – материнська компанія однієї з найбільших соціальних мереж «Facebook» змінила свою назву на «Meta». Це рішення стало неочікуваним для багатьох, оскільки бренд «Facebook» вже мав усталену репутацію і був відомий широкому загалу в усьому світі. Таке рішення прийняв генеральний директор «Facebook» Марк Цукерберг і, як виявилось, це було зроблено з далекоглядною метою. Зміна назви відображала стратегічний крок Цукерберга, який ставив перед собою амбітну ціль трансформувати компанію у лідера концепції Метавсесвіту (Metaverse) протягом наступних п'яти років. Цей напрямок, на його думку, є майбутнім розвитку цифрових технологій і комунікацій. Цукерберг підтвердив свої наміри серйозними інвестиціями, спрямованими на реалізацію цієї мети. За інформацією, сукупний обсяг інвестицій у розвиток Метавсесвіту становив мільярди доларів, що підкреслює його наміри щодо кардинальних змін у майбутньому цифрової взаємодії між користувачами [1, с. 1].

Термін «Метавсесвіт» є далеко не новим явищем у нашому житті. Насправді, його концепція має глибоке коріння та вперше почала формуватися ще в 90-х роках XX століття. Ідея Метавсесвіту, як віртуального простору, що дозволяє користувачам занурюватися в інтерактивний світ за допомогою цифрових технологій, давно існує в науковій фантастиці. Сам термін «Метавсесвіт» (Metaverse) вперше був представлений у 1992 році в художньому романі Ніла Стівенсона «Снігова аварія» (Snow Crash). У цьому творі Стівенсон зобразив світ, в якому користувачі могли входити в альтернативну реальність через свої аватари, що стали відображенням їхньої особистості у віртуальному середовищі. Хоча на момент публікації роман був лише частиною фантастичної літератури, його концепції віртуальних світів та

цифрової взаємодії проклали шлях для майбутніх технологічних інновацій [2, с. 2]. Концепція метавсесвіту, запропонована Стівенсоном, залишалася в науковій та технічній спільноті протягом кількох десятиліть, стаючи джерелом натхнення для різних напрямків розвитку технологій. Ці ідеї поступово розвивалися, від фантазійних концептів до реальних досліджень у галузі віртуальної реальності, доповненої реальності та цифрових комунікацій. Зокрема, останнім часом інтерес до Метавсесвіту відновився на новому рівні завдяки швидкому розвитку технологій, які дозволяють створювати дедалі реалістичніші віртуальні світи та інтерактивні простори.

На даний момент не існує загальноприйнятого офіційного визначення терміну «Метавсесвіт». Проте, численні дослідники, науковці, правники, письменники та експерти висувають різні трактування цього явища, спираючись на власні погляди та контекст застосування. На наш погляд, під Метавсесвітом можна розуміти особливий віртуальний простір, створений комп'ютерними технологіями, в якому користувачі можуть взаємодіяти між собою, між різноманітними цифровими об'єктами та цифровим середовищем завдяки створеним аватарам – віртуальним цифровим зображенням. Метавсесвіт можна назвати копією реального світу, але у віртуальному просторі, де поєднуються сучасні технології, віртуальна та доповнена реальності, тримірна графіка, штучний інтелект, соціальні мережі, а також інші передові інноваційні технології. Згідно з концепцією Метавсесвіту, користувачі зможуть виконувати різноманітні дії за допомогою своїх цифрових аватарів. Передбачається, що вони матимуть можливість працювати, навчатися, відвідувати навчальні заклади, здійснювати купівлю-продаж цифрових об'єктів, брати участь у віртуальних іграх, а також відвідувати музеї, галереї, концерти і навіть подорожувати до інших країн у віртуальному середовищі. Суть цієї концепції полягає в тому, що діяльність, яку люди виконують у реальному світі, потенційно може бути перенесена у віртуальну реальність Метавсесвіту, забезпечуючи нові форми інтерактивної та соціальної взаємодії [3, с. 223-224].

Як вказують дослідники, суть Метавсесвіту полягає в тому, що людина за допомогою шолома або окулярів віртуальної, доповненої чи змішаної реальності занурюється у цифрове середовище. Користувач може взаємодіяти з іншими аватарами, а спектр можливих дій обмежується лише уявою. Основними елементами Метавсесвіту є відчуття присутності та

здатність відтворювати реальний досвід, що робить такі технології, як гарнітури віртуальної (VR) та доповненої (AR) реальності важливими для відстеження рухів і створення реалістичних візуальних образів. Віртуальна реальність (VR) спрямована на створення окремого віртуального світу, відокремленого від фізичного простору, тоді як доповнена реальність (AR) накладає віртуальні елементи на фізичний світ. Водночас, експерти зауважують, що доступ до Метавсесвіту можна отримати і через персональні комп'ютери. Наприклад, користувачі можуть створювати аватари та взаємодіяти у віртуальному світі Decentraland (тривимірна платформа віртуального світу), навіть без використання гарнітур VR, безпосередньо на екрані комп'ютера [4, 5].

Метавсесвіт пропонує великий потенціал для розвитку нових форм соціальної взаємодії, бізнесу, розваг, освіти та праці. Віртуальні простори, де люди можуть взаємодіяти за допомогою своїх цифрових аватарів, відкривають можливості для нових способів комунікації, проте разом із цими перспективами постає низка проблемних питань, пов'язаних із правовим регулюванням.

Однією з головних проблемних питань в Метавсесвіті є відсутність чіткого міжнародного правового регулювання та визначення юрисдикції. Метавсесвіт є світовим простором, який охоплює користувачів з різних країн, кожна з яких має власну правову систему. Це породжує складнощі у визначенні, яка юрисдикція має бути застосована в разі виникнення правових спорів або правопорушень у віртуальному середовищі. Дослідники зазначають, що було б бажано мати міжнародно-правову базу для визначення доступу до Метавсесвіту та його розвитку, оскільки Метавсесвіт не можна розглядати на національному рівні, його слід вважати глобальним через те, що він розроблений для глобального використання. Також глобальне регулювання не повинно виключати питання міжнародної солідарності: доступ до Метавсесвіту наразі базується на привілеях. Якщо Метавсесвіт має перетворитися на справедливий та відкритий комунікаційний простір, де підтримуються права, необхідно розробити перспективи доступу для всіх [6, с. 7].

На сьогоднішній день не має єдиного міжнародного документу, який би регулював відносини у Метавсесвіті. Науковці наголошують, що поки ані національне законодавство, ані законодавство Європейського Союзу не розробило добре продуманого нормативного підходу до нових Метавсесвітів. Наразі досяг-

нуто стадії нормативних бачень (Європейська Комісія 2023). Тим не менш, окремі особливості Метавесвіту, його провайдери та актори в ньому (аватари) регулюються різними правилами в нормативній багаторівневій системі, а саме: приватними правилами, національним правом і правом ЄС. Технічні точки входу в Метавесвіт також регулюються: окуляри віртуальної реальності та подібні під'єднувальні пристрої підпадають під чинні правила безпеки продукції. Комунікаційний простір Метавесвіту також обмежений стандартами. Вони включають стандарти згідно з приватним правом (те, що дозволяє платформа) і національним законодавством (те, що дозволяє держава), а також все частіше європейським законодавством через зростання кількості нормативних актів щодо цифрових послуг, ринків, даних і алгоритмів [6, с. 2].

На підставі окреслених проблем, дослідники пропонують власні шляхи їх вирішення. Зокрема, колектив авторів на чолі з О. В. Костенко під час дослідження генезису правового регулювання WEB, запропонували розробку комплексної електронної юрисдикції на основі Великої Хартії законів Метавесвіту (GLM). Науковці зауважують, що ця Хартія має включати такі елементи: Конституція. Велика Хартія; Загальні норми, склад законів Великої Хартії; Метавесвіт Загальне право; Метавесвіт Судова система; Закон про електронний офіс Метавесвіту; Режим транскордонної взаємодії в Метавесвіті; Кодекс основних технічних регламентів; Сертифікат управління ідентифікацією; Кодекс немайнових електронних активів; Кримінальний електронний кодекс; Кодекс кіберзахисту; Військовий статут; Великий електронний судовий кодекс Метавесвіту; Інші нормативні акти. Дослідники зазначають, що основними цінностями та об'єктами Метавесвіту, що підлягатимуть захисту в електронній юрисдикції, мають бути: 1. Довіра та репутація, яку має створити кожен суб'єкт і об'єкт Метавесвіту з моменту його реєстрації в Метавесвіті за допомогою технології блокчейну. 2. Цілісність, надійність та валідність ідентифікаційних даних, за допомогою яких ідентифікуються фізичні та юридичні особи, інші суб'єкти та об'єкти в Метавесвіті. 3. Права інтелектуальної власності та право власності на немайнові електронні активи в Метавесвіті. 4. Інформаційна безпека та кібербезпека [7, с. 30-33].

Ми підтримуємо позицію науковців щодо прийняття єдиного міжнародного нормативно-правового акта для регулювання правовідносин у Метавесвіті. Вважаємо, що це є важ-

ливим і обґрунтованим кроком, спрямованим на забезпечення правової визначеності, захист прав користувачів, гармонізацію законодавчих підходів та ефективну боротьбу з кіберзлочинністю. Окрім того, створення зазначеного правового механізму сприяло б формуванню безпечних та справедливих умов для функціонування Метавесвіту, а також стимулювало б розвиток віртуальної економіки на глобальному рівні та сприяло б зменшенню правопорушень у віртуальному середовищі. Однак, прийняття такого єдиного міжнародного нормативно-правового акта, який би регулював правовідносини в Метавесвіті, стикається з численними викликами. Причини цієї складності полягають у політичних, правових, технологічних, соціальних та інших факторах. Як зазначають науковці, ключовими питаннями в дискусіях щодо доцільності та необхідності правового регулювання Метавесвіту є: 1) питання про те, яку правову базу слід застосовувати в Метавесвіті та як вирішити конфлікти між різними правовими системами; 2) питання чи мають теперішні регуляторні органи у фізичному світі здатність ефективно регулювати Метавесвіт за допомогою чинних законів і правил; 3) питання про те, як розглядати правопорушення, що відбуваються у віртуальному середовищі, та чи повинні вони регулюватися чинним деліктним, чи кримінальним законодавством, або ж необхідно створити окрему транскордонну електронну юрисдикцію для Метавесвіту [8, с. 43].

Головною складністю на шляху прийняття єдиного міжнародного нормативно-правового акта, який би регулював правовідносини в Метавесвіті, на наш погляд, є належність країн до різних правових систем. У зв'язку з цим, кожна держава може вимагати врахування власних національних інтересів та правових норм, що значно ускладнює прийняття універсального міжнародного акта. Окрім того, культурні відмінності між країнами також додають труднощів цьому процесу, адже по-різному можуть трактуватися питання захисту даних або контролю над контентом, що впливає на формулювання єдиних правил для Метавесвіту.

Через належність до різних правових систем по-різному вирішуються й питання щодо регулювання цифрових активів, таких як криптовалюти або NFT (невзаємозамінні токени). Так, наприклад, США, Австралія, Канада, Японія та деякі інші країни визнають криптовалюту легальними активами, в той час як в ряді інших країн забороняється їх використання (Афганістан, Алжир, Єгипет, Бангладеш,

Болівія, Бурунді, Камерун, Чад, Китай, Республіка Конго, Ефіопія, Габон, Ірак, Лесото, Лівія, Північна Македонія, Марокко, М'янма, Непал, Катар, Сьєрра-Леоне, Туніс) або використання яких обмежується (Казахстан, Індонезія, Малайзія, Танзанія, Таїланд, Ізраїль, Туреччина) [9].

Окрім того, однією з ключових проблем у процесі розробки єдиного міжнародного нормативно-правового акта для регулювання правовідносин у Метавсесвіті є питання кібербезпеки та захисту персональних даних. Як зазначають науковці, нещодавнє збільшення кількості порушень безпеки та цифрового стеження підкреслює потребу у покращенні конфіденційності та безпеки, особливо персональних даних користувачів [10, с. 6]. Освітня платформа Binance Academy у своїй статті зазначає, що Метавсесвіт збиратиме величезні масиви даних своїх користувачів, багато з яких захочуть залишитися анонімними та не залишати жодної інформації про свою особистість, фінанси або інші конфіденційні дані. Ось чому для Метавсесвіту знадобляться рішення з кібербезпеки [11].

Перешкодою на шляху прийняття єдиного міжнародного нормативно-правового акта, який би регулював правовідносини в Метавсесвіті є ймовірна відсутність узгодження інтересів багатьох країн, адже кожна держава має свої національні інтереси в регулюванні цифрових технологій, особливо з огляду на зростання впливу великих технологічних компаній та контроль над даними, чим ускладнюється досягнення загальноприйнятого рішення. Великі технологічні компанії, такі як Meta (Facebook), Google, Microsoft тощо, мають значний вплив на розвиток Метавсесвіту. Такі компанії можуть чинити тиск на національні

уряди з метою прийняття останніми законів, що відповідають їх інтересам, а це, у свою чергу, може породжувати конфлікт між економічними інтересами корпорацій та необхідністю міжнародного регулювання, яке б захищало права користувачів і регулювало б цифрові простори.

Висновки. На підставі проведеного дослідження, вважаємо, що прийняття єдиного міжнародного нормативно-правового акта для регулювання правовідносин у Метавсесвіті є необхідною умовою для забезпечення їх правової визначеності, захисту прав користувачів, гармонізації законодавства та боротьби з кіберзлочинністю. Однак, прийняття універсального міжнародного нормативно-правового акта, який би регулював правовідносини в Метавсесвіті, стикається з численними викликами. Головною перешкодою на цьому шляху є належність країн до різних правових систем, у зв'язку з чим, кожна держава може вимагати врахування власних національних інтересів та правових норм.

Розбіжності в питанні регулювання цифрових активів, кібербезпеки та захисту персональних даних, а також ймовірна відсутність узгодження інтересів багатьох країн, значно ускладнює прийняття універсального міжнародного акта.

Незважаючи на складнощі, пов'язані з політичними та правовими розбіжностями між державами, розробка і впровадження єдиного правового механізму є необхідною умовою для забезпечення прозорості та регулювання діяльності в глобальному цифровому середовищі. Це не лише сприятиме захисту прав користувачів і запобіганню кіберзлочинності, але й дозволить адаптувати існуючі правові підходи до нових технологічних викликів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Buana W. Metaverse: Threat or Opportunity for Our Social World? In understanding Metaverse on sociological context. 2022. URL: https://www.researchgate.net/publication/360851160_Metaverse_Threat_or_Opportunity_for_Our_Social_World_In_understanding_Metaverse_on_sociological_context (дата звернення: 17.09.2024).
2. Laeeq K. Metaverse: Why, How and What. 2022. URL: https://www.researchgate.net/publication/358505001_Metaverse_Why_How_and_What (дата звернення: 17.09.2024).
3. Свєрдліченко В.П. Метавсесвіт – майбутній простір дослідження для юриспруденції. Науковий Вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. Випуск 81: частина 2, 2024. С. 222-227. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/301448> (дата звернення: 17.09.2024).
4. Як працює метавсесвіт: гайд для тих, хто хоче розібратися в темі. Український спектр: веб-сайт. URL: <https://uaspectr.com/2022/02/11/yak-pratsyuye-metavsesvit/> (дата звернення: 17.09.2024).
5. The metaverse offers challenges and possibilities for the future of the retail industry. The Conversation: web site. URL: <https://theconversation.com/the-metaverse-offers-challenges-and-possibilities-for-the-future-of-the-retail-industry-194317> (дата звернення: 17.09.2024).
6. Matthias C. Kettemann, Caroline Böck, Martin Müller. Regulatory approaches to immersive worlds: an introduction to metaverse regulation. August 2023. URL: <https://www.metaverse-forschung.de/en/2023/09/25/963/> (дата звернення: 18.09.2024).

7.О. Kostenko, V. Furashev, D. Zhuravlov, and O. Dnipro. «Genesis of Legal Regulation Web and the Model of the Electronic Jurisdiction of the Metaverse». Brat. L. Rev., vol. 6, no. 2, pp. 21–36, Dec. 2022. URL: <https://blr.flaw.uniba.sk/index.php/BLR/article/view/316/225> (дата звернення: 18.09.2024).

8.Костенко О.В., Журавльов Д.В., Дніпров О.С., Коротюк О.В. Нові горизонти права: від електронної юрисдикції до модельного кримінального кодексу Метавесвіту. Інформація і право. № 2(49)/2024. С. 43-61. URL: <http://il.ippi.org.ua/article/view/306108> (дата звернення: 20.09.2024).

9.Які країни легалізували криптовалюту? SPILNO: веб-сайт. URL: <https://spilno.org/article/yaki-krainy-lehalizuvay-kryptovalyutu> (дата звернення: 19.09.2024).

10.Опірський І.Р., Балацька В.С. Забезпечення конфіденційності персональних даних і підтримки кібербезпеки за допомогою блокчейну. Кібербезпека: освіта, наука, техніка. № 4(20), 2023. С. 6-19. URL: <https://csecurity.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/463/368> (дата звернення: 20.09.2024).

11.Які публічні компанії працюють у Метавесвіті? Binance Academy: веб-сайт. URL: <https://academy.binance.com/uk/articles/which-companies-have-stocks-in-the-metaverse> (дата звернення: 21.09.2024).

Стаття надійшла до редакції 19.10.2024

Стаття рекомендована до друку 20.11.2024

V.P. SVERDLICHENKO

PhD in Law,

Assistant Professor at the Department of Civil Law

E-mail: v.p.sverdlichenko@karazin.ua ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1256-794X>

V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

THE LEGAL REGULATION PROBLEMS OF RELATIONS IN THE METAVERSE

ANNOTATION. *Introduction.* The article depicts the main problems on the way to the development and adoption of a single international legal act for the legal relations regulation in the Metaverse. It's established that with the rapid humanity transition to the latest technologies, with the development of artificial intelligence and the emergence of the Metaverse concept, a set of new legal challenges arises that require an urgent solution. One of the most relevant problems in this context is the issue of legal regulation of relations within the Metaverse. The purpose of the study is to outline the problems on the way to the legal regulation of relations in the Metaverse.

Summary of research results. The article claims that the Metaverse offers great potential for the development of new forms of social interaction, business, entertainment, education and work. Virtual spaces where people can interact with their digital avatars discover opportunities for new ways of communication, but with these prospects a number of problematic issues appear. The issues related to the legal regulation of this phenomenon. It has been established that one of the main problematic issues in the Metaverse is the lack of clear international legal regulation and definition of jurisdiction. It's known that a well-designed regulatory approach to the regulation of relations in the Metaverse has not been developed currently.

Conclusion. The author comes to the conclusion that the adoption of a single international legal act to regulate legal relations in the Metaverse is a prerequisite for ensuring their legal certainty, protecting users' rights, harmonizing legislation and fighting cybercrime. The adoption of a universal international normative legal act, which would regulate legal relations in the Metaverse, faces numerous challenges. The author establishes that the main obstacle in this context is the countries' belonging to different legal systems, and therefore, the main obstacle is the fact that they belong to different legal systems. That's why each state can demand to take into account its own national interests and legal norms. It was determined that disagreements in the issue of regulation of digital assets, cyber security and protection of personal data, as well as the probable lack of coordination of the interests of many countries, significantly complicate the adoption of a universal international act. It is noted that despite the difficulties associated with political and legal differences between states, the development and implementation of a single legal mechanism is a necessary condition for ensuring transparency and regulation of activities in the global digital environment.

KEY WORDS: *Metaverse, legal regulation of the Metaverse, legal relations in the Metaverse, virtual reality, augmented reality.*

REFERENCES

1.Buana W. Metaverse: Threat or Opportunity for Our Social World? In understanding Metaverse on sociological context. 2022. URL: https://www.researchgate.net/publication/360851160_Metaverse_Threat_or_Opportunity_for_Our_Social_World_In_understanding_Metaverse_on_sociological_context (accessed: 17.09.2024).

2.Laeq K. Metaverse: Why, How and What. 2022. URL: https://www.researchgate.net/publication/358505001_Metaverse_Why_How_and_What (accessed: 17.09.2024).

3.Sverdlichenko V.P. The Metaverse is the future research space for jurisprudence. Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. The RIGHT series. Issue 81: Part 2, 2024. pp. 222-227. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/301448> (accessed: 17.09.2024). (in Ukrainian)

4.How the metauniverse works: a guide for those who want to understand the topic. Ukrainian spectrum: website. URL: <https://uaspectr.com/2022/02/11/yak-pratsyuye-metavesvit/> (accessed: 17.09.2024). (in Ukrainian)

5.The metaverse offers challenges and possibilities for the future of the retail industry. The Conversation: web site. URL: <https://theconversation.com/the-metaverse-offers-challenges-and-possibilities-for-the-future-of-the-retail-industry-194317> (accessed: 17.09.2024).

6.Matthias C. Kettemann, Caroline Böck, Martin Müller. Regulatory approaches to immersive worlds: an introduction to metaverse regulation. August 2023. URL: <https://www.metaverse-forschung.de/en/2023/09/25/963/> (accessed: 18.09.2024). (in Ukrainian)

7.O. Kostenko, V. Furashev, D. Zhuravlov, and O. Dnipro. «Genesis of Legal Regulation Web and the Model of the Electronic Jurisdiction of the Metaverse». Brat. L. Rev., vol. 6, no. 2, pp. 21–36, Dec. 2022. URL: <https://blr.flaw.uniba.sk/index.php/BLR/article/view/316/225> (accessed: 18.09.2024). (in Ukrainian)

8.Kostenko O.V., Zhuravlyov D.V., Dnipro O.S., Korotyuk O.V. New Horizons of Law: From Electronic Jurisdiction to the Model Criminal Code of the Metaverse. Information and law. №. 2 (49)/2024. P. 43-61. URL: <https://il.ippi.org.ua/article/view/306108> (accessed: 20.09.2024). (in Ukrainian)

9.Which countries have legalized cryptocurrency? SPILNO: website. URL: <https://spilno.org/article/yaki-krainy-lehalizuvay-kryptovalyutu> (accessed: 19.09.2024). (in Ukrainian)

10.Opirskiy I.R., Balatska V.S. Ensuring the confidentiality of personal data and supporting cyber security with the help of blockchain. Cybersecurity: education, science, technology. №. 4 (20), 2023. P. 6-19. URL: <https://csecurity.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/463/368> (accessed: 20.09.2024). (in Ukrainian)

11.What public companies operate in the Metaverse? Binance Academy: Website. URL: <https://academy.binance.com/uk/articles/which-companies-have-stocks-in-the-metaverse> (accessed: 21.09.2024). (in Ukrainian).

The article was received by the editors 19.10.2024

The article is recommended for printing 20.11.2024

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-14>

УДК 347.2/.3

О. А. УСТИМЕНКО

кандидат юридичних наук,

завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін

E-mail: ustymenko@karazin.ua ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-9625-9347>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

АНОТАЦІЯ. Вступ. Станом на сьогодні в Україні продовжують відбуватись трансформації в соціокультурній сфері й, безумовно, одне з центральних місць в цьому турбулентному процесі займає увага з боку держави до пам'яток культурної спадщини як до носіїв так званого «culture code» українського народу. Аналіз доктринальних напрацювань в сфері правової природи і особливостей обігу пам'яток культурної спадщини та відповідного стану правового регулювання дозволяють констатувати потребу у вдосконаленні основних аспектів здійснення права власності на такі об'єкти. Наявний стан врегулювання окресленої сфери характеризується мозаїчністю, певними прогалинами та невизначеністю, і за таких обставин особливої уваги потребує дослідження проблематики здійснення права власності на пам'ятки культурної спадщини в цілому та обмеження такого права зокрема.

Метою дослідження є аналіз та узагальнення основних обмежень права власності на пам'ятки культурної спадщини.

Короткий зміст основних результатів дослідження. При характеристиці права власності на пам'ятки культурної спадщини ключовим є міжгалузевий характер врегулювання відносин власності в означеній сфері. Слід зауважити, що важливе місце в системі відповідних нормативно-правових актів займають міжнародні нормативно-правові акти, які містять положення як щодо охорони та захисту об'єктів культурної спадщини, так і опосередковано встановлюють відповідні обмеження для їх використання, спрямовані, знову ж таки, на охорону та захист таких об'єктів. На національному рівні сучасне вітчизняне законодавство містить комплекс відповідних норм, що містяться у різних галузях права. Зокрема, галузеве законодавство передбачає наявність особливого правового режиму досліджуваного об'єкта, який не може бути знищений або трансформований без дозволу відповідних органів або використовуватись у спосіб, що загрожує його збереженню. Так, пам'ятки культурної спадщини можуть відчужуватись, передаватись уповноваженим суб'єктом (власником або відповідним органом) іншій особі за наявності виконання імперативної вимоги: погодження про відчуження або передачу, видане відповідним органом.

Висновок. Законодавче регулювання обмежень права власності на пам'ятки культурної спадщини має виходити з парадигми балансу як приватних інтересів (інтересів власника), так і інтересів суспільства. Наведене вимагає втілення в життя комплексної системи, що включає в себе вдосконалення положень чинного законодавства, впровадження дієвих механізмів стимулювання власників пам'яток культурної спадщини та впровадження у вітчизняні законодавчі реалії міжнародних напрацювань у досліджуваній сфері. Доцільною вбачається також пропозиція щодо класифікації обмежень права власності на пам'ятки культурної спадщини на: 1) встановлені відповідними джерелами: міжнародними нормативно-правовими актами або положеннями національного законодавства; 2) встановлені законом в залежності від ступеня оборотоздатності пам'ятки культурної спадщини; 3) універсальні (загальні) обмеження, до яких можна віднести обов'язок укладення охоронного договору, та спеціальні обмеження, що застосовуються в окремих індивідуальних випадках.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: цивільне право, право власності, пам'ятка культурної спадщини, обмеження права.

Як цитувати: Устименко О. А. Обмеження права власності на пам'ятки культурної спадщини *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2024. Вип. 38. С. 131-136. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-14>

In cites: O. A. Ustymenko (2024) Restrictions on ownership rights to cultural heritage monuments. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (38), P. 131-136. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-14> (in Ukrainian).

Постановка проблеми. Станом на сьогодні в Україні продовжують відбуватись трансформації в соціокультурній сфері, й, безумовно, одне з центральних місць в цьому турбулентному процесі займає увага з боку держави до пам'яток культурної спадщини як до носіїв так званого «culture code» українського народу. Аналіз доктринальних напрацювань в сфері правової природи і особливостей обігу пам'яток культурної спадщини та відповідного стану правового регулювання дозволяють констатувати потребу у вдосконаленні основних аспектів здійснення права власності на такі об'єкти. Наявний стан законодавчого врегулювання окресленої сфери характеризується мозаїчністю, певними прогалинами та невизначеністю, і, за таких обставин особливої уваги потребує дослідження ключових моментів здійснення права власності на пам'ятки культурної спадщини в цілому та обмеження такого права зокрема.

Стан наукового дослідження теми. Проблематика обмеження права власності не є новою, цей інститут активно досліджується науковцями упродовж тривалого часового проміжку і потреба в подальших наукових розвідках залишається актуальною й понині. Дуалістичний підхід щодо думок вчених-цивілістів стосовно можливості обмеження права власності полягає у тому, що прихильники першого з них є прибічниками позиції щодо обмеження права власності, зокрема, суспільним або приватним інтересом, натомість, прихильники протилежного підходу тяжіють до тези щодо відсутності меж як таких при здійсненні права власності. Загалом, інститут обмеження права власності доволі розлого проаналізовано у творчих здобутках як вітчизняних, так і зарубіжних вчених.

Що стосується актуального стану наукового дослідження обраної тематики, то, безумовно, проблематика обмеження права власності саме на пам'ятки культурної спадщини є нагальною у всі часи. Це обумовлено специфікою пам'яток культурної спадщини як автентичного невідновлювального ресурсу, що є невід'ємною частиною історичної пам'яті та культурної ідентичності українців. Навіть законодавче визначення пам'ятки культурної спадщини містить ключову вказівку саме на її цінність – археологічну, естетичну, етнологічну, історичну, архітектурну, мистецьку тощо [1]. За таких обставин, увага дослідників прикута до основних аспектів існування, охорони, здійснення прав, у тому числі права власності, щодо цих унікальних об'єктів, що, в свою чергу, викликає «розсіювання уваги» внаслідок

надто широкої сфери дослідження та тягне за собою відсутність окремих спеціалізованих напрацювань.

Мета дослідження. Метою дослідження є аналіз та узагальнення основних обмежень права власності на пам'ятки культурної спадщини.

Основні результати дослідження. При характеристиці права власності на пам'ятки культурної спадщини перш за все слід мати на увазі міжгалузевий характер врегулювання відносин власності в означеній сфері. Важливе місце в системі відповідних нормативно-правових актів займають міжнародні нормативно-правові акти, такі як Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 року, Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини 1992 року тощо, які містять положення як щодо охорони та захисту об'єктів культурної спадщини, так і опосередковано встановлюють відповідні обмеження для їх використання, спрямовані, знову ж таки, на охорону та захист таких об'єктів.

Так, наприклад, відповідно до Європейської конвенції про охорону археологічної спадщини 1992 року кожна зі сторін конвенції бере на себе зобов'язання впровадити у національне законодавство відповідні норми, які надають дозвіл компетентним органам вимагати від власника відповідного об'єкта спадщини, який охороняється законом, або здійснювати необхідні роботи або виконувати їх самостійно. Якщо ж власник об'єкта археологічної спадщини не може виконати зазначені роботи (тобто в разі наявності певної загрози пам'ятці культурної спадщини), то в такому випадку має місце обмеження права власності на такий об'єкт з метою її збереження [2].

На національному рівні сучасне вітчизняне законодавство містить комплекс відповідних норм, що містяться у різних галузях права. Наприклад, на рівні Конституції України встановлено рівність усіх суб'єктів права власності (стаття 13 Конституції України), окреслено гарантії права власності й обов'язки власників (статті 13 і 41 Конституції України), визначено форми власності (статті 13, 41, 142, 143 Конституції України) тощо. В сфері публічного права мова йде про Кодекс України про адміністративні правопорушення, який передбачає адміністративну відповідальність за порушення вимог законодавства про охорону культурної спадщини, наприклад, за: ухилення власника від підписання охоронних договорів на пам'ятки культурної спадщини або від передачі, передбаченої законом, знайдених під

час археологічних розвідок або розкопок відповідних об'єктів на постійне зберігання до музеїв (державних фондосховищ), у яких зберігаються об'єкти, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України; порушення режиму використання відповідних пам'яток культурної спадщини або режиму історико-культурного заповідника (історико-культурної заповідної території); проведення різного роду робіт на пам'ятці культурної спадщини (ремонтних або реставраційних тощо); зміна без письмового дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини призначення відповідної пам'ятки, здійснення написів, позначок на ній тощо [3]. Тобто, мова йде про спричинення шкоди в різні способи конкретному об'єктові права власності – пам'ятці культурної спадщини. Більш того, протизаконне знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини або їх частин, вчинене умисно, передбачає настання кримінальної відповідальності, що трактується в контексті дослідження як спричинення шкоди вищезазначеному об'єкту права власності.

Втім, ключове місце у законодавчому врегулюванні правовідношення власності, об'єктом якого виступають пам'ятки культурної спадщини, належить нормам цивільного законодавства. Так, наприклад, положення галузевого Закону України «Про охорону культурної спадщини» передбачають наявність особливого правового режиму досліджуваного об'єкта, який не може бути знищений або трансформований без дозволу відповідних органів або ж використовуватись у спосіб, що загрожує його збереженню. Вказаним нормативно-правовим актом визначено, що об'єкти культурної спадщини, які є пам'ятками культурної спадщини, можуть бути або відчужені, або передані уповноваженим суб'єктом (власником або відповідним органом) у володіння, користування чи управління іншій особі за умови погодження відповідним органом охорони культурної спадщини. Виключенням із загального правила можна вважати лише ті пам'ятки, відчуження або передача яких прямо заборонена законодавчими актами України, наприклад Законом України «Про Перелік пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації», тобто такі пам'ятки можуть бути віднесені до необоротоздатних об'єктів [4].

Далі, відповідно до ст. 18 Закону України «Про охорону культурної спадщини», пам'ятка культурної спадщини може належати відповідному суб'єктові на праві державної,

комунальної чи приватної власності, але із вказаного загального правила також існує відповідне виключення. Згідно з положеннями означеного закону, всі пам'ятки археології, у тому числі й пов'язані з ними рухомі об'єкти, належать на праві власності державі. Вказані рухомі об'єкти підлягають обліку та збереженню у законодавчому порядку та відносяться до державної частини Музейного фонду України. Закон України «Про охорону археологічної спадщини» надає визначення археологічної пам'ятки, під яким мається на увазі археологічний об'єкт як національного, так і місцевого значення, який занесено до відповідного реєстру [5]. Окресленим законом визначено, що відповідно родово визначення «археологічний об'єкт» трактується як місце, споруда (витвір) тощо, створені людиною (без прив'язки до стану їх збереженості), що донесли до нашого часу цінності з археологічного, антропологічного та етнографічного погляду й зберегли свою автентичність або повністю або частково. За таких обставин, пам'ятки археології можуть бути класифіковані як необоротоздатні пам'ятки культурної спадщини, та належати, відповідно, тільки одному суб'єктові – державі.

В площині аналізу пам'ятки археології як різновиду пам'ятки культурної спадщини також можна вести зауважити про особливості її відчуження шляхом продажу (музейних предметів, колекцій тощо, що належать до недержавної частини Музейного фонду України). Згідно із Законом України «Про музеї та музейну справу», держава має переважне право на придбання вказаних об'єктів, яке реалізується відповідними органами влади. Вказані державні частини Музейного фонду України не підлягають відчуженню за винятком окремого моменту: в разі їх обміну на інші музейні предмети, колекції, зібрання. Тобто, знову ж таки, такі пам'ятки культурної спадщини можуть бути диференційовані за ступенем оборотоздатності як обмежено оборотоздатні об'єкти [6].

Варто також зауважити, що у разі передачі майнових комплексів музеїв з державної у комунальну власність музейні предмети, музейні колекції та музейні зібрання залишаються у державній власності і належать до державної частини Музейного фонду України (тут мова йде про необоротоздатність таких об'єктів).

Далі, відповідно до положень Закону України «Про охорону культурної спадщини», пам'ятка культурної спадщини може бути приватизована лише за умови виконання імпе-

ративної вимоги: укладення її майбутнім власником попереднього договору з відповідним органом охорони культурної спадщини – про укладення в майбутньому охоронного договору на пам'ятку (її частину). Дана вимога також є формою обмеження права власності на пам'ятку культурною спадщини.

Варто також факультативно зауважити, що відповідно до вимог галузевого закону пам'ятки національного або місцевого значення, що перебувають у державній чи комунальній власності і потребують спеціального режиму охорони, можуть надаватися у користування (не у власність) за погодженням із центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини (Міністерство культури та стратегічних комунікацій України або органи охорони культурної спадщини, створені при місцевих органах виконавчої влади). В свою чергу, пам'ятки національного або місцевого значення, що перебувають у державній чи комунальній власності і потребують спеціального режиму охорони, також можуть надаватися тільки у користування (а не у власність) за погодженням із центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини (Міністерство культури та стратегічних комунікацій України або органи охорони культурної спадщини, створені при місцевих органах виконавчої влади).

За допомогою інституту охоронних договорів забезпечується реалізація такого обов'язку власника пам'ятки культурної спадщини як обов'язку її утримання у належному стані. Так, відповідно до положень чинного вітчизняного законодавства, власники пам'яток культурної спадщини (їх частин) несуть обов'язок укласти з відповідним органом охорони культурної спадщини охоронний договір. Наведене законодавче положення ще одне обмеження права власності – обмеження правомочності користування досліджуванним об'єктом. Право власності на пам'ятки культурної спадщини обмежується, у тому числі, в частині можливості використання такого об'єкта, оскільки відповідно до законодавчого припису таке використання має здійснюватися виключно за цільовим призначенням пам'ятки, визначеним компетентним органом, з яким мають погоджуватись всі дії, що вчиняються щодо такої пам'ятки.

Відповідно до положень цивільного законодавства України діяльність власника у випадках і в порядку, встановлених законом, може бути обмежена, припинена, а також вла-

сника може бути зобов'язано допустити до користування його майном інших осіб [7]. Зокрема, право на доступ до об'єктів культурної спадщини надає відповідні правомочності з користування ними, та, водночас, такому праву корелює зустрічний обов'язок не перешкоджати його здійсненню. Відповідно до Закону України «Про охорону об'єктів культурної спадщини», відповідні органи забезпечують вільний доступ до пам'яток культурної спадщини для їх екскурсійного відвідування (за умови їх придатності), а власник пам'ятки або уповноважена на це особа зобов'язані (погодивши з органами охорони культурної спадщини) організувати такий доступ.

Опосередковано прикладом обмеження права власності на пам'ятки культурної спадщини можна також розцінювати передбачений Законом України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» порядок набуття права державної власності на культурні цінності, заявлені до вивезення через митний кордон України. Згідно положень означеного закону, на підставі висновку експерта відповідним органом може бути прийнято рішення про необхідність придбання у державну власність (музейний, бібліотечний фонди тощо) культурної цінності, заявленої до вивезення, за ціною, зазначеною її власником у заяві про видачу свідоцтва на право її вивезення, та підтвердженою експертним висновком [8]. Як слушно зауважує З.В. Зверховська, вищевказані законодавчі положення забезпечують охорону суспільних інтересів і слугують збереженню культурних цінностей України [9, С. 115]. Не можна не погодитись також і з науковою позицією І.М. Городиського в контексті акцентування уваги на суспільному інтересі як підставі обмеження права власності на пам'ятки культурної спадщини: дослідник резюмує, що здійснення вказаних заходів щодо обмеження відповідного права має здійснюватися із урахуванням критеріїв пропорційності, законності, доведення реальної суспільної необхідності і належної компенсації [10, С. 27].

Висновки. Таким чином, за результатами проведеного дослідження можна констатувати наступне. Безумовно, законодавче регулювання обмежень права власності на пам'ятки культурної спадщини має виходити з парадигми балансу як приватних інтересів (інтересів власника), так і інтересів суспільства. Наведене вимагає втілення в життя комплексної системи, що включає в себе вдосконалення положень чинного законодавства, впровадження дієвих механізмів стимулюван-

ня власників пам'яток культурної спадщини та впровадження у вітчизняні законодавчі реалії міжнародних напрацювань у досліджуваній сфері. Доцільною вбачається також пропозиція щодо класифікації обмежень права власності на пам'ятки культурної спадщини на: 1) встановлені відповідними джерелами: міжнародними нормативно-правовими актами або по-

ложеннями національного законодавства; 2) встановлені законом в залежності від ступеня оборотоздатності пам'ятки культурної спадщини; 3) універсальні (загальні) обмеження, до яких можна віднести обов'язок укладення охоронного договору, та спеціальні обмеження, що застосовуються в окремих індивідуальних випадках..

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 р. № 1805–III. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 39. Ст. 333.
2. Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини (переглянута) (ETS N 143) від 15.03.2006: Офіційний вісник України. 2006. № 9, стор. 247, стаття 591.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон Верховної Ради УРСР від 07.12.1984 р. № 8073–X. Відомості Верховної Ради УРСР. 1984. № 51. Ст. 1122.
4. Про Перелік пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації: Закон України. Відомості Верховної Ради України. 2009 р.. № 8. стор. 242, Ст. 105.
5. Про охорону археологічної спадщини: Закон України. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 26. Ст. 361.
6. Про музеї та музейну справу: Закон України. Відомості Верховної Ради України. 1995 р. № 25. Стаття 191.
7. Цивільний кодекс України. Офіційний вісник України. 2003. № 11 (28.03.2003). Ст. 461.
8. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей. Закон України. Відомості Верховної Ради України. 1999 р. № 48. Ст. 405.
9. Зверховська В.Ф. Культурні цінності як об'єкти цивільних прав: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2015. 212 с.
10. Городиський І. М. Суспільний інтерес як підстава для обмеження права власності на культурні пам'ятки. Часопис цивілістики. 2020. Вип. 39. С. 24-29.

Стаття надійшла до редакції 01.10.2024

Стаття рекомендована до друку 08.11.2024

О. А. USTYMENKO

PhD (Law),

Head of of the Department of Civil Law Disciplines

E-mail: ustymenko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-9625-9347>

V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square,4

RESTRICTIONS ON OWNERSHIP RIGHTS TO CULTURAL HERITAGE MONUMENTS

ANNOTATION. *Introduction.* As of today, transformations in the socio-cultural sphere continue to occur in Ukraine, and, of course, one of the central places in this turbulent process is the attention of the state to cultural heritage monuments as carriers of the so-called «culture code» of the Ukrainian people. Analysis of doctrinal developments in the field of the legal nature and peculiarities of the circulation of cultural heritage monuments and the corresponding state of legal regulation allows us to state the need to improve the main aspects of the exercise of the right of ownership to such objects. The current state of regulation of the outlined sphere is characterized by mosaicism, certain gaps and uncertainty, and under such circumstances, special attention needs to be paid to studying the issues of exercising the right of ownership to cultural heritage monuments in general and the restrictions of such a right in particular.

The purpose of the study is to analyze and generalize the main restrictions on the right of ownership to cultural heritage monuments.

Summary of the main results. When characterizing the right of ownership of cultural heritage monuments, the key is the interdisciplinary nature of the regulation of property relations in the specified area. It should be noted that an important place in the system of relevant regulatory legal acts is occupied by international regulatory legal acts, which contain provisions on both the protection and preservation of cultural heritage objects, and indirectly establish appropriate restrictions for their use, aimed, again, at the protection and preservation of such objects. At the national level, modern domestic legislation contains a set of relevant norms contained in various branches of law. In particular, sectoral legislation provides for the presence of a special legal regime for the object under study, which cannot be destroyed or transformed without the permission of the relevant authorities or used in a way that threatens its preservation. Cultural heritage monuments may be

alienated, as well as transferred by the owner or an authorized body to another legal entity or individual for possession, use or management with the consent of the relevant cultural heritage protection body.

Conclusion. Legislative regulation of restrictions on ownership of cultural heritage monuments should be based on the paradigm of balance of both private interests (interests of the owner) and the interests of society. The above requires the implementation of a comprehensive system that includes improving the provisions of current legislation, introducing effective mechanisms for stimulating owners of cultural heritage monuments and implementing international developments in the field under study into domestic legislative realities. It is also considered expedient to propose a classification of restrictions on ownership of cultural heritage monuments into: 1) established by relevant sources: international regulatory legal acts or provisions of national legislation; 2) established by law depending on the degree of turnover of a cultural heritage monument; 3) universal (general) restrictions, which include the obligation to conclude a protection agreement, and special restrictions that apply in certain individual cases.

KEY WORDS: *civil law, property right, cultural heritage monument, limitation of right*

REFERENCES

1. On the protection of cultural heritage: Law of Ukraine dated June 8, 2000 No. 1805–III. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2000. No. 39. Art. 333 (in Ukrainian).
2. European Convention on the Protection of Archaeological Heritage (revised) (ETS N 143) dated 03/15/2006: Official Gazette of Ukraine. 2006. No. 9, p. 247, Article 591 (in Ukrainian).
3. Code of Ukraine on Administrative Offenses: Law of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR dated December 7, 1984 No. 8073–X. Information of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR. 1984. No. 51. Art. 1122 (in Ukrainian).
4. On the List of monuments of cultural heritage that are not subject to privatization: Law of Ukraine. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2009. No. 8. p. 242, Art.105 (in Ukrainian).
5. On protection of archaeological heritage: Law of Ukraine. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2004. No. 26. Art. 361 (in Ukrainian).
6. About museums and museum business: Law of Ukraine. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. 1995 No. 25. Art. 191 (in Ukrainian).
7. Civil Code of Ukraine. Official Gazette of Ukraine. 2003. No. 11 (March 28, 2003). Art. 461 (in Ukrainian).
8. About export, import and return of cultural values. Law of Ukraine. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. 1999 No. 48. Art. 405. (in Ukrainian).
9. Zverkhovska V.F. (2015). Cultural values as objects of civil rights: diss. ... candidate of law sciences: 12.00.03. Odesa, 212 p. (in Ukrainian).
10. Horodysky I. M (2020). Public interest as a basis for limiting ownership of cultural monuments. Journal of Civil Studies. Issue 39. P. 24-29 (in Ukrainian).

The article was received by the editors 01.10.2024

The article is recommended for printing 08.11.2024

ЖИТЛОВЕ ПРАВО HOUSING LAW

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-15>

УДК 349.412.2

Я.О.МЕНІВ

кандидат юридичних наук,

старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін

E-mail: yaroslava_n3luba@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9824-4449>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТЛОВИХ ПРАВ ВПО: ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ І СУДОВА ПРАКТИКА

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* Станом на 2024 рік в Україні зареєстровано понад 4,9 мільйона внутрішньо переміщених осіб (далі - ВПО). Це офіційні дані, надані Міністерством соціальної політики. Водночас міжнародні оцінки вказують, що кількість ВПО може сягати більше 7 мільйонів, оскільки не всі переміщені особи зареєстровані офіційно. Саме тому гостро стоїть проблема політичного і гуманітарного значення – порушення прав та інтересів внутрішньо переміщених осіб, це викликає занепокоєння міжнародного світового співтовариства. Відповідно виникає проблема забезпечення механізму захисту та відновлення порушених законних прав та інтересів. Житлові права одні з найактуальніших і найбільш порушених для переселенців. Саме це й зумовило тематику даної статті.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Проблема ВПО житлом гостро стояла ще до початку повномасштабного вторгнення, особливо для переселенців «першої хвилі» з 2014 року. Багато з цих людей не мали фінансової можливості придбати житло або постійно орендувати його. Більшість ВПО потребувала довгострокових житлових рішень, які б дозволили їм залишатися на підконтрольній Україні території, мати стабільне житло та можливість працевлаштування.

Незважаючи на це, державні програми не змогли забезпечити всіх переселенців житлом, що залишило проблему відкритою на багато років після початку збройної агресії у 2014 році.

Статус ВПО в Україні є надзвичайно актуальним питанням у контексті триваючого військового конфлікту та окупації частини територій держави. Правове регулювання статусу ВПО базується на низці нормативно-правових актів, включаючи Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». Однією з ключових проблем є забезпечення права ВПО на житло, що прямо пов'язане із виконанням державою своїх міжнародних зобов'язань щодо дотримання соціальних прав людини, включаючи право на житло, визначене статтею 47 Конституції України та іншими нормативними документами.

Одним із ключових механізмів забезпечення права на житло для ВПО є створення державних і місцевих програм надання тимчасового або постійного житла. Зокрема, статтею 9 Закону «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» передбачено створення тимчасового фонду житла для ВПО, що надається на термін до одного року з можливістю продовження. Проте, цей механізм стикається з низкою проблем у реалізації. Зокрема, брак фінансування та обмеженість ресурсів призводять до того, що багато ВПО залишаються без житлових рішень на довгий час, особливо в регіонах із високою концентрацією переселенців.

Практика розгляду судами рішень щодо реалізації житлових прав ВПО констатує певні проблеми також. Верховний Суд України неодноразово розглядав справи пов'язані з реалізацією права ВПО на житло. Ключовими проблемами, які стоять перед державою у цьому питанні, є недостатнє фінансування програм, брак житлових фондів, а також тривала бюрократична процедура отримання житла. Багато переселенців змушені тривалий час очікувати на вирішення житлових питань, що ставить їх у вразливе становище. Верховний Суд також у своїй практиці звертає увагу на порушення прав ВПО у випадках виселення з тимчасового житла без надання альтернативних варіантів, визнаючи такі дії порушенням міжнародних стандартів щодо права на житло, закріплених, зокрема, у статті 8 Європейської конвенції з прав людини.

Висновок. Таким чином, незважаючи на наявність правової бази та певні державні заходи щодо забезпечення житлових прав внутрішньо переміщених осіб, питання реалізації цих прав залишається відкритим і потребує подальшого вдосконалення. Судова практика підтверджує необхідність посилення зусиль держави для вирішення цієї проблеми та активізації взаємодії з міжнародними організаціями з метою фінансової та гуманітарної підтримки ВПО.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: житлові права, внутрішньо переміщені особи, міжнародні стандарти, судова практика.

Як цитувати: Менів Я. О. Забезпечення житлових прав ВПО: проблеми реалізації і судова практика. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2024. Вип. 38. С. 137-143. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-15>

In cites: Y. O. Meniv (2024) Ensuring the housing rights of IDPs: problems with implementation and judicial practice. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (38), P. 137-143. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-15> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. У відповідності до ст. 25 Всесвітньої Декларації прав людини, кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд і необхідне соціальне обслуговування, який необхідний для підтримання здоров'я та благоустрою його самого, а також його сім'ї.

Крім того, Конституцією України у статті 47 закріплено право кожного на житло. Зазначено, що держава створює умови, за яких кожен громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду.

Отже, право громадян на житло гарантується Конституцією України і полягає у можливості задовольнити потребу на житло одним із шляхів, що визначає закон. Конституційне право на житло також означає можливість за необхідності покращувати свої житлові умови. Громадянам, які потребують соціального захисту, житло видається безоплатно або за доступну плату для них державою та органами місцевого самоврядування відповідно до закону.

Отже, право на житло є реальним правом кожного громадянина, яке охороняється законом. Проте, ситуація пов'язана з повномасштабним вторгненням Російської Федерації в Україну зумовила безліч проблемних аспектів у реалізації цього права. Воєнні події та реальна загроза життю і здоров'ю змусили мільйони людей покинути свої домівки. Крім того, що безліч людей виїхали за кордон, також доводиться констатувати факт, що в середині країни багато людей змінили місце проживання, чим отримали статус внутрішньо переміщених осіб.

Стан наукового дослідження. Над питанням проблем реалізації житлових прав ВПО працюють багато вітчизняних науковців, зокрема: Булеца С.Б., Лазур Я.В., Лендшел М.О., Рогач О.Я., Савчин М.В., Натуркач Р.П., Трачук П.А., Явор О.А., Білаш О.В., Журавльова Г. С., Котляр О.І., Ленгер Я.І., Мелегач Г.І., Менджул М.В., Ступник Я.В., Сухан І.С., Тимчак В.В., Тернуцак М.М., Хохлова І.В., Шелевер Н.В., Паніна Ю.С., Дорофєєва В., Полужин І.М., Сюсько М.М. та інші.

Мета дослідження. Проблеми щодо реалізації житлових прав ВПО стоять гостро і на сьогоднішній день. Саме тому метою даної статті є розгляд правового регулювання пи-

тань, а також шляхів можливого вирішення забезпечення житлом вимушено переміщених домогосподарств. Крім того, важливо дослідити практичні аспекти, а саме судову практику вирішення спорів щодо забезпечення ВПО житлом.

Основні результати дослідження. Слід зазначити, що механізми, створені для біженців, не врахували тих осіб, які вимушені були переміщатися всередині власної країни. На осіб, які внаслідок різних причин не змогли або не побажали покинути свою країну, не поширювався міжнародно-правовий захист.

Термін "внутрішньо переміщені особи" почав активно використовуватися лише в останнє десятиліття ХХ століття, коли міжнародна спільнота вперше звернула увагу на цю проблему. Генеральна Асамблея ООН підготувала відповідний документ, і в 1998 році були прийняті Керівні принципи щодо внутрішнього переміщення осіб. У них викладені ключові положення, що відображають міжнародні стандарти в сфері прав людини та міжнародного гуманітарного права, а також визначають правила, що мають застосовуватися до внутрішньо переміщених осіб. Основна ідея цього документа полягає в тому, що національна влада несе відповідальність за захист та надання гуманітарної допомоги таким особам, які знаходяться під її юрисдикцією. Якщо держава не може забезпечити необхідний захист і допомогу своїм громадянам, вона має звернутися за міжнародною допомогою і приймати її.

Внутрішньо переміщені особи, залишаючись на території своєї країни, продовжують бути її громадянами та користуються тими ж правами, що й інші громадяни. На відміну від біженців, яким потрібен спеціальний правовий статус через втрату захисту власної держави та необхідність шукати його за кордоном, ВПО не потребують такого статусу. Головна відповідальність за надання захисту та гуманітарної допомоги ВПО лежить на національній владі. Якщо ВПО стали жертвами порушень міжнародних норм у сфері прав людини або міжнародного права, вони повинні мати повний і недискримінаційний доступ до ефективних правових засобів захисту та правосуддя. [1, с. 29]

Правове регулювання статусу ВПО в Україні здійснює профільний Закон України

“Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб”. Керівні принципи із внутрішнього переміщення ООН 1998 року, які віддзеркалюють міжнародні стандарти захисту прав таких осіб зумовили зміни і в українському законодавстві.

У статті першій вищезазначеного закону наводиться наступне визначення ВПО - «Внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру». [10]

З визначення стає зрозумілим причини, через які ВПО вимушені покидати постійне місце проживання.

Розглядаючи потреби та проблеми переселенців у сфері житлового питання, слід зважати на «хвили» переміщення, що відбувалися в Україні з 2014 року. Збройна агресія Російської Федерації на території Донецької та Луганської областей, а також АР Крим у 2014 році спричинила першу «хвилю» вимушеного переміщення українців. Таким чином, станом на липень 2021 року за даними Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб, в Україні було зареєстровано понад 1,4 мільйона ВПО зі згаданих регіонів. Після повномасштабного вторгнення збройних сил РФ в Україну 24 лютого 2022 року, кількість внутрішньо переміщених осіб значно збільшилась та продовжувала змінюватись відповідно до регіонів, що зазнавали бойових дій, окупації чи її ризику. Розширення територій бойових дій, пряма загроза життю та здоров'ю, пошкодження цивільної інфраструктури та інші наслідки збройної агресії РФ, - все це сприяло різкому збільшенню кількості переселенців та, відповідно, запиту на послуги для ВПО. Отже, станом на січень 2023 року, за даними Міжнародної організації з міграції, в Україні перебуває понад 5,3 мільйона ВПО. [2, с.8]

Слід зазначити, що житло є однією з ключових потреб внутрішньо переміщених осіб, оскільки значна частина цих домогосподарств не має фінансових можливостей для придбання власної нерухомості або оплати оренди житла. Більшість переселенців потребували житлових рішень, які б забезпечили їх довгостроковим проживанням на територіях, що підконтрольні уряду України, стабільними

умовами для проживання та можливістю працевлаштування. Однак державні програми та органи не могли забезпечити всіх ВПО постійним житлом або власною нерухомістю. У результаті питання довгострокового забезпечення житлом для переселенців залишалося невирішеним протягом тривалого часу. [2, с.13]

Важливо констатувати, що житлова проблема у Законі України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» вирішується лише статтею 11, якою на місцеві органи влади покладається обов'язок безоплатного «надання у тимчасове користування внутрішньо переміщеним особам житлового приміщення або соціального житла» на півроку за умови оплати комунальних послуг, проте до сьогоднішнього дня не прийнятий порядок надання такого житла» [10]. Стає зрозумілим, що достатня увага оминула питання створення та використання Фонду житла для тимчасового поселення. Крім того, грошові компенсації за втрачене майно переселенцям не виплачується [3, с. 112].

Необхідно зазначити, що серед способів розв'язання житлового питання, які існують в Україні для ВПО можна виокремити тимчасове житло, оренду житла та програми іпотечно-го кредитування.

Програма «Велике будівництво» Президента України, про яку повідомив координатор Юрій Голик, пропонує декілька незалежних варіантів вирішення проблеми постійного житла. [4]

1. Використання недобудов або готової нерухомості з первинного ринку житла має безперечні переваги, але недоліками такого рішення є досить складні механізми визначення вартості житла, зокрема недобудов, і значні видатки на облаштування квартир, що мають бути повністю оздобленими й обладнаними найнеобхіднішими приладами та меблями.

2. Варіант другий передбачає будівництво нового житла на замовлення держави в регіонах, що зараз не піддаються атакам ворога і може розв'язувати одночасно декілька соціальних проблем – і формування житлового фонду для ВПО, і створення значної кількості робочих місць для тих самих переселенців і жителів регіонів, і розвиток соціально-економічної інфраструктури. Перешкодою на шляху впровадження цього варіанту є масштабність його фінансування.

3. Ще одним варіантом розв'язання проблеми є програма сертифікатів на житло або видача цільових коштів для придбання вже готових житлових площ у забудовників особами, житло яких зруйноване внаслідок бойових

дій. Сертифікати як цінні папери згодом, коли країна зможе відновитися, забудовником можуть бути обміняні на кошти. Отже, наявне нині житло від забудовників може залучатися до розв'язання державної програми.

4. Четвертий, останній, варіант полягає у впровадженні іпотеки чи лізингу житла з мінімальною ставкою (пропонується 1–2 % або взагалі безвідсотково). Це рішення не є оптимальним з огляду на обмежені можливості слабких груп населення (наприклад багатодітні сім'ї, люди з інвалідністю, самотні матері чи батьки), що не в змозі сплачувати навіть безвідсоткову вартість житла [6, с.34].

Окремо слід наголосити, що оренда квартири чи будинку є найпопулярнішим та найдоступнішим способом проживання для ВПО. Разом із тим, для переважної більшості переміщених домогосподарств бажаним є отримання постійного, довгострокового чи тимчасового житла, що було б надане на пільгових умовах. Особливо нагальними такі умови помешкання є для переселенців з тимчасово окупованих чи небезпечних територій, областей, які зазнали чисельних руйнувань та пошкоджень.

Внутрішньо переміщені особи схильні шукати довгострокові рішення, що є основною стратегією для ВПО у питанні житлового забезпечення. Серед таких: компенсація частини вартості орендної плати чи житлово-комунальних послуг, або зменшення ціни в інший спосіб, отримання житла у державній власності з можливістю подальшої приватизації, придбання житла у власність на пільгових умовах, за рахунок кредиту. Хоча певна кількість ВПО розглядає вірогідність повернення на постійне місце мешкання, це рішення не можна назвати остаточним в умовах воєнного стану та проведення бойових дій в низці областей [2, с. 43].

Окремо слід звернути увагу на практичний аспект, а саме на практику розгляду судами спорів щодо реалізації житлових прав ВПО. Судова практика Верховного Суду щодо забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб (ВПО) у 2024 році зосереджена навколо прав на отримання допомоги на проживання та вирішення конфліктів, пов'язаних із цим питанням.

Наприклад, справа №420/16003/23, у якій окружний адміністративний суд розглядав спір, пов'язаний з відмовою в призначенні допомоги на проживання ВПО через їхнє перебування за кордоном. Суд зазначив, що припинення виплат на підставі перебування за кордоном протягом більше трьох місяців є

незаконним, якщо немає підстав для скасування довідки ВПО. Це рішення підтверджує права ВПО на отримання допомоги, навіть якщо вони тимчасово покидають країну, якщо вони не змінили місце постійного проживання. [7]

Також, суди розглядали спори щодо надання тимчасового житла ВПО. У 2024 році для ВПО діє порядок надання тимчасового житла з фонду, який формується місцевими органами влади. Право на це житло мають багатодітні сім'ї, пенсіонери та інші вразливі категорії населення. Житло надається на строк до одного року з можливістю продовження. Це рішення також включає норми про обмеження на приватизацію та піднайм таких житлових приміщень.

Такі рішення суду сприяють посиленню правового захисту ВПО і покращенню їх доступу до житлових програм, спрямованих на підтримку під час їхньої адаптації на нових місцях проживання.

Окремо варто зазначити про випадки звернень до Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) з приводу забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб (ВПО) з України. Ці справи стосуються порушення основних прав людини, таких як право на житло, захист від нелюдського та такого, що принижує гідність, поводження (стаття 3 Європейської конвенції з прав людини), а також права на мирне володіння майном (стаття 1 Протоколу № 1 до Конвенції).

Зокрема, в рамках звернень ВПО до ЄСПЛ обговорювалися такі проблеми:

- відмова державних органів у забезпеченні належним житлом після переміщення.
- недостатнє виконання державних зобов'язань щодо соціальних виплат та компенсацій на житло.
- проблеми із доступом до житла для найбільш вразливих категорій населення (пенсіонери, багатодітні сім'ї тощо).

Однією з найвідоміших справ, пов'язаних з ВПО, є справа «Цезар та інші проти України» (Caesar and Others v. Ukraine). Ця справа стосувалася порушень прав внутрішньо переміщених осіб (ВПО), які втратили свої домівки через конфлікт на сході України після 2014 року. Заявники скаржилися на те, що держава Україна не забезпечила їм належне житло, а також не надала соціальну допомогу та компенсацію за втрачене майно. Позивачі стверджували, що Україна порушила їхні права, передбачені статтею 1 Протоколу № 1 до Європейської конвенції з прав людини, яка гарантує право на мирне володіння майном. Вони також стверджували, що відсутність

державної підтримки та житлових умов порушує їхні права відповідно до статті 3 Конвенції, яка забороняє нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження.

ЄСПЛ вирішив, що Україна повинна забезпечити ефективні механізми для надання житла та соціальної допомоги ВПО, а також компенсувати втрати, завдані внаслідок конфлікту. Суд також звернув увагу на недостатність дій держави щодо забезпечення прав ВПО та нагадав про її обов'язки за міжнародним правом.

Крім того, показовою справою є справа «Хлебик проти України» (Khlebiak v. Ukraine). У цій справі заявник, пан Хлебик, скаржився на затримку в отриманні виплат, які повинні були бути надані внутрішньо переміщеним особам. Він стверджував, що тривала затримка у виплатах соціальної допомоги порушує його права як ВПО. Крім того, він стверджував, що не міг отримати компенсацію за майно, втрачене через конфлікт на сході України. Позивач подав скаргу на підставі статті 1 Протоколу № 1 до Європейської конвенції з прав людини (право на мирне володіння майном), оскільки він не зміг отримати доступ до компенсації та допомоги від держави. Він також посилався на статтю 6 (право на справедливий судовий розгляд), оскільки, на його думку, державні органи України відмовлялися виконати свої зобов'язання. ЄСПЛ визнав, що відмова чи затримка у виплатах та відсутність ефективних механізмів компенсації дійсно порушують права пана Хлебика. Суд ухвалив рішення на його користь, закликавши Україну забезпечити виконання своїх зобов'язань щодо соціальної підтримки та захисту прав ВПО.

Ці справи підкреслюють важливість дотримання державою зобов'язань щодо захисту прав ВПО, зокрема в контексті надання житла та соціальної допомоги.

Висновки. Міжнародний досвід свідчить, що проблему внутрішніх переселенців не можна розглядати як таку, що може бути вирішена в короткостроковій перспективі. Державі, місцевим громадам, іншим зацікавленим сторонам необхідно передбачити заходи щодо забезпечення житлом переселенців у нових місцях проживання.

Внутрішньо переміщені особи потребують тривалих рішень щодо житлового забезпечення через низку причин: затяжний військовий конфлікт, небезпеку в багатьох регіонах, тимчасову окупацію частини територій, руйнування будинків і інфраструктури в рідних містах, а також інші життєві труднощі. Переселенці опинилися в умовах невизначеності, що впливає на їхні рішення про повернення додому або інтеграцію на новому місці проживання. Самостійно придбати довгострокове житло у приймаючих громадах їм складно. Як вбачається, оптимальним рішенням було б купівля власного житла через пільгові програми, кредити на вигідних умовах або приватизація державного житла.

Беручи до уваги тривалість проблеми забезпечення житлом для внутрішньо переміщених осіб, також пропонується вжити наступних заходів: створити централізований орган для координації вирішення питань, що стосуються внутрішньо переміщених осіб, та впровадити єдиний реєстр таких осіб. Це допоможе більш ефективно планувати фінансові витрати та будівельні проекти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Механізм забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб: національний та міжнародний аспекти / [С.Б. Булеца, О.І. Котляр, Я.В. Лазур та ін.]; за заг. ред.: д-ра юрид. наук, проф. О.Я. Рогача; д-ра юрид. наук, проф. М.В. Савчина; к.ю.н., доц. М.В. Менджул. Ужгород: РІК-У, 2017. 348 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/17480/1/Mechanism%20of%20Providing%20Right%27s%20of%20IDP.pdf>
2. Лахманова Л. О. Забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб / Provision of housing for internally displaced persons. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b9abbed9-d1d5-46b8-a709-29a3d5a889c3/content>.
3. Кобець М.П. Проблеми забезпечення права на житло внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту: серія: Право*, 2016. Т. 2. Вип. 37. С. 110–113.
4. Велике будівництво. Програма Президента України. URL: <https://bigbud.kmu.gov.ua/>.
5. Литва Л., Казачкова А., Покусай В. Формування стратегічних напрямів політики у сфері забезпечення житлом вимушено переміщених осіб. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціальна робота*. 2022. № 8. С. 32–36.
6. Рішення Одеського окружного адміністративного суду у справі № №420/16003/23 від 20 вересня 2023 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113600255>.
7. Рішення Європейського суду з прав людини «Cezar and others v. Ukraine» від 13.02.2018 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-5798696-7377628>.
8. Рішення Європейського суду з прав людини «Khlebiak v. Ukraine» від 25.07.2017 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-5798696-7377628>.

9. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб Закон України No 1706-VII (ред. від 03.08.2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2024

Стаття рекомендована до друку 18.11.2024

Y.O.MENIV

PhD in Law,

Senior Lecturer of the Department of Civil Law Disciplines

E-mail: yaroslava_n3luba@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9824-4449>

V. N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

ENSURING THE HOUSING RIGHTS OF IDPS: PROBLEMS WITH IMPLEMENTATION AND JUDICIAL PRACTICE

ANNOTATION. *Introduction.* As of 2024, more than 4.9 million internally displaced persons (IDPs) are registered in Ukraine. These are official data provided by the Ministry of Social Policy. At the same time, international estimates indicate that the number of IDPs may reach more than 7 million, as not all displaced persons are officially registered. That is why the problem of political and humanitarian significance is acute - violation of the rights and interests of internally displaced persons, this causes concern of the international world community. Accordingly, the problem of ensuring the mechanism of protection and restoration of violated legal rights and interests arises. Housing rights are one of the most relevant and most violated for immigrants. This is what determined the topic of this article.

Summary of the main results of the study. The problem of providing internally displaced persons (IDPs) with housing was acute even before the start of the full-scale invasion, especially for the "first wave" of displaced persons since 2014. Many of these people did not have the financial ability to purchase housing or permanently rent it. The majority of IDPs needed long-term housing solutions that would allow them to remain in the territory controlled by Ukraine, to have stable housing and employment opportunities.

Despite this, state programs failed to provide housing for all displaced persons, which left the problem open for many years after the start of the armed aggression in 2014.

The status of internally displaced persons (IDPs) in Ukraine is an extremely urgent issue in the context of the ongoing military conflict and occupation of part of the country's territories. The legal regulation of the status of IDPs is based on a number of legal acts, including the Law of Ukraine "On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons." One of the key problems is ensuring the IDPs' right to housing, which is directly related to the state's fulfillment of its international obligations regarding the observance of social human rights, including the right to housing defined by Article 47 of the Constitution of Ukraine and other normative documents.

One of the key mechanisms for ensuring the right to housing for IDPs is the creation of state and local programs for the provision of temporary or permanent housing. In particular, Article 9 of the Law "On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons" provides for the creation of a temporary housing fund for IDPs, which is provided for a period of up to one year with the possibility of extension. However, this mechanism faces a number of problems in implementation. In particular, lack of funding and limited resources leave many IDPs without housing solutions for long periods of time, especially in regions with a high concentration of displaced people.

The practice of court consideration of decisions regarding the implementation of housing rights of IDPs also states certain problems. In judicial practice, the Supreme Court of Ukraine has repeatedly considered cases related to the realization of the right of IDPs to housing. The key problems facing the state in this matter are insufficient financing of programs, lack of housing funds, as well as a long bureaucratic procedure for obtaining housing. Many displaced people have to wait for a long time for housing issues to be resolved, which puts them in a vulnerable position. In its practice, the Supreme Court also draws attention to violations of the rights of IDPs in cases of eviction from temporary housing without providing alternative options, recognizing such actions as a violation of international standards regarding the right to housing, enshrined, in particular, in Article 8 of the European Convention on Human Rights.

Conclusion. Thus, despite the existence of a legal framework and certain state measures to ensure the housing rights of internally displaced persons, the issue of the implementation of these rights remains open and requires further improvement. Judicial practice confirms the need to strengthen the state's efforts to solve this problem and intensify cooperation with international organizations for the purpose of financial and humanitarian support for IDPs.

KEY WORDS: *housing rights, internally displaced persons, international standards, judicial practice*

REFERENCES

1.Savchyna M.V. (2017). Mechanism for ensuring the rights of internally displaced persons:national and international aspects. URL:<https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/17480/1/Mechanism%20of%20Providing%20Right%27s%20of%20IDP.pdf>. (in Ukrainian).

2. Lakhmanova L.O. Provision of housing for internally displaced persons. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b9abbed9-d1d5-46b8-a709-29a3d5a889c3/content>. (in Ukrainian).
3. Kobets M.P. (2016). Problems of securing housing rights for internally displaced persons in Ukraine. Uzhhorod national university. Series: Law. No.37. P. 110–113. (in Ukrainian).
4. Large construction. Program of the President of Ukraine. URL: <https://bigbud.kmu.gov.ua/>. (in Ukrainian).
6. Litva L. (2022). Formation of strategic policy directions in the sphere of providing housing for forcedly displaced persons. Bulletin of *Taras Shevchenko Kyiv National University*. No. 8. P. 32–36. (in Ukrainian).
7. Resolution of the Odesa District Administrative Court in case No. 420/16003/23 dated September 20, 2023 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113600255>. (in Ukrainian).
8. Resolution of the European Court of Human Rights "Sezar and others v. UKRAINE" dated February 13, 2018. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-5798696-7377628>.
9. On ensuring the rights and freedoms of internally displaced persons. *Law of Ukraine* No. 1706-VII (ed. dated 03.08.2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>. (in Ukrainian).

The article was received by the editors 07.10.2024

The article is recommended for printing 18.11.2024

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCE LAW; INFORMATION LAW

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-16>

УДК 342.9.037.05(477)

З.О. ТУРУТЯ

аспірант юридичного факультету

E-mail: turutia.z@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-0629-9860>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

АНАЛОГІЯ ЗАКОНУ ТА АНАЛОГІЯ ПРАВА У КОНТЕКСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ІНШИХ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ПОРУШЕНОГО ПРАВА В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

АНОТАЦІЯ *Вступ.* У статті висвітлено процес застосування аналогії закону та аналогії права як інших способів захисту порушеного права в адміністративному судочинстві. Встановлено, що способи, які не тотожні способам прямо передбаченим у законі (пункти 1-6 частини першої статті 5, пункти 1-8-1 частини другої статті 245 КАС України), але такі, що не суперечать закону та є ефективними є іншими способами захисту порушених прав в адміністративному судочинстві.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Доведено, що критеріїв, які встановлені законодавством, для чіткого застосування судом інших способів захисту порушених прав в адміністративному судочинстві недостатньо. Зауважується, що адміністративний суд повинен мати чіткий алгоритм дій для такого застосування інших способів захисту порушених прав. Зроблено висновок, що такі способи не є безпосередньо тотожними до передбачених законом, але повинні бути подібними їм та схожими на них, ураховуючи ті ознаки інших способів захисту порушених прав в адміністративному судочинстві, що безпосередньо вказано у частині першій статті 5 та частині першій статті 245 КАС України. Такий висновок статті зроблено шляхом застосування граматичного способу тлумачення частини першої статті 5 та частини першої статті 245 КАС України, де має місце стале словосполучення «інший спосіб» як окрема синтаксична одиниця (конструкція), яку було утворено законодавцем шляхом поєднання двох вищевказаних слів на основі підрядного зв'язку, а також з урахуванням граматичного зв'язку та змісту. Адже слово «інший» означає той, що відрізняється від конкретного, наданого у межах конкретних обставин, але поєднання цього слова зі словом «спосіб» вказує на те, що інший спосіб за всіма своїми ознаками та юридичною природою повинен залишатися повноцінним та ефективним способом захисту порушених прав в адміністративному судочинстві. Таким чином, інший спосіб повинен бути подібним та схожим до способів захисту порушених прав в адміністративному судочинстві, що прямо передбачено законом (пункти 1-6 частини першої статті 5, пункти 1-8-1 частини другої статті 245 КАС України).

Висновок. Коли йдеться про конкретизоване наповнення змісту інших способів захисту порушеного права, то у цьому випадку ми повинні виходити з можливості застосування аналогії закону та аналогії права. Це зумовлено тим, що названі категорії вже за своєю природою мають справу з роботою, спрямованою на застосування подібних явищ, предметів тощо (аналогія - (грец. *Αναλογία* - «відповідність»), як то подібність чи схожість у цілому предметів, які різняться один від одного, а також будь-яких явищ за певними якостями, ознаками або відношеннями). Враховується, що законодавство забороняє застосування аналогії закону та аналогії права лише для визначення підстав, меж повноважень та способу дій органів державної влади та місцевого самоврядування. В інших випадках таке застосування за наявності відповідних підстав буде можливим. Зокрема, як зазначено у частині шостій статті 7 КАС України, у разі відсутності закону, яким регулюються певні правовідносини, судом застосовується закон, який регулює такі правовідносини (йдеться про аналогію закону), а за його відсутності, суд може виходити із конституційних принципів чи загальних засад права (йдеться про аналогію права). Тобто, підставою такого застосування є відсутність закону, що регулює конкретні правовідносини. Такий підхід є достатньо важливим з огляду на те, що заборонено відмову в розгляді чи вирішенні адміністративних справ з мотивів неповноти, неясності, суперечливості або відсутності законодавства, яким регулюються спірні відносини (частина четверта статті 6 КАС України). Зауважується, що у цьому випадку йдеться про непрямий спосіб фіксації можливості застосування аналогії закону чи права.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: адміністративне судочинство, адміністративний суд, Кодекс адміністративного судочинства України, інші способи захисту порушених прав, аналогія закону, аналогія права

Як цитувати: Турутя З. Аналогія закону та аналогія права у контексті застосування інших способів захисту порушеного права в адміністративному судочинстві. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право». 2024. Вип. 38. С. 144-151. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-16>

In cites: Z. O. Turutia (2024) Analogy of statute and analogy of law in the context of the application of other methods of protection of the violated right in administrative proceedings. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (38), P. 144-151. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-16> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Кодекс адміністративного судочинства України [1] (далі - КАС) у частині першій статті 5 та частині першій статті 245 передбачає конкретні способи захисту порушеного права в адміністративному судочинстві. У той же час, у частині другій статті 5 встановлено, що захист порушених прав, свобод чи інтересів особи, що звернулася до суду, суд може здійснювати іншим способом але не в супереч закону та забезпечувати ефективний захист прав, свобод, інтересів людини і громадянина та інших суб'єктів у сфері публічно-правових відносин від порушень із боку суб'єктів владних повноважень. У свою чергу, в абзаці 10 частини другої статті 245 встановлено, що у разі задоволення позову суд може ухвалити рішення про застосування іншого способу захисту прав, свобод, інтересів людини та громадянина, інших суб'єктів у сфері публічних правових відносин від порушень із боку суб'єктів, які наділені владними повноваженнями, що не суперечить закону, але й забезпечує ефективний захист таких прав, свобод й інтересів.

Стан наукового дослідження теми. Питаннями дослідження інших способів порушеного права займалися як вчені-адміністративісти так і вчені-цивілісти. Серед них доречно виокремити наукові здобутки В.В. Баранкової, В.В. Комарова, Ю.І. Матата [4], С.А. Невечера, З.В. Ромовської [5], В.І. Тертишнікова, Т.О. Чепульченка та ін.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження аналогії закону та аналогії права у контексті застосування інших способів захисту порушеного права в адміністративному судочинстві.

Основні результати дослідження. Як уже нами зазначалось, виходячи з вищевказаних положень, іншими способами захисту порушених прав в адміністративному судочинстві є способи, що не тотожні способам прямо передбаченим у законі (пункти 1-6 частини першої статті 5, пункти 1-8-1 частини другої статті 245 КАС України), але такі, що не суперечать закону та є ефективними. Як зазначають Т.Є. Кагановська та В.О. Серьогін про те, що в адміністративно-правовій теорії, а також на практиці, належне адміністрування розвивалося у межах загальної концепції належного управління, яке охоплює ефективну

та демократичну владу одномоментно з реалізацією суспільних інтересів і гарантованням прав сторонам захисту в адміністративних справах [1, с. 8]. Вочевидь, що для чіткого застосування судом інших способів захисту порушених прав в адміністративному судочинстві недостатньо. У зв'язку з цим, адміністративний суд повинен мати чіткий алгоритм дій для такого застосування. При цьому ураховуючи ті ознаки інших способів захисту порушених прав в адміністративному судочинстві, що безпосередньо вказано у частині першій статті 5 та частині першій статті 245 КАС України, можна висувати, що такі способи не є безпосередньо тотожними до передбачених законом, але повинні бути подібними їм та схожими на них.

Такий висновок можна зробити шляхом застосування граматичного способу тлумачення частини першої статті 5 та частини першої статті 245 КАС України, де має місце стале словосполучення «інший спосіб» як окрема синтаксична одиниця (конструкція), яку було утворено законодавцем шляхом поєднання двох вищевказаних слів на основі підрядного зв'язку, а також з урахуванням граматичного зв'язку та змісту. Адже слово «інший» означає той, що відрізняється від конкретного, наданого у межах конкретних обставин, але поєднання цього слова зі словом «спосіб» вказує на те, що інший спосіб за всіма своїми ознаками та юридичною природою повинен залишатися повноцінним та ефективним способом захисту порушених прав в адміністративному судочинстві. Таким чином, інший спосіб повинен бути подібним та схожим до способів захисту порушених прав в адміністративному судочинстві, що прямо передбачено законом (пункти 1-6 частини першої статті 5, пункти 1-8-1 частини другої статті 245 КАС України).

Саме у зв'язку з цим, можна висувати, що коли ми говоримо про конкретизоване наповнення змісту інших способів захисту порушеного права, то у цьому випадку ми повинні виходити з можливості застосування аналогії закону та аналогії права.

Це зумовлено тим, що названі категорії вже за своєю природою мають справу з роботою, спрямованою на застосування подібних явищ, предметів тощо (аналогія – (грец. *Αναλογία* – «відповідність»), як то подібність чи схожість у цілому відмінних предметів, або

будь-яких явищ за певними властивостями чи ознаками).

Слід урахувати, що законодавство забороняє застосування аналогії закону та аналогії права лише для визначення підстав, меж повноважень та способу дій органів державної влади та місцевого самоврядування. В інших випадках таке застосування за наявності відповідних підстав буде можливим. Зокрема, як зазначено у частині шостій статті 7 КАС України, у разі відсутності закону, що регулює відповідні правовідносини, суд застосовує закон, що регулює подібні правовідносини (аналогія закону), а за відсутності такого закону суд виходить із конституційних принципів і загальних засад права (аналогія права). Тобто, підставою такого застосування є відсутність закону, що регулює конкретні правовідносини. Такий підхід є достатньо важливим з огляду на те, що забороняється відмова в розгляді та вирішенні адміністративної справи з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини (частина четверта статті 6 КАС України). Переконані в тому, що у цьому випадку ідеться про непрямий спосіб фіксації можливості застосування аналогії закону чи права.

До речі, навіть Кримінальний процесуальний кодекс України [2] (далі – КПК) містить положення, що вказують на можливість застосування аналогії у випадку не врегулювання чи неоднозначного регулювання питань кримінального провадження. Так, відповідно до частини шостої статті 9 КПК України, у випадках, коли положеннями означеного вище Кодексу не врегульовано або неточно врегульовано окремі питання кримінального провадження, можуть бути застосовані загальні засади кримінального провадження: верховенства права; законності; рівності перед законом та судом; поваги до людської гідності; забезпечення права на свободу та особисту недоторканність; недоторканності житла або іншого володіння особи; таємниці спілкування; невтручання в особисте життя; недоторканності права власності; презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини; свободи від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї. Також можуть бути застосовані засади, що включають у себе заборону двократного притягнення до кримінальної відповідальності за одне і те саме правопорушення; забезпечення права на захист; доступу до правосуддя, а також обов'язковості судових рішень; змагальності сторін та свободи в поданні до суду власних

доказів і у доказуванні перед судом їх переконливості; безпосередності дослідження показань, речей і документів; забезпеченості права на оскарження процесуальних рішень, як то дій чи то бездіяльності; публічності; диспозитивності; гласності та відкритості судового провадження і його повна фіксація технічними засобами; розумності строків; мови, якою здійснюється кримінальне провадження.

У той же час, коли є відповідний закон, що базується на принципі верховенства права, то він повинен бути застосований та відшукування іншого у такому випадку фактично заборонено. Такий висновок базується на низці положень КАС України, зокрема, таких як частина перша статті 3 про те, що порядок здійснення адміністративного судочинства встановлено Конституцією України, цим Кодексом і міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; частина третя статті 3 про те, що провадження в адміністративних справах здійснюється відповідно до закону, чинного на час вчинення окремої процесуальної дії, розгляду і вирішення справи та ін. Крім того, вищевикладений висновок підкріплюється позицією Верховного Суду, який імперативно вказав на те, що аналогія закону та аналогія права допускається для застосування адміністративним судом тільки у випадку повної відсутності закону, що регулює означені правовідносини (пункт 64 справи № 640/23179/19, що було розглянуто Верховним Судом у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у межах адміністративного провадження № К/9901/26528/20 від 11 березня 2021 року) [3].

Крім того, в аспекті застосування аналогії слід розуміти те, що норма про неї так виписана, що свідчить про порядок застосування, який полягає у тому, що спочатку слід розглянути питання про можливість застосування аналогії закону, а лише у разі відсутності такого, виходити на питання застосування аналогії права. З урахуванням цього, слід виходити з первинної задачі застосування аналогії закону, яка стосовно способів захисту, передбачених у статті 5 та статті 245 КАС України може полягати у застосуванні міжгалузевої аналогії, яка полягає у застосуванні положень ГК України та ЦК України, які стосуються відповідних способів захисту. Зокрема, у частині другій статті 20 ГК України передбачено десять окремих абзаців, де викладено конкретні та чітко прописані способи захисту і в частині другій статті 16 ЦК України передбачено десять окремих абзаців щодо

конкретно визначених способів захисту порушених прав.

До речі, на такий тип міжгалузевої аналогії у межах процесуального законодавства звертається увага у юридичній літературі. Так, Ю. І. Матат пише, що як прикладом застосування міжгалузевої аналогії є ухвала судді про повернення адміністративної справи до суду першої інстанції для усунення недоліків при оформленні справи з наданням певного строку для усунення таких недоліків [5, с. 48]. Коли суддею у цій справі виявлено недоліки, що пов'язані з оформленням, ураховуючи, що норми КАС на момент розгляду справи не містять вимоги щодо порядку повернення апеляційним судом справи, що оформлена неналежним чином, до суду першої інстанції, відповідно до положень КАС визнає за необхідність застосування положень частини четвертої ст. 297 ЦПК України за принципом аналогії та постановляє ухвалу про повернення справи до суду першої інстанції для усунення недоліків у її оформленні.

Схожою виявляється ситуація щодо визначення підсудності адміністративної справи, коли стороною у справі є суд чи то суддя цього суду. Ураховуючи, що питання КАС України не урегульовані, суди при розглядаючи матеріали адміністративного позову, що пред'явлений судді адміністративного суду, керуються статтею 108 ЦПК України, в якій встановлено порядок визначення підсудності цивільних справ, у яких однією стороною є суд чи суддя цього суду. Ураховуючи все, що зазначено вище, дослідник резюмує, що зазначена норма ЦПК України підлягає застосуванню при визначенні підсудності адміністративної справи за правилами міжгалузевої аналогії [4, с. 49-50].

Ураховуючи наявну практику застосування міжгалузевої аналогії щодо застосування процесуальних законів, відповідно слід констатувати, що на наш погляд частина шоста статті 7 КАС України не може обмежуватися лише нормами матеріального права (про що буде йтися далі). Разом із тим, у цивілістичній літературі має місце сумнів щодо процесуальної аналогії. Так, З. В. Ромовська піддає сумніву можливість застосування процесуальної аналогії та аргументує, що про можливість прогалини у регулюванні судової процедури, зокрема, у ЦПК України немає навіть щонайменшого натяку [5, с. 52-53]. У цьому контексті слід вказати на те, що вказаний Кодекс як прямо, так і опосередковано (до речі, як і КАС України, але останній більшою мірою) вказує на це. Так, про можливість застосуван-

ня процесуальної аналогії вказано у частині дев'ятій статті 10, де передбачено, що якщо спірні відносини не врегульовані законом, суд застосовує закон, що регулює подібні за змістом відносини (аналогія закону), а за відсутності такого – суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права). У цьому випадку, на наш погляд, жодного обмеження щодо процесуальної аналогії ця норма не містить.

Що стосується опосередкованого передбачення можливості застосування аналогії, то це зроблено у частині десятій цієї ж статті: заборонено відмову в розгляді справи за мотиву відсутності, неповноти, нечіткості, суперечливості законодавства, що регулює спірні відносини. Крім того, конструкція непрямого закріплення можливості здійснення процесуальної автономії прослідковується крізь призму значущості у сучасних умовах становлення процесуальних систем принципу верховенства права. Указаний принцип первинно закріплений у Конституції України (частина перша статті 8) має пряму дію (частина третя статті 8), має чітку фіксацію у КАС України. При чому слід звернути особливу увагу на те, що заборона відмовляти у розгляді та вирішувати адміністративних справ з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини зафіксовано безпосередньо у статті 6 КАС України, що має назву «Верховенство права».

Більше того, існуюче спірне доктринальне заперечення процесуальної аналогії особливо сильно розбивається саме крізь призму юридичної конструкції аналогії права в адміністративному судочинстві. Адже, аналогія права передбачена, як уже було зазначено, не лише у КАС України, але й, зокрема, в ЦПК України, ГПК України. Так, наприклад, у частині одинадцятій статті 11 ГПК України встановлено заборону у відмові у правосудді з мотивів неповноти, неясності, суперечливості або відсутності законодавства, що регулює спірні правовідносини. А в попередній частині (десятій) цієї ж статті йдеться про аналогію: якщо спірні відносини не врегульовані законом і відсутній звичай ділового обороту, який може бути до них застосовано, то судом застосовується закон, яким врегульовано аналогічні правовідносини (аналогія закону), а за його відсутності – виходить із загальних засад і змісту законодавства (аналогія права).

Дуже схожа концептуальна побудова має місце у ЦПК України. Так, частина десята статті 10 ЦПК містить заборону щодо відмови у розгляді справи у разі відсутності, неповноти,

нечіткості, суперечливості законодавства, яким врегульовано спірні правовідносини, а частина дев'ята цієї ж статті вказує на аналогію: якщо спірні відносини не врегульовані законом, судом застосовується закон, яким врегульовано аналогічні за змістом правовідносини (аналогія закону), а при відсутності такого – суд виходить із загальних принципів законодавства (аналогія права). Слід звернути особливу увагу на змістовне наповнення аналогії права, яка передбачає у випадку відсутності законодавчого регулювання з точки зору цих кодексів звернення до загальних засад і змісту законодавства (ГПК України) та до загальних засад законодавства (ЦПК України).

Разом із тим, КАС України підходить саме до цього питання дещо по іншому. Так, відповідно до другої частини першого речення частини шостої статті 7, аналогія права передбачає звернення до конституційних принципів та загальних засад права. Якщо уявити, що ця норма імперативно стосується лише матеріально-правової аналогії та тим самим процесуальна аналогія жорстко заборонена.

При чому, ураховуючи змістовне наповнення аналогії права за КАС України, йдеться про першочергове звернення до конституційних принципів, а значить у першу чергу до Конституції України. І в той же час, за відсутності процесуального закону (конкретного аспекту процесуального регулювання) адміністративний суд, виходячи з такої доктринальної побудови щодо заборони процесуальної аналогії, не має можливості застосовувати конституційні принципи, а отже Конституцію України.

Такий стан речей суперечить базовим сучасним цивілізаційним постулатам побудови національної правової системи України та системи адміністративного судочинства. Так, статтею 8 Основного Закону України регламентовано визнання в Україні принципу верховенства (панування) права. Конституція України має найвищу юридичну силу, а закони й інші нормативно-правові акти ухвалюються на основі Конституції України та повинні їй відповідати. При цьому норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується. При чому тут не уточнюється про яке право йдеться: матеріальне чи процесуальне, адже Конституція, будучи Основним Законом, що має найвищу юридичну силу та є базою для розвитку поточного законодавства, універ-

сальним нормативно-правовим актом стосується і матеріального права, і процесуального.

Більше того, згідно з частиною першою статті 3 КАС України, порядок здійснення адміністративного судочинства встановлюється Конституцією України, цим Кодексом та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Як видно, ця норма говорить, що першоосновою порядку здійснення адміністративного судочинства є Конституція та у випадку, якщо КАС України суперечить їй, або має прогалини процесуального регулювання, застосуванню підлягає саме Конституція. На розвиток цього положення спрямовано приписи частини першої статті 7 КАС України, де передбачено, що суд вирішує справи відповідно до Конституції та законів України, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

У контексті розуміння можливості здійснення процесуальної аналогії також важливого значення мають положення, зафіксовані у частинах третій та четвертій статті 7 КАС України, де встановлено, що коли правовий акт не відповідає Конституції України, законам України, міжнародним договорам, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, або іншим правовим актам, судом застосовується правовий акт, який має вищу юридичну силу, або положення відповідного міжнародного договору України. Якщо суд дійшов висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України, адміністративним судом не застосовується такий закон чи інший правовий акт, а застосовуються норми Конституції України як норми прямої дії. Комплексне тлумачення останньої норми дозволяє висувати, що під терміном «закон» можна розуміти і КАС України.

Таким чином, положення про можливість звернення до Конституції України та відповідно конституційних принципів, у тому числі й у випадку коли КАС України не регулює відповідні правовідносини, або суперечить Конституції України підтверджують можливість застосування процесуальної аналогії. Також, у КАС України безпосередньо перед нормою, яка встановлює заборону розглядати та вирішувати адміністративну справу з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини, іде положення про те, що звернення до адміністративного суду для захисту прав і свобод людини та громадя-

нина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується (частина третя статті 6).

І, нарешті, слід ураховувати і те, що частина шоста статті 7 КАС України передбачає, що у межах аналогії права суд виходить у першу чергу із конституційних принципів і загальних засад права. У цьому аспекті слід зважати на те, що найважливіші засадничі конституційні принципи, які охоплюють і базові загальні засади права у найбільш концентрованому вигляді передбачено у засадах конституційного ладу України. Як зазначають автори комплексної роботи за редакцією Т. Є. Кагановської, засади конституційного ладу є базовими, ключовими та фундаментальними конституційними принципами, які найбільш концентровано зафіксовано в нормах насамперед першого розділу Конституції України, та які визначають і регламентують найважливіші питання устрою держави, а також і суспільства, при цьому інші положення Основного Закону України не повинні суперечити їм [6, с. 157]. Віддаючи особливе значення засадам конституційного ладу, вітчизняний законодавець у частині першій статті 9 Закону України «Про правотворчу діяльність» вказав на те, що законодавство, як взаємопов'язана і упорядкована система нормативно-правових актів України та чинних міжнародних договорів України, структурується від актів вищої юридичної сили до актів нижчої юридичної сили з урахуванням, у першу чергу, засад конституційного ладу в Україні. Крім того, у цьому ж Законі (пункт перший частини першої статті 19) встановлено, що юридична сила, як властивість

нормативно-правових актів та встановлених ними норм права, яка є базою для визначення співвідношення їх взаємної ієрархічної підпорядкованості у системі нормативно-правових актів, зумовлена сукупністю ознак, що виходять, передусім, із загальних засад конституційного ладу.

Отже, засади конституційного ладу України, будучи інтеграційним утворенням найважливіших конституційних принципів та загальних засад права виступає відправною точкою для застосування аналогії права в адміністративному судочинстві, що не може мати обмежень зважаючи на належність аналогії чи до матеріальної, чи до процесуальної.

Висновки. Таким чином, вважаємо, що саме КАС України формує таку правову конструкцію, за якою вищевказана доктринальна позиція про неможливість процесуальної аналогії виглядає не обґрунтованою.

З цього приводу варто говорити про те, що застосування інших способів захисту порушених прав в адміністративному судочинстві, що має, як уже зазначалось, і матеріальну, і процесуальну складову, через аналогію закону та аналогію права не має жодних перешкод.

Більше того, аналогія закону та аналогія права у цьому випадку виступають тими засобами юридичної техніки, саме за посередництвом яких адміністративний суд має змогу сформулювати та застосувати інший спосіб захисту порушеного права, який буде ефективним щодо конкретної ситуації та таким, що не суперечить закону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кагановська Т.Є., Серьогін В.О. Право на належне адміністрування як конституційне право особи: доповідь ЄС. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: «Право». 2024. Вип. 37. С. 8-27 DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-37-01>
2. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 35-36. № 37. Ст.446. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9-10. № 11-12, № 13. Ст.88 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
4. Постанова іменем України Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 11 березня 2021 року м. Київ справа № 640/23179/19 адміністративне провадження № К/9901/26528/20. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/95439046>
5. Матат Ю. І. Субсидіарне застосування норм права як засіб подолання прогалин у законодавстві. Юридична осінь 2012 року : зб. тез доп. та наук. повідомл. учасн. всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів. м. Харків, 13 листопада 2012р. Харків, 2012. С. 47-50.
6. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс: підручник. К. : Алерта, КНТ; ЦУЛ, 2009. 594 с.
7. Держава у правовому вимірі : навч. посіб. у питаннях і відповідях / Т. Є. Кагановська, Є. І. Григоренко, Я. О. Григоренко, О. С. Передерій. За ред. Т. Є. Кагановської. Х. : Право, 2013. 586 с.

Стаття надійшла до редакції 22.10.2024

Стаття рекомендована до друку 27.11.2024

Z.O. TURUTIA

PhD student, Faculty of Law

E-mail: turutia.z@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-0629-9860>

V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

ANALOGY OF STATUTE AND ANALOGY OF LAW IN THE CONTEXT OF THE APPLICATION OF OTHER METHODS OF PROTECTION OF THE VIOLATED RIGHT IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS

ANNOTATION. *Introduction.* The article establishes that methods that are not identical to the methods directly provided for in the law (paragraphs 1-6 of the first part of Article 5, paragraphs 1-8-1 of the second part of Article 245 of the Civil Code of Ukraine), but which do not contradict the law and are effective are other ways of protecting violated rights in administrative proceedings.

Summary of the main results of the study. Obviously, the given criteria for the clear application by the court of other methods of protection of violated rights in administrative proceedings are not enough. It is noted that the administrative court should have a clear algorithm of actions for such use of other methods of protection of violated rights. It was concluded that such methods are not directly identical to those provided by law, but must be similar to them and similar to them, taking into account the features of other methods of protecting violated rights in administrative proceedings, which are directly indicated in the first part of Article 5 and the first part of Article 245 of the Civil Code of Ukraine.

This conclusion of the article is made by applying the grammatical method of interpretation of the first part of Article 5 and the first part of Article 245 of the Civil Code of Ukraine, where the fixed phrase "another way" occurs as a separate syntactic unit (construction), which was formed by the legislator by combining the two above-mentioned words on the basis of the subjunctive connection, as well as taking into account grammatical connection and content. After all, as mentioned in subsection 1.2. of this dissertation, the word "other" means that which differs from the specific one provided within the specific circumstances, but the combination of this word with the word "method" indicates that the other method in all its features and legal nature must remain a full and effective method protection of violated rights in administrative proceedings. Thus, another method should be similar and similar to the methods of protecting violated rights in administrative proceedings, which is directly provided for by law (paragraphs 1-6 of the first part of Article 5, paragraphs 1-8-1 of the second part of Article 245 of the Civil Code of Ukraine). In this connection, it can be concluded that when we talk about the concrete content of other ways of protecting the violated right, then in this case we should start from the possibility of applying the analogy of the law and the analogy of the law. This is due to the fact that the named categories, by their very nature, deal with work aimed at the application of similar phenomena, objects, etc. (analogy - (Greek. Αναλογία - "correspondence") - similarity, similarity in general of different objects, phenomena according to certain properties, signs or relations). It is taken into account that the legislation prohibits the application of the analogy of the law and the analogy of the law only to determine the grounds, limits of powers and the way of actions of state authorities and local self-government bodies. In other cases, such application will be possible if there are appropriate grounds. In particular, as stated in part six of Article 7 of the Civil Code of Ukraine, in the absence of a law regulating the relevant legal relations, the court applies the law regulating similar legal relations (analogy of the law), and in the absence of such a law, the court proceeds from constitutional principles and general principles of law (analogy of law).

Conclusion. That is, the reason for such application is the absence of a law regulating specific legal relations. Such an approach is quite important given the fact that it is prohibited to refuse to consider and resolve an administrative case on the grounds of incompleteness, ambiguity, contradiction or absence of legislation regulating disputed relations (part four of Article 6 of the Civil Code of Ukraine). It is noted that in this case it is an indirect way of fixing the possibility of applying the analogy of law or law.

KEYWORDS: *administrative proceedings, administrative court, Code of Administrative Proceedings of Ukraine, other methods of protection of violated rights, analogy of the law, analogy of the law.*

REFERENCES:

1. Kaganovska T.E., Serohin V.O. (2024). The right to good administration as a constitutional right of the person: eu experience. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"* (37), P. 8-27. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-37-01> (in Ukrainian)
2. Code of Administrative Procedure of Ukraine dated July 6, 2005 No. 2747-IV. *Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 2005. No. 35-36. No. 37. Art. 446. (in Ukrainian)
3. Criminal Procedure Code of Ukraine dated April 13, 2012 No. 4651-VI. *Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 2013. No. 9-10. No. 11-12, No. 13. Art. 88 (in Ukrainian)
4. Resolution on behalf of Ukraine of the Supreme Court as part of the panel of judges of the Cassation Administrative Court dated March 11, 2021, Kyiv, case No. 640/23179/19, administrative proceeding No. K/9901/26528/20. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/95439046> (in Ukrainian)

5. Matat Y. I. (2012). Subsidiary application of legal norms as a means of overcoming gaps in legislation. *Legal autumn of 2012*. Kharkiv: National Yaroslav the Wise University of Law, Academician of Ukraine. P. 47-50 (in Ukrainian)
6. Romovska Z. V. (2009). Ukrainian civil law: a textbook. Kyiv: Alerta, KNT; TsUL. 594 p. (in Ukrainian)
7. The state in the legal dimension: education manual in questions and answers / Under the editorship T. E. Kaganovskaya. Kharkiv: Pravo, 2013. 586 p. (in Ukrainian).

The article was received by the editors 22.10.2024

The article is recommended for printing 27.11.2024

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО
CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL ENFORCEMENT LAW

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-17>

УДК 343.2/.7

О.О. ЖИТНИЙ

доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін,

E-mail: alexzprof@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0795-626X>,

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,

В.Б. ХАРЧЕНКО

доктор юридичних наук, професор,

професор кафедри кримінально-правових дисциплін,

E-mail: vadim-kharchenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2412-7909>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

І.М. РАЛЬЧЕНКО

кандидат юридичних наук, суддя

E-mail: inbox@2aa.court.gov.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-4661-8531>

Другий апеляційний адміністративний суд, майдан Театральний, 1
м. Харків, 61000

ДЕЯКІ ПРИКЛАДНІ ТЕМПОРАЛЬНІ АСПЕКТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ЮРИСДИКЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ШАХРАЙСТВО, ЛЕГАЛІЗАЦІЮ МАЙНА, ОДЕРЖАНОГО ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ, УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ, ЗБОРІВ, ОБОВ'ЯЗКОВИХ ПЛАТЕЖІВ)

АННОТАЦІЯ. Вступ. Законодавство про кримінальну відповідальність є системою відносно нестабільною. Із об'єктивних або суб'єктивних причин його приписи досить часто коригуються законодавцем, тобто перебувають у динаміці. Водночас, Конституція України гарантує кожному право знати свої права і обов'язки. Демократичні стандарти правового регулювання вимагають, зокрема, щоб після внесення змін у національне законодавство держава була обмежена у повноваженні щодо застосування новел ретроспективно, тобто, за загальним правилом, утримувалася від регулювання новими приписами тих суспільних відносин та оцінки тих юридичних фактів (у тому числі кримінальних правопорушень), які існували ще до набрання чинності новелами. У певних випадках держава має бути навіть імперативно позбавлена в цілому таких повноважень. Про це наголошено у основоположних національних та міжнародних правових актах. Водночас, через динамічність законодавства особам, які застосовують законодавство, а також тим, хто з будь-якою метою знайомиться з його приписами, не завжди легко правильно й безпомилково екстраполювати принципові загальні положення щодо темпоральних аспектів національної кримінально-правової юрисдикції на конкретні законодавчі приписи, які зазнали змін, і, відповідно, не завжди правильно згадані суб'єкти ухвалюють рішення про застосування тієї чи іншої редакції закону, який змінювався. Метою публікації є визначення прикладних темпоральних аспектів національної кримінально-правової юрисдикції та отримання науково обґрунтованих результатів в цій сфері. Це зроблено на прикладі статей Кримінального кодексу України про відповідальність за шахрайство, легалізацію майна, одержаного злочинним шляхом, ухилення від сплати податків, зборів, обов'язкових платежів. У дослідженні застосовано порівняльний, догматичний, історичний та системний методи.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У загальновизнаних джерелах права вказується на необхідність ретельного врегулювання темпоральних властивостей національного законодавства в тій частині, яка стосується публічної юридичної відповідальності за правопорушення. Так, ст. 58 вітчизняного Основного Закону проголошує, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення. Згідно з ч. 2 ст. 11 Загальної декларації прав людини не може накладатись покарання тяжче від того, яке могло бути застосоване на час вчинення злочину, а у ч. 1 ст. 7 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод визнається неприпустимість призначення покарання, тяжче від того, яке застосовувалося на час вчинення кримінального правопорушення.

Згідно з ч. 1 ст. 49 Хартії основних прав Європейського Союзу не може накладатись покарання більш тяжке ніж те, що підлягало застосуванню в момент вчинення правопорушення. Якщо після вчинення правопорушення законом встановлюється більш легке покарання, воно підлягає застосуванню. Керуючись наведеними загальнови́знаними міжнародно-правовими нормами, стандартами для окреслення часових (темпоральних) меж національної кримінальної юрисдикції можна визнати такі постулати: 1) діяння визнається кримінальним правопорушенням (злочином, кримінальним проступком) за законом, що діяв на момент його вчинення; 2) особа не підлягає кримінальній відповідальності за свою дію чи бездіяльність, якщо на момент вчинення вони не визнавались кримінальним правопорушенням за чинним законодавством; 3) особі не може призначатись покарання (чи застосовуватись кримінально-правовий захід, який обмежує її права та свободи) більш суворе аніж те, що передбачалось законом в редакції, чинній на момент вчинення нею діяння, кваліфікованого як злочин або кримінальний проступок; 4) якщо після вчинення особою кримінального правопорушення закон змінився та встановив менш суворе покарання аніж те, що існувало на час правопорушення (у більш розлогій інтерпретації – менш суворий кримінально-правовий захід, який обмежує її права та свободи), на цю особу поширюється дія нового закону (нової його редакції), яким надалі й регулюється її кримінально-правовий статус. Міжнародні стандарти в сфері прав людини за певних умов не виключають повноважень держави на застосування до особи закону, ухваленого вже після події кримінального правопорушення. У національному законодавстві цим нормам цілком адекватно відповідають положення ст.ст. 4, 5 Кримінального кодексу України. Зазначені в них загальні правила мають забезпечувати регулювання застосування нових законів про кримінальну відповідальність. Однак, через їхню абстрактність вони не завжди правильно реалізують у правозастосовній практиці. Не завжди зрозумілі вони і для осіб, які лише вивчають кримінальне право. Особливо велика кількість проблем виникає (може виникати), якщо кримінально-правова норма змінювалася кілька разів.

Висновки. За результатами аналізу чинних та попередніх редакцій деяких статей Кримінального кодексу України (а саме ст. 190, ст. 209, ст. 212 цього закону) можна побачити ті обов'язкові елементи, які підлягають порівняльному аналізу з метою визначення темпоральних меж кримінально-правової юрисдикції, основаної на новому (зміненому, доповненому, уточненому) кримінально-правовому приписі. За його результатами набувають конкретності категорії «новий закон, який посилює (пом'якшує) кримінальну відповідальність», «новий закон, який встановлює (скасовує) кримінальну протиправність діяння», «новий закон, який іншим чином поліпшує (погіршує) становище особи».

КЛЮЧОВІ СЛОВА: чинність закону про кримінальну відповідальність; кримінально-правова юрисдикція; вчинення кримінального правопорушення; застосування кримінального закону; ухилення від сплати податків; шахрайство; легалізація коштів, одержаних злочинним шляхом.

Як цитувати: Житний О. О. Харченко В.Б., Ральченко І. М. Деякі прикладні темпоральні аспекти національної кримінально-правової юрисдикції (на прикладі відповідальності за шахрайство, легалізацію майна, одержаного злочинним шляхом, ухилення від сплати податків, зборів, обов'язкових платежів). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право». 2024. Вип. 38. С.152-160 <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-17>

In cites: O. O. Zhytnyi, V. B. Kharchenko, I. M. Ralchenko 92024) Some applied temporal aspects of national criminal law jurisdiction (on the example of liability for fraud, legalization of the proceeds of crime, tax evasion, duties, and mandatory payments). The Journal of V.N. Karazin National University, Series "Law", (38), P. 152-160 <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-17> (in Ukrainian)

Вступ. Національна нормативно-правова система в цілому й окремі її складові (серед них – і законодавство про кримінальну відповідальність) є утвореннями нестабільними. Із об'єктивних (викликаних реальними змінами у континуумі суспільних відносин) або суб'єктивних (детермінованих виключно углядом законотворців) причин приписи законодавства чи не щодня фрагментарно або масштабно коригуються (створюються, змінюються, доповнюються, скасовуються, відновлюються), тобто перебувають у динаміці (позитивній або негативній).

На цім державі як головному «модератору» правовідносин (перш за все публічних) слід завжди оперативно та вчасно й у доступних широкому загалу джерелах інформувати суспільство (як систему, яка управляється цим суб'єктом шляхом транслювання йому офіційно-владних законодавчих приписів, забезпе-

чення їх виконання й контролю за ним) про корективи у тих чи інших засобах регулювання правовідносин[1].

Основний Закон Української держави гарантує кожному право знати свої права і обов'язки. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом[2]. Демократичні стандарти правового регулювання вимагають, зокрема, щоб після внесення змін у національне законодавство держава була обмежена у повноваженні щодо застосування новел ретроспективно, тобто, за загальним правилом, утримувалася від регулювання новими приписами тих суспільних відносин (у тому числі кримінально-правових) та оцінки тих юридичних фактів (у тому числі кримінальних правопорушень), які існували ще до набрання чинності цими новелами. У певних

випадках держава має бути навіть імперативно позбавлена в цілому таких повноважень. Про це наголошено у основоположних (базових для правової системи) національних та міжнародних (глобальних й регіональних) правових актах. Водночас, через згадану вище обставину (динамічність законодавства) особам, які застосовують законодавство, а також тим, хто з будь-якою метою знайомиться з його приписами, не завжди легко правильно й безпомилково екстраполювати принципи загальні положення щодо темпоральних аспектів національної кримінально-правової юрисдикції на конкретні законодавчі приписи, які зазнали змін, і, відповідно, не завжди правильно згадані суб'єкти ухвалюють рішення про застосування тієї чи іншої редакції закону, який змінювався.

Зважаючи на викладені обставини, **метою цієї публікації** є визначення темпоральних аспектів національної кримінально-правової юрисдикції на прикладі окремих статей (а саме 190, 209 та 212) Кримінального кодексу (далі – КК) України та отримання науково обґрунтованих результатів в цій сфері.

Стан наукового дослідження теми. Досягненню цієї мети прямо або опосередковано послужили розробки загальних і спеціальних питань чинності та дії закону про кримінальну відповідальність у часі, опубліковані у працях Ю. Бауліна, В. Борисова, П. Воробєя, О. Дудорова, С. Дячука, О. Житного, М. Коржанського, П. Матишевського, В. Навроцького, Ю. Пономаренка, М. Хавронюка, В. Щупаковського та деяких інших науковців.

Результати дослідження. Слід сказати, що у найавторитетніших правових джерелах (внутрішніх і зовнішніх) передусім вказується на необхідність ретельного врегулювання темпоральних властивостей національного законодавства в тій частині, яка стосується застосування публічної юридичної відповідальності за правопорушення. Так, ст. 58 вітчизняного Основного Закону проголошує, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи (тут і далі підкреслено нами – О.Ж., В.Х., І.Р.). Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення[2].

Згідно з ч. 2 ст. 11 Загальної декларації прав людини не може накладатись покарання тяжче від того, яке могло бути застосоване на час вчинення злочину, а у ч. 1 ст. 7 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод визнається неприпустимість призна-

чення покарання, більш тяжкого аніж те, яке застосовувалося на час вчинення кримінального правопорушення [3; 4]. Згідно з ч. 1 ст. 49 Хартії основних прав Європейського Союзу не може накладатись покарання більш тяжке ніж те, що підлягало застосуванню в момент вчинення правопорушення. Якщо після вчинення правопорушення законом встановлюється більш легке покарання, воно підлягає застосуванню[5]. Немає сумнівів, що перш за все цитовані нами максими стосуються застосування саме кримінальної відповідальності та суміжних з нею офіційних каральних практик.

Керуючись наведеними загальновизначеними міжнародно-правовими нормами, вимогами щодо часових (темпоральних) меж національної кримінальної юрисдикції можна визнати такі: 1) діяння визнається кримінальним правопорушенням (злочином, кримінальним проступком) за законом, що діяв на момент його вчинення; 2) особа не підлягає кримінальній відповідальності за свою дію чи бездіяльність, якщо на момент вчинення вони не визнавались кримінальним правопорушенням за чинним законодавством; 3) особі не може призначатись покарання (чи застосовуватись кримінально-правовий захід, який обмежує її права та свободи) більш суворе аніж те, що передбачалось законом в редакції, чинній на момент вчинення нею діяння, кваліфікованого як злочин або кримінальний проступок; 4) якщо після вчинення особою кримінального правопорушення закон змінився та встановив менш суворе покарання аніж те, що існувало на час правопорушення (у більш розлогії інтерпретації – менш суворий кримінально-правовий захід, який обмежує її права та свободи), на цю особу поширюється дія нового закону (нової його редакції), яким надалі й регулюється її кримінально-правовий статус. Отже, як бачимо, міжнародні стандарти в сфері прав людини за певних умов не виключають повноважень держави на застосування до особи закону, ухваленого вже після події кримінального правопорушення[6, с. 44–62].

Базовий принцип чинності окремих національних законів про кримінальну відповідальність (тут підкреслимо, що мова наразі іде саме про окремі такі закони, включені у КК України як їх збірку (тобто статті та їх частини), а не про все законодавство в цілому, адже використання темпоральних правил до всього такого правового акту в цілому (всього Кодексу) є практично нереальним завданням, бо в жодній правозастосовній ситуації він не застосовується як ціле; відповідні правила діють лише щодо конкретних норм, обраних для

застосування у конкретному випадку) у часі виражає так званий «принцип ультраактивності», що закріплений в ч. 2 ст. 4 КК України: кримінальна протиправність і караність (теж, звичайно ж, кримінальна), а також інші кримінально-правові наслідки діяння визначаються законом про кримінальну відповідальність, що діяв на час учинення цього діяння[7]. Діяння в цьому випадку слід розуміти як дію або бездіяльність, що входить до складу відповідного кримінального правопорушення (закінченого чи незакінченого), а також як суспільно небезпечну поведінку особи, що не містить ознак кримінального правопорушення та його складу (наприклад, неосудної особи чи такої, що не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність). Згідно із частиною 3 ст. 4 КК України часом вчинення кримінального правопорушення визнається день вчинення особою передбаченої законом про кримінальну відповідальність дії або бездіяльності (незалежно від моменту настання суспільно небезпечних наслідків). У разі вчинення продовжуваного кримінального правопорушення часом його вчинення є день учинення останнього з діянь, які утворюють цей злочин, а у разі триваючого – день, коли його фактично припинено. Нарешті, у разі вчинення кримінального правопорушення у співучасті часом його вчинення конкретною особою є період виконання нею відповідної ролі (наприклад, підбурювання шляхом умовляння або пособництва у формі надання порад, вказівок) у межах спільної умисної злочинної діяльності. Таким, що діяв на час учинення діяння, вважається закон, який набрав чинності й не втратив її до дня (до початку доби) вчинення дії або бездіяльності. Закон набирає чинності через десять діб (фактично – з початку одинадцятої доби) із дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено ним самим. Інший час набрання чинності законом може бути визначений Парламентом у ньому самому[6, с. 44–62].

Рухаючись у дослідженні окресленої проблематики від загальних (викладених вище) засад темпоральних аспектів національної кримінальної юрисдикції України розглянемо їх застосування на прикладі особливостей чинності (а також дії в часі, у тому зворотній) кількох конкретних кримінально-правових приписів Особливої частини КК України. Для такого дослідження нами було обрано, зокрема, норму про відповідальність за легалізацію (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом (ст. 209 КК України). Після ухвалення КК України (точніше – з моменту набрання ним чинності, що відбулося 01.09.2001 року)

ст. 209 зазнала істотних змін. Так, починаючи від першої (назвемо її редакція № 1 ст. 209 КК) редакції вони вносилися до зазначеної статті Законами України № 430-IV від 16.01.2003 (редакція № 2 ст. 209 КК), № 2258-VI від 18.05.2010 (редакція № 3 ст. 209 КК), № 4025-VI від 15.11.2011 (редакція № 4 ст. 209 КК), № 1702-VII від 14.10.2014 (редакція № 5 ст. 209 КК), № 770-VIII від 10.11.2015 (редакція № 6 ст. 209 КК), № 361-IX від 06.12.2019 (редакція № 7 ст. 209 КК). До причин обрання для аналізу саме цієї статті належить також потреба у посиленні ефективності кримінально-правового забезпечення захисту економіки України від використання ресурсів кримінального походження та виконання міжнародно-правових зобов'язань у захисті світової економіки від таких коштів, мінімізації тіньових бюджетів фінансування тероризму та інших загроз глобальній безпеці.

Інша обрана для аналізу темпоральних властивостей норма – ст. 212 КК України. Після набрання чинності її первинною редакцією (тобто із 01.09.2001 року), яку ми позначимо як редакція № 1 ст. 212 КК, вона зазнавала змін ще частіше, аніж попередня стаття. Так, сьогодні ст. 212 КК України діє зі змінами, внесеними згідно із Законами № 270-VI від 15.04.2008 (редакція № 2 ст. 212 КК), № 2756-VI від 02.12.2010 (редакція № 3 ст. 212 КК), № 4025-VI від 15.11.2011 (редакція № 4 ст. 212 КК), № 63-VIII від 25.12.2014 (редакція № 5 ст. 212 КК), № 2617-VIII від 22.11.2018 (редакція № 6 ст. 212 КК), № 101-IX від 18.09.2019 (редакція № 7 ст. 212 КК), № 1542-IX від 15.06.2021 (редакція № 8 ст. 212 КК), № 1888-IX від 17.11.2021 (редакція № 9 ст. 212 КК)[7]. У суто кримінологічному аспекті інтерес до темпоральних аспектів національної кримінальної юрисдикції щодо ухилення від сплати податків пояснюється потребою вдосконалення в Україні правового регулювання механізмів наповнення джерел публічних витрат (державного й місцевих бюджетів тощо) в умовах війни.

Нарешті, норму про відповідальність за шахрайство (ст. 190 КК України) було обрано для дослідження з огляду на відносно незначну кількість змін, які вносилися до неї з 2001 року.

Через обмеженість цього дослідження редакційними вимогами до обсягу статті, в ньому ми висвітлимо результати застосування загальних положень (правил, принципів) щодо дії закону про кримінальну відповідальність у часі до чинних редакцій статей та найближчих у часі до чинних їх редакцій.

Керуючись зазначеними передумовами та застосувавши до обраних предметів порівняльний, догматичний, історичний та системний методи, формулюємо такі міркування та отримуємо наступні висновки.

Так, Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» № 361-IX від 06.12.19 року, яким було затверджено редакцію № 7 ст. 209 КК України[8], набрав чинності 28.04.2020 року. Таким чином, нині (на час написання цієї статті) ст. 209 КК України є чинною та застосовується до актів легалізації (відмивання) ресурсів кримінального походження, вчинених з 28.04.2020 року включно. З цього часу норма в цій редакції діє безперервно та, відповідно, безперервно визначає кримінально-правову юрисдикцію України щодо кримінально протиправних діянь, у ній зазначених. Водночас, якщо кваліфіковане за ст. 209 КК України діяння має характер складеного або продовжуваного (наприклад, перетворення або маскуванню походження майна) чи триваючого (наприклад, володіння певним майном), то за редакцією № 7 воно кваліфікується (і, відповідно, будь-які його кримінально-правові наслідки визначаються), якщо його завершення (при будь-якій формі виконання) відбулося 28.04.2020 року або після настання цієї дати.

Наразі чинна редакція ст. 209 КК України містить три частини (кожна із самостійною диспозицією та кореспондуючою санкцією) і дві примітки. У редакції № 6 ця стаття містила три частини та три примітки. Порівняння диспозицій ст. 209 КК України у попередній і поточній редакції дозволяє побачити, що в них присутні значні відмінності. Із огляду на завдання нашого дослідження найважливішою є зміна викладу ознак об'єктивної сторони кримінального правопорушення. Так, в редакції № 7 ст. 209 КК бачимо нове діяння, яке не було криміналізоване попередньою редакцією, а саме «переміщення майна». У редакції № 6 ст. 209 КК передбачалися «дії, спрямовані на приховання чи маскуванню переміщення майна». Отже, замість приховування чи маскуванню переміщення криміналізованим стало саме фактичне здійснення переміщення майна предмета легалізації з одного місця в інше. Щодо цієї дії, як бачимо, у новій редакції аналізованої норми відбулося встановлення кримінальної протиправності, а тому за неї відповідальність можлива лише якщо її вчинено з 28.04.2020 року включно (зворотної дії в часі в цій частині норма не має).

Змінилися й ознаки суб'єктивної сторони кримінального правопорушення. Так, у попередній редакції опис складу кримінального правопорушення не викликав сумнівів в тому, що законодавець мав на увазі виключно прямий умисел як головну її ознаку[9, с. 204]. Наразі ж наявне у змісті ст. 209 КК України словосполучення «повинна була знати, що майно одержане злочинним шляхом» свідчить, що легалізація може бути вчинена й з необережності. Тобто по суті відбулася криміналізація необережних дій.

У зазначених випадках редакція № 7 ст. 209 КК діє лише ультраактивно та застосовується до криміналізованих нею діянь, вчинених виключно після їх криміналізації (принаймні, розпочатих після цього).

Порівняльний аналіз свідчить, що відмінності між редакцією № 6 та редакцією № 7 ст. 209 КК України полягають також й у іншому формулюванні санкцій. Втім, не всі зміни змінюють темпоральні межі кримінально-правової юрисдикції новел. Так, у редакції № 6 санкції всіх трьох частин вказували на обов'язкове додаткове покарання – конфіскацію майна. Міститься вона й в чинній редакції ст. 209 КК України. Водночас, якщо раніше законодавець вказував на застосування конфіскації з використанням сполучника «та», то в чинній – вже без нього. Така лаконічність на зміст санкції не вплинула: і в попередньому, і в новому (більш стислому) формулюванні конфіскація майна – обов'язкове додаткове покарання. За винятком вказаної вище незначної редакційної зміни санкції перших частин попередньої та чинної редакцій ст. 209 КК України є тотожними. Отже, караність простих (некваліфікованих) форм легалізації кримінальних коштів не змінилася. Втім, змінилася караність кваліфікованих (ч. 2 ст. 209 КК України) та особливо кваліфікованих (ч. 3 ст. 209 КК України) форм легалізаційних практик. Згідно із другою частиною чинної редакції кримінальне правопорушення карається позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років, в той час як у попередній редакції воно каралося позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років. Отже, ч. 2 ст. 209 КК України в редакції № 7 є законом, який пом'якшив кримінальну відповідальність, а тому має зворотну дію у часі. Саме вона має застосовуватися до осіб, які вчинили легалізацію «кримінальних ресурсів» до 28.04.2020 року за наявності кваліфікуючих ознак «повторно», «за попередньою змовою групою осіб», «у великому розмірі». Подібні висновки впливають і з порівняння частин третіх аналі-

зованої статті у її редакціях № 6 та № 7. Так, у чинній редакції злочин карається позбавленням волі на строк від восьми до дванадцяти років. Раніше це основне покарання встановлювалося на строк від восьми до п'ятнадцяти років. Як бачимо, верхню межу санкції було знижено. Отже, ч. 3 ст. 209 КК України в редакції № 7 також є законом, який пом'якшує кримінальну відповідальність, та згідно із загальним правилом ч. 1 ст. 5 КК України, він має зворотну дію в часі.

Порівняння чинної та попередньої редакцій ст. 212 КК України призводить до таких висновків.

Наразі зазначена норма, нагадаємо, діє у редакції, внесеної Законом України № 1888-IX від 17.11.2021 року (редакція № 9 статті) [10]. Відповідно, з метою виконання зазначених завдань, вона підлягатиме порівнянню з попередньою редакцією, внесеною Законом України 1542-IX від 15.06.2021 року (редакція № 8 ст. 212 КК України) [11].

Порівняння свідчить, що чинна редакція відрізняється від попередньої введенням нового нетипового припису, який розміщено у ч. 6 ст. 212 КК України: «діяння, передбачені частинами першою - третьою цієї статті, не вважаються умисним ухиленням від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), що входять у систему оподаткування, якщо такі діяння пов'язані з придбанням (формуванням джерел придбання), створенням, одержанням, використанням об'єктів, щодо яких особою було подано одноразову (спеціальну) добровільну декларацію та сплачено узгоджену суму збору відповідно до підрозділу 9-4 «Особливості застосування одноразового (спеціального) добровільного декларування активів фізичних осіб» розділу XX Податкового кодексу України в межах складу та вартості об'єктів декларування, зазначеної в одноразовій (спеціальній) добровільній декларації як база для нарахування збору з одноразового (спеціального) добровільного декларування, якщо такі діяння вчинені до 1 січня 2021 року та пов'язані з придбанням (формуванням джерел придбання), створенням, одержанням, використанням об'єктів одноразового (спеціального) добровільного декларування або розпорядженням ними».

Такий припис є складовою механізму заохочення платників податків до детінізації власних ресурсів та, оскільки він очевидно наділяє особу новими вигідними для неї правами у кримінально-правових відносинах (адже за певних умов невиконання нею в минулому податкового обов'язку не вважається

кримінальним правопорушенням, передбаченим ст. 212 КК України). Отже, як новий закон, який іншим чином поліпшує становище особи, ч. 6 ст. 212 КК України має зворотну дію у часі.

Зіставлення санкцій ст. 212 КК України у попередній і чинній редакціях дозволяє побачити, що в редакції № 9 порівняно з редакцією № 8 відбулися зміни в бік посилення кримінальної відповідальності. Так, викладено в новій редакції санкцію частини першої. Наразі вона виглядає так: «карається штрафом від п'яти тисяч до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого» [7]. У попередній редакції санкція передбачала покарання за некваліфіковане ухилення від сплати податків у виді штрафу від трьох тисяч до п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років. Як бачимо, законодавчі редакційні зміни призвели до того, що межі (нижча й вища) основного покарання у виді штрафу було значно підвищено. Крім того, покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю у редакції № 9 з альтернативного основного трансформувалося у додаткове факультативне. В цілому зміни призвели до посилення правообмежень для осіб, до яких застосовується ч. 1 ст. 212 КК України в новій редакції. Тому наразі при призначенні покарання за акти некваліфікованого ухилення від сплати податків, вчинені під час чинності редакції № 8, слід керуватися саме нею. Чинна редакція частини 1 ст. 212 КК України зворотної дії в часі не має.

Аналогічний висновок слід зробити й за результатами порівняння санкцій ч. 2 ст. 212 КК України у чинній та попередній редакціях.

Слід зазначити, що чимало уточнень, що вносяться у КК України, стосуються передусім «операцій» над текстами санкцій норм Особливої частини цього закону. У таких випадках оцінка змін у темпоральному аспекті національної кримінально-правової юрисдикції, як правило, не потребує від фахівців занадто великих зусиль для висновку, чи посилилася (чи, навпаки, пом'якшилася) кримінальна відповідальність, та, відповідно, вирішити питання про чинність та дію в часі норми у різних її редакціях. Наприклад, норма про досить поширене кримінальне правопорушення проти власності – шахрайство (ст. 190 КК України) за двадцять три роки її існування в чин-

ному кодексі зазнала чотирьох змін (їх внесено Законами України № 270-VI від 15.04.2008 (відповідно, назвемо їх редакцією № 2 ст. 190 КК), № 2617-VIII від 22.11.2018 (редакція № 3 цієї статті), № 3233-IX від 13.07.2023 (редакція № 4), № 3342-IX від 23.08.2023 (редакція № 5)). Зокрема, у редакції № 3 санкція частини першої статті була сформульована таким чином: «карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк до двохсот сорока годин, або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до трьох років». Натомість у редакції № 4 санкцію цієї ж частини було змінено і викладено таким чином: «карається штрафом від двох тисяч до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від двохсот до двохсот сорока годин, або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до трьох років». Порівнявши ці редакції та врахувавши, що диспозиція ч. 1 ст. 190 КК змін не зазнала, доходимо висновку, що редакція № 4 ст. 190 КК України є більш суворим законом та мала застосовуватися виключно ультраактивно, тобто з часу набрання чинності відповідним законом. Відповідно, зворотної дії вона не має. Пояснюється це посиленням кримінальної відповідальності шляхом підвищення меж двох основних видів покарань (збільшенням розмірів (сум) штрафу та мінімальної межі строку громадських робіт). Неважко побачити, що в новій редакції законодавець, діючи в межах повноважень щодо реалізації кри-

мінально-правової юрисдикції, доповнив санкцію статті за некваліфікований вид шахрайства елементами, що посилили кримінальну відповідальність. Відповідно, такі зміни унеможливають ретроспективне поширення кримінально-правової юрисдикції, основаної на новій редакції ч. 1 ст. 190 КК України.

Звичайно ж, викладеними в цій публікації питаннями темпоральні аспекти кримінально-правової юрисдикції не обмежуються. Так, наприклад, потребує подальшого вивчення проблематика застосування нових законів, якщо вони вводять або скасовують нові види звільнення від кримінальної відповідальності, від покарання, чи підстави виключення їх, впроваджують кримінально-правові імунітети тощо [12].

Висновки. Підводячи підсумки проведеному дослідженню деяких темпоральних властивостей (правил та принципів) кримінально-правової юрисдикції наголосимо, що на перший погляд порушена проблематика може видатися досить нескладною. Водночас, за умов перебування законодавства України про кримінальну відповідальність в стані стійкої динаміки, вимагається особлива уважність та застосування комплексу пізнавальних методів в процесі вибору норми, яка підлягає застосуванню, що було продемонстровано нами на конкретних прикладах щодо національної кримінально-правової юрисдикції стосовно актів шахрайства, легалізації коштів, одержаних злочинним шляхом, а також ухилення від сплати податків, зборів, обов'язкових платежів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Haltsova V. V., Kharytonov S. O., Khramtsov O. M., Zhytnyi O. O., Vasyliiev A. A. Criminal law as a means of protecting human rights and freedoms in the modern world. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 2021. № 28 (3). P. 248–256.
2. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
3. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
5. Хартія основоположних прав Європейського Союзу. URL: <https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu>.
6. Кримінальне право України. Загальна частина: навчальний посібник / за заг. ред. В. М. Трубникова. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 444 с.
7. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
8. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України № 361-IX від 06.12.19 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20>.
9. Корупційні схеми: їх кримінально-правова кваліфікація і досудове розслідування / За ред. М.І. Хаврюнюка. Київ: Москаленко О. М., 2019. 464 с.
10. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо запровадження діяльності Бюро економічної безпеки Украї-

ни та пов'язаного з цим удосконалення роботи деяких державних правоохоронних органів: Закон України від 17 листопада 2021 року № 1888-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1888-20#n35>.

11. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України у зв'язку із внесенням змін до Податкового кодексу України щодо стимулювання детінізації доходів та підвищення податкової культури громадян шляхом запровадження добровільного декларування фізичними особами належних їм активів та сплати одноразового збору до бюджету: Закон України від 15 червня 2021 року № 1542-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1542-20#n9>.

12. Бегунц А. О. Феномен імунітетів у кримінальному праві України. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2022. Вип. 34. С.126-132. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2022-34-15>

Стаття надійшла до редакції 22.10.2024

Стаття рекомендована до друку 24.11.2024

O. O. ZHYTNYI

Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine,
Head of the Department of Criminal Law Disciplines, School of Law

E-mail: alexzprof@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0795-626X>.

V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody Square, 4

V. B. KHARCHENKO

Doctor of Law, Professor,
Professor of the Department of Criminal Law Disciplines, School of Law

e-mail: yadim-kharchenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2412-7909>

V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody Square, 4

I. M. RALCHENKO

PhD in Law

E-mail: inbox@2aa.court.gov.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-4661-8531>.

Judge of the Second Administrative Court of Appeal

Kharkiv, 61000, Teatral'nyi Square, 1

SOME APPLIED TEMPORAL ASPECTS OF NATIONAL CRIMINAL LAW JURISDICTION (ON THE EXAMPLE OF LIABILITY FOR FRAUD, LEGALIZATION OF THE PROCEEDS OF CRIME, TAX EVASION, DUTIES, AND MANDATORY PAYMENTS)

ANNOTATION. *Introduction.* Criminal law is a relatively unstable system. For objective or subjective reasons, its provisions are often adjusted by the legislator, i.e. they are in flux. At the same time, the Constitution of Ukraine guarantees everyone the right to know their rights and obligations. Democratic standards of legal regulation require, in particular, that after amending national legislation, the state should be limited in its power to apply the novelties retrospectively, i.e., as a general rule, refrain from regulating with new provisions those social relations and assessing those legal facts (including criminal offenses) that existed before the novelties came into force. In certain cases, the state should even be deprived of such powers in general. This is emphasized in fundamental national and international legal acts. At the same time, due to the dynamism of legislation, it is not always easy for persons applying the law, as well as those who read its provisions for any purpose, to correctly and accurately extrapolate the fundamental general provisions on the temporal aspects of national criminal law jurisdiction to specific legislative provisions that have been amended, and, accordingly, the above-mentioned subjects do not always correctly decide to apply a particular version of the amended law.

The purpose of the publication is to identify the applied temporal aspects of national criminal law jurisdiction and to obtain scientifically sound results in this area. This is done on the example of the articles of the Criminal Code of Ukraine on liability for fraud, legalization of the proceeds of crime, and evasion of taxes, duties, and mandatory payments. The study uses comparative, dogmatic, historical and systematic methods.

Summary of the main results of the study. Generally recognized sources of law point to the need for careful regulation of the temporal properties of national legislation in the part which concerns public legal liability for offenses. For example, Article 58 of the Ukrainian Basic Law states that laws and other legal acts do not have retroactive effect, except when they mitigate or cancel a person's liability. No one can be held liable for acts that were not recognized by law as offenses at the time they were committed. According to Article 11(2) of the Universal Declaration of Human Rights, no punishment shall be imposed which is heavier than that which could have been applied at the time of the commission of the crime, and Article 7(1) of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms recog-

nizes the inadmissibility of imposing a punishment heavier than that which was applied at the time of the commission of the criminal offense. Pursuant to Article 49(1) of the Charter of Fundamental Rights of the European Union, no penalty shall be imposed which is heavier than that which was applicable at the time of the offense. If the law establishes a lighter penalty after the commission of the offense, it shall be applied. Guided by the above generally recognized international legal norms and standards for determining the time (temporal) limits of national criminal jurisdiction, the following postulates can be recognized 1) an act is recognized as a criminal offense (crime, misdemeanor) under the law in force at the time of its commission; 2) a person is not subject to criminal liability for his or her action or inaction if at the time of commission it was not recognized as a criminal offense under the applicable law; 3) a person may not be punished (or subjected to a criminal measure restricting his or her rights and freedoms) more severely than that provided for by the law in the version in force at the time of the act qualified as a crime or criminal offense; 4) if after committing a criminal offense, the law has changed and established a less severe punishment than the one that existed at the time of the offense (in a broader interpretation, a less severe criminal law measure that restricts his or her rights and freedoms), this person is subject to the new law (its new version), which further regulates his or her criminal law status. Under certain conditions, international human rights standards do not exclude the power of the state to apply to a person a law adopted after the criminal offense has been committed. In the national legislation, the provisions of Articles 4 and 5 of the Criminal Code of Ukraine adequately meet these standards. The general rules specified in them should ensure the regulation of the application of new laws on criminal liability. However, due to their abstract nature, they are not always properly implemented in law enforcement practice. They are also not always clear to persons who are just studying criminal law. A particularly large number of problems arise (may arise) if a criminal law provision has been amended several times.

Conclusions. Based on the analysis of current and previous versions of certain articles of the Criminal Code of Ukraine (namely, Art. 190, Art. 209, Art. 212 of this law), one can see the mandatory elements which are subject to comparative analysis with a view to determining the temporal limits of criminal jurisdiction based on a new (amended, supplemented, clarified) criminal law provision. Based on its results, the categories of “new law that enhances (mitigates) criminal liability”, “new law that establishes (abolishes) criminal unlawfulness of an act”, “new law that otherwise improves (worsens) the situation of a person” become more specific.

KEYWORDS: law on criminal liability; criminal law jurisdiction; commission of a criminal offense; application of criminal law; tax evasion; fraud; legalization of proceeds of crime.

REFERENCES

1. Haltsova V. V., Kharytonov S. O., Khramtsov O. M., Zhytnyi O. O., Vasyliiev A. A. (2021). Criminal law as a means of protecting human rights and freedoms in the modern world. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 28 (3). P. 248–256. (in Ukrainian)
2. The Constitution of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. (in Ukrainian)
3. Universal Declaration of Human Rights. Adopted and proclaimed by UN General Assembly resolution 217 A (III) of December 10, 1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text. (in Ukrainian)
4. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of November 04, 1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. (in Ukrainian)
5. Charter of Fundamental Rights of the European Union. URL: <https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu>. (in Ukrainian)
6. Criminal Law of Ukraine. General part: textbook / edited by V. M. Trubnikov. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University, 2015. 444 c. (in Ukrainian)
7. Criminal Code of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>. (in Ukrainian)
8. On Prevention and Counteraction to Legalization (Laundering) of Proceeds of Crime, Terrorist Financing and Financing of the Proliferation of Weapons of Mass Destruction: Law of Ukraine No. 361-IX of 06.12.19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20>. (in Ukrainian)
9. Corruption schemes: their criminal legal qualification and pre-trial investigation / Edited by M.I. Khavroniuk. Kyiv: Moskalenko O. M., 2019. 464 c. (in Ukrainian)
10. On Amendments to the Code of Ukraine on Administrative Offenses, the Criminal Code and the Code of Criminal Procedure of Ukraine on the Implementation of the Bureau of Economic Security of Ukraine and Related Improvements in the Work of Certain State Law Enforcement Agencies: Law of Ukraine of November 17, 2021, No. 1888-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1888-20#n35>. (in Ukrainian)
11. On Amendments to the Code of Ukraine on Administrative Offenses, the Criminal Code of Ukraine and the Criminal Procedure Code of Ukraine in connection with amendments to the Tax Code of Ukraine to stimulate the de-shadowing of income and increase the tax culture of citizens by introducing voluntary declaration of assets owned by individuals and payment of a one-time fee to the budget: Law of Ukraine of June 15, 2021, No. 1542-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1542-20#n9>. (in Ukrainian)
12. Begunts A. O. (2022). The phenomenon of immunities in the criminal law of Ukraine. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series “Law”*, (34), P. 126-132. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2022-34-15> (in Ukrainian).

The article was received by the editors 22.10.2024

The article is recommended for printing 24.11.2024

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-18>

УДК 343.2/.7

Є.О. РІЯКО

аспірант юридичного факультету

E-mail: riyako.e@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-1422-007X>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ МЕЖ НАЦІОНАЛЬНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ЮРИСДИКЦІЇ В УКРАЇНІ ТА НІМЕЧЧИНІ (ДОСВІД ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ)

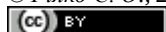
АНОТАЦІЯ: *Вступ.* Європейський вектор розвитку є для України єдиним та безальтернативним шляхом удосконалення правової держави та механізмів розвитку громадянського суспільства, захисту прав і свобод людини і громадянина на своїй території. Викладене вимагає вивчення досвіду регулювання й охорони суспільних відносин, які використовуються партнерами України по європейському простору. Так, Федеративна Республіка Німеччина (ФРН), яка багато років посідає одне з чільних місць у Індексі верховенства права, є традиційно сильною правовою державою та може вважатися гідним для наслідування прикладом у вирішенні багатьох соціальних, економічних та правових проблем. Зокрема, до останніх належить визначення меж національної кримінально-правової юрисдикції, тобто повноважень конкретної держави застосовувати, керуючись внутрішнім (національним) кримінальним законодавством, обмеження прав і свобод особи та реальних можливостей агентів цієї ж держави підтримувати певний порядок суспільних відносин на певній території. Визначення таких меж потрібне й для усунення конкуренції між уповноваженими агентами різних суб'єктів міжнародного права під час виконання ними правоохоронних функцій та здійснення правосуддя.

Метою цієї публікації є порівняння способів визначення меж національної кримінально-правової юрисдикції у відповідних законодавчих актах України й ФРН та одержання науково обґрунтованих результатів, які дозволять оцінити якість її регулювання у вітчизняному кримінальному праві. Методологічну основу для цього дослідження складають традиційні прийоми наукового пізнання (юридичний (догматичний), філологічний й системний методи), але перш за все її утворює компаративний (порівняльний, порівняльно-правовий) метод.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У КК України питання меж національної юрисдикції врегульовано ретельно. Їх забезпечують ст.ст. 6–10 цього закону. На їх підставі в літературі виділяють чотири принципи чинності та дії національного законодавства про кримінальну відповідальність, з яких пріоритетним є територіальний принцип. Він встановлює просторові межі повноважень агентів держави у кримінально-правових відносинах, поширення їх на певну територію незалежно від громадянства особи, яка вчинила кримінальне правопорушення на ній. Основний зміст цього принципу викладено у ч. 1 ст. 6 КК України: «особи, які вчинили кримінальні правопорушення на території України, підлягають кримінальній відповідальності за цим Кодексом». Отже, національна кримінально-правова юрисдикція України поширюється на всі події, які містять ознаки кримінального правопорушення та вчинені в межах простору, що ідентифікується як «територія України». Об'єктів, з яких утворюється цей простір, КК не називає. КК України вказує критерії, за якими правопорушення класифікується як вчинене в межах національної кримінально-правової юрисдикції: якщо його було почато, продовжено, закінчено або припинено на території України, а також якщо його виконавець або хоча б один із співучасників діяв на території України (ч.ч. 2, 3 ст. 6 КК України). Слід згадати й винятковий припис, розміщений у його ч. 4 ст. 6 КК України щодо обмеження кримінально-правової юрисдикції, відоме як «дипломатичний імунітет».

Кримінальний закон ФРН також містить правило, згідно якого кримінальне право Німеччини поширюється на злочини, вчинені в цій країні, що є основою територіальної національної кримінально-правової юрисдикції ФРН. Як і в українському КК, в німецькому не вказано окремих просторів та об'єктів, на які поширюється застосування цього закону. Тлумачення § 9 КК ФРН з урахуванням припису його § 3 дозволяє зробити висновок, що кримінально-правова юрисдикція Німеччини поширюється на кримінальні правопорушення за наявності будь-якої однієї з таких об'єктивних ознак (альтернативні об'єктивні критерії для визнання повноважень органів охорони правопорядку реалізувати національну кримінально-правову юрисдикцію): а) суспільно небезпечне діяння вчинене в ФРН; б) суспільно небезпечний наслідок відбувся в ФРН; в) співучасник кримінального правопорушення, виконаного за межами ФРН, вчинив у цій країні діяння в межах своєї ролі. Зазначені ознаки можна позначити як альтернативні об'єктивні критерії визначення повноважень органів охорони правопорядку реалізувати національну кримінально-правову юрисдикцію. Як бачимо, в такому вигляді з цими положеннями німецького кримінального законодавства цілком адекватно співвідносяться правила ч. 2 та 3 ст. 6 КК України. Водночас, КК ФРН містить і суб'єктивні критерії, за наявності яких національна кримінально-правова

© Ріяко Є. О., 2024

This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4

юрисдикція ФРН поширюється на злочин. Вони полягають у такому: а) згідно з уявленням злочинця територія ФРН мала стати місцем настання результату (наслідку) його кримінального правопорушення; б) згідно з уявленням співучасника територія ФРН мала стати місцем вчинення кримінального правопорушення. На відміну від КК України, регулюючи межі національної кримінально-правової юрисдикції, КК ФРН не передбачає винятків з неї, подібних до передбаченого у ч. 4 ст. 6 КК України.

Висновки. Принципових відмінностей між регулюванням меж національної кримінально-правової юрисдикції за законодавством України та ФРН не виявлено. В обох державах вона поширюється на всі кримінальні правопорушення, вчинені в межах державної території (без уточнення в КК об'єктів, які до неї належать). Об'єктивні критерії визнання правопорушення таким, на яке поширюється така юрисдикція, майже тотожні (хоч в українському кримінальному законі їх описано більш деталізовано). Водночас, в КК України не передбачено відповідного суб'єктивного критерію (суб'єктивних критеріїв). Зважаючи на те, що в кримінальному праві України (як і в кримінальному праві Німеччини) питанням суб'єктивної сторони кримінального правопорушення (як елементу його складу) приділяється максимальна увага, використання в майбутньому суб'єктивного критерію поряд із об'єктивним для визначення в КК України меж національної кримінально-правової юрисдикції видається цілком прийнятним. Його імплементація дозволить уточнити ці межі. Крім того, порівняльний аналіз свідчить, що перевагою використаного в КК України способу визначення територіальних меж кримінально-правової України є визначення в ньому винятків із неї (регулювання дипломатичного імунітету), що робить вирішення цього питання більш завершеним.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: закон про кримінальну відповідальність; Кримінальний кодекс; чинність та дія закону про кримінальну відповідальність; кримінально-правова юрисдикція; вчинення кримінального правопорушення; застосування кримінального закону; компаративний метод в кримінальному праві.

Як цитувати: Ріако Є. О. Особливості визначення територіальних меж національної кримінально-правової юрисдикції в Україні та Німеччині (досвід порівняльного аналізу). Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право». 2024. Вип. 38. С. 161-168. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-18>

In cites: Y. O. Riyako (2024) Peculiarities of determining the territorial limits of national criminal jurisdiction in Ukraine and Germany (experience of comparative analysis). The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law", (38), P. 161-168. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-18> (in Ukrainian)

Вступ. Із часу відновлення державної Незалежності у своїх фундаментальних конституційних актах Україна недвозначно ідентифікує себе як частину демократичної світової спільноти, державу, яка прагне стати повноправним актором на арені загальноєвропейської політики. Сьогодні, незважаючи на створені повномасштабними й злочинними воєнними діями країни-агресора проти України перешкоди її соціально-економічному розвитку, попри спроби росії зруйнувати національний суверенітет і територіальну цілісність, наша країна продовжує цілеспрямований рух до повноцінної європейської інтеграції. Власне, європейський вектор розвитку є для України єдиним та безальтернативним шляхом удосконалення правової держави та механізмів розвитку громадянського суспільства, захисту прав і свобод людини і громадянина на своїй території. Все викладене вимагає від суб'єктів, відповідальних за функціонування національної правової системи, уважного й водночас критичного вивчення та, у разі потреби, – національно-правової імплементації (інтеграції в законодавство) досвіду регулювання й охорони суспільних відносин, а також тих правових і нормативних засобів та прийомів вирішення цих завдань, які використовуються партнерами України по європейському простору. Зокрема, неабиякий інтерес становить німецьке законодавство, адже саме воно є уособленням «мат-

риці» романо-германської правової системи, до якої, як відомо, належить і українське право. Також важливо взяти до уваги, що згідно із даними Світового проєкту з правосуддя Німеччина (Федеративна Республіка Німеччина, ФРН) вже багато років посідає одне з чільних місць у Індексі верховенства права (так, у 2024 та 2023 роках ця країна обійняла п'яте місце в світі за такими показниками, як фундаментальні права, повноваження й прозорість інститутів влади, рівень корупції, правопорядок, безпека, правозастосування, правосуддя (цивільне й кримінальне), а також неформальна справедливість)[1]), тобто вона є традиційно сильною правовою державою. Не випадково українські науковці у порівняльно-правових дослідженнях нерідко звертаються до фундаментальних положень кримінального права саме ФРН[2]. Окрім того, слід враховувати, що саме Німеччина сьогодні є одним із найбільш потужних учасників (політичних й економічних лідерів) Європейського Союзу, тобто може вважатися гідним для наслідування прикладом у вирішенні багатьох соціальних, економічних та правових проблем. Зокрема, до останніх належить визначення меж національної кримінально-правової юрисдикції, тобто повноважень конкретної держави застосовувати, керуючись внутрішнім (національним) кримінальним законодавством (в Україні воно позначене також як «законодавство про кримінальну

відповідальність»), обмеження прав і свобод особи та реальних можливостей агентів цієї ж держави (таких як правоохоронні органи, органи кримінальною юстиції, спецслужби) підтримувати певний порядок суспільних відносин на певній території. Воно є необхідним для забезпечення повноти реалізації обов'язків держави щодо забезпечення й підтримання правопорядку (охорони суспільних відносин, регулювання правовідносин, запобігання правопорушенням та реагування правовими засобами на протиправну (зокрема кримінальну) поведінку особи). Визначення таких меж потрібне й для усунення (принаймні, мінімізації) конкуренції між уповноваженими агентами різних суб'єктів міжнародного права під час виконання правоохоронних функцій та здійснення правосуддя. Нарешті, в світлі перспектив євроінтеграції, в Україні важливо розуміти, яким чином в цій спільноті регулюється розподіл компетенції на встановлення правопорядку кримінально-правовими засобами, адже, як слушно відзначається фахівцями в дослідженнях цих питань, акцент у розбудові ЄС «традиційно робиться на правових засадах його функціонування та гармонійній взаємодії з міжнародним правопорядком та національними правовими системами держав-учасниць» [3, с. 36].

Мета дослідження. Зважаючи на викладене вище, метою цієї публікації є порівняння способів визначення меж національної кримінально-правової юрисдикції у відповідних законодавчих актах України й ФРН (Німеччини) та одержання науково обґрунтованих результатів, які дозволять оцінити якість її регулювання у вітчизняному кримінальному праві.

Методологічну основу для цього дослідження, поряд із такими традиційними засобами наукового пізнання як юридичний (догматичний), філологічний й системний методи, становить компаративний (порівняльний, порівняльно-правовий) метод. Наразі він міцно закріпився в методологічному інструментарії наук кримінально-правового циклу [4, с. 89–90]. У кримінально-правових дослідженнях цей метод полягає у «зіставленні двох чи більше таких, що можуть бути порівняні, об'єктів та виділення в них загального, спільного, схожого, відмінного та унікального» [5, с. 184].

Стан наукового дослідження теми. Сформувався й окремий напрям таких кримінально-правових досліджень (до якого належать такі сучасні українські правознавці як М. Хавронюк, В. Харченко, Ю. Баулін, О. Литвинов, В. Туляков, Л. Стрельцов, О. Житний, П.

Берзін, Є. Назимко та деякі інші автори), здобутки яких послужили формуванню методологічного інструментарію цієї роботи.

Основні результати дослідження. Приступаючи до викладу основного матеріалу варто наголосити, що загальні засади національної кримінально-правової юрисдикції, у тому числі встановлення її меж, в нашій державі визначає перш за все Конституція України (далі – Конституція).

До принципово важливих в цьому випадку слід віднести такі постулати Основного Закону: 1) суверенітет України поширюється на всю її територію (ч. 1 ст. 2 Конституції); 2) держава відповідає перед людиною за свою діяльність (ч. 2 ст. 3 Конституції); 3) чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України (ч. 1 ст. 9 Конституції); 4) зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визначеними принципами і нормами міжнародного права (ст. 18 Конституції); 5) органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ч. 2 ст. 19 Конституції); 6) іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України (ч. 1 ст. 26 Конституції України); 7) кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ч. 1 ст. 68 Конституції) [6].

У чинному Кримінальному кодексі (далі – КК) України питання меж національної юрисдикції врегульовано досить ретельно (що, втім, не виключає можливості постановки в подальшому питання про удосконалення відповідних механізмів). Їх забезпечують перш за все приписи, розміщені в ст.ст. 6–10 цього закону. Загалом на їх підставі в літературі сьогодні виділяють, як правило, чотири принципи чинності та дії національного законодавства про кримінальну відповідальність: територіальний, громадянства, реальний, універсальний [7, с. 34]. З них пріоритетним та таким, що застосовується в практичній діяльності органів

кримінальної юстиції найчастіше, є перший принцип.

«Територія як просторова сфера дії кримінального права України має особливе значення для обґрунтування меж, в яких ця галузь виконує свої функції», – підкреслює О. Житний [8, с. 59–60]. Справді, будь-яка кримінально значуща подія розпочинається, розвивається і завершується у певних місцях, на певних територіях. На цих територіях діють, реалізують свої права та виконують свої обов'язки учасники (суб'єкти) породжених цією подією правовідносин (кримінально-правових та кримінально-процесуальних).

Територіальний (національний) принцип чинності закону про кримінальну відповідальність у просторі встановлює просторові межі повноважень агентів держави у кримінально-правових відносинах, поширення їх на певну територію незалежно від громадянства особи, яка вчинила кримінальне правопорушення на цій території.

Основний зміст цього принципу викладено у ч. 1 ст. 6 КК України: «особи, які вчинили кримінальні правопорушення на території України, підлягають кримінальній відповідальності за цим Кодексом» (тут під «особами» слід розуміти таких, які відповідають вимогам до суб'єктів кримінальних правопорушень, визначеним у ч. 1 ст. 18 КК України, тобто фізичних, осудних й таких, котрі досягли певного мінімального віку) [9]. Отже, національна кримінально-правова юрисдикція нашої держави поширюється на всі події, які містять ознаки кримінального правопорушення та вчинені фізичними осудними особами у певному віці в межах простору, що ідентифікується як «територія України». Між тим, конкретних об'єктів, з яких утворюється цей простір, український законодавець в КК не називає. Тому в цій частині приписи кримінального законодавства мають «приховано бланкетний» характер, адже для з'ясування їх змісту доводиться звертатися до інших (які перебувають за межами кримінального права) нормативних джерел. Зокрема, під час характеристики територіального принципу чинності кримінального закону в просторі та тлумачення приписів ст. 6 КК України фахівці неодмінно посилаються на національне й міжнародне законодавство про державну територію. Так, у кримінально-правовій літературі вказується, що державною територією України є «частина земної кулі, яка перебуває під суверенітетом України й зовнішні межі якої позначає її державний кордон. Закон України «Про державний кордон України» визначає його як лінію і вертикальну по-

верхню, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору. Це суходіл (у т. ч. острови у відкритому морі, що належать Україні); внутрішні води, тобто визначені відповідними лініями або такі, що історично належать Україні, морські води, води портів, бухт, заток, губ і лиманів, гаваней і рейдів та інших водойми, частини вод річок, озер та інших водойм; надра в межах кордонів України, у т. ч. надра під територіальним морем (на глибину, доступну для їх геологічного освоєння); повітряний простір над суходолом і водним простором, у т. ч. над територіальним морем (на висоту до 100–110 км над рівнем моря); смуга прибережних морських вод завширшки до 12 морських миль, відлічуваних від лінії найбільшого відпливу як на материку, так і на островах, що належать Україні, або від прямих вихідних ліній, які з'єднують відповідні точки (територіальне море)» [7, с. 36]. Окрім того, на підставі норм міжнародного права (зокрема, морського й повітряного) у кримінально-правових джерелах актуальність територіального принципу визнається й щодо т.зв. «об'єктів, що прирівнюються до території України». До останніх включають, зокрема, військові повітряні об'єкти України в будь-якому місці за межами повітряного простору України, військові кораблі чи шлюпки під прапором України (незалежно від того, де вони фактично перебувають), невійськові кораблі чи шлюпки, приписані до портів України та під прапором України (у відкритому морі), невійськові повітряні об'єкти, зареєстровані в Україні (у відкритому повітряному просторі) [10, с. 100].

Український законодавець вказує також і на критерії, за якими правопорушення класифікується як вчинене в межах національної кримінально-правової юрисдикції: якщо його було почато, продовжено, закінчено або припинено на території України, а також якщо його виконавець або хоча б один зі співучасників діяв на території України (ч.ч. 2, 3 ст. 6 КК України).

Нарешті, у огляді регламентації національної кримінальної юрисдикції за територіальним принципом за КК України слід відзначити й винятковий припис, розміщений у його ч. 4 ст. 6: «питання про кримінальну відповідальність дипломатичних представників іноземних держав та інших громадян, які за законами України і міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, не є підсудні у кримінальних справах судам України, в разі вчинення ними кримінального правопорушення на території України

вирішується дипломатичним шляхом»[9]. Як бачимо, безпосередньо у КК український законодавець обмежує повноваження агентів держави на застосування релевантного національного законодавства (відповідно, кримінального та кримінального процесуального) щодо певного кола суб'єктів за кримінальні правопорушення, вчинені ними на території України (це обмеження кримінально-правової юрисдикції також відоме як «дипломатичний імунітет»[11]).

Як і КК України, головне джерело кримінального права ФРН – Кримінальний закон ФРН (Strafgesetzbuch, далі – КК ФРН[12]) містить у своїй структурі Загальну частину (Allgemeiner Teil). Так само як і в КК України, вона є комплексом загальнорегулятивних універсальних нормативних приписів, які поширюються на випадки вчинення будь-яких діянь, передбачених цим законом.

Розділ перший КК ФРН має назву «Кримінальний закон» та розпочинається главою першою «Сфера дії» (Geltungsbereich). Серед іншого, він містить § 3 «Geltung für Inlandstaaten» (в українському перекладі КК ФРН – «Дія по відношенню до злочинів, вчинених у нашій країні»[13, с. 26]), який містить правило, згідно якого кримінальне право Німеччини поширюється на злочини, вчинені в цій країні («das deutsche Strafrecht gilt für Taten, die im Inland begangen werden»). Зазначена норма є, по суті, основою територіальної національної кримінально-правової юрисдикції ФРН. У КК України її аналогом є згадана вище ч. 1 ст. 6 КК. Слід відзначити, що як і в українському, у німецькому кримінальному кодексі не визначено конкретних об'єктів, які визнаються державною територією (і, відповідно, на які поширюється застосування цього закону). Водночас, приписів, повною мірою тотожних нормам КК України, які вказують на критерії віднесення кримінальних правопорушень до таких, що перебувають під національною кримінальною юрисдикцією, КК ФРН не містить. Між тим, в ньому є припис під назвою «Місце вчинення злочину» (§ 9 «Ort der Tat»), згідно якого: 1) злочин вчинено в будь-якому місці, де діяв або, у разі бездіяльності, повинен був діяти злочинець, або в якому настав результат, що входить до складу злочину, або цей результат мав настати згідно з уявленням злочинця; 2) участь у злочині відбувається як у місці, де було вчинено злочин, так і в будь-якому місці, де співучасник діяв (або повинен був діяти у разі бездіяльності) або там, де, на його думку, дія повинна була бути вчинена. Якщо учасник вчиненого за кордоном злочину діяв усередині

країни, то кримінальне законодавство Німеччини поширюється на участь у злочині, навіть якщо злочин не карається за законом місця його вчинення[12]. Системне тлумачення цієї норми з урахуванням припису § 3 КК ФРН дозволяє зробити висновок, що кримінально-правова юрисдикція Німеччини поширюється на кримінальні правопорушення за наявності будь-якої однієї з таких об'єктивних ознак (альтернативні об'єктивні критерії для визнання повноважень органів охорони правопорядку реалізувати національну кримінально-правову юрисдикцію): а) суспільно небезпечне діяння вчинене в ФРН; б) суспільно небезпечний наслідок відбувся в ФРН; в) співучасник кримінального правопорушення, виконаного за межами ФРН, вчинив у цій країні діяння в межах своєї ролі. Зазначені ознаки можна позначити як альтернативні об'єктивні критерії визначення повноважень органів охорони правопорядку реалізувати національну кримінально-правову юрисдикцію. Як бачимо, в такому вигляді з цими положеннями німецького кримінального законодавства цілком адекватно співвідносяться правила ч. 2 та 3 ст. 6 КК України. Водночас, в КК ФРН бачимо й приписи, відповідників яким українське законодавство про кримінальну відповідальність не містить. Це законодавчі вказівки на суб'єктивні критерії, за наявності яких національна кримінально-правова юрисдикція ФРН поширюється на злочин. Вони полягають у такому: а) згідно з уявленням особи територія ФРН мала стати місцем настання результату (наслідку) його кримінального правопорушення; б) згідно з уявленням співучасника територія ФРН мала стати місцем вчинення кримінального правопорушення.

Висновки. Порівняльний аналіз свідчить, що, на відміну від КК України, регулювання меж національної кримінально-правової юрисдикції у КК ФРН не передбачає винятків з неї. Так, у головному кримінально-правовому акті Німеччини не виявлено приписів, подібних до ч. 4 ст. 6 КК України[14, с. 242]. Очевидно, органи кримінальної юстиції цієї держави при визначенні меж національної кримінально-правової юрисдикції і винятків із неї (зокрема у випадках порушення кримінального закону особою, яка наділена дипломатичним імунітетом від такої юрисдикції) керуються безпосередньо нормами міжнародного права (наприклад, Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961 р., Конвенцією про привілеї та імунітети ООН 1946 р., Конвенцією про привілеї й імунітети спеціалізованих установ ООН 1947 р., Віденською конвенцією

про представництво держав у їхніх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р. та ін.). Такий спосіб врегулювання розглядуваного питання можна назвати прямим. Втім, він вимагає від працівників правоохоронних органів керуватися безпосередньо міжнародним договором у внутрішніх кримінально-правових (і кримінально-процесуальних) відносинах, що може викликати певні проблеми.

Результати стислого порівняльного дослідження галузевого (кримінально-правового) регулювання меж національної кримінально-правової юрисдикції за законодавством України та ФРН дозволяють стверджувати, що принципових відмінностей між цими джерелами в цій частині не виявлено. Питання вирішене досить якісно. За загальним правилом, національна кримінально-правова юрисдикція поширюється на всі кримінальні правопорушення, вчинені в межах державної території (без уточнення об'єктів, які до неї належать). На цим об'єктивні критерії визнання правопорушення таким, на яке поширюється зазначена юрисдикція, майже тотожні (хоч слід визнати, що в українському законі вони описані більш деталізовано та враховують різні форми вчинення кримінальних правопорушень – триваюче, транскордонне, групове і т.ін.). Водночас, в КК України, на відміну від німецького кримінального закону, не передбачено відповідного суб'єктивного критерію (суб'єктивних критеріїв). Зважаючи на те, що в кримінальному праві України (як і в кримінальному праві ФРН) питанням суб'єктивної сторони кримі-

нального правопорушення (як елементу його складу) приділяється традиційно значна увага, використання в майбутньому суб'єктивного критерію для визначення в КК України меж національної кримінально-правової юрисдикції видається цілком прийнятним. Його імплементація, на нашу думку, дозволить належним чином уточнити ці межі.

Водночас, видається, що використання такого критерію є практично можливим і не ускладнить правозастосування, адже суб'єктивна сторона кримінального правопорушення встановлюється у всіх без винятку випадках кримінальних проваджень (відповідно, в межах цього можна виявити й уявлення правопорушника про місце (територію) вчинення діяння чи настання його наслідку та вирішити, чи поширюється на вчинене національна кримінально-правова юрисдикція).

Крім того, порівняльний аналіз свідчить, що перевагою використаного в КК України способу визначення територіальних меж кримінально-правової України є визначення в цьому законі винятків із них (регулювання кримінально-правового наслідку наявності дипломатичного імунітету), що робить вирішення цього питання логічно завершеним (адже у Німеччині для вирішення цього питання слід безпосередньо застосовувати міжнародні договори, тобто у вирішенні питань кримінально-правових наслідків діяння виходити за межі національного кримінального права).

Водночас, проведений аналіз підтвердив, що дослідження зазначеної проблематики варто продовжити.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. World Justice Project. The Global Rule of Law Recession Continues. URL: <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/global>.
2. Берзін П.С., Волинець Р.А., Берзіна А.Б. Принцип законності в кримінальному праві України та ФРН: окремі нормативні і правозастосовні аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. № 72 (2). С. 121–126. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.72.52>
3. Серьогін В.О., Воронов М.М., Червяцова А.О. Конституційне право як провідна галузь права Європейського Союзу: концептуальний підхід. *Juris Europensis Scientia*. 2020. Вип. 4. С. 34–42.
4. Житний О. О. Гносеологічні засади інтернаціональних кримінально-правових досліджень (питання застосування порівняльного методу). *Право і безпека*. 2013. № 4 (51). С. 89–94.
5. Колодін Д. О., Степаненко О. В. Порівняльний метод в кримінально-правовому дослідженні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 1. С. 181–185. DOI: <https://doi.org/10.32782/392262>.
6. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
7. Кримінальне право України. Загальна частина: навчальний посібник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 444 с.
8. Житний О.О. Просторові аспекти чинності національного кримінального закону: деякі проблеми регламентації. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2015. № 3 (11). С. 59–69.
9. Кримінальний Кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
10. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: Навчальний посібник / За заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2014. 944 с.

11. Бегунц А. Феномен імунітетів у кримінальному праві України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2023. Вип. 34. С. 125–132. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2022-34-15>

12. Strafgesetzbuch (StGB). Ausfertigungsdatum: 15.05.1871. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/>.

13. Карне законодавство ФРН. Збірка перекладів. Київ: ВАІТЕ, 2016. 408 с.

14. Ріяко Є. О. Обмеження національної кримінально-правової юрисдикції (деякий досвід порівняльного аналізу). *Юридичні аспекти протидії сучасним загрозам сталому розвитку: тези доповідей XV Міжнародної науково-практичної конференції «Від громадянського суспільства – до правової держави» (Харків, 07 червня 2024 року)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2024. С. 240–242.

Стаття надійшла до редакції 01.10.2024

Стаття рекомендована до друку 09.11.2024

Y. O.RIYAKO

PhD student, Faculty of Law, School of Law

E-mail: riyako.e@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-1422-007X>

V. N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody Square, 4

PECULIARITIES OF DETERMINING THE TERRITORIAL LIMITS OF NATIONAL CRIMINAL JURISDICTION IN UKRAINE AND GERMANY (EXPERIENCE OF COMPARATIVE ANALYSIS)

ANNOTATION. *Introduction.* For Ukraine, the European vector of development is the only and only way to improve the rule of law and mechanisms for the development of civil society, protection of human and civil rights and freedoms on its territory. The above requires studying the experience of regulating and protecting social relations used by Ukraine's partners in the European space. For example, the Federal Republic of Germany (Germany), which has been ranked high in the Rule of Law Index for many years, is traditionally a strong rule of law state and can be considered a worthy example in solving many social, economic and legal problems. In particular, the latter include determining the limits of national criminal jurisdiction, i.e. the powers of a particular state to apply, guided by domestic (national) criminal law, restrictions on the rights and freedoms of individuals and the real capabilities of agents of the same state to maintain a certain order of social relations in a certain territory. The definition of such limits is also necessary to eliminate competition between authorized agents of different subjects of international law in the performance of their law enforcement functions and administration of justice.

The purpose of this publication is to compare the methods of determining the limits of national criminal jurisdiction in the relevant legislative acts of Ukraine and Germany and to obtain scientifically sound results which will allow assessing the quality of its regulation in national criminal law. The methodological basis for this study is formed by the traditional methods of scientific knowledge (legal (dogmatic), philological and systemic methods), but above all, it is formed by the comparative (comparative, comparative legal) method.

Summary of the main results of the study/ In the CC of Ukraine, the issue of the limits of national jurisdiction is regulated thoroughly, and they are provided for in Articles 6-10 of this law. Based on them, the literature distinguishes four principles of validity and effect of national legislation on criminal liability, of which the territorial principle is the priority. It establishes the spatial limits of the powers of state agents in criminal law relations, extending them to a certain territory regardless of the citizenship of the person who committed a criminal offense there. The main content of this principle is set forth in part 1 of Article 6 of the Criminal Code of Ukraine: "persons who have committed criminal offenses on the territory of Ukraine shall be subject to criminal liability under this Code". Thus, the national criminal jurisdiction of Ukraine extends to all events that contain signs of a criminal offense and are committed within the space identified as the "territory of Ukraine". The CC does not name the objects that make up this space. The CC of Ukraine specifies the criteria by which an offense is classified as committed within the national criminal jurisdiction: if it was started, continued, completed or terminated on the territory of Ukraine, as well as if its perpetrator or at least one of the accomplices acted on the territory of Ukraine (Article 6(2), (3) of the CC of Ukraine). It is also worth mentioning the exceptional provision contained in its part 4 of Article 6 of the Criminal Code of Ukraine on the limitation of criminal jurisdiction, known as "diplomatic immunity".

The German Criminal Law also contains a rule that German criminal law applies to crimes committed in Germany, which is the basis of Germany's territorial national criminal jurisdiction. As in the Ukrainian CC, the German CC does not specify certain spaces and objects to which this law applies. Interpretation of § 9 of the German Criminal Code, taking into account the provision of its § 3, allows us to conclude that German criminal jurisdiction extends to criminal offenses in the presence of any one of the following objective features (alternative objective criteria for recognizing the powers of law enforcement agencies to exercise national criminal jurisdiction): a) the socially dangerous act was committed in Germany; b) the socially dangerous consequence occurred in Germany; c) an accomplice to a criminal offense committed outside Germany committed an act in this country within the scope of his or her role. These features can be designated as alternative objective criteria for determining the powers of law enforcement agencies to

exercise national criminal jurisdiction. As we can see, in this form, the rules of Parts 2 and 3 of Article 6 of the CC of Ukraine are quite adequately correlated with these provisions of German criminal law. At the same time, the German Criminal Code also contains subjective criteria, which are required for the German national criminal jurisdiction to cover a crime. They are as follows: a) according to the perpetrator, the territory of Germany should have been the place where the result (consequence) of his criminal offense occurred; b) according to the accomplice, the territory of Germany should have been the place where the criminal offense was committed. Unlike the Criminal Code of Ukraine, regulating the limits of national criminal jurisdiction, the Criminal Code of Germany does not provide for exceptions to it, similar to those provided for in part 4 of Article 6 of the Criminal Code of Ukraine.

Conclusions. There are no fundamental differences between the regulation of the limits of national criminal jurisdiction under the laws of Ukraine and Germany. In both countries, it applies to all criminal offenses committed within the state territory (without specifying in the Criminal Code the objects that fall within it). The objective criteria for recognizing an offense as one subject to such jurisdiction are almost identical (although the Ukrainian criminal law describes them in more detail). At the same time, the Criminal Code of Ukraine does not provide for a corresponding subjective criterion (subjective criteria). Given that the criminal law of Ukraine (as well as the criminal law of Germany) pays maximum attention to the subjective side of a criminal offense (as an element of its corpus delicti), the use of a subjective criterion along with the objective one in the future to determine the limits of national criminal jurisdiction in the Criminal Code of Ukraine seems quite acceptable. Its implementation will help to clarify these limits. In addition, the comparative analysis shows that the advantage of the method used in the CC of Ukraine to determine the territorial limits of criminal law Ukraine is that it defines exceptions to it (regulation of diplomatic immunity), which makes the solution of this issue more complete.

KEYWORDS: law on criminal liability; Criminal Code; validity and effect of the law on criminal liability; criminal law jurisdiction; commission of a criminal offense; application of criminal law; comparative method in criminal law.

REFERENCES

1. World Justice Project. The Global Rule of Law Recession Continues. URL: <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/global>.
2. Berzin P.S., Volynets R.A., Berzina A.B. (2022). The principle of legality in the criminal law of Ukraine and Germany: some normative and law enforcement aspects. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University*. № 72 (2). C. 121–126. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.72.52> (in Ukrainian)
3. Seryogin V.O., Voronov M.M., Chervyatsova A.O. (2020). Constitutional law as a leading branch of European Union law: a conceptual approach. *Juris Europensis Scientia*. Issue 4. C. 34–42. (in Ukrainian)
4. Zhytnyi O.O. (2013). Epistemological foundations of international criminal law research (issues of application of the comparative method). *Law and Security*. № 4 (51). C. 89–94. (in Ukrainian)
5. Kolodin D.O., Stepanenko O.V. (2022). Comparative method in criminal law research. *Actual problems of domestic jurisprudence*. № 1. C. 181–185. DOI: <https://doi.org/10.32782/392262>. (in Ukrainian)
6. Constitution of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. (in Ukrainian)
7. Criminal Law of Ukraine. General part: textbook. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University, 2015. 444 c. (in Ukrainian)
8. Zhytnyi O.O. (2015). Spatial aspects of the national criminal law: some problems of regulation. *Bulletin of the Criminological Association of Ukraine*. № 3 (11). C. 59–69. (in Ukrainian)
9. The Criminal Code of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>. (in Ukrainian)
10. Dudorov O.O., Khavroniuk M.I. (2014). Criminal Law: Study guide / Edited by M.I. Khavroniuk. Kyiv: Vaite. 944 c. (in Ukrainian)
11. Beguntz A. Immunity phenomenon in the criminal law of Ukraine. *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Law"*. 2023. Issue 34. C. 125–132. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2022-34-15> (in Ukrainian)
12. Criminal Code (StGB). Date of issue: 15.05.1871. <https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/>. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/>.
13. German Criminal Law. Translation. K.: VAITE, 2016. 408 c. (in Ukrainian)
14. Limitations of national criminal jurisdiction (some experience of comparative analysis) // Legal aspects of countering modern threats to sustainable development: abstracts of the XV International Scientific and Practical Conference "From Civil Society to the Rule of Law" (Kharkiv, June 07, 2024). Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University, 2024. C. 240–242. (in Ukrainian)

The article was received by the editors 01.10.2024

The article is recommended for printing 09.11.2024

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-19>

УДК 343.226

О. М. ХРАМЦОВ

доктор юридичних наук, професор

професор кафедри кримінально-правових дисциплін

E-mail: akhramtsov@karazin.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, Майдан Свободи, 4

ОСОБЛИВА ЖОРСТОКІСТЬ ЯК ОЗНАКА СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ (ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ)

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* В статті висвітлено кримінально-правові, кримінологічні та психологічні проблеми особливої жорстокості як способу вчинення кримінальних правопорушень. Вирішення цих проблем має істотне значення для кваліфікації дій винних осіб, призначення їм кримінального покарання з урахуванням як самого діяння, так і особи винного та розробки заходів індивідуального запобігання кримінальних правопорушень, які характеризуються особливо жорстким способом їх вчинення.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Наголошується на тому, що особлива жорстокість є складним феноменом, який характеризується кримінально-правовим, кримінологічним та психологічним змістом. Для правильної кваліфікації дій винних осіб, призначення останнім кримінального покарання і розробці заходів по індивідуальному запобігання кримінальних правопорушень з ознаками особливої жорстокості мають значення кожна з цих складових. Зазначається, що особливу жорстокість, як спосіб вчинення кримінального правопорушення слід досліджувати через призму кримінального фізичного або психічного насильства, як суспільно небезпечного діяння, що характеризує об'єктивну сторону складу кримінального правопорушення. Робиться висновок про те, що кримінально-правова оцінка особливої жорстокості не повинна обмежуватись лише її об'єктивними ознаками. Обов'язковим є встановлення таких її суб'єктивних ознак, як вина, мотив, мета, емоційний стан особи в момент вчинення кримінального правопорушення. Важливе значення при цьому має і сприйняття дій винної особи з боку потерпілого або інших осіб (відчуття фізичних або психічних страждань). На підставі дослідження кримінальних правопорушень з ознаками особливої жорстокості, здійснено класифікацію особливої жорстокості за комплексною підставою. Зазначається, що дослідження особистості суб'єкта, який вчинив кримінальне правопорушення з ознаками особливої жорстокості дозволить здійснити правильну кваліфікацію його дій, призначити відповідне кримінальне покарання або інші заходи кримінально-правового характеру і в подальшому здійснювати адекватні заходи індивідуального запобігання подібних кримінальних правопорушень в майбутньому.

Висновок. Обґрунтовано висновок про те, що особлива жорстокість як обставина, що обтяжує покарання та безпосередня ознака об'єктивної сторони окремих кримінальних правопорушень є саме способом їх вчинення, тобто їх зовнішнім проявом. Разом з тим для правильної кваліфікації дій винних осіб, призначення останнім справедливого кримінального покарання є необхідним встановлення суб'єктивних ознак таких дій та окремих ознак та характеристик особи винного. Лише такий підхід дозволить здійснювати належне кримінально-правове, кримінологічне та психологічне забезпечення протидії кримінальним правопорушенням з ознаками особливої жорстокості. Класифікація особливої жорстокості як способу вчинення кримінального правопорушення за комплексною підставою, що надана в роботі буде мати як теоретичне, так і важливе практичне значення для діяльності правозастосовних органів.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: кримінальне правопорушення, склад кримінального правопорушення, насильство, особлива жорстокість, суб'єкт кримінального правопорушення, обставини, що обтяжують покарання, спосіб вчинення кримінального правопорушення, кваліфікація кримінальних правопорушень, призначення покарання.

Як цитувати: Храмцов О. М. Особлива жорстокість як ознака складу кримінального правопорушення (теоретичний та практичний аспект). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2024. Вип. 38. С. 169-177. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-19>

In cites: O. M. Khramtsov (2024) Extra cruelty as a sign of the composition of a criminal offense (theoretical and practical aspect). *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (38), P. 169-177. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-19> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Особлива жорстокість як спосіб вчинення кримінального правопорушення в законодавстві про кримінальну відповідальність передбачена в якості обставини, що обтяжує покарання (п.10 ч. 1 ст. 67 КК України) та як обов'язкова ознака об'єктивної сторони кваліфікованого вбивства (п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України). В кримінальному праві обставини, які обтяжують покарання - це визначені законодавством умови, при наявності яких під час учинення суспільно небезпечного діяння чи за його наслідками суд уповноважений призначити більш суворий вид/або розмір покарання, передбачений нормою Особливої частини КК України. Щодо вказаного вбивства, то особлива жорстокість є обов'язковою ознакою складу кримінального правопорушення (способом його вчинення), встановлення якого впливає і на кваліфікацію, і на призначення кримінального покарання.

Але особлива жорстокість як спосіб вчинення кримінального правопорушення не обмежується лише своїми об'єктивними ознаками. Для її встановлення потрібна наявність низки її суб'єктивних ознак і встановлення особливостей особистості злочинця. Без наявності цієї «тріади» неможливо говорити про особливу жорстокість як ознаку кримінального правопорушення.

Для цього представники правозастосовних органів повинні використовувати напрацювання не тільки науки кримінального права, а і суміжних з нею наук: кримінології та юридичної психології. Це дозволить об'єктивно, всебічно і повно дослідити механізм вчинення кримінального правопорушення і не допустити порушень при кваліфікації і особливо при призначенні кримінального покарання винним особам. Нажаль при кваліфікації дій винних осіб, які характеризуються особливою жорстокістю та призначенні їм кримінального покарання такі вимоги часто не дотримані.

Стан наукового дослідження теми. Проблема кримінально-правового, кримінологічного та психологічного забезпечення протидії кримінальним правопорушенням, що вчиняються з особливою жорстокістю була предметом досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Серед них праці : Акимової А. С. [8]; Балабанової Л. М. [6]; Гребенюка М. О. [2]; Закалюка А. П. [14]; Керімова А. З. [11]; Костенка О. М. [7]; Рощиної І. О. [13] Смілянського Я. Г. [12]; Сотули О. С. [10] Шалгунової С. А. [9] та інших.

Разом з тим дослідження цього питання не носили комплексного характеру, в яких досліджувалися не тільки ознаки особливої

жорстокості як способу вчинення кримінального правопорушення, а і інші важливі складові даної кримінально-протиправної поведінки, включаючи і особистість винного.

Мета дослідження. Метою роботи є надання комплексної характеристики особливої жорстокості, яка матиме значення :

- для кваліфікації кримінального правопорушення;
- призначення покарання винним з урахуванням суспільної небезпечності діяння та особи, що його вчинила;
- розробці і здійсненню заходів індивідуального запобігання кримінальних правопорушень, що вчиняють з особливою жорстокістю.

Основні результати дослідження. Жорстокість та особлива жорстокість є предметом дослідження в юридичній психології, кримінології, кримінальному праві. На наш погляд, жорстокість - це передусім порушення ціннісного ставлення до інших людей, яке має морально-психологічну природу. У юридичній психології термін «жорстокість» застосовується: по-перше, для визначення особливо небезпечних способів вчинення кримінального правопорушення, по-друге, для визначення певних якостей особистості злочинця; по-третє, для комплексного визначення всіх об'єктивних та суб'єктивних факторів кримінального правопорушення, включаючи його наслідки для суспільства в цілому.

Особлива жорстокість є притаманною, у першу чергу, насильницьким кримінальним правопорушенням. Вона має значення для оцінки суспільної небезпечності таких правопорушень не лише у випадках, коли потерпілому заподіюється особливі фізичні та психічні страждання, а й тоді, коли відповідні ознаки способу вчинення кримінального правопорушення виступають проявом стійкої особистісної якості. Особлива жорстокість завжди в таких випадках усвідомлювана та вмотивована і виступає як засіб досягнення мети або як сама мета.

Тому слід погодитись з положеннями Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти життя та здоров'я особи» № 2 від 7 лютого 2003 року, в яких визначається, що умисне вбивство є вчиненням з особливою жорстокістю, якщо винний, позбавляючи потерпілого життя, усвідомлював, що завдає йому особливих фізичних (шляхом заподіяння великої кількості тілесних ушкоджень, тортур, мордування, мучення, в т. ч. з використанням вогню, струму, кислоти, лугу, радіоактивних речовин,

отрути, яка завдає нестерпного болю тощо), психічних чи моральних (шляхом зганьблення честі, приниження гідності, заподіяння тяжких душевних переживань, глуmlinня тощо) страждань, а також якщо воно поєднане із глуmlinням над трупом або вчинювалося в присутності близьких потерпілому осіб – і винний усвідомлював, що такими діями завдає останнім особливих психічних чи моральних страждань [1, с. 179-180].

У психологічних роботах, присвячених дослідженню феномену жорстокості та особливої жорстокості, стверджується, що про них слід говорити лише на підставі аналізу суб'єктивної сторони діяння, особистісного сенсу дій злочинця, а не тільки на підставі зовнішніх фактичних обставин.

М. О. Гребенюк поділяє всі кримінальні правопорушення, що вчинені з особливою жорстокістю, на види за способом застосованого насильства: фізичне насильство та психічне насильство. До правопорушень першої групи належать: умисне спричинення тілесних ушкоджень, вбивство, побої, мордування, катування, згвалтування. Другу групу складають кримінальні правопорушення, що здійснюються шляхом психічного впливу (доведення до самогубства). Психічне насильство може виражатися у висловленні реальних погроз розправи не лише над жертвою, а й над його близькими, наприклад, після його вбивства [2, с. 188-189].

Таким чином, для особливої жорстокості як кримінально-правової категорії є обов'язковим наявність кримінального фізичного чи психічного насильства в діях винних осіб. Тобто особлива жорстокість – це саме насильницький спосіб вчинення суспільно небезпечного діяння.

Жорстокість в юридичній психології також розглядається як якість особи, яка реалізується в певній поведінці (в більшості випадків, насильницькій поведінці). На думку авторів юридичної енциклопедії, жорстокість, становить різко негативну властивість характеру особи, яка виявляється у заподіянні особі або групі осіб, а також тваринам фізичних чи моральних страждань. Жорстокість може бути як самоціллю, так і засобом досягнення певної мети [3, С. 71].

На наш погляд, в основі жорстокості та особливої жорстокості лежить деформація ціннісної системи особистості. Під впливом негативної соціалізації особи вона отримує характер соціальної установки. Це усвідомлене заподіяння шкоди іншим індивідуумам у вигляді страждань та мучень, що є проявом

таких негативні якостей особистості винного, як безжалісність, жорстокість, що відображаються у насильницькому способі вчинення кримінального правопорушення або обставинці його вчинення, а суб'єктивна сторона характеризується прямим або непрямим умислом.

Автори кримінологічного довідника під «жорстокістю» розуміють різко негативну властивість характеру, що виявляється у заподіянні іншій особі (групі осіб), а також тваринам фізичних чи моральних страждань. Може бути як самоціллю, так і засобом досягнення певної мети [4, с. 157].

Я. Г. Смілянський під терміном «жорстокість» розуміє властивість особистості, що характеризується прагненням до заподіяння страждань, мучень людям або тваринам, виражається в діях, бездіяльності, словах, а також фантазуванні відповідного змісту [5, с. 592].

Л. М. Балабанова наголошує, що жорстокості як якості особистості сприяють інші характерні риси: емоційна або інтелектуальна нездатність до співчуття, егоцентризм, емоційна холодність, інтелектуальна тупість, фанатизм, захопленість домінуючою ідеєю, навіюваність, гіпертимність, маніакальний афект або глибока депресія, професійні деформації. Разом з тим, вона наголошує, що жорстокість не можна списувати на патологію психіки. За допомогою розробленої програми було вивчено 500 кримінальних справ про вбивства, вчинені з особливою жорстокістю. Одним із завдань дослідження було порівняльне вивчення особливостей вчинення вбивств з особливою жорстокістю психічно здоровими особами й особами із психічними аномаліями, але осудних (психопатія, хронічний алкоголізм, органічні захворювання головного мозку, олігофренія). Результати свідчать, що понад половину таких вбивств вчинили психічно здорові люди [6, с. 187-188,190].

Часто під час проведення кримінального провадження про кримінальні правопорушення, які вчинені з особливою жорстокістю, психолого-психіатричною експертизою встановлюється дисоціативний розлад особистості (соціопатія). Він характеризується ігноруванням особою соціальних норм, імпульсивністю, агресивністю. Іноді соціопатія потрактовується як різновид психопатії, а інколи – як патологія властивостей особистості. О. М. Костенко визначає соціопатію як стан неузгодженості волі і свідомості людини із законами соціальної природи: неузгодженість волі із зазначеними законами – це стан сваволі; неузгодженість свідомості із законами соціальної природи – це стан ілюзій. В особі утворюється так званий

«комплекс сваволі і ілюзій», тобто соціопатія – це ураження особистості комплексом сваволі й ілюзій. Для того щоб порушувати закони соціальної природи, відображені у формі кримінального законодавства, воля має перебувати у стані сваволі, а свідомість – у стані ілюзій, утворити так званий «комплекс сваволі й ілюзій» [7, с. 35].

Разом із тим, викликає певні зауваження позиція тих науковців, які вважають, що рушійною силою особливо жорстокої виступає особливо жорстокий мотив. Є незрозумілим, що маєтись на увазі. В основі мотиву, зазвичай, лежить певна потреба. Це може бути потреба задовольнити свої садистські нахили. Тому особливо жорстоким може бути лише спосіб задоволення такої потреби. Мотиви можуть виступати критерієм класифікації дій осіб з особливою жорстокістю. Про це в роботі йти мова буде далі.

Спеціальні психологічні дослідження виявили найбільш значущі особистісні характеристики, що притаманні особам, які вчиняють насильницькі злочини.

До них належать: яскраво виражена агресивність, низький морально-етичний рівень, нездатність до співчуття, надмірна агресивність, конфліктність тощо. В основі вибору кримінально-протиправної поведінки завжди лежить мотив, тому жорстокість як кваліфікуюча ознака існує лише в тих випадках, коли винна особа обирає конкретний спосіб дій та бажає завдати потерпілому особливих страждань, що, у свою чергу, характеризує такі якості особи злочинця, як нещадність, безжалісність.

Беззаперечно для особливої жорстокості є обов'язковим сприйняття потерпілим такого способу вчинення кримінального правопорушення. Це сприйняття здійснюється через мучення і страждання останнього. А. С. Акімова справедливо пропонує враховувати як зовнішній, так і внутрішній зміст поняття «особлива жорстокість».

Зовні вона може характеризуватися своєю формою, інтенсивністю впливу та прояву, іншими словами, способом вчинення злочину. Внутрішній зміст цього поняття полягає в тому, як позначився особливо жорстокий спосіб посягання на жертві (чи відчувала вона у цьому разі особливі мучення і страждання), її близьких або оточуючих [8, с. 301].

В свою чергу, С. А. Шалгунова та Л. В. Мальована під «жорстокістю» у кримінальному праві пропонують розуміти протиправну, суспільно небезпечну поведінку винної особи, яка полягає в такому:

1) застосуванні заходів фізичного впливу на тіло потерпілої особи або близьких їй осіб, що полягає в навмисному завданні ударів, незначних тілесних ушкоджень, але протягом тривалого часу, впливі на тіло потерпілої людини будь-якими предметами, засобами, речовинами (колючими, ріжучими, гарячими, холодними, лугом, кислотою тощо), що спричиняє нестерпні фізичні страждання;

2) психічному впливі на потерпілу особу, що завдає їй нестерпних або суттєвих психічних страждань та психологічних переживань, пов'язаних із вчиненням стосовно інших осіб протиправних або злочинних діянь (знущання над близькими потерпілому особами, вчинення відносно них насильницьких статевих злочинів, заподіяння їм тілесних ушкоджень, смерті, їх мучення й інші аналогічні дії [9, с. 179].

На наш погляд, це надто широке визначення особливої жорстокості в кримінальному праві. Окрім того, термін «поведінка» не є кримінально-правовим.

В кримінальних законодавствах окремих країн (Республіка Казахстан) в якості обставин, що обтяжують покарання, разом з особливою жорстокістю, виділяє і садизм, знущання та мучення потерпілого. На наш погляд, знущання та мучення є саме наслідками особливої жорстокості і не потребують окремого встановлення в законі. Що стосується садизму, то в психології та психіатрії садизм розглядається як вид статевого збочення, за якого сексуальне задоволення досягається в ситуації необмеженої влади над іншою людиною. Для досягнення статевого задоволення садист може нанести жертві тілесні ушкодження або навіть вбити її.

Вважаємо, що законодавець цих країн під терміном «садизм» розумів набагато ширше коло насильницьких дій. Тривалість та інтенсивність насильства поєднуються в цьому випадку з приниженням честі та гідності людини, знущанням над нею. До того ж, відсутня раціональна мета таких дій. Має місце ворожа мотивація насильства, метою якої є заподіяння фізичних або моральних страждань потерпілому. У цих випадках відсутній зовнішній привід до вчинення злочину.

Ми вважаємо, що включення садизму в перелік обставин, які обтяжують покарання, є зайвим. Він у законодавстві застосовується в широкому сенсі цього слова, а не у психологічному. Законодавство не повинно мати в собі понять, які вживаються в декількох значеннях. Це призводить до термінологічної плутанини та неясності визначення і, як наслідок, – до

складнощів у разі кваліфікації дій винних осіб та призначення їм адекватного вчиненому кримінального покарання.

Важливим питанням теорії та практики законодавства в цій сфері є особливості встановлення особливої жорстокості у випадках, коли потерпілому завдається велика кількість ушкоджень. У науці існує думка про те, що велика кількість поранень, заподіяних потерпілому, є достатньою підставою для визнання вбивства з особливою жорстокістю навіть у тому випадку, якщо потерпілий знепритомнів від перших ударів – і завдяки цьому не відчував особливих мучень і страждань. Таке може бути, але не завжди.

Ми підтримуємо позицію О. С. Сотули про те, що у випадку визначення наявності особливої жорстокості у вчиненому діянні заподіяння численних поранень потерпілому необхідно пов'язувати, в першу чергу, з умислом винної особи. Встановлення факту заподіяння великої кількості поранень ще не є остаточною підставою для кваліфікації «вчиненого з особливою жорстокістю». Судовій інстанції необхідно довести, що винний діяв з умислом, спрямованим на вчинення злочину з цією кваліфікуючою ознакою. Зокрема, якщо злочинець у процесі вчиненого наносить численні рани жертві, усвідомлюючи, що таким чином заподіє їй зайвих мучень, то в подібних випадках слід говорити про особливо жорстокий спосіб вчинення злочину, навіть якщо потерпілий знепритомнів під час нанесення перших ударів [10, с. 226-227].

Так А. Л. Керімов пропонує визначити умисне вбивство, яке вчинене з особливою жорстокістю як позбавлення життя людини, що супроводжується застосуванням психічного та/або фізичного насильства з метою завдання потерпілому або його близьким особливих фізичних та/або психічних страждань, а також з метою глумління над трупом. Автор також систематизує форми прояву особливої жорстокості як способу вбивства: фізичне та психічне насильство; вчинення вбивства у присутності близьких потерпілому осіб; вчинення його щодо потерпілого, який перебуває у безпорадному стані; вбивство декількох осіб одного за одним; багаточисельною групою; глумління над трупом [11, с. 4].

Слід лише додати, що у разі вирішення питання щодо наявності в діях злочинця особливої жорстокості у випадку численних поранень необхідно враховувати такі істотні моменти: свідомий вибір знаряддя, застосування якого не могло не призвести до множинності поранень; тривалість побиття потерпілого; час

між нанесенням першого та останнього ударів; розташування ран та інших ушкоджень на тілі жертви; характер і локалізація заподіяних поранень; співвідношення сил винного і потерпілого; обстановку місця події.

Існує думка, що до особливої жорстокості слід відносити і вбивство одного за одним декількох потерпілих. У цьому випадку для наявності особливої жорстокості потрібно встановити, що винний усвідомлював те, що другий потерпілий розумів характер його наступних дій і їхню спрямованість.

На наш погляд, у цьому випадку винний має усвідомлювати не те, що потерпілий розуміє його наступні дії, які будуть спрямовані на його вбивство, а те, що завдає під час вбивства особливих психічних страждань останньому. Прикладом цього є вбивство батьків на очах у неповнолітніх дітей.

Дискусійним у науці є питання відмежування насильницьких кримінальних правопорушень, пов'язаних з особливою жорстокістю, і насильницьких злочинів відносно осіб, які перебувають у безпорадному стані.

О. С. Сотула наголошує, що страждання для перерахованих потерпілих у такому випадку виражаються не лише в жорстокому фізичному впливі на них з боку винного, а саме в тому, що усвідомлюються факт знущання над особою та реальна і невідворотна небезпека позбавлення життя. Вони не можуть опиратися вбивці і є, таким чином, приреченими на смерть, що, зрозуміло, виступає причиною особливих моральних страждань для потерпілого перед смертю. З іншого боку, це свідчить про виняткову, патологічну аморальність вбивці, що не може не бути підставою для визнання таких дій обставиною, що обтяжує умисне вбивство. Це стосується і випадків глумління на трупом. Вчений пропонує, разом з «особливою жорстокістю», вживати поняття «винятковий цинізм» [10, с. 230 -231].

Дозволимо собі не погодитися з такою позицією. Особлива жорстокість характеризується як об'єктивними, так і суб'єктивними ознаками.

Винний має усвідомлювати той факт, що заподіє потерпілому особливих фізичних або моральних (психічних) страждань. І лише тоді його дії слід відповідно кваліфікувати. Що ж стосується виняткового цинізму, його ознаки мають лише об'єктивний характер, у якому належним чином не відображаються суб'єктивні характеристики особистості злочинця.

Як справедливо наголошує Я. Г. Смілянський, є помилкою думка окремих вчених про

обов'язковість фактичного відчуття потерпілим особливих фізичних мучень і/або страждань.

Це призводить до того, що у випадках, коли потерпілий із незалежних від винного причин не відчував мучень і страждань (низький больовий поріг у потерпілого, втрата ним свідомості під час першого удару тощо) буде кваліфіковане як завершене просте вбивство та замах на вбивство з особливою жорстокістю [12, с. 418].

Дискусійним у науці є також питання про визнання вбивством з особливою жорстокістю випадків заподіяння страждань іншим особам. Вважається, що такі випадки не можна відносити до вбивств з особливою жорстокістю. Дозволимо не погодитися з цим.

Ми підтримуємо думку про те, що вчинення дій, пов'язаних з особливою жорстокістю в присутності близьких потерпілому осіб, є однією з характеристик особи злочинця, що підтверджує його безжалісність і безсердечність, адже він умисно змушує інших людей переживати через болісну смерть свого близького. До того ж, як справедливо наголошується, присутність близьких завдає моральних страждань і самому потерпілому, тому що він розуміє, як вони страждають [13, с. 149].

Об'єктивно особливу жорстокість характеризують насильницькі дія чи бездіяльність, які мають ознаки знущання, катування, мучення, велика кількість поранень, їхня локалізація та характер, знаряддя вчинення злочину, час, який минув між нанесенням першого і останнього поранення, співвідношення сил злочинця і жертви, знаряддя вчинення кримінального правопорушення.

Суб'єктивно особлива жорстокість характеризується умислом (бажанням) завдати особливих страждань потерпілому або іншим особам (близьким потерпілого).

А. П. Закалюк та його колеги виділяють десять ознак і проявів особливої жорстокості у разі вчинення насильницьких злочинів. Вони диференціюють ці ознаки за різними елементами складу кримінального правопорушення.

Зокрема, щодо об'єктивної сторони вбивства з особливою жорстокістю вони відносять: 1) спосіб вбивства (використання безпосередньо до або в процесі його вчинення катування, мордування, мучення, термічних, хімічних, кріогенних засобів, отрути, кислоти, які спричиняють біль, тощо); прижиттєве, багаторазове нанесення ран, інших больових відчуттів; відмова пожити жертву, яка перебуває в тяжкому стані, вбивство декількох осіб по черзі; 2) використання або створення спе-

цифічної обстановки (вчинення злочину в присутності близьких потерпілому осіб, які усвідомлюють характер дій винного; потерпілого, який перебуває в безпорадному стані внаслідок малолітства або похилого віку, хвороби, алкогольного чи наркотичного сп'яніння); 3) характер поведінки винного безпосередньо після вчинення діяння (перешкоджання наданню або залишенню без допомоги потерпілого, відчуття останнім особливих страждань, глумління над трупом, окрім випадків його знищення чи розчленування з метою приховати злочин).

Суб'єктивними ознаками є: 1) виключно безсердечне, безжалісне ставлення до потерпілого та його близьких; 2) мотив особливо жорстокого поводження як самоціль; 3) усвідомлення винним значного фізичного або психічного страждання; 4) свідоме допущення спричинення значного фізичного або психічного страждання; 5) прямий умисел на застосування особливої жорстокості; 6) непрямий умисел на застосування особливої жорстокості.

До ознак суб'єкта мають бути віднесені психофізіологічні та психічні особливості, частіше за все – в сексуальній сфері, що проявляються у завданні потерпілому особливо сильних фізичних або психічних страждань, які визначаються частіше як садизм [14, с. 6-7].

Ці ознаки, на наш погляд, можуть бути поширені на всі випадки вчинення насильницьких злочинів з особливою жорстокістю.

Перерахувати зовнішні форми особливої жорстокості неможливо, однак класифікувати її можна, хоча така класифікація матиме умовний характер.

В її основу покладений комплексний показник, який включає в себе ознаки об'єктивної та суб'єктивної сторони кримінального правопорушення; особливості мотивації, конкретну життєву ситуацію вчинення діяння; психологічну характеристику особистості злочинця тощо.

Проведений нами аналіз вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються з особливою жорстокістю, дозволяє виділити такі її види:

1) імпульсивна жорстокість (викликана реакцією суб'єкта на ситуацію, його емоційною нестриманістю);

2) інструментальна жорстокість (використовується для досягнення певної кримінально протиправної мети, наприклад залякати потерпілого або інших осіб);

3) «вимушена» жорстокість (виступає результатом погроз та вимог з боку лідера злочинної групи);

4) жорстокість як результат групової солідарності (реалізується бажання особи зберегти чи підвищити авторитет у групі; виступає різновидом «інструментальної» жорстокості);

5) жорстокість як основний мотив злочинного діяння (в ній проявляються особистісні якості особи (агресивність, садизм, зневажання інших осіб, егоїзм тощо).

Зазначені типи особливої жорстокості повинні мати значення для диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності осіб і застосування до них засобів виправлення та ресоціалізації. Особливу жорстокість можна поділити на види і за іншими підставами:

1) залежно від моменту виникнення бажання вчинити такі дії: заздалегідь обдумане та така, що виникла раптово;

2) залежно від контролюваності свідомістю особи: усвідомлена та неусвідомлена;

3) залежно від мотивації: функціональна, пізнавальна, садистична.

Висновки. Таким чином, можна дійти до наступних висновків:

1. Особлива жорстокість є комплексним кримінально-правовим, кримінологічним та психологічним феноменом.

2. При кваліфікації дій винних осіб та призначенні їм кримінального покарання є

обов'язковим дослідження кримінально-правового, кримінологічного та психологічного аспекту особливої жорстокості як ознаки способу вчинення кримінального правопорушення.

3. Особлива жорстокість розглядається через призму кримінального фізичного або психічного насильства, інтенсивність якого вона характеризує.

4. Не можна обмежуватися при встановленні ознак особливої жорстокості лише її зовнішніми (об'єктивними) ознаками.

5. Такі суб'єктивні ознаки кримінальних дій, які є проявом особливої жорстокості, як форма вини, мотив, мета, емоційний стан злочинця мають істотне значення для кваліфікації дій винної особи.

6. Дослідження особистості суб'єкта, який вчинив кримінальне правопорушення з ознаками особливої жорстокості (в тому числі із залученням фахівців з інших наукових напрямків) дозволить здійснити правильну кваліфікацію його дій, призначити відповідне кримінальне покарання або інші заходи кримінально-правового характеру і в подальшому здійснювати адекватні заходи індивідуального запобігання подібних кримінальних правопорушень в майбутньому..

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про судову практику у справах про злочини проти життя та здоров'я особи : постанова Пленуму Верховного Суду України № 2 від 7 лютого 2003 р. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України з кримінальних справ (1973–2012 роки). Станом на 1 червня 2012 р. / упоряд. : Ю. М. Грошевий, О. В. Капліна, В. І. Тютюгін. Харків : Право, 2012. 324 с.
2. Гребенюк М. О. Особлива жорстокість як обставина, що обтяжує покарання (психологічний аспект). *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки*. 2015. Випуск 1, Том 3. С. 188-192.
3. Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 2, Д–Й / редколегія : Ю. С. Шемшученко [та ін.]. Київ : Українська енциклопедія, 1998. 744 с.
4. Кримінологічний довідник : довідникове видання / за наук. ред. О. М. Бандурки, О. М. Джузи, О. М. Литвинова. Харків : Діа Плюс, 2013. 412 с.
5. Смілянський Я. Г. Особлива жорстокість як кваліфікуюча ознака умисного вбивства. *Форум права*. 2009. № 3. С. 591–596.
6. Балабанова Л. М. Судебная патопсихология (вопросы определения нормы и отклонений) : монографія. Донецк : Сталкер, 1998. 432 с.
7. Костенко О. М. Злочин і відповідальність за нього у світлі соціального натуралізму (щодо соціально-натуралістичної доктрини кримінального законодавства). *Право України*. 2010. № 9. С. 31-39.
8. Акімова А. С. Особлива жорстокість як спосіб вчинення злочинних посягань. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 4. С. 300-301.
9. Шалгунова С. А., Мальована Л. В. Поняття й ознаки жорстокості в кримінальному праві та законодавстві України. *Право і суспільство*. 2015. № 3. С. 172-181.
10. Сотула О. С. Кримінально-правова охорона життя людини в країнах романо-германської правової сім'ї : ретроспектива, компаративістика, моделювання : монографія. Харків : Видавець Іванченко І. С., 2015. 429 с.
11. Керімов А. З. Кримінальна відповідальність за умисне вбивство з особливою жорстокістю : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2013. 16 с.
12. Смілянський Я. Г. Особливості суб'єктивної сторони вбивства з особливою жорстокістю. *Форум права*. 2010. № 3. С. 415–420.
13. Рощина І. О., Гуменюк К. В. Підстави кваліфікації умисного вбивства як такого, що вчинене з особливою жорстокістю. *Юридичний вісник*. 2014. № 1 (30). С. 146-150.

14. Закалюк А. П., Жарый В. Д., Ковальский В. С. Преступление, совершенное с особой жестокостью. Научный обзор результатов исследования. Киев, 1989. 186 с.

Стаття надійшла до редакції 17.10.2024

Стаття рекомендована до друку 22.11.2024

O. M. KHRAMTSOV

Doctor of law, professor

Professor of the Department of Criminal Law

E-mail: akhramtsov@karazin.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

V.N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Maidan Svobody, 4

EXTRA CRUELTY AS A SIGN OF THE COMPOSITION OF A CRIMINAL OFFENSE (THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECT)

ANNOTATION. *Introduction.* The article highlights the criminal law, criminological and psychological problems of extra cruelty as a way of committing criminal offenses. Solving these problems is essential for qualifying the actions of guilty persons, assigning them a criminal punishment, taking into account both the act itself and the individuality of the guilty person, and developing measures for the individual prevention of criminal offenses that are characterized by a particularly brutal way of committing them.

Summary of the main results of the study. It is emphasized that extra cruelty is a complex phenomenon characterized by criminal-legal, criminological and psychological content. Each of these components is important for the correct qualification of the actions of guilty persons, the appointment of the latter criminal punishment and the development of measures for the individual prevention of criminal offenses with signs of extra cruelty. It is noted that extra cruelty as a method of committing a criminal offense should be investigated through the prism of criminal physical or mental violence, as a socially dangerous act that characterizes the objective side of the criminal offense. It is concluded that the criminal-legal assessment of extra cruelty should not be limited only to its objective signs. It is mandatory to establish such subjective features as guilt, motive, purpose, emotional state of a person at the time of committing a criminal offense. At the same time, the perception of the guilty person's actions by the victim or other persons (feeling of physical or mental suffering) is also important. Based on the study of criminal offenses with signs of extra cruelty, a classification of extra cruelty was carried out on a complex basis. It is noted that the investigation of the personality of the subject who committed a criminal offense with signs of extra cruelty will allow to carry out the correct qualification of his actions, to assign an appropriate criminal punishment or other measures of a criminal-legal nature, and in the future to implement adequate measures for the individual prevention of similar criminal offenses in the future.

Conclusion. The conclusion that extra cruelty as a circumstance aggravating punishment and a direct sign of the objective side of certain criminal offenses is precisely the way of their commission, i.e. their external manifestation, is substantiated. At the same time, for the correct qualification of the actions of guilty persons, the imposition of a fair criminal punishment by the latter, it is necessary to establish the subjective signs of such actions and individual signs and characteristics of the guilty person. Only this approach will make it possible to implement proper criminal-legal, criminological and psychological protection against criminal offenses with signs of extra cruelty. The classification of extra cruelty as a way of committing a criminal offense on the basis of the complex basis presented in the work will have both theoretical and important practical significance for the activities of law enforcement agencies.

KEY WORDS: *circumstances aggravating punishment, composition of a criminal offense, criminal offense, extra cruelty, method of committing a criminal offense, qualification of criminal offenses, punishment, subject of a criminal offense, violence.*

REFERENCES

1. On judicial practice in cases involving crimes against life and health of a person: resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine No. 2 of February 7, 2003. Collection of resolutions of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine on criminal cases (1973–2012). As of June 1, 2012 / edit. : Yu. M. Groshevy, O. V. Kaplina, V. I. Tyutyugin. Kharkiv: Pravo, 2012. 324 p. (in Ukrainian)
2. Grebenyuk M. O. (2015). Extra cruelty as a circumstance that aggravates punishment (psychological aspect). *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Legal sciences.* Issue 1, Volume 3. P. 188-192. (in Ukrainian)
3. Legal encyclopedia: in 6 volumes, V. 2, D–J / editorial board: Yu. S. Shemshuchenko [and others]. Kyiv: Ukrainian Encyclopedia, 1998. 744 p. (in Ukrainian)
4. Criminological reference book: reference edition / under science. ed. O. M. Bandurka, O. M. Djuzha, O.M. Litvynov. Kharkiv: Disa Plus, 2013. 412 p. (in Ukrainian)
5. Smilyansky Ya. G. (2009). Extra cruelty as a qualifying sign of intentional murder. *Forum of Law.* No. 3. P. 591–596. (in Ukrainian)
6. Balabanova L. M. (1998). Forensic pathopsychology (issues of determining the norm and deviation): monograph. Donetsk: Stalker. 432 p. (in Russian)

7. Kostenko O. M. (2010). Crime and responsibility for it in the light of social naturalism (regarding the social-naturalistic doctrine of criminal legislation). *Law of Ukraine*. No. 9. P. 31-39. (in Ukrainian).
8. Akymova A. S. (2015). Extra cruelty as a method of committing criminal offenses. *Comparative and analytical law*. No. 4. P. 300-301. (in Ukrainian).
9. Shalgunova S. A., Malyovana L. V. (2015). Concepts and signs of cruelty in criminal law and legislation of Ukraine. *Law and society*. No. 3. P. 172-181. (in Ukrainian)
10. Sotula O. S. (2015). Criminal-legal protection of human life in the countries of the Romano-Germanic legal family: retrospective, comparative studies, modeling: monograph. Kharkiv: I. S. Ivanchenko Publisher. 429 p. (in Ukrainian).
11. Kerimov A. Z. (2013). Criminal responsibility for intentional murder with extra cruelty: autoref. thesis ... cand. of legal sciences: 12.00.08. Kharkiv. 16 p. (in Ukrainian)
12. Smilyansky Ya. G. (2010). Peculiarities of the subjective side of murder with extra cruelty. *Forum of Law*. No. 3. P. 415–420. (in Ukrainian).
13. Roschyna I. O., Gumenyuk K. V. (2014). Grounds for the qualification of intentional murder as one that committed with extra cruelty. *Legal Bulletin*. No. 1 (30). P. 146-150. (in Ukrainian).
14. Zakaliuk A.P., Zhary V.D., Kovalsky V.S. (1989). Crime committed with extra cruelty. Scientific review of research results. Kyiv. 186 p. (in Russian).

The article was received by the editors 17.10.2023

The article is recommended for printing 22.11.2023

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА
CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS; FORENSIC EXAMINATION

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-20>

УДК 343.1

В.В. БЛІЗНЮК

аспірант юридичного факультету

E-mail: vlad.bliznuk95@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-2484-7364>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4,

**ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ У ФУНКЦІОНУВАННІ СУДУ:
АНАЛІЗ МОЖЛИВОСТЕЙ ТА ОБМЕЖЕНЬ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВОСУДДІ**

АННОТАЦІЯ. В даній статті автор розглядає актуальне питання використання роботів-суддів у кримінальному правосудді та їх потенційну здатність замінити людських суддів. Стаття аналізує роль суддів у судовій системі, визначає переваги використання роботів-суддів, а також розглядає обмеження та виклики, пов'язані із їхнім впровадженням у судочинство.

У статті детально розглядаються етичні та правові аспекти використання штучного інтелекту в якості судді, зокрема питання справедливості, прозорості та відповідальності. Автор робить розгляд тематичні дослідження та експерименти, проведені у цій сфері, і аналізує міжнародні приклади застосування алгоритмів штучного інтелекту в кримінальному судочинстві.

Стаття також наводить конкретні приклади успішного застосування штучного інтелекту в судочинстві інших держав. Також увага приділяється питанню розвитку та майбутнього роботів-суддів, враховуючи технологічний прогрес та виклики, пов'язані із забезпеченням справедливого та ефективного правосуддя в умовах впровадження штучного інтелекту.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *штучний інтелект, суд, переваги, обмеження, виклики, етика.*

Як цитувати: Блізнюк В.В. Штучний інтелект у функціонуванні суду: аналіз можливостей та обмежень його використання у кримінальному правосудді *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, серія «Право». 2024. Вип. 38. С. 178-187. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-20>

In cites: V.V. Blizniuk (2024) Artificial intelligence in court functioning: analysis of the possibilities and limitations of its use in criminal justice. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (38), P. 178-187. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-20> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. В епоху, яка характеризується швидким технологічним прогресом і повсюдним впливом штучного інтелекту (ШІ), сама структура нашого суспільства зазнає глибоких змін.

Ніде ця трансформація не є такою очевидною, як у судовій системі, основі сучасної цивілізації, де багатовікові традиції людського судження та юридичної експертизи починають перетинатися з передовими досягненнями автоматизації та ШІ. Коли ми стоїмо на порозі нового розділу в еволюції юриспруденції, питання, яке постає в головах вчених-юристів і суспільства в цілому: чи може робот замінити суддю?

Розвиток штучного інтелекту спровокував революцію в різних секторах, автоматизувавши завдання, оптимізувавши процеси та розширивши людські здібності раніше немислими способами.

Здатність штучного інтелекту аналізувати величезні об'єми даних, виявляти закономірності та приймати керовані даними рішення знайшла застосування в різних сферах, від охорони здоров'я до фінансів. У сфері права потенційний вплив ШІ є настільки ж глибоким. Професіонали в галузі права все більше покладаються на інструменти на базі штучного інтелекту для юридичних досліджень, перевірки документів і прогностичної аналітики. Проте в основі правової системи лежить роль суддів — роль, яка виходить за межі простого застосування правових принципів. На суддів покладено обов'язок тлумачити закон, забезпечувати правосуддя та охороняти права та свободи громадян. Вони повинні орієнтуватися в складних правових аргументах, розглядати унікальні обставини кожної справи та, в деяких випадках, визначати долю окремих осіб і організацій.

Судді-люди приносять у зал суду багатий багаж якостей: юридичний досвід, відточений роками навчання та практики, здатність співпереживати та розуміти людський стан, а також здатність проявляти розсудливість, стриману глибоким почуттям справедливості. Вони застосовують закон не ізольовано, а в контексті реального світу та його складності.

Поєднання цих традиційних ролей із можливостями штучного інтелекту та роботів породжує глибоке філософське, етичне та практичне питання: чи може штучний інтелект із його обчислювальною потужністю та алгоритмами відтворити багатогранні здібності та тонке судження людей-суддів? Більше того, чи варто йому навіть намагатися це зробити? Які потенційні переваги та підводні камені доручення юридичних рішень машинам і які наслідки для правосуддя, чесності та верховенства права?

Пошук відповідей на питання, чи може робот замінити суддю, — це не просто спекулятивне завдання, а відображення еволюції нашого суспільства та складної взаємодії між людською мудрістю та технічним прогресом.

Метою статті є аналіз можливого використання алгоритмів штучного інтелекту в ролі судді або помічника для суду, переваг, обмежень, викликів та етичних питань заміщення ролі судді алгоритмом штучного інтелекту та наліз досвіду інших країн які вже в якійсь мірі залучили алгоритми ШІ до розгляду кримінальних справ.

Виклад основного матеріалу. Роль суддів: У складній системі правової системи судді займають першочергову позицію, функціонуючи як головні арбітри правосуддя та охоронці верховенства права. Вони є тією опорою, на якій тримається весь судовий процес, маючи величезну відповідальність і повноваження. Щоб зрозуміти наслідки потенційної заміни їх роботами, важливо оцінити багатогранні ролі, які вони виконують.

На суддів покладено завдання тлумачити та застосовувати закон. Вони повинні орієнтуватися в величезному масиві законів, постанов, і юридичних доктрин, щоб забезпечити справедливості у кожній справі.

Одним з головних обов'язків судді є обов'язок забезпечити справедливий і неупереджений форум для сторін у судовому процесі. Судді повинні піднятися над особистими упередженнями та зовнішнім впливом, щоб

забезпечити рівне ставлення до кожної особи згідно із законом. Їхня неупередженість є наріжним каменем легітимності правової системи.

Судді дотримуються принципів належної правової процедури, забезпечуючи чесне та прозоре проведення судових процесів. Вони контролюють проведення судових процесів, забезпечуючи належне представлення доказів, заслуховування аргументів і захист прав усіх сторін.

Судді можуть виступати як установниками фактів, так і особами, які приймають судові рішення. У деяких випадках вони оцінюють достовірність свідків і зважують докази, тоді як в інших вони тлумачать правові принципи для винесення рішень.

Саме у кримінальних справах судді несуть відповідальність за визначення відповідних вироків, враховуючи такі фактори, як тяжкість злочину, походження обвинуваченого та інтереси суспільства щодо покарання та реабілітації.

Судді захищають і підтримують конституційні права громадян, забезпечуючи відповідність законів і дій уряду основним принципам, закріпленим у конституції.

В апеляційних судах судді переглядають рішення, прийняті судами нижчих інстанцій, забезпечуючи виправлення юридичних помилок і послідовне здійснення правосуддя в усій правовій системі.

Окрім ухвалення рішень, судді керують судовими процесами, призначають слухання та контролюють рух справ у судовій системі. Це передбачає ефективне управління судовими документами.

Загалом, роль суддів виходить далеко за рамки простого застосування правових норм. Вони є розпорядниками правосуддя, яким доручено врівноважувати терези справедливості та закону, а також підтримувати цілісність і справедливість правової системи. Заміна суддів-людей роботами передбачає не лише копіювання їхнього юридичного досвіду, але й наслідування їх етичного судження, співчуття та здатності орієнтуватися в складнощах людського суспільства. Цей багатогранний характер судової ролі викликає глибокі питання щодо доцільності та бажаності такої трансформації. Перелік зазначений вище, перелічує якості ідеального судді, в реальному житті, особливо в реаліях сучасної України ми маємо

іншу картину. Довіра до суддів в громадян нашої держави має критично низький рівень і загалом в різні часи проведення опитувань ніколи не перевищувала позначку в 10% від загалу опитуваних які б вірили що в Україні існує справедлива, неупереджена і некорумпована судова система. Але при залученні алгоритмів ШІ для їхнього використання у правосудді ми маємо ставити найбільш високі стандарти для того щоб мати найбільш позитивний ефект та здійснювати коригування роботи алгоритмів для покращення справедливості та неупередженості судового процесу.

Переваги роботів-суддів:

Ідея запровадження алгоритмів ШІ у судовій системі може здатися революційною та, для деяких, повною невизначеності. Проте, прихильники цієї концепції, такі як Річард Саскінд, Орен Етціоні та інші, стверджують, що є кілька переконливих переваг, які можна отримати від розгляду включення штучного інтелекту у процес прийняття юридичних рішень. Ці переваги, якщо їх ефективно використовувати, можуть потенційно підвищити ефективність, справедливість і загальну якість судової системи.

На штучний інтелект покладають надії щодо зміни судової практики на краще: виявляти типові правові ситуації, розробляти алгоритми дій, зіставляти зі зразком, абстрагуватися від обставин, фактів, документів, речей та інших доказів, які не мають відношення до предмету розгляду, не охоплюються предметом спору або не відбивають вибраний позивачем спосіб захисту чи не передбачені відповідною нормою матеріального права, виявляти нетипову поведінку суду за звичайних умов, обробляти значний обсяг інформації, готувати проект судового рішення тощо [9].

Судді-роботи, керовані алгоритмами та позбавлені особистих упереджень, мають потенціал виносити дійсно неупереджені та послідовні рішення. Вони можуть засновувати свої рішення виключно на законі та встановлених правових принципах, зменшуючи ризик різнорідних результатів, заснованих на досвіді або схильностях судді.

Також такий фактор неупередженості значно зменшує можливість корупційного впливу, в алгоритмі ШІ немає зацікавленості в отриманні неправомірної матеріальної винагороди через відсутність матеріальних інтересів як таких.

Роботи можуть аналізувати величезні обсяги юридичних документів, судової практики та прецедентів зі швидкістю, незбагненою для суддів. Це може значно пришвидшити юридичні дослідження, зменшити навантаження на суддів та їх помічників, секретарів і тд. і забезпечити більш швидке вирішення справ.

Згідно з міркуваннями М. В. Селіванова, сучасні інформаційні технології можуть суттєво покращити прогнозованість судових рішень та їхню надійність, допомогти судді в судовому процесі, зменшити навантаження на окремого суддю та знизити рівень ризику суддівських помилок. Електронний суд – це суд, де логічні алгоритми вирішують справу швидко, по суті, унеможливають виникнення корупційних ризиків і допущення людських помилок [10].

Судді-роботи зі штучним інтелектом можуть аналізувати справи та керувати ними ефективніше, ніж люди судді, значно заощаджуючи час. Вони можуть швидко сортувати та визначати пріоритети справ на основі їх складності, терміновості та інших відповідних факторів [1].

Також дослідники з Гарварду проводячи своє дослідження з приводу того чи може машина/робот/штучний інтелект бути суддею зробили висновок що їх дослідження розкривають дивовижну та деталізовану інформацію про роботів-суддів. Люди зазвичай сприймають людське суддівство як процесуально справедливіше, але людська перевага не є ні незмінною, ні абсолютною. Фактично, за деяких обставин люди можуть віддати перевагу провести свій день у суді роботів [2]. Автори дослідження провели два експерименти які показали що в алгоритмів є доволі вірогідна можливість стати конкурентами людським суддям враховуючи те що алгоритми ШІ з кожним роком стають спроможні виконувати все більш складні задачі.

Судді, хоча й мають високу кваліфікацію, не застраховані від помилок. Алгоритми ШІ можуть використовувати розширений аналіз даних і розпізнавання шаблонів, щоб мінімізувати ризик юридичних упущень, що призводить до більш точних і безпомилкових суджень.

Роботи-судді не потребують відпочинку чи сну і не знають втоми. Вони можуть бути доступні для вирішення юридичних запитів або надзвичайних ситуацій у будь-який час, покращуючи доступ до правосуддя та змен-

шуючи затримки в термінових випадках, обробці інформації, прийнятті запитів і тд. Чат-боти та віртуальні помічники на основі штучного інтелекту можуть надавати громадськості доступну юридичну інформацію, проводячи людей через судові процеси, пояснюючи їхні права та допомагаючи з юридичними формами та документацією.

Замість повноцінної заміни суддів-людей, можна використовувати алгоритми штучного інтелекту, які допомагатимуть їм у юридичних дослідженнях, веденні справ та аналізі документів, дозволяючи суддям-людям більше зосереджуватися на основних аспектах своєї ролі, таких як тлумачення законодавства та винесення рішень.

Системи штучного інтелекту можуть швидко масштабуватися для обробки зростаючого навантаження без необхідності пропорційного збільшення персоналу. Ця масштабованість може допомогти впоратися з бюджетними обмеженнями в судовій системі.

Алгоритми, обладнані обробкою природної мови, можуть працювати з юридичними документами та справами кількома мовами, полегшуючи транскордонні судові процедури та покращуючи доступність для тих, для кого мова не є рідною.

Системи штучного інтелекту можна запрограмувати так, щоб вони надавали детальні пояснення своїх рішень, підвищуючи прозорість судового процесу.

Спрощені процеси та ефективне керування справами за допомогою алгоритмів штучного інтелекту потенційно можуть зменшити загальну вартість судових розглядів, зробивши правосуддя більш доступним для ширшого сегменту суспільства.

Обмеження та виклики:

Хоча ідея використання алгоритмів штучного інтелекту якості суддів має кілька потенційних переваг, вона супроводжується безліччю обмежень і проблем, які вимагають ретельного розгляду:

Одним із найважливіших обмежень роботів-суддів є їхня нездатність досягнути нюанси складності людських емоцій, мотивації та обставин. Чуйне розуміння, яке люди-судді привносять у свої рішення, особливо у справах, пов'язаних із особистою трагедією чи соціальною несправедливістю, є аспектом справедливості, який ШІ лише можуть намагатися відтворити.

Судді-роботи можуть містити в своїй системі алгоритми, навчені на даних, які в свою чергу можуть містити упередження, наявні в правовій системі. Через цю гіпотетичну проблему має бути проведена ретельна вибірка тих даних які будуть становити базу для навчання алгоритму розпізнавати тонкощі судового процесу, вірно аналізувати надані докази та робити справедливі висновки на основі їх аналізу, а також можливо фіксувати процесуальні помилки та повідомляти про їх наявність учасникам процесу. Якщо такі упередження та помилки не будуть вчасно та ретельно виявлені та виправлені, системи штучного інтелекту можуть ненавмисно увічнити дискримінацію та інші процесуальні помилки, потенційно посилюючи існуючу суспільну нерівність.

Юридичні справи часто пов'язані зі складними юридичними аргументами, нюансами статутів і правовими доктринами, що розвиваються. Хоча алгоритми штучного інтелекту чудово справляються з обробкою даних, їм може бути важко зрозуміти тонкощі правового тлумачення, особливо у випадках, коли законодавство є неоднозначним або розвивається.

Людські судді на власний розсуд пристосовують свої рішення до конкретних обставин кожної справи. Судді-роботи, керовані алгоритмами, можуть застосувати універсальний підхід, що потенційно може призвести до несправедливих результатів в унікальних або виняткових випадках.

Використання штучного інтелекту під час прийняття юридичних рішень може викликати певні проблеми щодо конфіденційності та безпеки конфіденційної правової інформації. Забезпечення захисту даних від несанкціонованого доступу або маніпулювання є критичною проблемою яка обов'язково має бути вирішена перед тим як алгоритми ШІ будуть використовуватись для аналізу такої інформації [3]. Попередньо має бути створена система захисту даних, яка буде максимально зменшувати вірогідність витоку інформації та підвищувати захист такої інформації в майбутньому.

Хоча в частині статті про переваги роботів суддів підзвітність та прозорість визначалась як одна з переваг, в той же самий час це можна визначити як і один з викликів.

Визначення відповідальності за помилки в судженнях, керованих ШІ, є складним пи-

танням. На цьому етапі існують багато питань основне з яких це: хто саме буде нести відповідальність у випадках настання негативних наслідків які виникли через помилки алгоритмів ШІ? Створення механізмів підзвітності та забезпечення прозорості в процесі прийняття рішень має важливе значення для збереження та підвищення довіри до правової системи.

Рішення про те, як алгоритми штучного інтелекту повинні вирішувати етичні дилеми пов'язані з суперечливими правовими принципами, становить серйозну проблему. Визначення етичних рамок для штучного інтелекту в законодавстві є складним і постійним процесом.

Багато алгоритмів штучного інтелекту, особливо моделі глибокого навчання, часто вважаються «чорними скриньками» через їхню складність. Така непрозорість функціонування може ускладнити розуміння та оскаржити аргументацію рішень, створених ШІ. Для уникнення страху та побудови довіри в суспільства перед незрозумілими алгоритмами ШІ, уряду треба буде провести медіа компанію яка буде містити інформацію та пояснення про користь та безпечність використання алгоритмів ШІ в судовому процесі.

Впровадження роботів-суддів вимагало б суттєвих змін у судових процедурах та способі представлення правових аргументів.

Адаптація до цих змін може зустрітися з опором і потребує значного часу та ресурсів. З розвитком технологій можуть виникнути непередбачені етичні дилеми та правові проблеми. Підготовка до цих нових викликів і їх вирішення вимагатимуть постійної пильності та здатності до адаптації.

Етичні та правові міркування:

Запровадження алгоритмів штучного інтелекту у судовій системі є трансформаційним кроком, який необхідно зустріти глибокими етичними роздумами та ретельним юридичним обдумуванням. Цей трансформаційний потенціал викликає безліч складних етичних і правових міркувань, які вимагають ретельного вивчення.

Забезпечення того, щоб судді-роботи були вільними від упередженості, є найважливішим етичним питанням.

Як вже зазначалось раніше алгоритми та дані, які використовуються для навчання систем штучного інтелекту, повинні бути ретельно вивчені та скориговані, щоб запобігти дис-

кримінації за ознаками раси, статі, соціально-економічного статусу чи інших чутливих ознак. Також можливо створити або адаптувати вже існуючі механізми для оскарження рішень суддів-роботів і їх перегляду людьми.

Судді-роботи повинні поважати основні права, свободи та гідність людини. Рішення, що стосуються прав, свобод особи або ув'язнення, повинні прийматися з максимальною увагою до цих принципів.

Етичні дебати зосереджуються на тому, чи повинні судді-люди зберігати наглядову роль над судьями-роботами. Встановлення правильного балансу між людським наглядом і автономією систем ШІ є делікатним етичним питанням.

На думку автора при всіх наявних перевагах алгоритмів ШІ, надання повного контролю на керування судовим процесом в кримінальному провадженні та надання повноважень алгоритмам виносити рішення що стосуються судових справ є помилковим.

Алгоритми ШІ мають використовуватись як допоміжні інструменти які можуть виносити рішення по справах, але остаточне рішення має виносити суддя-людина беручи до уваги висновки надані алгоритмами і надаючи свої аргументи при винесенні рішення.

При винесенні протилежного за змістом рішення від рішення алгоритму ШІ, суддя-людина має надати виключну аргументацію та пояснення.

Етичні судження в праві часто залежать від культурних норм і контекстуального розуміння.

Алгоритми ШІ що залучаються до судового процесу повинні продемонструвати чутливість до цих факторів, для чого можуть знадобитися різноманітні навчальні дані та адаптовані алгоритми.

Розбудова та підтримка громадської довіри до судової системи має важливе значення. Етичні проблеми включають забезпечення того, щоб громадськість сприймала роботів-суддів як чесних, справедливих і гідних довіри.

З юридичної точки зору інтеграція суддів-роботів у судову систему може вимагати суттєвих правових реформ і нормативно-правової бази.

Створення нової законодавчої бази або внесення змін до існуючої для адаптації використання алгоритмів ШІ на різних стадіях

кримінального провадження із дотриманням конституційних і правових принципів.

Має бути розроблена та встановлена система стандартів і процесів сертифікації для забезпечення відповідності систем ІІІ, які використовуються в судовій системі, етичним, правовим та технічним вимогам.

Посилення законів про захист даних і конфіденційності для захисту конфіденційної інформації, яку обробляють роботи-судді. На даний час еталоном в вимогах до захисту інформації осіб є норми запровадженні в Європейському Союзі. Євроінтеграція України неминуче призведе до покращення стандартів захисту інформації осіб, що проживають або знаходяться в Україні.

Тематичні дослідження та експерименти:

Щоб пролити світло на практичні наслідки використання штучного інтелекту у ролі судді, у різних країнах були проведені численні тематичні дослідження та експерименти. Ці дослідження пропонують цінну інформацію про виклики, успіхи та етичні дилеми, пов'язані з інтеграцією штучного інтелекту та робототехніки в судову систему. Нижче наведено яскраві приклади:

Юридичні чат-боти для спрощених судових процедур:

Чат-боти, оснащені штучним інтелектом, використовуються для допомоги людям у юридичних питаннях, таких як подання нескладних позовів, складання юридичних документів і розуміння юридичних процедур. Ці експерименти мають на меті надати громадськості доступну правову інформацію та зменшити час і витрати при розгляді справ що стосуються так званих «дрібних злочинів». Інструменти правового дослідження за допомогою ІІІ.

Різноманітні юридичні дослідницькі платформи використовують штучний інтелект, щоб допомогти юристам і суддям ефективніше знаходити відповідне законодавство, постанови суду, статuti та правові прецеденти. Ці інструменти аналізують великі обсяги юридичних документів, щоб швидко отримати відповідну інформацію.

ІІІ у передбаченні рецидивів:

У деяких юрисдикціях системи ІІІ використовуються для прогнозування рівня рецидивів серед ув'язнених осіб. Ці прогнози можуть вплинути на рішення про умовно-

дострокове звільнення, винесення вироку та програми реабілітації.

Проект Європейського Союзу ІІІ та право:

Європейський Союз профінансував дослідницький проект, який вивчає застосування штучного інтелекту в правовому полі. Цей проект зосереджений на аналізі юридичних документів за допомогою штучного інтелекту, аналізі контрактів і системах підтримки юридичних рішень.

Міжнародні перспективи:

Питання про те, чи можуть алгоритми штучного інтелекту замінити людей-суддів, резонує у всьому світі, і різні країни прийняли різні підходи, що відображають їхні унікальні правові традиції, культурні цінності та технологічні можливості. Міжнародні погляди на цю тему пропонують цінну інформацію про різні способи використання штучного інтелекту в судовій системі:

У Сполучених Штатах ІІІ все частіше використовується в юридичних дослідженнях, аналізі справ і прогностичній аналітиці. Деякі штати експериментували з алгоритмами штучного інтелекту, щоб допомогти суддям у таких завданнях, як винесення вироку. Одним з прикладів є система COMPAS. Програмне забезпечення COMPAS використовує алгоритм для оцінки потенційного ризику рецидиву злочинів. Відповідно до посібника користувача COMPAS терези були розроблені з використанням поведінкових та психологічних конструкцій, «що мають дуже високе значення для рецидиву злочинів та кримінальної кар'єри». Система COMPAS оцінює не просто ризик, а й майже два десятки так званих «криміногенних потреб», які стосуються основних теорій злочинності, включаючи «злочинну особистість», «соціальну ізоляцію», «зловживання наркотичними речовинами» та «проживання/стабільність». Відповідачі в кожній категорії класифікуються з низьким, середнім або високим рівнем ризику [4, с. 48].

Однак використання роботів як суддів залишається предметом дискусій, де переважають побоювання щодо справедливості, упередженості та необхідності людського судження.

Європейський Союз (ЄС) зайняв активну позицію щодо регулювання ІІІ. Він ініціював проекти та дискусії щодо етичного використання ІІІ в юридичному секторі. Підхід ЄС

наголошує на прозорості, підзвітності та необхідності захисту основних прав і свобод. Такі нормативні акти, як Загальний регламент захисту даних (GDPR), також впливають на використання ШІ в судових процесах.

Одним з головних документів який регламентує використання ШІ в ЄС є так звана Етична Хартія яку розглядають як систему єдиних принципів і правил використання штучного інтелекту в судовій системі та в якій зазначено основні категорії залучення штучного інтелекту, а саме: розширені пошукові системи судової практики; онлайн-вирішення спорів; допомога у складанні позовних заяв; прогнозний аналіз; категоризація положень норм закону за різними критеріями та виявлення розбіжних або несумісних положень; чат-боти для інформування сторін або підтримки їх у судовому розгляді [5, с. 21].

Китай на даний час знаходиться на передньому краї впровадження штучного інтелекту, включаючи його застосування в правовій системі. Китайські суди розгорнули чат-боти на базі штучного інтелекту та платформи онлайн-розв'язання суперечок. Однак ця швидка інтеграція штучного інтелекту викликає занепокоєння щодо конфіденційності, стеження, потенціалу державного контролю над судовими процесами та порушення прав і свобод людини.

Хоча Китай дуже активно використовує алгоритми ШІ в судовому процесі, піднебесна все ще стикається з проблемами при використанні алгоритмів. Наразі деякі функції ШІ просто недостатньо розроблені для реального використання. Наприклад, поточні пілотні програми тестування технології розпізнавання обличчя та емоційного розпізнавання для підтвердження достовірності свідчень є ненадійними та технологічно нездійсненними в даний час. Іншим слабким місцем, яке було підкреслено, є неоднакова доступність оцифрованих і доступних даних про судові справи. Уважніше дослідження судових заходів Китаю показує досить нерівномірні варіації між провінціями та типами справ, з вищою дотриманням у заможніших прибережних регіонах і вищими показниками розкриття кримінальних справ порівняно з цивільними та адміністративними справами [6].

Японія дуже зацікавлена в робототехніці та штучному інтелекті, але її консервативна правова система була обережною у прийнятті

роботів-суддів. Підхід Японії полягав у використанні штучного інтелекту для підтримки юристів, а не заміни їх, зосереджуючись на таких завданнях, як перегляд документів і юридичні дослідження.

Хоча правоохоронні органи Японії проявляють зацікавленість у залученні ШІ. Наприклад існує проект системи штучного інтелекту, яка використовується для розслідування випадків відмивання грошей, порівнює потенційно незаконні транзакції, про які повідомляють фінансові установи та інші організації, із випадками, які раніше були пов'язані зі злочинами. Вивчаючи низку факторів, технологія оцінює ступінь ризику, щоб точно визначити, які випадки слід дослідити в першу чергу. Система пройшла випробування та мала бути залучена вже в 2022 році [7].

Канада вивчає можливість використання штучного інтелекту в правових дослідженнях та аналізі документів. Країна наголошує на важливості відповідального використання ШІ та активно бере участь у дискусіях про етику та вплив ШІ на юридичну професію.

Сполучене Королівство дослідило потенційне використання штучного інтелекту у своїй правовій системі, зокрема для оптимізації судових процесів. У Сполученому Королівстві в рамках проекту з прогнозування можливих місць крадіжок зі зломом, розкрадання і нападу за допомогою ШІ. Вони показали, що використані програмні проєкції, які називаються PREDPOL, були точними в 78% випадків, у порівнянні з 51% прогнозів, складених з використанням традиційних методів [8]. Також триває діалог про етичні наслідки та прозорість юридичних інструментів на основі ШІ.

Майбутнє роботів-суддів:

Еволюція роботів-суддів являє собою трансформаційний зсув у правовому ландшафті, який містить як перспективи, так і невизначеність.

Оскільки технології продовжують розвиватися, а суспільства стикаються зі складними етичними та практичними міркуваннями, кілька ключових аспектів визначають майбутнє роботів-суддів:

У майбутньому може з'явитися модель спільного прийняття рішень, коли судді-роботи працюють разом із суддями-людьми як помічники юристів. Роботи можуть допомогти в юридичних дослідженнях, аналізі справ і обробці даних, дозволяючи суддям-людям

зосереджуватися на нюансах правового тлумачення та судового рішення. Цей спільний підхід поєднає в собі сильні сторони ШІ з мудрістю людського судження.

У міру вдосконалення алгоритмів ШІ роботи-судді можуть значно підвищити ефективність судових процесів. Сюди входить прискорене вирішення справ і розширення доступу до правосуддя, особливо в регіонах з обмеженими ресурсами.

Юридичний досвід, керований ШІ, стане цінним ресурсом. Передові юридичні дослідницькі платформи, оснащені обробкою природної мови та машинним навчанням, можуть надати суддям миттєвий доступ до величезного сховища правових знань і прецедентів, що дає змогу виносити більш інформовані та добре обґрунтовані рішення.

В майбутньому можуть бути розроблені системи штучного інтелекту, які можна налаштувати для конкретних правових областей, забезпечуючи, щоб роботи-судді володіли досвідом у різних галузях права, в тому числі і кримінального. Така адаптивність дозволить їм ефективно вирішувати більш широкий спектр справ.

Алгоритми штучного інтелекту для прогностичної аналітики продовжуватимуть розвиватися, дозволяючи роботам-суддям оцінювати ймовірні результати справ на основі історичних даних і правових прецедентів. Такі прогнози можуть допомогти суддям у виробленні чесних і справедливих рішень. Співпраця над міжнародними стандартами штучного інтелекту в судовій системі, ймовірно, набуде популярності. Країни працюватимуть разом, щоб встановити загальні етичні та правові принципи, які забезпечать справедливість, послідовність і повагу до прав людини під час використання роботів-суддів.

Етичні дебати про роль роботів у судовій системі триватимуть. Дискусії будуть точитись навколо таких питань, як межі повноважень штучного інтелекту щодо прийняття рішень, вплив на суддів та довіру громадськості до автоматизованих судових процесів. Прогрес у технології штучного інтелекту, як-от квантові обчислення, може революціонізувати можливості роботів-суддів. Величезна обчислювальна потужність квантових обчислень може відкрити нові можливості для складного правового аналізу та прийняття рішень.

Майбутнє залежить від того, наскільки роботи-

судді завоюють визнання та довіру громадськості. Зусилля з демістифікації штучного інтелекту, підвищення прозорості та забезпечення справедливості будуть мати вирішальне значення для формування громадської думки.

Встановлення правильного балансу між автоматизацією та людським наглядом скоріш за все буде предметом довгих дискусій. Забезпечення того, щоб системи штучного інтелекту підлягали людському судженню, особливо у складних або морально неоднозначних випадках, буде центральною проблемою.

Висновки. Розглянувши різні аспекти можливого застосування роботів-суддів в кримінальному провадженні, важливо зазначити, що хоча зазначені в даній статті переваги є перспективними, їх потрібно збалансувати з потенційними проблемами, етичними міркуваннями та необхідністю надійного контролю та регулювання. Питання про те, чи може алгоритм штучного інтелекту замінити суддю, має враховувати не лише переваги, але й складності та етичні дилеми, які виникають у прагненні до автоматизованого судочинства.

Хоча використання роботів як суддів відкриває інтригуючі можливості для правової системи, воно також породжує безліч обмежень і проблем, які вимагають ретельного розгляду та пом'якшення. Встановлення правильного балансу між використанням переваг автоматизації та збереженням основних властивостей людського судження є складним завданням, яке потребує міждисциплінарної співпраці та відданості етичним, правовим і суспільним проблемам. Шлях до інтеграції роботів у судову систему є не просто технологічним, а й глибоким переглядом самої природи правосуддя та його адміністрування.

Загалом, етичні та правові міркування щодо використання роботів як суддів є багатограничними та змінюються. Впровадження роботів-суддів вимагає ретельного балансу між використанням переваг штучного інтелекту та забезпеченням справедливості, справедливості та верховенства права. Правові та етичні рамки повинні бути розроблені для сприяння прозорості, чесності та підзвітності в цьому ландшафті, що швидко розвивається.

Беручи до уваги міжнародні погляди на використання роботів як суддів можна зробити висновок що вони дуже відрізняються, відображаючи різноманітні правові, культурні та технологічні контексти. У той час як деякі

країни сприймають штучний інтелект як засіб підвищення юридичної ефективності та доступності, інші підходять до цієї теми з обережністю, наголошуючи на важливості збереження людського судження та етичних міркувань. Міжнародний дискурс щодо цього питання продовжує розвиватися, сформований постійними дослідженнями, розробкою політики та спільними зусиллями для досягнення правильного балансу між потенціалом ШІ та цінностями правосуддя, справедливості та прав людини. Майбутнє суддів-роботів позначене динамічною взаємодією між технологічними досягненнями, етичними міркуваннями та правовими рамками. Хоча потенціал підвищення ефективності та доступності є переконливим, інтеграція штучного інтелекту в судову систему вимагає ретельного орієнтування в складних етичних і правових ландшафтах. Кінцева мета полягає в тому, щоб використовувати переваги штучного інтелекту, дотримуючись цінностей справедливості, чесності та верховенства права, забезпечуючи, щоб еволюція суддів-роботів відповідала принципам і потребам суспільства, що розвивається.

На думку автора, враховуючи всі описані вище переваги та виклики, досвід країн які вже використовують алгоритми ШІ в кримінальному провадженні, можна зазначити що на даний момент та в найближчому майбутньому алгоритми ШІ не зможуть повноцінно замінити суддів людей і взагалі виникає питання сам сенс такої заміни.

Найкращий результат який на даний момент можна досягти це тандем алгоритму ШІ як помічника та/або контролера та судді який приймає рішення в тому числі спираючись на висновки, аргументи, аналіз інформації, результат експертиз зроблених за допомогою ШІ, та має аргументувати свої рішення якщо вони в значній мірі відрізняються від прогнозів, висновків та аргументів наданих алгоритмом.

Звісно що українській судовій системі загалом ще дуже далеко до залучення ШІ в судочинстві, але немає нічого негативного в тому щоб враховувати спостерігати та враховувати найкращі тенденції залучення ШІ в судовому процесі для можливого майбутнього використання такої практики і в українських реаліях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Chukwunoyenim O. Robotic Judges: A Future to Desire or Not? URL: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4387301>, URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4387301
2. Chen B. M., Stremitzer A., Tobia K. Having your day in robot court. *Harvard Journal of Law & Technology*, 2022. Volume 36. Nr 1 Fall, URL: <https://jolt.law.harvard.edu/assets/articlePDFs/v36/Chen-Stremitzer-Tobia-Having-Your-Day-in-Robot-Court.pdf>
3. Završnik A. Criminal justice, artificial intelligence systems, and human rights. URL: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s12027-020-00602-0.pdf>
4. Плахотнік О.В. Практичне застосування штучного інтелекту у кримінальному провадженні. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 4. С. 48. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/4_2019_PLAKHOTNIK.pdf
5. Матуєлене С., Шевчук В., Балтрунене Ю. Штучний інтелект в діяльності органів правопорядку та юстиції: вітчизняний та європейський досвід. Харків: Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2022. С. 21.
6. Wang N., Tian M. Yu. "Intelligent Justice": human-centered considerations in China's legal AI transformation. *National Library of Medicine*. 2022. Aug 23. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC9396564/>
7. Yoshida S. Japan's police to increasingly partner up with AI to fight crime. 2021. September 2. URL: <https://www.asahi.com/ajw/articles/14421414#:~:text=Whether%20the%20criminal%20activity%20you,the%20increasingly%20efficient%20multitasking%20technology>
8. Демура М. І. Використання технологій штучного інтелекту у протидії злочинності : матеріали наук.-практ. онлайн-семінару (м. Харків, 5 листоп. 2020 р.). Харків : Право, 2020. 112 с. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2020/12/Матеріали-семінару_Використання-техн-штучного-інтел_5.11.2020.pdf
9. Радутний О.Е. Штучний інтелект, інформаційна безпека та законотворчий процес (кримінально-правовий аспект). *Інформація і право*. 2018. С. 149–158.
10. Селіванов М. Електронний суд: ІТ-технології в судовому процесі як спосіб покращення прогнозованості судових рішень. *Право України*. 2018. С. 114-122. doi: <https://doi.org/10.33498/louu-2018-01-114>

Стаття надійшла до редакції 19.10.2024

Стаття рекомендована до друку 22.11.2024

V.V. BLIZNIUK

PhD Faculty of Law

E-mail: vlad.bliznuk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-2484-7364>

V.N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, 4 Svobody Square, 4

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN COURT FUNCTIONING: ANALYSIS OF THE POSSIBILITIES AND LIMITATIONS OF ITS USE IN CRIMINAL JUSTICE

ANNOTATION. In this article, the author examines the current issue of using robot judges in criminal justice and their potential to replace human judges. The article analyzes the role of judges in the judicial system, identifies the advantages of using robot judges, and also discusses the limitations and problems associated with their implementation in the judicial system.

The article discusses in detail the ethical and legal aspects of using artificial intelligence as a judge, including issues of fairness, transparency and accountability. The author reviews case studies and experiments conducted in this area, and analyzes international examples of the use of artificial intelligence algorithms in criminal justice.

The article also provides specific examples of the successful use of artificial intelligence in the judicial system of other states. Attention is also paid to the development and future of robot judges, taking into account technological progress and challenges related to ensuring fair and effective justice in the context of the introduction of artificial intelligence.

KEY WORDS: artificial intelligence, judgment, advantages, limitations, challenges, ethics.

REFERENCES

1. Chukwunoyenim O. (2023). Robotic Judges: A Future to Desire or Not? URL: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4387301>, URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4387301
2. Chen B. M., Stremitzer A., Tobia K. (2022). Having your day in robot court. *Harvard Journal of Law & Technology*, Volume 36. Nr 1 Fall, URL: <https://jolt.law.harvard.edu/assets/articlePDFs/v36/Chen-Stremitzer-Tobia-Having-Your-Day-in-Robot-Court.pdf>
3. Završnik A. Criminal justice, artificial intelligence systems, and human rights. URL: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s12027-020-00602-0.pdf>
4. Plahotnik O.V. (2019). Practical application of artificial intelligence in criminal proceedings. *Criminal jurisdiction bulletin*. No. 4. P. 48. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/4_2019_PLAKHOTNIK.pdf (in Ukrainian)
5. Matuyelene S., Shevchuk V., Baltrunene Yu. (2022). Artificial intelligence in the activities of law enforcement and justice bodies: domestic and European experience. Kharkiv: National Research Center "Institute of Forensic Expertise named after Ex. Prof. M. S. Bokarius"; Yaroslav the Wise National University of Law. P. 21. (in Ukrainian)
6. Wang N., Tian M. Yu. (2022). "Intelligent Justice": human-centered considerations in China's legal AI transformation. National Library of Medicine. Aug 23. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC9396564/>
7. Yoshida S. (2021). Japan's police to increasingly partner up with AI to fight crime. September 2. URL: <https://www.asahi.com/ajw/articles/14421414#:~:text=Whether%20the%20criminal%20activity%20you,the%20increasingly%20efficient%20multitasking%20technology.>
8. Demura M. I. (2020). Use of artificial intelligence technologies in combating crime: scientific and practical materials. Online seminar (Kharkov, November 5, 2020). Kharkiv: Pravo. 112 p. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2020/12/Матеріали-семинару_Використання-техн-штучного-интел_5.11.2020.pdf (in Ukrainian)
9. Radutny O.E. (2018). Artificial intelligence, information security and law-making process (criminal-legal aspect). *Information and law*. P. 149–158. (in Ukrainian)
10. Selivanov M. (2018). Electronic court: IT technologies in the judicial process as a way to improve the predictability of court decisions. *Law of Ukraine*. 114-122. doi: <https://doi.org/10.33498/louu-2018-01-114> (in Ukrainian).

The article was received by the editors 19. 10.2023

The article is recommended for printing 22.11.2024

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-21>

УДК 343.98

Н. В. НЕСТОР

доктор юридичних наук, старший дослідник,

заступник директора

E-mail: nataliia.nestor@kndise.gov.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4231-537X>

Київський науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України

м. Київ, Україна, вул. Сім'ї Бродських, 6

А. О. ПОЛЯНСЬКИЙ

доктор юридичних наук, доцент,

завідувач лабораторії організації наукової, методичної діяльності, нормативного забезпечення,

міжнародного співробітництва та підготовки експертів

E-mail: anton.polianskyi@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1684-7567>

Київський науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України

вул. Сім'ї Бродських, 6, м. Київ, Україна

І. В. ЛУЩИК

завідувач відділу міжнародного співробітництва та підготовки експертів

лабораторії організації наукової, методичної діяльності, нормативного забезпечення,

міжнародного співробітництва та підготовки експертів

E-mail: fizedu@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9766-4628>

Київський науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України

м. Київ, Україна, вул. Сім'ї Бродських, 6

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУВАННЯ ЕТИЧНИХ СТАНДАРТІВ СУДОВИХ ЕКСПЕРТІВ

АНОТАЦІЯ. Вступ. Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю систематизації етичних стандартів судових експертів, оскільки етика як одна з фундаментальних галузей філософських знань поширюється на будь-яку спільноту людей (соціальну, політичну, професійну та ін.); її завдання полягає в створенні правил взаємодії для забезпечення єдиних підходів до розв'язання різноманітних проблем і досягнення гармонії у суспільних відносинах. Судова експертиза, побудована на принципах законності та об'єктивності, сприяє забезпеченню законних прав та інтересів усіх членів суспільства. Тому діяльність судових експертів не може бути поза межами певних етичних норм і стандартів. Мета статті полягає у тому, щоб на основі аналізу етичних кодексів, які існують в англomовних країнах і в Україні, та за допомогою системного підходу схарактеризувати етичні стандарти судових експертів і окреслити напрями їх можливої трансформації. У дослідженні застосовано загальні методи наукового пізнання (сходження від абстрактного до конкретного; формалізації; абстрагування, аналізу, аналогії, синтезу), а також системний підхід.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Досліджено, що існує нагальна потреба узгодити національні підходи до міжнародної правозастосовної діяльності. Проаналізовано наявні етичні стандарти фахівців судово-експертної галузі. Розглянуто необхідність, сфери та механізми дотримання етичних стандартів у галузі судової експертології та криміналістики.

Висновок. Етичні стандарти у сфері судово-експертної діяльності мають передбачати точне відображення кваліфікації експерта, правдиве й докладне представлення отриманих у результаті дослідження даних, забезпечувати цілісність доказів, надавати чітку та повну документацію експертного дослідження. Водночас недопустимими є адвокація, упередженість, фальсифікація та розголошення отриманої під час експертних досліджень інформації.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: правова сім'я; етичні норми; етика експерта; методологія дослідження; системність.

Як цитувати: Нестор Н.В., Полянський А.О., Лущик І.В. Системний підхід до аналізування етичних стандартів судових експертів.. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право». 2024. Вип. 38. С. 188-200 . <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-21>

In cites: Nestor N. V., Polianskyi A. O., & Lushchik I. V. (2024). A Systematic Approach to the Analysis of Ethical Standards of Forensic Experts.. The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law", (38), P. 188-200 . <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-21> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Одним із постулатів сучасної науки є прозорість досліджень і можливість повторного отримання результатів експериментів у разі відтворення його умов, методів і використаного обладнання. Хоча іноді дослідження проводять у закритому середовищі, із грифами «Цілком таємно» або «Для службового використання», однак і їх потрібно проводити з дотриманням загальнонаукових принципів, одним із яких є етика дослідження. Часом неетичні вчені можуть використовувати цю секретність і непрозорість для того, щоб не дати змоги перевірити їхні наукові здобутки, отримані з порушеннями методології або перекручуванням фактів, і в такий спосіб підтримувати власну хибну значущість, а не просувати передові знання. Тому етика дослідника у цьому випадку є важливою запорукою науковості та справедливості.

Судова експертиза займається дослідженнями на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів із метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду (ст. 1 Закону України «Про судову експертизу») [1] і може допомогти визначити вину або звільнити обвинуваченого. Тому кожна національна судово-експертна спільнота повинна мати етичний кодекс для виконання своїх професійних обов'язків. Визначення та межі слідування етичним принципам можуть розрізнятися, але необхідно створити мінімальний набір етичних норм, обов'язкових для дотримання.

Стан наукового дослідження теми. Однією з перших і ґрунтовніших з розглянутої нами проблематики стала книга Р. D. Barnett «Етика в криміналістиці: професійні стандарти для практики криміналістики» (2002), в якій автор дослідив етичні кодекси в криміналістиці та судовій експертизі, що тоді існували, та визначив нагальну потребу й вимоги до них. Також він вказав на дилеми, з якими зіткнулися урядові та приватні організації під час забезпечення дотримання етичних кодексів своїми співробітниками [2].

Ж. А. Siegel у книзі «Етика в судовій експертизі» (2012) [3] наводить класифікацію етичних ситуацій, із якими стикаються експерти, об'єднуючи їх у кілька категорій:

1) професійні повноваження (уведення в оману щодо своїх неіснуючих сертифікатів або кваліфікації);

2) лабораторні аналітичні процедури (так звана «суха лабораторія», коли експерт дає висновок, не проводячи дослідження, а керуючись очевидними (на його думку) доказами;

недостатній або невибірковий аналіз; відповідність чинному законодавству та галузевим нормативам);

3) інтерпретація отриманих даних та надання свідчень у суді (підтверджувальна та контекстна упередженість; надання двозначних або неправдивих висновків; використання експертом незрозумілої термінології й адвокація у вигляді заниження або завищення доказової цінності своїх висновків під час виступу в суді);

4) приватні експерти (вони ніколи не повинні працювати за непередбачуваний попередньо гонорар, недопустимість залежності оплати від судового рішення; фаворитизм, що виявляється у постійному наданні свідчень на користь обвинувачення або захисту);

5) державні експерти (упередженість через тиск з боку організації, кому він підпорядкований і хто виплачує зарплату, або з боку прокуратури, коли йому доводиться завжди давати свідчення за обвинувачення);

6) професійна компетентність (нездатність або небажання опановувати найсучасніші знання та методики; нечесне складання тестів на кваліфікацію; неналежна практика безперервної освіти).

Першою постає проблема на межі професійної та особистої етики. R. Weinstock, G. B. Leong і J. A. Silva [4] вважають, що особиста етика (мораль) у сфері криміналістики належить лише до сфери занепокоєнь криміналіста, які не є похідними від його професійної ролі. Навпаки, професійна етика має відповідати певним кодексам або керівним принципам, які регулюють професійну та наукову поведінку фахівця та які є більш фундаментальними порівняно з особистою етикою. Тому під час виконання своїх професійних обов'язків експерту передусім слід керуватися саме етикою судової експертизи як такою, що розглядає застосування наукових принципів до галузі права.

Натомість С. Е. Pratar наголошує, що етика є основою кримінального розслідування, яке, з одного боку, має на меті відновлення зруйнованої соціальної концепції справедливості, а з іншого — навіть одне порушення на етапі слідства або суду може коштувати життя невинній людині або, навпаки, спричинити виправдання злочинця [5].

Найфундаментальніший принцип законності — презумпція невинуватості — передбачає, щоб усі етапи розслідування злочинів (зокрема, судову експертизу) проводили етично. Якщо методи збирання судових доказів слідчим або їх дослідження експертом не відпові-

дають етичним стандартам, це робить такі докази неприйнятними [6].

Р. К. Yadav зауважує, що навіть звичайну сентенцію, яку ми можемо почути в залі суду, «говорити правду, всю правду і нічого, крім правди» не так легко застосувати на практиці. Які етичні питання постають перед експертом у ситуації, коли важливе питання прокурор не поставив? Чи означає зобов'язання говорити лише правду, що експерт має висвітлювати всі можливі та ймовірні результати своєї роботи або надавати лише найбільш ймовірні альтернативи? Автор відзначає [7], що деякі з етичних питань є спільними для всіх галузей судової експертизи, тоді як інші є доволі специфічними.

Як відомо, у сучасному світі існують різні підходи до структури права і його джерел, правових традицій і культури правозастосування, що узагальнюються поняттям «правова сім'я». Англо-американська правова сім'я як система загального права (англ. *Common law*) поширилася у країнах, історично пов'язаних із Англією (Велика Британія, США, Австралія та ще приблизно у 80) [8]. Натомість Україна належить до романо-германської сім'ї (англ. *Civil law*), джерелом права в якій є закон (нормативний акт) і яка найбільш поширена у світі — на її джерелах базуються правові системи приблизно 150 країн (насамперед континентальної Європи). Таке порівняння ми вважали за потрібне використати з метою вивчення закордонного досвіду, зрозуміти загальні тенденції розвитку права і збагатити національну правову культуру.

Це є також актуальним у наш час, коли процеси інтеграції та глобалізації спонукають держави взаємодіяти у різних сферах (економічній, політичній, військовій та ін.), що неможливе без відповідного правового підґрунтя, яке б узгоджувало численні особливості національних підходів до міжнародного права (зокрема, процедури укладення договорів, статус договорів у національному законодавстві та реєстрація міжнародного звичаєвого права) [9–11].

Мета дослідження. На основі аналізу етичних кодексів, які існують в англomовних країнах і в Україні, та за допомогою системного підходу схарактеризувати етичні стандарти судових експертів і окреслити напрями їх можливої трансформації.

Матеріали та методи дослідження. Із метою реалізації завдань нашого дослідження як основний методологічний постулат було використано системний підхід, що передбачає розглядання етики експерта як сукупності вза-

ємопов'язаних компонентів, для якої характерні множинність, ієрархічність побудови, структуризація, цілісність [12] та емерджентність [13].

Етика — це складний і динамічний процес, який неможливо пізнати та унормувати тільки на основі аналізування моральних цінностей, законодавчих вимог або досвіду представників інших країн або спільнот. Такий редукціоністський підхід не може повністю відобразити та не дає можливості зрозуміти цей складний процес, тим більше прогнозувати його (що є особливо цінним для нашого предмету — етики експертів і створення їхнього професійного кодексу, який заздалегідь має передбачити різні моральні ситуації та колізії).

Для глибшого розуміння процесів, які відбуваються у цьому середовищі, потрібно «навчитися мислити категоріями можливого і мати справу з таким, що виникає». На думку G. Dominici [14], системний підхід підкреслює складність відносин між системою і навколишнім середовищем, постійний взаємозв'язок і обмін речовинами, енергією та інформацією між ними.

Проблему поєднання методології системного підходу та бізнесової етики почали досліджувати порівняно нещодавно. Наприклад, 1997 року A. Nilsson та M. Westerberg [15] вважали, що системний підхід може зробити вагомий внесок у сферу бізнес-етики лише за умови, що зможе поєднати практичну застосовність і чітку етичну позицію.

Досліджуючи зв'язок між системним підходом і етикою, N.-T. Tuan і C. Shaw розрізняють системне мислення та системний підхід (англ. *Systemic Thinking and Systems Thinking*) для окреслення питань системного вирішення суспільних проблем [16].

Вони стверджують, що системне мислення обов'язково має бути етичним, адже воно розвиває толерантність, пом'якшує соціальні проблеми, захищає права людини і заохочує створювати найбільше благо для найбільшої кількості людей.

Тому, використовуючи системний підхід, можна досліджувати взаємозв'язки (контекст), перспективи (сприйняття ситуації) і межі (узгодження обсягу, масштабу та уявлення про покращення) [17].

Наше теоретичне дослідження також стало можливим завдяки використанню загальних методів пізнання:

— сходження від абстрактного до конкретного (у русі від загального поняття «етика» до окремих і специфічних її проявів у професійній діяльності судового експерта);

– формалізації (у різноманітних складниках, що впливають на ефективність діяльності судового експерта, ми виокремили одну ознаку – із ким або чим він взаємодіє – і на її основі систематизували усе розмаїття етичних відносин експерта);

– абстрагування, аналізу, аналогії, синтезу та ін.

Водночас деякі дослідники наголошують, що взагалі не існує абстрактних наукових методів пізнання, незалежних і об'єктивних. Наприклад, *L. Smolin* вважає, що науковий підхід є дієвим, оскільки вчені формують спільноти та певні традиції, засновані не на узагальненому наборі методів, а на спільному наборі етичних принципів. На його думку, існує два етичних принципи, які лежать в основі успіху наукового підходу дотепер і в майбутньому: по-перше, усі науковці погоджуються говорити лише правду і керуватися раціональними аргументами в публічних доказах. По-друге, у разі, якщо такі докази не вирішують проблему або їх недостатньо, то дослідники заохочують конкуренцію та диверсифікацію поміж фахівців відповідної галузі знань. Не полемізуючи з науковою спільнотою з цього окремого погляду, слід зауважити, що для нашого дослідження важливою є думка про нерозривність наукових методів як явища з етикою, тобто будь-які методи не можна вважати науковими поза межами етичних міркувань [18].

Основні результати дослідження. Аналіз світової практики свідчить, що етичні норми криміналістів і судових експертів, зведені у професійний кодекс, можуть бути прийнятими на рівні стандарту (наприклад, у США), затвердженими професійними об'єднаннями (наприклад, в Австралії та Канаді), розгалуженими (наприклад, у Великій Британії) або взагалі неформалізованими і неврегульованими на національному рівні (наприклад, в Ірландії та Україні).

Етичний кодекс криміналістів і експертів США розроблений Національним інститутом стандартів і технологій [19] й містить 14 пунктів:

1) суспільна служба — це довіра суспільства, що вимагає від службовців лояльності: закони та етичні принципи вище, ніж особиста вигода;

2) не повинні мати фінансових інтересів, які суперечать сумлінному виконанню службових обов'язків;

3) не повинні брати участь у фінансових операціях шляхом використання отриманої під час виконання службових обов'язків інформації або мати від неї приватну зацікавленість;

4) не повинні вимагати або приймати будь-які подарунки від будь-якої фізичної чи юридичної особи;

5) сумлінно виконувати свої обов'язки;

6) усвідомлено не брати на себе несанкціоновані зобов'язання або обіцянки;

7) не використовувати посаду з приватною метою;

8) діяти неупереджено, не надавати жодних переваг юридичним або фізичним особам;

9) захищати та зберігати федеральну власність;

10) не займатися сторонньою трудовою діяльністю;

11) повідомляти відповідні органи про марнотратство, шахрайство, зловживання та корупцію на робочому місці;

12) добросовісно виконувати свої громадянські обов'язки зокрема, фінансові зобов'язання);

13) забезпечувати рівність можливостей у відправленні правосуддя для всіх громадян незалежно від раси, кольору шкіри, релігії, статі, національного походження, віку або інвалідності;

14) уникати будь-яких дій, які можуть створити враження про порушення законів або етичних норм, викладених у цьому Кодексі.

Канадське товариство судових експертів (англ. *Canadian Society of Forensic Science*) — некомерційна організація, що має на меті підтримання професійних стандартів і сприяння вивченню та підвищенню статусу судової експертизи й декларує Правила професійної поведінки [20], згідно з якими судові експерти повинні:

– поводитися з усією інформацією від замовника з належною конфіденційністю;

– докладати всіх розумних зусиль, щоб поводитися з предметами потенційної доказової цінності з обережністю та відповідально для забезпечення їх цілісності;

– вживати розумних заходів для забезпечення належного технічного аналізу всіх доказів у справі;

– використовувати чинні, загальноприйняті та актуальні методи, техніки, стандарти та засоби контролю для проведення обстежень та аналізування, щоб їх могла відтворити інша кваліфікована та компетентна особа;

– повне розкриття результатів експертизи замовнику;

– своєчасно описувати всі отримані на проведення експертизи предмети та зберігати робочі записи про перебіг, результати та висновки експертного дослідження;

– давати висновки відповідно до результатів експертизи у справі та лише тією мірою, якою це виправдано і відповідає поставленим завданням;

– докладати всіх зусиль, щоб давати свідчення чітко, прямо і відмовлятися виходити за межі своєї сфери знань або рівня компетенції;

– не перебільшувати, не прикрашати або в інший спосіб не спотворювати власну кваліфікацію під час дачі свідчень у суді;

– бути неупередженим і незалежним у своєму аналізі, звітності та свідченні стосовно своїх професійних обов'язків судового експерта;

– професійно виконувати свої обов'язки та прагнути заслужити довіру громадськості;

– поважати своїх колег і оцінювати їх роботу за такими самими стандартами, як і себе;

– визначати розумну плату за послуги, намагаючись її не виправдано не завищувати, не стягувати плату за ненадані або непотрібні послуги, за жодних обставин не надавати послуги за умов непередбачених обставин;

– прагнути підтримувати та покращувати свої навички та знання й бути обізнаним щодо досягнень і стандартів у своїй дисципліні.

Спілка судових експертів Австралії та Нової Зеландії (англ. *Australian & New Zealand Forensic Science Society*) має Кодекс професійної практики, що побудований на принципах, які допомагають експертам-криміналістам виконувати свої професійні обов'язки [21].

Зокрема він містить зобов'язання експертів:

1) перед суспільством (надавати інформацію про правові, соціальні, екологічні, економічні та інші можливі наслідки, які можуть виникнути в результаті послуг судового експерта; діяти чесно, порядно, справедливо та без незаконної дискримінації; вживати розумних заходів для захисту здоров'я, добробуту та безпеки населення під час виконання своїх функцій і обов'язків);

2) перед клієнтами та роботодавцями (діяти правдиво, об'єктивно, не надавати свідомо оманливу інформацію, заяви, висновки або докази, не спотворювати свої повноваження, освіту, підготовку або досвід; повідомляти клієнту або роботодавцю про фактичний або можливий конфлікт інтересів після його виявлення, не розголошувати комерційно конфіденційну або запатентовану технологічну інформацію роботодавця або клієнта без його письмової згоди; вивчати та аналізувати надані йому докази у справі відповідно до її характеру; проводити та документувати всі дослідження,

використовуючи визначені протоколи та методи; висловлювати думки, які мають доказове значення; не приховувати жодних звинувачувальних або виправдувальних висновків, які можуть спотворити факти у справі; на вимогу розкривати методи дослідження);

3) загальні професійні (мати знання та навички, які відповідають прийнятим стандартам; не брати участі в професійних порушеннях, шахрайстві або нечесній поведінці в професійному відношенні; як усно, так і письмово висловлювати думки, робити заяви або давати свідчення чесно і тільки в межах своїх знань і компетенції; не надавати будь-якій особі підстав і не приймати таких підстав, що мають на меті неналежним чином вплинути на його послуги; продовжувати розвивати фахові знання, навички та досвід протягом своєї кар'єри, заохочуючи до цього колег).

Служба судової експертизи Великої Британії станом на сьогодні є повністю приватизованою, тому державним органам складно контролювати діяльність провайдерів на ринку судово-експертних послуг. Безперечно, це накладає певний відбиток на судову експертизу і вимагає від клієнтів виваженого підходу під час обирання експерта або експертної установи для перевірки обґрунтованості та надійності судових доказів.

Однак існує британська урядова організація *Forensic Science Regulator* (<https://www.gov.uk/government/organisations/forensic-science-regulator>), що регулює експертну діяльність і яка ухвалила Кодекс практики регулятора судової експертизи, що визначає стандартні вимоги до судово-експертної діяльності, пов'язаної з розслідуванням злочинів в Англії та Вельсі. У цьому Кодексі для всіх спеціалістів, які виконують будь-які судово-експертні дослідження, регулятор визначив цінності та ідеали, які обстоює професія. Ці норми поведінки мають чітко продемонструвати замовникам, системі кримінальної юстиції та громадськості, чого вони мають право очікувати від експертів.

Основними етичними вимогами до експерта зазначено такі положення:

– визнавати, що головним обов'язком експерта перед судом є справедливість;

– діяти чесно, сумлінно, об'єктивно та неупереджено;

– виконувати юридичні зобов'язання, покладені на експертів;

– якнайшвидше повідомляти про будь-які особисті, ділові, фінансові і/або інші інтереси або ситуації, які можуть сприятися як потенційний конфлікт інтересів;

- надавати експертні висновки лише у межах межі професійної компетентності;
- розвивати свою професійну компетентність у відповідній галузі;
- письмово надавати замовнику висновки;
- підтримувати цілісність предметів, наданих на експертизу;
- досліджувати, застосовуючи доказові дієві методи;
- переглядати висновки у будь-якій справі, якщо з'явилася нова інформація, що може суттєво вплинути на результат;
- зберігати конфіденційність [22].

На цьому Кодексі будує свою професійну діяльність один із провідних постачальників судово-експертних послуг у Великій Британії - компанія *Orchid Cellmark* [23].

Водночас у цій країні існують етичні кодекси фахівців окремих видів судових експертиз (наприклад, Кодекс практики, етики та професійні стандарти в криміналістичній антропології [24], Кодекс практики та стандарти діяльності для судової патологічної експертизи в Англії, Вельсі та Північній Ірландії [25]). Наприклад, судові антропологи не мають права неправомірно представляти себе або свою роботу, привласнювати матеріальну або інтелектуальну власність, ухилятися від правди, змовлятися з іншими особами з метою ввести в оману, демонструвати неповагу до померлих або членів їхніх сімей. Водночас вони повинні:

- пам'ятати про культурні, правові та релігійні звичаї щодо людських останків, ставитися до всіх людських останків з повагою та гідністю, а як до доказів – із обережністю та контролем, необхідним для забезпечення їхньої цілісності;
- дотримувати законів і рекомендацій щодо збирання, використання та видалення доказів, утримуватися від несанкціонованого збирання даних і позасудових заяв, що стосуються поточних розслідувань;
- точно використовувати відповідні техніки й методики, забезпечуючи необхідну конфіденційність і повністю розкриваючи висновки замовнику експертизи;
- чітко й відверто свідчити, утримуючись від спекуляцій, що виходять за межі їхніх знань і професійної компетентності, свідомо не спотворювати дані, на основі яких ґрунтується висновок експерта;
- уникати будь-якого надмірного внутрішнього або зовнішнього політичного, комерційного, фінансового та іншого тиску і конфлікту інтересів;

– утримуватися від будь-яких спотворень щодо освіти, підготовки, професійного членства або досвіду, а також від незаконної або неетичної поведінки та роботи, якщо це суперечить суспільним інтересам;

– стягувати розумну плату за послуги, не надавати послуги на основі непередбаченої плати, зберігати інтелектуальну незалежність та емоційну неупередженість, щоб забезпечити неупереджене аналізування доказів;

– виконувати професійні обов'язки, щоби збільшувати довіру громадськості, судово-медичної спільноти та медико-правової системи.

Найстаріше об'єднання незалежних британських експертів із консультування юридичних фірм і адвокатів у кримінальних справах – компанія *Bericon Forensics* окремо не визначає жодних етичних кодексів, зауважуючи, що кожний її експерт має професійне членство у своїх відповідних дисциплінах.

До того ж ця компанія має корпоративні членства в провідних установах і товариствах, таких як Реєстр експертів Великої Британії (англ. *UK Register of Expert Witnesses*), Товариство експертів (англ. *Society of Expert Witnesses*) та Інститут експертів, що свідчить про її прагнення підтримувати найвищі стандарти професіоналізму та етики.

Некомерційна організація Інститут експертів (англ. *The Expert Witness Institute*), місія якої полягає в підтриманні належного відправлення правосуддя та швидкому вирішенні спорів за допомогою високоякісних експертних свідчень, та Академія експертів (англ. *The Academy of Experts*), що покликана сприяти використанню послуг незалежного експерта у Великій Британії, європейському співтоваристві та решті світу в традиційному судовому розгляді та в альтернативному вирішенні спорів, мають спільний кодекс [26], в якому зазначено:

– експертів заборонено вчиняти дії, що можуть його скомпроментувати або зашкодити дотриманню певних положень (незалежність, неупередженість, об'єктивність і чесність експерта; обов'язок експерта перед судом; гарна репутація окремого експерта та всієї експертної системи загалом; належний рівень виконання експертом своїх професійних обов'язків; забезпечення конфіденційності);

– експерт, залучений до будь-якого провадження, не повинен укладати жодних домовленостей, які могли б поставити під загрозу його неупередженість, або робити його гоноаром залежним від результату справи, а також

приймати будь-які переваги, окрім гонорару та витрат;

- експерт не повинен приймати вказівки щодо будь-яких питань, де існує фактичний або потенційний конфлікт інтересів;

- для захисту свого клієнта експерт повинен укласти страховку для відповідного відшкодування;

- експерти не повинні оприлюднювати результати своєї роботи у будь-який нечесний спосіб, водночас їхня публічність не має бути неточною або вводити в оману.

Саме цей кодекс для своїх членів взяла за основу організація європейських експертних асоціацій *EuroExpert* для використання експертами в різних країнах Європи [27], адже тут існують різні системи права та багато юрисдикцій, будь-яка з яких може накладати на експерта додаткові обов'язки та відповідальність. Тобто цей кодекс найбільш узагальнено розкриває всі професійні та етичні вимоги до діяльності судових експертів. Хоча інша впливова міжнародна експертна організація *The European Network of Forensic Science Institutes, ENFSI*, яка існує з 1993 р. і станом на 2024 р. об'єднує 73 колективних члени у 39 країнах [28], не декларує будь-якого кодексу.

Надання високоякісних послуг судової експертизи в *Ірландії* вимагає від усіх дотичних до цього процесу співробітників дотримання найвищих стандартів чесності, етичної поведінки та старанності.

Поведінку персоналу державної установи *Forensic Science Ireland* (яка, до речі, є учасницею *ENFSI*) регулюють (поміж інших) Кодекс стандартів і поведінки державної служби, Дисциплінарний кодекс державної служби, цінності цієї установи та закони про етику на державних посадах. Відповідно до останніх [29], співробітники, які займають визначені посади, повинні надавати щорічні звіти до Комісії зі стандартів у державній службі, що містять розкриття інтересів (зокрема, матеріальних), які можуть впливати на представників державних органів під час виконання ними службових обов'язків.

Етичні норми криміналістів і судових експертів в Україні. У нашій країні не існує затвердженого кодексу, обов'язкового для виконання всіма представниками експертної спільноти, проте є Кодекс етики судового експерта, автором якого виступило ТОВ «Судова незалежна експертиза України» [30] і який висуває до своїх членів такі вимоги:

- неухильно дотримуватися вимог Конституції України, міжнародних договорів, чинного законодавства України у сфері судо-

вої експертизи та вимог інших нормативно-правових актів;

- сприяти утвердженню верховенства права та законності;

- бути повністю незалежним від впливу будь-яких органів державної влади, їх посадових осіб, суду, прокуратури, учасників судового процесу, колег тощо;

- не використовувати повноваження для задоволення своїх інтересів або інтересів інших осіб, або з метою отримання неправомірної вигоди;

- проводячи експертизи та експертні дослідження, має всебічно, повно, об'єктивно та безпосередньо дослідити надані у справі докази;

- неупереджено та об'єктивно виконувати покладені на нього обов'язки, не поділяючи людей за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками;

- проявляти терпіння, ввічливість, тактовність та доброзичливість;

- поглиблювати теоретичні знання та вдосконалювати практичні навички;

- уникати вчинення дій, що можуть ставити під сумнів чесність і порядність експертів та паплюжити судову експертизу взагалі;

- контролювати свою поведінку, зокрема поза межами робочого місця, у громадських місцях бути взірцем вихованості, стриманості, проявляти гуманність та доброзичливість;

- не розголошувати будь-кому відомості, що стали йому відомі під час виконання ним своїх обов'язків, та зберігати конфіденційність щодо раніше виконаних експертиз, окрім випадків, визначених законом, оцінювання, надання відгуків та висловлювання коментарів щодо діяльності інших експертів є неприпустимим.

Якщо етику судового експерта розглядати як систему його взаємодії з об'єктом експертизи та іншими учасниками досудового розслідування та судового розгляду, то в ній можна виокремити такі підсистеми:

- 1) експерт – об'єкт експертизи;

- 2) експерт – інший експерт із такої самої спеціальності;

- 3) експерт – експерт з іншої спеціальності;

- 4) експерт – слідчий суддя (слідчий, прокурор);

- 5) експерт – суддя;

- 6) експерт – учасник справи (сторони справи, заявник і боржник, органи та особи,

які мають законні підстави діяти в інтересах інших осіб, адвокат, свідок);

7) експерт – адміністрація експертної установи.

Етичні колізії, що можуть виникнути під час взаємодій у наведених підсистемах

У процесі дослідження наданих на експертизу доказів фахівець має дотримувати поміж іншим певних правил до їх зберігання та унеможливлення пошкодження або псування внаслідок необережного поводження з ними, адже їхня цінність і доказова спроможність не обмежуються терміном проведення експертизи (може також бути призначена додаткова (повторна) експертиза або у разі заявлення клопотання про призначення експертизи обома сторонами цивільного процесу). Саме про це йдеться у ст. 5 Закону України «Про судову експертизу» («Під час проведення судових експертиз (обстежень і досліджень) об'єкти дослідження можуть бути пошкоджені або витрачені лише тією мірою, якою це необхідно для дослідження» [1]).

Часто експерти взаємодіють між собою у межах проведення однієї експертизи або експертного дослідження. Це також може бути викликано неможливістю проведення призначеним судом експертом експертизи без залучення інших спеціалістів, про що згідно зі ст. 69 Кримінального процесуального кодексу України (далі – *КПК України*) [31] і ст. 103 Цивільного процесуального кодексу України (далі – *ЦПК України*) [32] він негайно має повідомити суд.

З іншого боку, у разі призначення додаткової експертизи або якщо експертизу було замовлено водночас кільком незалежним дослідникам можуть виникнути певні професійні розбіжності у поглядах на доцільність використання певних методів, засобів або методик. До речі, в українському Реєстрі методик проведення судових експертиз поміж інженерно-технічних експертиз за спеціальністю 10.2 «Дослідження технічного стану транспортних засобів» існують кілька окремих методик, що були водночас чинними впродовж 2010–2022 р. і мали однаковий предмет дослідження («Експертне дослідження системи освітлення та світлової сигналізації транспортних засобів», «Дослідження стану електроламп транспортних засобів, які брали участь у дорожньо-транспортних пригодах», «Дослідження автомобільних ламп») [33] або за спеціальністю 10.9 «Дослідження комп'ютерної техніки та програмних продуктів», що є чинними дотепер і мають однакову юридичну силу («Проведення комп'ютерно-технічних досліджень носіїв

цифрової інформації», «Методика дослідження інформації на цифрових носіях», «Методика дослідження носіїв інформації, створених із застосуванням напівпровідникової технології») [33].

Саме в такій ситуації всі дотичні до справи експерти мають поводитися з професійною гідністю, поважаючи і точку зору колег, і об'єктивність використаної ними методики. За таких умов експерти зобов'язані об'єктивно поінформувати одне одного щодо рівня своєї компетентності, наявних експертних спеціальностей і набутого досвіду, що сприятиме налагодженню між ними продуктивних стосунків.

Проведення комплексних експертиз «призначають тоді, коли дослідження потребує застосування різних спеціальних знань для визначення індивідуальної totoжності (коли речовини <...> утворюють сліди в результаті взаємодії елементів матеріальної обстановки) або з'ясування родової, групової належності; для виявлення станів і властивостей складних утворень та об'єктів; для визначення механізму контактування тощо» [34].

У таких умовах експерти різних спеціальностей водночас або послідовно мають досліджувати об'єкти, явища і процеси з метою надання висновку. Безумовно, як і в будь-яких взаємодіях фахівців мають превалювати професійні стосунки, хоча й не слід ігнорувати загальнолюдські принципи комунікації та етики.

Як відомо, в Україні підставою проведення судової експертизи (ст. 7¹ Закону України «Про судову експертизу») є відповідне судове рішення (процесуальний документ — постанова, ухвала суду про призначення експертизи), рішення органу досудового розслідування; договір з експертом або експертною установою, якщо експертиза проводиться на замовлення інших осіб [1]; а підставою призначення експертизи в будь-якому судочинстві (ст. 103 ЦПК України [32], ст. 242, 332 КПК України [31]) є необхідність отримання спеціальних знань, що мають значення у справі і без яких неможливо встановити відповідні обставини у неправовій сфері; сторонами не наданий висновок експерта з тих самих питань або надані висновки суперечливі чи викликають сумніви в їх правильності. У цивільному процесі вона може бути проведена на замовлення учасника справи або за ухвалою суду (ст. 106, 104 ЦПК України [32]), у кримінальному — лише за дорученням слідчого судді або суду (ст. 242–244 КПК України [31]) та за клопотанням сторони кримінального провадження. Оскільки експерт є учасником судового проце-

су (ст. 65 ЦПК України [32]) та кримінального провадження (ст. 69 КПК України [31]), на нього поширюються основні вимоги щодо поваги до людської честі й гідності, рівності усіх учасників перед законом та судом і неприпустимості зловживання своїми процесуальними правами. У жодному разі він не повинен відчувати фізичного, морального, фінансового та будь-якого тиску і сам не здійснювати такий тиск стосовно решти учасників процесу (провадження). Адже незалежність експерта забезпечується заборобою втручатися в проведення судової експертизи будь-кому під загрозою відповідальності, передбаченої законом (ст. 4 Закону України «Про судову експертизу» [1]).

Від того, як експерт вибудує свої стосунки з різними учасниками процесу (провадження), залежатимуть ефективність і швидкість визначення справедливості у справі. Тому з боку експерта неприпустимі будь-які зволікання, адже йому слід пам'ятати, що за злісне ухилення від явки до суду, органів досудового слідства або дізнання настає адміністративна відповідальність згідно з положеннями Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – *КУпАП*) [35]. Експерт зобов'язаний давати показання слідчому судді та суду (ст. 95 КПК України [31]).

Належне виконання експертом своїх громадянських і професійних обов'язків безпосередньо в залі суду викликано вимогами ст. 102 ЦПК України, у якій зазначено, що «суд має право за заявою учасників справи або з власної ініціативи викликати експерта для надання усних пояснень щодо його висновку» [32]. Якщо ж у експерта для проведення експертизи, призначеної судом, не вистачає кваліфікації, досвіду або бракує необхідних знань, то він має невідкладно повідомити про це суд (ст. 103 ЦПК України [32] і ст. 69 КПК України [31]).

Якщо експерта викликають до суду для допиту з метою роз'яснення його висновку, то він має поводитися тактовно і стримано, адекватно реагувати на дії або висловлювання інших осіб. У відносинах із рештою учасників судового процесу експерт має виявляти повагу до них і до суду, уникати позапроцесуального спілкування з ними по суті справи, коректно «ставити запитання, що стосуються предмета та об'єктів дослідження, особам, які беруть участь у кримінальному провадженні», «не розголошувати без дозволу сторони кримінального провадження, яка його залучила, чи суду відомості, що стали йому відомі у зв'язку з виконанням обов'язків, або не повідомляти

будь-кому, крім особи, яка його залучила, чи суду про хід проведення експертизи та її результати» (ст. 69 КПК України [31]).

З метою отримання об'єктивних даних, дотримання загальних принципів справедливості та права, а також уникнення особистої зацікавленості експерта необхідно забезпечувати незалежність його оплати від результатів справи.

Законом передбачена відповідальність експерта за завідомо неправдивий висновок:

- кримінальна – за надання завідомо неправдивого висновку, відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків, а також за розголошення даних, що стали йому відомі під час проведення експертизи (статті 384, 385 Кримінального кодексу України [36]);

- адміністративна – за злісне ухилення від явки в суд, до органів досудового розслідування або прокурора під час досудового розслідування (статті 1853, 1854 КУпАП [35]);

- дисциплінарна – за допущені порушення під час проведення експертизи, що не тягнуть за собою кримінальної або адміністративної відповідальності;

- деліктна – у разі завдання своїми діями майнової шкоди під час проведення експертизи експерт несе матеріальну відповідальність.

Більшість експертів, яких можуть залучати до проведення експертних досліджень в Україні, працюють у державних установах Міністерства внутрішніх справ, Мін'юсту та ін., на яких поширюються колегіальні професійні та етичні вимоги (хоча існує категорія судових експертів, які не є працівниками державних спеціалізованих установ, але вона нечисленна).

Оскільки вони, перебуваючи на певних посадах, вступають у соціально-трудова відносини з роботодавцями або адміністрацією підприємства (установи, організації), отже, теоретично можуть із боку останніх зазнавати морального, фінансового, адміністративного та ін. тиску на експерта, що є неприпустимим.

Висновки. На основі усього зазначеного вище можемо констатувати, що загальноприйнятими в світовій науковій і професійній експертній спільноті вважають етичні стандарти, що передбачають точне відображення кваліфікації експерта, правдиве й докладне представлення отриманих у результаті дослідження даних, забезпечення цілісності доказів, надання чіткої та повної документації, недопустимість адвокатури (заниження або завищення доказової цінності результатів експертизи) й упередженості (кому підпорядкований експерт

і хто платить йому грошову винагороду або зарплату), а також принципи неупередженості свідчень, конфіденційності та нерозголошення, повідомлення про колег, які порушують етичний кодекс професії, тощо. До того ж експерт

має бути вільним від свідчень під тиском, замовчування несприятливої інформації, упередженого сприймання доказів і фальсифікації даних, а також від неповідомлення про сфальшовані докази.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення: 28.08.2024).
2. Barnett P. D. Ethics in Forensic Science: Professional Standards for the Practice of Criminalistics. *Forensic Science Communications*. 2002. Vol. 4. No. 3.
3. Siegel J. A. General Forensic Ethical Dilemmas. *Ethics in Forensic Science*. 2012. P. 59–79. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-385019-5.00003-8>.
4. Weinstock R., Leong G. B., Silva J. A. Ethics. *Encyclopedia of forensic sciences*. 2nd ed. Vol. 1 A–B / Ed. by J. A. Siegel, P. J. Saukko. Elsevier, 2013. P. 175–180. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-382165-2.00291-9> (accessed: 28.08.2024).
5. Pratap C. E. Ethical aspects of forensic expert evidence in criminal cases. *International Journal of Novel Research and Development*. 2022. Vol. 7(3). P. 746–751. URL: <https://www.ijnrd.org/papers/IJNRD2203091.pdf> (accessed: 28.08.2024).
6. Moradi A., Ashouri M., Mahdavisabet M., Mehra N. Ethics of restorative justice and its role in social security. *Quarterly of Order and Security Guards*. 2021. Vol. 13(4). P. 205–228. URL: <https://sid.ir/paper/381413/en> (accessed: 28.08.2024).
7. Yadav P. K. Ethical issues across different fields of forensic science. *Egyptian Journal of Forensic Sciences*. 2017. Vol. 7(10). DOI: <https://doi.org/10.1186/s41935-017-0010-1>.
8. Field Listing – Legal system. The World Factbook. Central Intelligence Agency. URL: <https://www.cia.gov/the-world-factbook/field/legal-system/> (accessed: 28.08.2024).
9. Larouche P., Cserne P. (Eds.). National Legal Systems and Globalization: New Role, Continuing Relevance. The Hague : T.M.C. Asser Press, 2012. 390 p. <https://doi.org/10.1007/978-90-6704-885-9>.
10. Verdier P.-H., Versteeg M. International Law in National Legal Systems: An Empirical Investigation. *American Journal of International Law*. 2015. No. 109(3). P. 514. <https://doi.org/10.5305/amerjintellaw.109.3.0514>.
11. Hörisch J., Burritt R. L., Christ K. L., Schaltegger S. Legal systems, internationalization and corporate sustainability. An empirical analysis of the influence of national and international authorities. *Corporate Governance*. 2017. Vol. 17. No. 5. Pp. 861–875. <https://doi.org/10.1108/CG-08-2016-0169>.
12. Прокопенко Т. О. Теорія систем і системний аналіз : навч. посіб. Черкаси : ЧДТУ, 2019. С. 12–13. URL: <http://surl.li/cqloz> (дата звернення: 28.08.2024).
13. Геселева Н. В., Заріцька Н. М. Емерджентні властивості системи. *Бізнес-інформ*. 2013. № 7. С. 93–97. URL: http://business-inform.net/export_pdf/business-inform-2013-7_0-pages-93_97.pdf (дата звернення: 28.08.2024).
14. Dominici G. Why Does Systems Thinking Matter? *Business Systems Review*. 2012. Vol. 1(1). P. 1. <https://doi.org/10.7350/bsr.a02.2012>.
15. Nilsson A., Westerberg M. Business Ethics and Systems Thinking. *Systems Practice*. 1997. Vol. 10. No. 4. P. 491–506. URL: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:982527/FULLTEXT01.pdf> (accessed: 28.08.2024).
16. Tuan N.-T., Shaw C. Consideration of Ethics in Systemic Thinking. *Systemic Practice and Action Research*. 2015. Vol. 29 (1). P. 51–60. <https://doi.org/10.1007/s11213-015-9352-5>.
17. Allen W. Systems thinking. Learning for Sustainability. URL: <https://learningforsustainability.net/systems-thinking/> (accessed: 28.08.2024).
18. Smolin L. There is No Scientific Method. *Big Think*. 2013. URL: <https://bigthink.com/articles/there-is-no-scientific-method/> (дата звернення: 28.08.2024).
19. Ethics Handbook for On and Off-Duty Conduct. U.S. Department of Justice. January 2016. <https://www.justice.gov/jmd/page/file/190546/dl> (accessed: 28.08.2024).
20. Code of Conduct. *Canadian Society of Forensic Science*. 1994, 5 Nov. URL: <https://www.csfs.ca/become-a-member/code-of-conduct/> (дата звернення: 28.08.2024).
21. Code of Professional Practice for Members of the ANZFSS. Australian & New Zealand Forensic Science Society. URL: <https://anzfss.org.au/resources/code-of-professional-practice/> (accessed: 28.08.2024).
22. Forensic Science Regulator code of practice. GOV.UK. 26 Jan., 2023. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/forensic-science-regulator-code-of-practice> (дата звернення: 28.08.2024).
23. A Commitment to Quality. Orchid Cellmark. 2023. 2 Oct. URL: <https://www.cellmarkforensics.co.uk/about/quality-standards/> (accessed: 28.08.2024).
24. Code of Practice. Ethics and Professional Standards in Forensic Anthropology. Royal Anthropological Institute. <https://www.therai.org.uk/images/stories/Forensic/Code%20of%20Practice%20Ethics%20and%20Professional%20Standards%20in%20Forensic%20Anthropology-Draft.pdf> (accessed: 28.08.2024).

25. Code of practice and performance standards for forensic pathology in England, Wales and Northern Ireland. The Royal College of Pathologists. URL: <https://www.rcpath.org/static/5617496b-cd1a-4ce3-9ec8eabfb0db8f3a/Code-of-practice-and-performance-standards-for-forensic-pathology-in-England-Wales-and-Northern-Ireland.pdf> (accessed: 28.08.2024).
26. Code of Practice. The Expert Witness Institute. URL: <https://www.ewi.org.uk/About/Code-of-Practice> (accessed: 28.08.2024).
27. Code of practice within EuroExpert. EuroExpert. 2001. URL: <https://euroexpert.org/standards/code-of-practice> (accessed: 28.08.2024).
28. ENFSI: 73 members in 39 countries. The European Network of Forensic Science Institutes. URL: <https://enfsi.eu/about-enfsi/members/> (accessed: 28.08.2024).
29. Oversight Agreement 2023-25. Department of Justice. Forensic Science Ireland. 16 March, 2023. URL: <https://assets.gov.ie/251653/b61b9b8e-2b49-4b91-9d7b-f142a8a79ade.pdf> (accessed: 28.08.2024).
30. Кодекс етики судового експерта. ТОВ «Судова незалежна експертиза України». 30.12.2014. URL: <https://ekspertiza.com.ua/uk/kodeks-etyky-sudovoho-eksperta> (дата звернення: 28.08.2024).
31. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 28.08.2024).
32. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 28.08.2024).
33. Реєстр методик проведення судових експертиз. Міністерство юстиції України. URL: <https://rmpse.minjust.gov.ua/page/6> (дата звернення: 28.08.2024).
34. Класифікація судових експертиз : монографія / Е. Б. Сімакова-Єфремян, В. Л. Федоренко, Л. В. Свиридова та ін.; за заг. ред. Е. Б. Сімакової-Єфремян. Харків, 2021. С. 536.
35. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#n1981> (дата звернення: 28.08.2024).
36. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 28.08.2024).

Стаття надійшла до редакції 02.10.2024

Стаття рекомендована до друку 29.11.2024

N. V. NESTOR

Doctor of Law, Senior Researcher Deputy Director for Scientific Work

E-mail: natalia.nestor@kndise.gov.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4231-537X>

Kyiv Scientific Research Institute of Forensic Expertise of the Ministry of Justice of Ukraine

Kyiv, Ukraine, 03057, Brodskikh Family St., 6

A. O. POLIANSKYI

Doctor of Law, Associate Professor Head of the Laboratory for the organization of scientific, methodological activities, regulatory support, international cooperation and training of experts

E-mail: anton.polianskyi@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1684-7567>

Kyiv Scientific Research Institute of Forensic Expertise of the Ministry of Justice of Ukraine

Kyiv, Ukraine, 03057, Brodskikh Family St., 6

I. V. LUSHCHYK

Head of the Department of International Cooperation and Expert Training of the Laboratory of Organization of Scientific, Methodological Activities,

Regulatory Support, International Cooperation and Expert Training

E-mail: fizedu@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9766-4628>

Kyiv Scientific Research Institute of the Ministry of Justice of Ukraine

Kyiv, Ukraine, 03057, Brodskikh Family St., 6

A SYSTEMATIC APPROACH TO THE ANALYSIS OF ETHICAL STANDARDS OF FORENSIC EXPERTS

ANNOTATION. *Introduction.* The relevance of the research topic is due to the need to systematise the ethical standards of forensic experts, since ethics as one of the fundamental branches of philosophical knowledge applies to any community of people (social, political, professional, etc.); its task is to create rules of interaction to ensure uniform approaches to solving various problems and achieving harmony in social relations. Forensic examination, based on the principles of legality and objectivity, contributes to ensuring the legitimate rights and interests of all members of society. Therefore, the activities of forensic experts cannot be outside the scope of certain ethical norms and standards. The purpose of the article is to characterise the ethical standards of forensic experts and outline the areas of their possible transformation based on the analysis of ethical codes existing in English-speaking countries and in Ukraine, and using a

systematic approach. The study applies the general methods of scientific cognition (ascent from the abstract to the concrete; formalisation; abstraction, analysis, analogy, synthesis), as well as a systematic approach.

Summary of the main results of the study. The article shows that there is an urgent need to harmonise national approaches to international law enforcement. The existing ethical standards of forensic experts are analysed. The necessity, areas and mechanisms of compliance with ethical standards in the field of forensic science and criminalistics are considered.

Conclusion. Ethical standards in the field of forensic science should provide for an accurate reflection of the expert's qualifications, a truthful and detailed presentation of the data obtained as a result of the study, ensure the integrity of evidence, and provide clear and complete documentation of the expert study. At the same time, advocacy, bias, falsification and disclosure of information obtained during expert research are inadmissible.

KEYWORDS: *legal family; ethical norms; expert ethics; research methodology; systematicity..*

REFERENCES

1. Law of Ukraine No. 4038-XII "On forensic examination". (February 25, 1994) (as amended and supplemented). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>. (in Ukrainian).
2. Barnett P.D. (2002). Ethics in Forensic Science: Professional Standards for the Practice of Criminalistics. Forensic Science Communications, 4(3).
3. Siegel J.A. (2012). General Forensic Ethical Dilemmas. In Ethics in Forensic Science (pp. 59-79). Elsevier Inc. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-385019-5.00003-8>.
4. Weinstock R., Leong G.B., Silva J.A. (2013). Ethics. In Encyclopedia of forensic sciences, Vol. 1: A-B. J.A. Siegel, P.J. Saukko (Eds.) (pp. 175-180). Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-382165-2.00291-9>.
5. Pratap C.E. (2022). Ethical aspects of forensic expert evidence in criminal cases. International Journal of Novel Research and Development, 7(3), 746-751. URL: <https://www.ijnrd.org/papers/IJNRD2203091.pdf>.
6. Moradi A., Ashouri M., Mahdavisabet M., Mehra, N. (2021). Ethics of restorative justice and its role in social security. Quarterly of order and security guards, 13(4), 205-228. URL: <https://sid.ir/paper/381413/en>.
7. Yadav P.K. (2017). Ethical issues across different fields of forensic science. Egyptian Journal of Forensic Sciences, 7(10). <https://doi.org/10.1186/s41935-017-0010-1>.
8. Field Listing – Legal system. The World Factbook. Central Intelligence Agency. URL: <https://www.cia.gov/the-world-factbook/field/legal-system>.
9. Larouche P., Cserne P. (Eds.). (2012). National Legal Systems and Globalization: New Role, Continuing Relevance. The Hague: T.M.C. Asser Press. <https://doi.org/10.1007/978-90-6704-885-9>.
10. Verdier P.-H., Versteeg M. (2015). International Law in National Legal Systems: An Empirical Investigation. American Journal of International Law, 109(3), 514. <https://doi.org/10.5305/amerjintlaw.109.3.0514>.
11. Hörisch J., Burritt R.L., Christ K.L., Schaltegger, S. (2017). Legal systems, internationalization and corporate sustainability. An empirical analysis of the influence of national and international authorities. Corporate Governance, 17(5), 861-875. <https://doi.org/10.1108/CG-08-2016-0169>.
12. Prokopenko T.O. (2019). Theory of systems and system analysis. Cherkasy: ChDTU, 12-13. <https://doi.org/http://surl.li/cqloz>. (in Ukrainian)
13. Heseleva N.V., Zaritska N.M. (2013). Emerdzhentni vlastyvoli systemy. BIZNESINFORM, 7, 93-97. URL: http://business-inform.net/export_pdf/business-inform-2013-7_0-pages-93_97.pdf. (in Ukrainian)
14. Dominici G. (2012). Why Does Systems Thinking Matter? Business Systems Review, 1(1), 1. <https://doi.org/10.7350/bsr.a02.2012>.
15. Nilsson A., Westerberg, M. (1997). Business Ethics and Systems Thinking. Systems Practice, 10(4), 491-506. URL: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:982527/FULLTEXT01.pdf>.
16. Tuan N.-T., Shaw, C. (2015). Consideration of Ethics in Systemic Thinking. Systemic Practice and Action Research, 29(1), 51-60. <https://doi.org/10.1007/s11213-015-9352-5>.
17. Allen W. Systems thinking. Learning for Sustainability. URL: <https://learningforsustainability.net/systems-thinking>.
18. Smolin L. (2013). There is no Scientific Method. Big Think. May. URL: <https://bigthink.com/articles/there-is-no-scientific-method>.
19. Ethics Handbook for On and Off-Duty Conduct. (2016). U.S. Department of Justice. URL: <https://www.justice.gov/jmd/page/file/190546/dl>.
20. Code of Conduct. (November, 1994). Canadian Society of Forensic Science. URL: <https://www.csfs.ca/become-a-member/code-of-conduct>.
21. Code of Professional Practice for Members of the ANZFSS. Australian & New Zealand Forensic Science Society. URL: <https://anzfss.org.au/resources/code-of-professional-practice>.
22. Forensic Science Regulator Code of Practice. (January 26, 2023). GOV.UK. 26 Jan, 2023. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/forensic-science-regulator-code-of-practice>.
23. A Commitment to Quality (October, 2023). Orchid Cellmark, 2. URL: <https://www.cellmarkforensics.co.uk/about/quality-standards>.
24. Code of Practice, Ethics and Professional Standards in Forensic Anthropology. Royal Anthropological Institute. URL:

<https://www.therai.org.uk/images/stories/Forensic/Code%20of%20Practice%20Ethics%20and%20Professional%20Standards%20in%20Forensic%20Anthropology-Draft.pdf>.

25. Code of practice and performance standards for forensic pathology in England, Wales and Northern Ireland. The Royal College of Pathologists. URL: <https://www.rcpath.org/static/5617496b-cd1a-4ce3-9ec8eabfb0db8f3a/Code-of-practice-and-performance-standards-for-forensic-pathology-in-England-Wales-and-Northern-Ireland.pdf>.

26. Code of Practice. The Expert Witness Institute. URL: <https://www.ewi.org.uk/About/Code-of-Practice>.

27. Code of practice within EuroExpert. (2001). EuroExpert. URL: <https://euroexpert.org/standards/code-of-practice>.

28. ENFSI: 73 members in 39 countries. The European Network of Forensic Science Institutes. URL: <https://enfsi.eu/about-enfsi/members/>.

29. Oversight Agreement 2023-25. Department of Justice (March 16, 2023). Forensic Science Ireland. URL: <https://assets.gov.ie/251653/b61b9b8e-2b49-4b91-9d7b-f142a8a79ade.pdf>.

30. Code of Ethics of a Forensic Expert. (December 30, 2014). "Independent Forensic Expertise of Ukraine" LLC. URL: <https://ekspertiza.com.ua/uk/kodeks-etyky-sudovoho-eksperta>. (in Ukrainian).

31. The Criminal Procedure Code of Ukraine No. 4651-VI. (April 13, 2012). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. (in Ukrainian).

32. Civil Procedure Code of Ukraine No. 1618-IV. (March 18, 2004). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>. (in Ukrainian).

33. Register of forensic examination methods. Ministry of Justice of Ukraine. URL: <https://rmpse.minjust.gov.ua/page/6>. (in Ukrainian).

34. Simakova-Efremyan, E.B., Fedorenko, V.L., Sviridova, L.V. et al. (2021). Classification of forensic examinations. E.B. Simakova-Efremyan (Ed.). Kharkiv. (in Ukrainian).

35. Code of Ukraine on administrative offenses No. 8073-X. (December 7, 1984). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#n1981>. (in Ukrainian).

36. The Criminal Code of Ukraine No. 2341-III. (March 5, 2001). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>. (in Ukrainian).

The article was received by the editors 02.10.2024

The article is recommended for printing 29.11.2024

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-22>

УДК 343.14(477)

Я. В. ЦІМУРА

аспірант юридичного факультету

E-mail: yaromyrtsimura@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-0133-9335>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Харків, 61000, майдан Свободи 4

ПРОБЛЕМИ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ НЕДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

АНОТАЦІЯ. Вступ. Проблеми доказування у кримінальному процесі ось уже багато років займають розум дослідників, фактично активізація наукових пошуків у цій царині знань розпочалась одразу із становленням власне науки кримінального процесу та появою перших наукових праць. Попри це, багато проблем залишаються невирішеними – це судження цілком стосується й проблеми інституалізації недопустимості доказів у кримінальному процесі.

Короткий зміст результатів дослідження. У статті розглянуто сучасні наукові підходи до інституалізації недопустимості доказів у кримінальному процесі з точки зору загальнотеоретичних положень систематизації права. Визначено прогалини в існуючих дослідженнях щодо вирішення цієї проблеми у роботах сучасних вчених. Піддано критиці відомі наукові підходи до інституалізації недопустимості доказів у кримінальному процесі. Сформульовано авторську позицію щодо місця сукупності процесуальних норм, які регулюють суспільні відносини, що регулюють підстави порядок та наслідки визнання доказів недопустимими.

Висновки. Підтримано наукову позицію щодо виокремлення кримінального процесуального доказування як підгалузі кримінального процесу та його складових інститутів, норми яких регулюють окремі елементи доказування, у тому числі допустимість доказів. Окреслено доцільність розгляду правових норм, які регулюють питання недопустимості доказів як складової інституту допустимості доказів у кримінальному процесі, що в свою чергу є складовими доказового права кримінального процесу.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: кримінальний процес, система права, галузь права, підгалузь права, інститут права, субінститут права, норма права, докази, доказування, недопустимість доказів..

Як цитувати: Цімура Я. Проблеми інституалізації недопустимості доказів у кримінальному процесі України. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право». 2024. Вип. 38. С. 201-207. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-22>

In cites:. Ya. V. Tsimura (2024) Problems of institutionalization of inadmissibility of evidence in criminal procedure of Ukraine. The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law", (38), P. 201-207. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-22> (in Ukrainian)

Вступ. Як вірно зазначається у науковій літературі сучасності, допустимість чи недопустимість фактичних даних у кримінальному провадженні є оціночним поняттям та знаходиться у площині розумової діяльності учасників кримінального провадження. Останнє, як зазначається у ст. 94 КПК України, зводиться до оцінки слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом можливості їх використання для підтвердження чи спростування окремих фактів чи їх сукупності, які мають значення для кримінального провадження, у такому кримінальному провадженні. Загальним критерієм цієї оцінки є відповідність джерел, процедури та суб'єкта їх збирання вимогам кримінального процесуального законодавства. При цьому, законодавство визначає як

загальне поняття допустимості та недопустимості доказів, окреслює критерії, за якими повинна здійснюватися згадана їх оцінка та визначає належну процедуру доказування у кримінальному провадженні.

Отже, питання допустимості чи недопустимості доказів є частиною предмета кримінального процесуального регулювання, себто правового регулювання, а акти кримінального процесуального законодавства у такому разі слід розглядати як джерела правового регулювання допустимості та недопустимості доказів у кримінальному процесі. На це вказують цілком обґрунтовані, на нашу думку, висновки ряду сучасних дослідників, які відстоюють позицію правової інституалізації допустимості доказів у кримінальному процесі.

Стан наукової розробки проблеми.

Проблеми недопустимості (допустимості) доказів у кримінальному процесі були предметом досліджень

Г.П. Власової, В.І. Галагана, Ю.М. Грошевого, В.С. Зеленецького,

А.В. Іщенко, Є.Г. Коваленка, Г.К. Кожевнікова, А.А. Козленка, В.О. Коновалової, В.С. Кузьмічова, В.К. Лисиченка, Л.М. Лобойка, В.Г. Лукашевича,

Є.Д. Лук'янчикова, А.О. Ляша, В.Т. Мажаренка, М.М. Михеєнка, О.Р. Михайленка, В.Т. Нора, О.С. Осетрової, Д.П. Письменного, М.А. Погорецького, З.Д. Смітійко, В.А. Смирнова, С.М. Стахівського, О.Ю. Татарова, В.М. Тертишника,

В.В. Тютюнника, Л.Д. Удалової, В.П. Шибіка, М.Є. Шумила, О.Г. Яновської та ін. Однак, існуючі розбіжності у поглядах науковців породжують дискусію щодо інституалізації як кримінального процесуального доказування в цілому, так і можливості існування в його рамках окремих інститутів та субінститутів, сукупність процесуальних норм яких регулюють окремі складові доказування у кримінальному провадженні, зокрема й недопустимість доказів. Основною перешкодою на шляху вирішення вказаної проблематики є нерозв'язаність згаданих ідей щодо інституалізації недопустимості (допустимості) доказів у кримінальному процесі: тобто у наукових дослідженнях ці позиції, як правило фіксуються, але не знаходять подальшої детальної аргументації.

Мета дослідження. Метою дослідження є визначення місця у системі кримінального процесу норм, що регулюють підстави, порядок та наслідки визнання доказів недопустимими у кримінальному провадженні. Серед завдань дослідження було поставлено наступне: аналіз існуючих підходів до інституалізації недопустимості доказів у кримінальному процесі, їх критична оцінка, виокремлення прогалин та недоліків у наукових поглядах та формування власних обґрунтованих висновків.

Основні результати дослідження. Кримінальні процесуальні норми, які регулюють процедуру недопустимості доказів у кримінальному провадженні, очевидно, складають власну відокремлену групу. Зокрема, такі науковці як

В.В. Тютюнник стверджує про існування інституту допустимості доказів та надає його визначення як відносно відособленого комплексу нормативних приписів, спрямованих на забезпечення законності отримання доказів, здатних підтверджувати обставини, які мають

значення для кримінального провадження, що уможливорює їх використання при прийнятті процесуальних рішень [1, с. 10].

Недопустимість доказів як процесуальний інститут визначає В.А. Смиронов, який розглядає його як сукупність норм кримінального процесуального права, які регулюють підстави, порядок та наслідки визнання фактичних даних недопустимими як доказів [2, с. 21]. Оперує поняттям інституту недопустимості доказів й О.С. Осетрова. У своєму дослідженні вчена зазначає, що однією з найбільш значущих новел КПК України вважається інститут недопустимості доказів. Його призначення – контроль над ступенем втручання у сферу прав і свобод осіб, які залучаються до кримінального провадження, у межах суворо регламентованих дій уповноважених органів і посадових осіб. Інститут недопустимості доказів – важливий та дієвий інструмент, що забезпечує дотримання прав і свобод особи у кримінальному процесі, – він унеможливорює використання у кримінальному процесі доказів, які не мають юридичної сили, відтак вони не можуть бути покладені в основу обвинувачення та використовуватись у доказуванні [3, с. 4, 33].

М.А. Погорецький стверджує, що вимоги, які ставляться законом до процесу отримання доказів, становлять інститут процесуальної допустимості, який полягає в тому, що належні до кримінального провадження фактичні дані повинні бути одержані із встановленого законом джерела, уповноваженим на це суб'єктом кримінального процесу і закріплені у спосіб, вказаний у кримінальному процесуальному законі [4, с. 487-488, 490-491].

Але існують й інші погляди на цю проблематику. Так, А.А. Козленко вказує на існування інституту належності та допустимості доказів у кримінальному провадженні. Поряд із цим, згадує і про існування інституту допустимості доказів, та більше того – інституту недопустимості доказів, отриманих внаслідок істотного порушення прав та свобод людини [5, с. 15, 56, 127].

Вказані розбіжності у поглядах дослідників викликають потребу в визначенні співвідношення згаданих понять. Навіть, попередній їх огляд вказує на відмінності у змісті, який у них вкладається.

Аналіз згаданих наукових позицій вказує на відсутність єдиного погляду на співвідношення дуже близьких за змістом понять «інститут допустимості» та «інститут недопустимості» доказів. Закономірно це породжує проблему співвідношення цих категорій, про розглянемо більш предметно.

Крім того, слід зазначити, що у кримінальній процесуальній доктрині та теорії доказування також застосовуються такі поняття як «інститут доказування» та «інститут доказів». Так, у навчальному посібнику «Докази та доказування у кримінальному провадженні» зазначається, що: «Будучи інститутами кримінального процесуального права, докази та доказування слугують його призначенню і підкоряються його принципам» [6, с. 7]. Л.В. Мелех згадує наявність єдиного інституту доказів і доказування [7]. Є.П. Коць, в свою чергу, стверджує про існування інституту кримінального процесуального доказування [8, с. 2]. Отже, виникає також питання й щодо співвідношення понять «інститут доказування» та «інститут доказів».

Крім того, у фаховій літературі зустрічаються й інші пропозиції щодо інституалізації окремих елементів кримінального процесуального доказування. Наприклад, І.О. Крицька вказує на існування інституту речових доказів, виокремлює основні етапи становлення цього інституту та визначає їх особливості [9, с. 153-155]. А.В. Столітній та І.Г. Каланча, в свою чергу зазначають про інститут електронних доказів у кримінальному процесі [10]. В решті-решт,

Б.В. Шабаровський зазначає про існування групи інститутів доказового права, а допустимість доказів окреслює одним із цих інститутів [11, с. 11, 77].

На наше переконання проблема інституалізації недопустимості доказів у кримінальному процесі та її вирішення, має важливе теоретичне та методологічне значення. Адже на сьогодні у вітчизняній кримінальній процесуальній науці не вироблено єдиної системи інституалізації доказування. Існуючі погляди виглядають хаотично та непов'язаними один із одними, виникає думка, що науковці окреслюють поняттям інститут у кримінальному процесуальному доказування усе, що виходить за межі одиничної правової норми. Хоча, як вбачається слід вести мову про системний характер процесуальних інститутів доказування. А значить вони мають бути упорядковані та мати стійкі взаємозв'язки, створювати власну підгалузь. Наприклад, якщо розглядати доказування в цілому у кримінальному процесі як інститут, то це унеможливило б погляди на його складові як інститути також. Мова повинна йти про якісь елементи меншого порядку.

Подальше дослідження окресленої проблематики неможливе без звернення до теоретичних положень щодо поняття та видів правових та, зокрема, процесуальних інститутів.

Серед дослідників теоретичних основ права панує судження, відповідно до якого під інститутом права розглядається сукупність відносно відособлених правових норм у рамках певної галузі (галузей) права, що регулюють певну групу (вид) взаємозалежних суспільних відносин [12, с. 304].

Інститут права розглядають як структурний підрозділ галузі права, що є дрібнішим у порівнянні з галуззю сукупність юридичних норм. У кожній галузі права можуть виділяти необмежену кількість інститутів. Через специфічні властивості інститут права виконує призначення тільки йому регулятивне завдання і не має суперечити іншим структурним елементам системи права.

Серед ознак правового інституту виокремлюють такі: однорідність соціального змісту, юридична єдність правових норм, нормативна відособленість, повнота регульованих відносин.

Однорідність соціального змісту означає, що кожен інститут призначений здійснювати регулювання самостійної, відокремленої групи суспільних відносин або актів поведінки суб'єктів права. Юридична єдність правових норм вказує на те, що норми, які входять до змісту правового інституту, утворюють єдиний комплекс, виражаються в загальних положеннях, правових принципах, специфічних правових поняттях. Нормативна відособленість вказує на те, що правовий інститут існує відокремлено у нормах глава, розділів, частин, інших структурних підрозділах закону або іншого нормативно-правового акту. Повнота регульованих відносин як ознака правового інституту говорить про те, що інститут права включає такий набір норм (дефініцій, дозвільних, заборонних тощо), який покликаний забезпечувати безпрогальність регульованих ним відносин [13, с. 221].

У рамках інституту права також виділяються субінститути, під якими розуміють впорядковану сукупність юридичних норм, що регулюють конкретний різновид суспільних відносин, які перебувають у рамках певного інституту. [13, 221-222]. Тобто, субінститут права являє собою впорядковану сукупність норм права, яка регулює певний різновид суспільних відносин у межах інституту.

Підгалузь права, в свою чергу у теорії права є ширшим поняттям та визначається як сукупність однорідних правових інститутів певної галузі права, що регулюють певну споріднену сферу суспільних відносин [14, с. 169]. Вказне цілком вписується у визнану у теорії права структуру системи права, яку складають

наступні елементи: норма – субінститут – інститут – підгалузь права – галузь – система права, свого часу запропоновану О.С. Іоффе [15, с. 203].

Спираючись на висловлене та розвиток теоретичних вчень про систему права та її структуру, ми можемо констатувати певні умовиводи щодо інституалізації доказування у кримінальному процесі. В першу чергу слід визначитись із тим, що становить сукупність кримінальних процесуальних норм, які регулюють процедуру доказування у кримінальному процесі – підгалузь чи інститут кримінального процесуального права. З цього питання у літературі зустрічаються таке поняття як «доказове право». Це термін іноді визначають як систему юридичних норм, що регулюють мету, зміст, порядок, межі та правові засоби збирання, дослідження, перевірки, закріплення й оцінки доказів, обґрунтованість і вмотивованість висновків уповноважених органів у ході процесуального доказування [6, с. 10]. Застосування у загаданому визначенні такої ознаки як «система юридичних норм» вказує на те, що його автори вважають доказове право інститутом кримінального процесу.

Як підгалузь кримінального процесуального права визнає доказування

В.В. Вапнярчук, зазначаючи наступне: «Протягом її історичного розвитку (теорії доказів) мали місце різноманітні уявлення як щодо сутності кримінального процесуального доказування загалом, так і стосовно окремих його інститутів, категорій і понять [16, с. 11].

Погляди на доказове право як підгалузь кримінального процесу можна зустріти і в інших джерелах. Зокрема, зазначається, що потри те, що доказове право не має власного предмета правового регулювання, його норми регулюють досить специфічне коло суспільних відносин у сфері кримінального процесу, які складаються в процесі виявлення, збирання, закріплення, перевірки й оцінки доказів. Ця обставина, як і деякі особливості застосованого тут методу кримінально-процесуального регулювання, лежить в основі виділення доказового права в підгалузь кримінального процесуального права, що має свої специфічні інститути.

В своїй сукупності доказове право включає в себе норми, які встановлюють:

- мету і предмет доказування;
- поняття доказів, системи доказів, доказування;
- співвідношення доказування та допоміжних способів збирання інформації у провадженні;

- умови належності та допустимості доказів;

- зміст окремих сторін та етапів доказування (включаючи вихідні положення оцінки доказів);

- поняття способів доказування та системи цих способів; поняття слідчих та негласних слідчих дій по доказуванню і їх системи, особливості окремих дій; особливості збирання, перевірки, оцінки окремих видів доказів;

- компетенцію, повноваження і обов'язки сторін, які здійснюють доказування;

- права та обов'язки сторін, які беруть участь у доказуванні;

- особливості доказування по деяким категоріям кримінальних проваджень.

Доказове право поділяють на Загальну та Особливу частини. До Загальної частини доказового права відносяться норми, що регулюють поняття доказів та їх систему, доказування та його елементів, способів, мети і предмета доказування; норми, які регламентують належність доказів, вихідні положення оцінки доказів, перелік прав та обов'язків суб'єктів доказування. Особлива частина доказового права визначає завдання, порядок зміст слідчих та судових дій по доказуванню; особливості збирання, перевірки, оцінки окремих видів доказів та їх джерел; вказані особливості стосовно деяких категорій кримінальних проваджень [17, с. 6-8].

Отже, підгалузь права – це сукупність однорідних правових інститутів певної галузі права, що регулюють певну споріднену сферу суспільних відносин. А інститут права є вужчим за змістом поняттям та являє собою сукупність правових норм, що регулюють певну групу (вид) взаємозалежних суспільних відносин. Тому, говорячи про сукупність процесуальних норм як складових доказового права, його розглядають як інститут кримінального процесуального права, що видається помилковим. Як вірно зазначається у фаховій літературі, доказування займає центральне місце у кримінальному процесі, має наскрізний та стержневий характер. Якщо ж оцінювати за об'ємом сукупність кримінальних процесуальних норм, які регулюють процедуру доказування у кримінальному провадженні, то можна побачити, що вона є дуже об'ємною і не обмежується главою 4 КПК України «Докази і доказування», яка складається із 20 статей. Наприклад, питання недопустимості доказів регулюється також статтями 107, 223, 233, 271, 290 КПК України. Крім того, із позиції допустимості доказів норми кримінального процесуального законодавства, які регулюють проце-

дуру проведення слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій фактично також становлять зміст доказового права. Тому більш правильним, на нашу думку є підхід, коли доказове право розглядають як підгалузь кримінального процесу, а не правовий інститут.

У такому разі складові доказування можуть формувати відокремлені правові інститути. У цьому відношенні слід підтримати тих науковців, які їх так і визначають. Зокрема, мова йде і про інститут допустимості доказів як сукупність норм, які регулюють однорідні суспільні відносини, які виникають відносно забезпечення законності отримання доказів.

У зв'язку із тим, що існування інституту допустимості доказів не викликає заперечень, виникає питання щодо місця у системі доказового права тієї сукупності кримінальних процесуальних норм, які регулюють суспільні відносини щодо підстав, порядку та наслідків визнання доказів недопустимими. Чи формують вони свій власний інститут або ж є складовою інституту допустимості доказів? Чи відповідають ці норми ознаці однорідності соціального змісту настільки, щоб їх виокремити від норм допустимості доказів? Частково так, але, на нашу думку не настільки, щоб розривати цю підгрупу від групи правових норм допустимості доказів. Вони нерозривно пов'язані, хоча за своїм змістом становлять певний антипод, адже якщо перші визначають те, яким вимогам має відповідати фактичні дані, для того, щоб набути юридичного значення доказу, тоді як другі визначають наслідки невідповідності фактичних даних таким вимогам. Однак, таке їх співвідношення лише вказує на наявність між ними діалектичного зв'язку, єдності. Тому, слід говорити про те, що навпаки, вони утворюють єдиний комплекс норм. При співвідношенні цих понять, допустимість має переважне значення, адже, врешті-решт, метою кримінальної процесуальної діяльності є збирання саме допустимих доказів, саме тому мова повинна йти саме про інститут допустимості доказів як головної категорії.

Однак, на нашу думку, наявні відмінності все ж впливають на особливості предмета регулювання групи норм щодо недопустимості доказів, що дозволяє їх виокремити у відносно

самостійну підгрупу, яка відповідатиме поняттю «правовий субінститут» - тобто являє собою складову інституту допустимості доказів.

Поряд із цим, про інституалізацію недопустимості доказів також можна вести мову і на рівні наукової категорії. Тобто, - це поняття на теоретичному рівні можна розглядати як систему наукових знань про недопустимість доказів, яка розробляється та існує в рамках теорії доказування та кримінального процесу як науки в цілому, та які складають наукову концепцію. І тут слід сказати, що об'єм наукових знань про недопустимість доказів є набагато ширшим, аніж зміст кримінальних процесуальних норм, у яких ці питання регулюються неповно.

Так само можна розглядати цю категорію і з позиції діяльнісного підходу, як певну сферу соціальної діяльності суб'єктів кримінального процесу, яка пов'язана із визнанням доказів недопустимими.

Висновки. У зв'язку із зазначеним, ми не підтримуємо висловлені у науці підходи до характеристики недопустимості доказів як інституту кримінального процесу (В.В. Тютюнник, В.А. Смирнов, О.С. Осетрова). На нашу думку слід говорити про наявність субінституту недопустимості доказів, де питання недопустимості є нерозривно пов'язано із допустимістю доказів та змістовно входить до інституту допустимості доказів, який в свою чергу є частиною підгалузі доказового права кримінального процесу.

Щодо поєднання норм, які регулюють суспільні відносини стосовно належності та допустимості доказів у єдиний інститут доказового права (А.А. Козленко), слід наголосити на спірності такого підходу. Хоча, як вбачається, не можна дискутувати про те, що згадані властивості доказів взаємопов'язані, і, як часто у літературі стверджується, що неналежність доказів виключає їх допустимість, все ж таки ці категорії є відмінними, несуть у собі відмінний зміст та сутність. Саме тому більш правильним, на нашу думку, є їх розмежування, та, відповідно, розмежування норм, які регулюють пов'язані із ними кримінальні процесуальні відносини в окремі інститути процесуального доказування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Тютюнник В.В. Інститут допустимості доказів як гарантія ухвалення законного та обґрунтованого вироку суду : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2016. 220 с.
2. Смирнов В.А. Допустимість як критерій оцінки доказів у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2021. 240 с.
3. Осетрова О.С. Визнання доказів недопустимими в кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. 216 с.

4. Погорецький М.А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі. Харків: Ар-сіс ЛТД, 2007. 576 с.
5. Козленко А.А. Належність та допустимість доказів у кримінальному провадженні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2016. 190 с.
6. Докази та доказування у кримінальному провадженні: навч. посібник / Р. І. Благута, Ю. В. Гуцуляк, О. М. Дуфенюк та ін. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 272 с.
7. Мелех Л.В. Правова характеристика інституту доказів і доказування закордонних країн. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. 2016. Вип. 1. С. 252-261.
8. Коць Є.П. Доказування під час досудового розслідування кримінальних проваджень про створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань: дис. ...докт. філос. за спец. 081 – Право. Львів, 2022. 222 с.
9. Крицька І.О. Становлення інституту речових доказів на українських землях: основні етапи. Науковий вісник Ужгородського національного університету : серія: Право. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2015. Вип. 33. Т. 2. С. 153–157.
10. Столітній А.В., Каланча І.Г. Формування інституту «електронних доказів» у кримінальному процесі України. Проблеми законності. 2019. Вип. 146. С. 179-191.
11. Шабаровський Б.В. Перевірка доказів у кримінальному процесі України : дис ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2019. 217 с.
12. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : підручник. 2-ге вид. Київ : Алерта, 2010. 520 с
13. Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права: Елементарний курс. Видання друге. Харків: ТОВ «Одіссей», 2008. 432 с.
14. Тополевський Р. Б., Федіна Н. В. Теорія держави і права: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 268 с
15. Теорія держави і права : підручник / [О. М. Бандурка, О. М. Головка, О. С. Передерій та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. М. Бандурки ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 416 с.
16. Вапнярчук В.В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування : монографія. Харків: Юрайт, 2017. 408 с.
17. Омельченко О.Є, Форостяний А.В., Ключник К.П. Фондова лекція з навчальної дисципліни «Теорія судових доказів». Тема 1 «Поняття і зміст теорії судових доказів у кримінальному процесуальному праві». Київ: НАВС, 2013. 29 с.

Стаття надійшла до редакції 01.10.2024

Стаття рекомендована до друку 01.11.2024

Ya. V. TSIMURA

PhD Faculty of Law

E-mail: yaromyrtsimura@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-0133-9335>

V. N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody square,4

PROBLEMS OF INSTITUTIONALIZATION OF INADMISSIBILITY OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEDURE OF UKRAINE

ANNOTATION. *Introduction.* The problems of evidence in criminal procedure have been occupying the minds of researchers for many years now, and in fact, the intensification of scientific research in this area of knowledge began immediately with the establishment of the science of criminal procedure itself and the appearance of the first scientific works. Nevertheless, many problems remain unresolved, and this statement fully applies to the problem of institutionalization of inadmissibility of evidence in criminal procedure.

Summary of the main results of the study. The article examines modern scientific approaches to the institutionalization of inadmissibility of evidence in criminal proceedings from the perspective of the general theoretical provisions of law systematization. The author identifies the gaps in the existing research on solving this problem in the works of modern scholars. The author criticizes the well-known scientific approaches to the institutionalization of inadmissibility of evidence in criminal procedure. The author formulates the author's position on the place of a set of procedural rules governing social relations regulating the grounds, procedure and consequences of inadmissibility of evidence.

Conclusions. The author supports the scientific position that criminal procedural evidence is a sub-branch of criminal procedure and its constituent institutions, the rules of which regulate certain elements of evidence, including the admissibility of evidence. The author outlines the expediency of considering the legal provisions which regulate the issue of inadmissibility of evidence as a component of the institute of admissibility of evidence in criminal procedure, which in turn are components of the law of evidence in criminal procedure.

KEY WORDS: criminal procedure, system of law, branch of law, sub-branch of law, institute of law, sub-institute of law, rule of law, evidence, proof, inadmissibility of evidence.

REFERENCES

1. Tiutiunnyk V.V. (2021). Institute of admissibility of evidence as a guarantee of a lawful and reasonable court verdict: Candidate of Laws (PhD): 12.00.09. Kharkiv. 220 p. (In Ukrainian).
2. Smirnov V.A. (2021). Admissibility as a Criterion for Evidence Evaluation in Criminal Proceedings: Candidate of Laws (PhD): 12.00.09. Kharkiv. 240 p. (In Ukrainian).
3. Osetrova O.S. (2016). Recognition of Evidence as Inadmissible in Criminal Proceedings: Candidate of Law Degree: 12.00.09. Kyiv. 216 p. (In Ukrainian).
4. Pogoretskyi M.A. (2007). Functional purpose of operational and investigative activities in criminal proceedings. Kharkiv: Ar-cis LTD. 576 p. (In Ukrainian).
5. Kozlenko A.A. (2016). Belonging and admissibility of evidence in criminal proceedings: PhD: 12.00.09. Kyiv. 190 p. (In Ukrainian).
6. Blahuta R.I., Hutsuliak Y.V., Dufeniuk O.M. and others (2018). Evidence and Proof in Criminal Proceedings: a textbook. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs. 272 p. (In Ukrainian).
7. Melekh L.V. (2016). Legal characteristics of the institute of evidence and proof of foreign countries. Bulletin of Luhansk State University of Internal Affairs named after E.O. Didorenko. 2016. Issue 1. pp. 252-261. (In Ukrainian).
8. Kots E. P. (2022). Evidence during the pre-trial investigation of criminal proceedings on the creation of paramilitary or armed groups not provided for by law: Doctor of Philosophy, specialty 081 - Law. Lviv. 222 p. (In Ukrainian).
9. Krytska I.O. (2015). Establishment of the Institute of Material Evidence on Ukrainian Lands: Main Stages. Scientific Bulletin of Uzhhorod National University: Series: Law. Uzhhorod: Helvetica Publishing House, 2015. Issue 33. Vol. 2. pp. 153-157. (In Ukrainian).
10. Stolitnyi A.V., Kalancha I.G. (2019). Formation of the Institute of "Electronic Evidence" in the Criminal Procedure of Ukraine. Problems of legality. Issue 146. p. 179-191. (In Ukrainian).
11. Shabarovskiy B.V. (2019). Verification of Evidence in the Criminal Procedure of Ukraine: Candidate of Laws: 12.00.09. Lviv. 217 p. (In Ukrainian).
12. Skakun O.F. (2010). Theory of Law and State: textbook. 2nd edition. Kyiv: Alerta. 520 p. (In Ukrainian).
13. Krestovska N.M., Matveeva L.G. (2008). Theory of State and Law: Elementary course. Second edition. Kharkiv: Odyssey LLC. 432 p. (In Ukrainian).
14. Topolevskiy R.B., Fedina N.V. (2020). Theory of State and Law: a textbook. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs. 268 p. (In Ukrainian).
15. Theory of State and Law: textbook / [O. Bandurka, O. Holovko, O. Perederiy, et al. eds] (2018). Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kharkiv National University of Internal Affairs. Kharkiv. 416 p. (In Ukrainian).
16. Vapnyarchuk V.V. (2018). Theory and practice of criminal procedural evidence: a monograph. Kharkiv: Yurait. 408 p. (In Ukrainian).
17. Omelchenko O.E., Forostianyi A.V., Kliuchnyk K.P. (2013). Fundamental lecture on the discipline "Theory of Judicial Evidence". Topic 1: "The concept and content of the theory of judicial evidence in criminal procedural law". Kyiv: NAVS. 29 p. (In Ukrainian).

The article was received by the editors 01.10.2024

The article is recommended for printing 02.11.2024

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-23>

УДК 343.985.3

О. П. ШАЙТУРО

доктор юридичних наук, доцент

професор кафедри кримінально-правових дисциплін

E-mail: opshaituro@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0614-0595>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

Г. С. РИБАЛКО

кандидат юридичних наук, доцент

доцент кафедри кримінально-правових дисциплін

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9690-6082>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЗАЛУЧЕННЯ ЕКСПЕРТА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ СТОРОНОЮ ЗАХИСТУ

АНОТАЦІЯ. Вступ. Процесуальний механізм залучення експерта у кримінальному провадженні стороною захисту є одним із засобів захисту особи від кримінального переслідування та збирання доказів. Проте, цей механізм залишається недосконалим, маючи ряд невирішених проблем, що стають перешкодою для реалізації засади рівності сторін кримінального провадження.

Короткий зміст результатів дослідження. У статті здійснено спробу узагальнити існуючі погляди на проблеми залучення експерта у кримінальному провадженні стороною захисту. Запропоновано законодавчо врегулювати існуючу неточність щодо документального оформлення процедури залучення експерта у кримінальне провадження. У роботі також запропоновано підхід щодо вдосконалення процедури залучення експерта стороною захисту на договірних засадах. Надано рекомендації щодо порядку відібрання зразків для проведення експертизи стороною захисту.

Висновки. За результатами проведеного дослідження автори дійшли висновку, що задекларована законодавцем рівність сторін кримінального провадження, що стосується подання до суду доказів та доведенні перед ним їх переконливості включає в себе й питання залучення експерта кримінального провадження та право сторони захисту на проведення альтернативної експертизи. Аналіз положень чинного кримінального процесуального законодавства в цій частині та результатів останніх наукових досліджень вказує, що вказана засада кримінального провадження має ряд недоліків щодо своєї реалізації в спеціальних нормах кримінального процесу.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: кримінальне провадження, механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження, спеціальні знання, судово експертиза, захисник, докази.

Як цитувати: Шайтуро О. П., Рибалко Г. С. Проблемні аспекти залучення експерта у кримінальному провадженні стороною захисту. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право». 2024. Вип. 38. С.208-214 <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-23>

In cites: O. P. Shaituro, H. S. Rybalko (2024) Problematic aspects of engaging an expert by the defense in criminal proceedings. The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law", (38), P. 208-214. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-23> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Залучення експерта у кримінальному провадженні стороною захисту є одним із способів збирання доказів та засобом захисту від кримінального переслідування особи. Також цей процесуальний механізм виконує й контрольну функцію, що дозволяє провести альтернативне дослідження тому, що було проведено стороною обвинувачення. Однак, як показує аналіз положень чинного кримінального процесуального законодавства та результатів сучасних нау-

кових досліджень у цій царині – залишаються ряд невирішених проблем, які стають перешкодою для реалізації засади рівності сторін кримінального провадження у частині залучення експерта у кримінальному провадженні. Стан наукової розробки проблеми. Вирішенню поставленої у статті наукової проблеми, а також суміжних проблем організації судово-експертної діяльності у кримінальному провадженні присвятили праці багато вітчизняних та зарубіжних вчених-процесуалістів і

криміналістів, серед яких В.Д. Арсеньєв, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, Т.В. Варфоломєєва, А.І. Вінберг, В.Г. Гончаренко, І.В. Гора, О.М. Зіннін, А.В. Іщенко, В.Я. Колдін, Н.І. Клименко, В.К. Лисиченко, В.М. Махов, В.Т. Нор, Ю.К. Орлов, І.Л. Петрухін, О.Р. Россинська, М.Я. Сегай, Т.В. Сахнова, О.В. Селіна, С.А. Шейфер, О.Р. Шляхов, О.О. Ейсман, М.П. Яблоков та інші. Упродовж багатьох років науковці наголошували на доцільності розширення прав захисника у кримінальному процесі. Завдяки їх працям було створено теоретичну та методологічну основу для подальших наукових розробок. Однак, ряд проблем залишаються невирішеними, зокрема, в частині залучення експерта стороною захисту. А чинне кримінальне процесуальне законодавство України містить ряд проблем, що негативно впливають на практику правозастосування.

Мета дослідження. Мета проведеного дослідження полягає у аналізі чинного кримінального процесуального законодавства, що регулює процесуальний порядок залучення експерта стороною захисту, та формулювання пропозицій щодо усунення наявних теоретичних і практичних проблем.

Виклад основного матеріалу. У сучасних дослідженнях судово-експертної діяльності у кримінальному провадженні слушно відзначається, що теоретико-прикладні проблеми реалізації процесуальних прав стороною захисту залишаються невирішеними.

Серед них є й право на самостійне залучення експертів у кримінальному провадженні для проведення експертиз, що здійснюється на договірних засадах, зокрема й обов'язкових [1, с. 28]. Перш ніж перейти до розкриття наявних проблем щодо реалізації цього права стороною захисту, слід розглянути стан нормативного врегулювання механізмів його реалізації.

Отже, результатом прийняття нового КПК України 13 квітня 2012 року постало запровадження ряду нових для національного кримінального процесу норм, інститутів, що визначають процедури, спрямовані на подальший розвиток засади змагальності сторін кримінального провадження, яка виражається, зокрема, у свободі подання сторонами до суду своїх доказів і доведенні перед судом їх переконливості (ст. 22 КПК України) [2].

Це положення означає, що сторона захисту має рівні права, у порівнянні із стороною обвинувачення, на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів. Проте, чи є ця рівність абсолютною? Вказане положення має засадничий характер та віднаходить свою реалізацію у інших нормах кримінально-

го процесуального законодавства. Так ч. 1 ст. 47 КПК України покладає на захисника обов'язок використовувати тільки ті засоби захисту, які передбачені кодексом та іншими законами України, що також повинно здійснюватися із метою, яка полягає у забезпеченні дотримання прав, свобод і законних інтересів підозрюваного та обвинуваченого, з'ясуванні обставин, що спростовують підозру або обвинувачення, пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність таких осіб [2].

Одним із таких способів захисту слід вважати можливість сторони захисту збирати докази. Зокрема, у ч. 3 ст. 93 КПК України передбачається, що сторона захисту має змогу збирати докази через їх витребування або отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових і фізичних осіб. В цей спосіб отримуватись можуть речі, копії документів, відомості, висновки експертів, висновки ревізій, акти перевірок. Також сторона захисту може ініціювати проведення слідчих (розшукових), у тому числі негласних, та інших процесуальних дій стороною обвинувачення. Крім того, вона може проводити інші дії, що спрямовані на забезпечення та подання до суду належних і допустимих доказів [2]. Проте, така декларативна рівність сторін у процесуальних можливостях доказування, звісно, не є ідеально збалансованою, про що говорять численні зауваження процесуалістів на теренах наукових джерел. Наприклад, В.Т. Нор справедливо відзначає, що фактично сторона захисту немає рівної можливості, у порівнянні зі стороною обвинувачення, відносно збирання та подання доказів. Адже для отримання необхідної для захисту особи доказової інформації, захисник може лише ініціювати перед слідчим, прокурором або слідчим суддею проведення певних слідчих (розшукових) дій, у тому числі негласних слідчих (розшукових) дій. З огляду на такий стан справ, слідчий суддя під час досудового розслідування або суд під час підготовчого провадження повинні сприяти захиснику у реалізації його права на збирання доказів і подання їх до суду [3, с. 84 - 85].

В цілому, сучасні дослідники слушно наголошують на трьох можливих способах залучення експерта до кримінального провадження стороною захисту, це:

1) самостійне залучення експерта для проведення експертизи, у тому числі й обов'язкової, на договірних умовах; 2) через звернення із обґрунтованим клопотанням про проведення експертизи до слідчого або проку-

рора та 3) звернення до слідчого судді у разі відмови слідчого або прокурора [4, с. 327].

Ключовим є положення щодо права сторони захисту самостійно залучати експерта та отримувати відповідний висновок з питань, що потребують спеціальних знань для подальшого подання його до суду. До речі, це передбачено й у п. 10 ч. 1 ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», згідно із положенням якої під час адвокат піз час здійснення своєї адвокатської діяльності наділений правом вчиняти будь-які дії, які не суперечать законом, правилами адвокатської етики та договором про надання правової допомоги, та які є необхідними для належного виконання договору про надання правової допомоги. Вказане передбачає можливість одержувати письмові висновки фахівців або експертів з питань, що потребують спеціальних знань [5].

З цього приводу у літературі слушно зазначається, що ці положення є правильними, оскільки покликані збалансувати існуючу нерівність сторін, яка полягала у тому, що висновок експерта мав доказову силу у кримінальному процесі лише тоді, коли експертиза призначалась постановою слідчого, прокурора або ухвалою суду. Однак, зустрічаються з цього приводу й негативні судження. Наприклад, на думку окремих дослідників, передбачене ст. 243 КПК України право сторони захисту самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи (у тому числі обов'язкової) виглядає суперечливим, оскільки вона (сторона захисту) не наділена правом самостійного проведення слідчих (розшукових) дій, вона може лише ініціювати їх проведення [6, с. 312]. Вважаємо, що факт відсутності у сторони захисту повноважень на проведення слідчих (розшукових) дій не повинен визначати збільшення дисбалансу у забезпеченні рівності сторін кримінального провадження при доказуванні. Навпаки, законодавчо слід зменшувати цю дистанцію, там де це можливо.

Важливість дієвості механізму самостійного залучення експерта стороною захисту підтверджується матеріалами судово-слідчої практики. Так, окремі дослідники зазначають, що залучення експерта у кримінальному провадженні стороною обвинувачення за ініціативою сторони захисту не виключають ситуацій, коли цей механізм залишиться нереалізованим, відповідно не реалізованим залишиться й законне право сторони захисту. Це має місце у ситуаціях, коли слідчий або прокурор відмовляють у задоволенні клопотання сторони захисту про залучення експерта, обґрунтовуючи

своє рішення тим, що у матеріалах кримінального провадження наявні достатні докази та первинні висновки експертів, одержаних стороною обвинувачення раніше. Крім того, на практиці мають місце й ситуації, коли сторона обвинувачення, зібравши докази, які вона вважає достатніми для доведення винуватості особи в суді, напередодні закінчення строків досудового слідства вручає їй повідомлення про підозру, проводить її допит, по завершенні якого одразу повідомляє сторону захисту про завершення досудового розслідування і відкриває матеріали кримінального провадження для ознайомлення. За таких ситуацій реалізація стороною захисту свого права на залучення експерта на стадії досудового розслідування взагалі постає неможливим. Вказане свідчить про недосконалість існуючого механізму забезпечення права на захист як засади кримінального провадження [7, с. 102 - 103].

Іноді у літературі зазначається, що невірним у КПК України залишається й питання щодо того, який документ має бути підставою для залучення експерта стороною захисту: заява, доручення, адвокатський запит або якийсь інший документ, який повинен містити дані про особу, яку залучають в якості експерта, питання, які ставляться на вирішення експерту, перелік матеріалів (зразків, об'єктів дослідження, документів), які надаються для дослідження експерту, попередження експерта про відповідальність тощо [8, с. 33 - 35]. На наше переконання, відповідь на це питання міститься в змісті самого поняття залучення експерта на «договірних засадах» та ст. 7-1 Закону України «Про судову експертизу», відповідно до положення якої підставою для проведення судової експертизи є рішення суду, органу досудового розслідування або договір з експертом чи експертною установою - якщо експертиза проводиться на замовлення інших осіб [9]. Аналогічне положення міститься й у п. 1.8. Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України 08.10.1998 № 53/5 (у редакції від 26.12.2012), де зазначається, що підставою для проведення експертизи відповідно до чинного законодавства є процесуальний документ про призначення експертизи, складений уповноваженою на те особою (органом), договір з експертом чи експертною установою, укладений за письмовим зверненням особи, реєстраційна картка або інший документ у випадках, передбачених законом [10].

Хоча, слід відзначити, що на сьогодні все ж таки існує проблема законодавчого вре-

гулювання документального оформлення залучення експерта у кримінальному провадженні. Зокрема, ст. 243 КПК України визначає два різні порядки вирішення цього питання. Так, у частині 1 цієї статті зазначається, що експерт залучається у разі наявності підстав для проведення експертизи за дорученням сторони кримінального провадження. Отже, при його залученні стороною кримінального провадження (обвинувачення та захисту) слід оформлювати доручення. Далі, у ч. 2 згаданої статті фіксується, що сторона захисту має право самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи, у тому числі обов'язкової, тобто згадується порядок залучення експерта стороною захисту на підставі договору. Крім того, на практиці слідчі та прокурори приймають рішення про залучення експерта, оформлюючи їх у вигляді постанови, а судді – у вигляді ухвали, керуючись при цьому ст. 110 КПК України. У зв'язку із цим законодавчо слід уточнити, який саме документ повинен складатись сторонами кримінального провадження для залучення експертів.

Проте, існує й інша проблема залучення експерта стороною захисту на договірних засадах і полягає вона у дисбалансі законодавчого врегулювання оплати послуг експерта, у порівнянні із стороною обвинувачення. Залучаючи експерта на договірних умовах, сторона захисту має оплатити проведення такої експертизи (мова йде, звичайно про підозрюваного чи обвинуваченого, адже захисник не здійснює оплату самостійно). Про це зазначається також у ч. 4 ст. 15 Закону України «Про судову експертизу», згідно з якою проведення судових експертиз, обстежень і досліджень у кримінальному провадженні державними спеціалізованими установами, судово-медичними та судово-психіатричними установами на замовлення підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, їх захисників, законного представника, потерпілого, його представника здійснюється за рахунок замовника [9]. Поряд із цим, проведення судових експертиз державними спеціалізованими установами у кримінальних провадженнях за дорученням слідчого, дізнавача, прокурора, суду та у справах про адміністративні правопорушення здійснюється за рахунок коштів, які цільовим призначенням виділяються цим експертним установам з Державного бюджету України. При цьому, відповідний експерт може бути залучений за рахунок державного бюджету слідчим суддею або судом за клопотанням сторони захисту, якщо вона не може залучити такого експерта самостійно через відсутність коштів

чи з інших об'єктивних причин (п. 2 ч. 1 ст. 244 КПК України) [2].

З однієї сторони, ми можемо констатувати, що спроба законодавця таким чином вирівняти сторони кримінального провадження у можливостях щодо залучення експерта у кримінальне провадження є позитивною, проте не досконалою. Необхідність доведення перед судом стороною захисту відсутності коштів у підозрюваного (обвинуваченого) на проведення експертизи та залучення експерта за державний кошт лише у такому випадку ставить її у нерівне положення у порівнянні із стороною обвинувачення. Можливо було б передбачити законодавчо, що залучення експерта стороною захисту також здійснюється за рахунок коштів державного бюджету, а у разі визнання особи винною у вчиненні кримінального правопорушення ці кошти підлягають стягненню із засудженого. Нагадаємо, що мова йде про витрати поки ще невинної особи в рамках її кримінального переслідування з боку держави, які вона несе у зв'язку із захистом від такого переслідування. Тільки суд у своєму обвинувальному вирокі може встановити справедливості таких витрат особи. Таким чином, можливо було б досягнути абсолютної, а не відносної рівності сторін кримінального провадження у залученні експерта.

Ще одна проблема, що підіймається у літературі – надання експерту зразків для порівняльного дослідження, якими можуть бути певні предмети, документи які, знаходяться в матеріалах кримінального провадження і визнані стороною обвинувачення речовими доказами. Зазначається, що у такому разі сторона захисту позбавлена можливості надати експерту потрібні зразки для проведення експертизи [11, с. 197]. Нагадаємо, що відповідно до вимог процесуального закону зразки для проведення експертизи відбирає та сторона кримінального провадження, яка власне і звернулася за проведенням експертизи або сторона, за клопотанням якої експертиза була призначена слідчим суддею (ч. 1 ст. 245 КПК України) [2]. Вирішення цієї проблеми, на думку К.В. Легких, можливе шляхом одночасного звернення стороною захисту до слідчого судді із відповідним клопотанням про тимчасовий доступ до речей і документів (матеріалів кримінального провадження). При цьому наявні в матеріалах кримінального провадження речі та документи, які необхідно отримати стороні захисту для проведення експертизи, можна вилучати з матеріалів кримінального провадження шляхом зняття копій, а якщо цього потребує дослідження - можуть бути тимчасово вилучені й

відповідні оригінали [11, с. 198]. На додаток слід зазначити, що таке положення й передбачено КПК України, де відповідно до ч. 2 ст. 245 передбачено, що порядок відібрання зразків для проведення експертизи встановлюється згідно з положеннями про тимчасовий доступ до речей і документів [2].

На наше переконання, механізм окремого звернення із клопотанням до слідчого судді щодо тимчасового доступу до матеріалів кримінального провадження з метою відібрання зразків для проведення експертизи є не доцільним.

Нагадаємо, що законодавець передбачив можливість призначення експертизи ухвалою слідчого судді за клопотанням сторони захисту не тільки у разі, якщо сторона захисту не може залучити експерта самостійно через відсутність коштів, а й з інших об'єктивних причин. На наше переконання відсутність можливості самостійно відібрати зразки для експертизи стороною захисту цілком стосуються тих ситуацій, які описані законодавцем як «об'єктивна причина», що визначає відсутність можливості для самостійного залучення експерта на договірних засадах.

Це стосується й тих ситуацій, коли матеріали чи зразки дослідження не знаходяться в матеріалах кримінального провадження, а знаходяться у розпорядженні певних осіб. Часто експертів потрібно надати ряд об'єктів та матеріалів, більшість із яких можливо отримати лише шляхом проведення слідчих (розшукових) дій, що може реалізувати виключно сторона обвинувачення.

Наприклад, для проведення почеркознавчої експертизи експерту для дослідження треба надати вільні, умовно-вільні та експериментальні зразки почерку особи, відібрання яких повинно відбуватися за передбаченою законом процедурою [6, с. 312].

Отже, вирішення питання про отримання зразків для проведення експертизи за ініціативою сторони захисту слід вирішувати при розгляді відповідного клопотання слідчим суддею у порядку, передбаченому ст. 244 КПК України.

При цьому, з метою економії процесуальних сил і засобів, слідчим суддею слід вирішувати питання про необхідність відібрання зразків для проведення експертизи під час розгляду такого клопотання сторони захисту шляхом прийняття рішення й щодо тимчасового доступу до речей і документів. Це, зокрема, передбачено і у ч. 8 ст. 244 КПК України: «При задоволенні клопотання про залучення експерта слідчий суддя у разі необхідності має

право за клопотанням особи, яка звернулася з клопотанням про залучення експерта, вирішити питання про отримання зразків для експертизи відповідно до статті 245 цього Кодексу» [2]. Тобто, слідчий суддя має право прийняти рішення про відібрання зразків для проведення експертизи шляхом у порядку, передбаченому для тимчасового доступу до речей та документів.

Цікавою є й висловлена у літературі позиція щодо надання можливості стороні захисту залучати певного експерта, визначеного нею самостійно. Тобто, коли конкретного експерта визначає не експертна установа, а власне сторона захисту.

Таку позицію висловлює Г.К. Авдєєва, на думку якої, для забезпечення права на захист обвинуваченого сторона захисту повинна мати право самостійно залучати експерта (у тому числі приватного), заявляти відвід експерту і просити про призначення експерта з вказаних нею осіб.

Призначення ж експертизи певній експертній установі, а не конкретному експерту, на думку вченої, позбавляє підозрюваного чи обвинуваченого можливості реалізувати свої процесуальні права. Адже у такому випадку конкретний експерт (чи комісія експертів) визначається керівником експертної установи, а про особу експерта сторона захисту дізнається вже під час ознайомлення з експертним висновком.

За таких умов, під час визначення експерта, керівник експертної установи фактично перевищує свої повноваження і виконує повноваження щодо призначення експерта у кримінальному провадженні, якими наділені слідчий суддя або суд [12]. Слід відзначити, що ідея відносно можливості для сторони захисту на залучення до кримінального провадження конкретно визначеного експерта є правильною з огляду на те, що різні експерти мають й різний рівень кваліфікації, досвіду і т.д., що прямо впливає на якість дослідження. Але, це питання торкається не лише повноважень сторони захисту. Адже задекларована законодавцем рівність сторін у можливостях доказування вимагає надання такого права як обом сторонам кримінального провадження. Доцільно надати таку можливість і суду.

Висновки. Задекларована законодавцем рівність сторін кримінального провадження, що стосується подання до суду доказів та доведенні перед ним їх переконливості включає в себе й питання залучення експерта кримінального провадження та право сторони захисту на проведення альтернативної експертизи. Аналіз

положень чинного кримінального процесуального законодавства в цій частині та результатів останніх наукових досліджень вказує, що вка-

зана засада кримінального провадження має ряд недоліків щодо своєї реалізації в спеціальних нормах кримінального процесу

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- 1.Циганюк Ю. В., Кравчук О.В., Крушинський С.А. Процесуальний порядок залучення експерта стороною захисту у кримінальному провадженні. *Криміналістичний вісник*. 2014. № 2. С. 28-36.
- 2.Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20230824#Text>
- 3.Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / [за заг. ред. Гончаренка В.Г., Нора В.Т., Шумила М.С.]. Київ: Юстініан, 2012. 1224 с.
- 4.Щербаковский М.Г., Щербаковская Л.П. Состязательные начала привлечения эксперта в уголовном судопроизводстве Украины. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия: Юридические науки*. 2013. Т. 26 (65). № 1. С. 326-331.
- 5.Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>
- 6.Волобуєв А. Ф., Чуйко Є. В. Право самостійного залучення експерта стороною захисту: реальність чи декларація. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2022. № 71. С. 309-314.
- 7.Баулін О.В., Шевчук В.М. Використання можливостей експертизи сторонами кримінального провадження під час доказування на стадії досудового розслідування. *Криміналістика і судова експертиза*. 2017. Вип. 62. С. 100-108.
- 8.Калюга К.В. До проблеми призначення судових експертиз в умовах нового процесуального законодавства. *Кримінальний процесуальний кодекс України: перші проблеми та здобутки: зб. матер. круг. столу (Запоріжжя, 20 лист. 2013 р.)*. Запоріжжя, 2013. С. 33 - 35.
- 9.Про судову експертизу: Закон України 25.02.1994 № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>
- 10.Про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: Інструкція Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>
- 11.Легких К.В. Отримання стороною захисту для експертного дослідження зразків, які знаходяться в матеріалах кримінального провадження. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 196 – 200.
- 12.Авдєєва Г. К. Проблеми забезпечення ефективності законодавства про судову експертизу в Україні. *Ефективність кримінального законодавства: доктринальні, законотворчі та правозастосовні проблеми її забезпечення: матеріали міжнар. наук.-практ. кругл. столу (м. Харків, 17 трав. 2019 р.)*. Харків, 2019. С. 5–8.

Стаття надійшла до редакції 08.10.2024

Стаття рекомендована до друку 09.11.2024

O.P. SHAITURO

DSc (Law), associate professor

Professor of the criminal law department

E-mail: opshaituro@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0614-0595>

V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody Square, 4

H.S. RYBALKO

PHD, associate professor,

associate Professor of the criminal law department

E-mail: hrybalko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9690-6082>

V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody Square, 4

PROBLEMATIC ASPECTS OF ENGAGING AN EXPERT BY THE DEFENSE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

ANNOTATION. *Introduction.* The procedural mechanism of engaging an expert in criminal proceedings by the defense is one of the means of protecting a person and collecting evidence. However, this mechanism remains imperfect, with a number of unresolved problems that become an obstacle to the implementation of the principle of equality of the parties to criminal proceedings in the engagement of experts in criminal proceedings.

Summary of the research results. The article attempts to summarize the existing views on the problems of engaging an expert in criminal proceedings by the defense. The author proposes to legislatively regulate the existing inaccuracies.

racies in the documentation of the procedure for engaging an expert in criminal proceedings. The article also proposes an approach to improving the procedure for engaging an expert by the defense on a contractual basis. The author provides recommendations on the procedure for taking samples for examination by the defense

Conclusions. Based on the results of the study, the author concludes that the equality of the parties to criminal proceedings declared by the legislator with regard to submission of evidence to the court and proving its convincing nature before it also includes the issue of engaging a criminal proceedings expert and the right of the defense to conduct an alternative examination. The analysis of the provisions of the current criminal procedure legislation in this part and the results of recent scientific research indicates that this principle of criminal proceedings has a number of shortcomings in its implementation in special rules of criminal procedure.

KEY WORDS: *criminal proceedings, mechanism for ensuring the rights of participants in criminal proceedings, specialized knowledge, forensic examination, advocate, evidence*

REFERENCES

1. Tsyhaniuk Y.V., Kravchuk O.V., Krushynskyi S.A. (2014). Procedural procedure for engaging an expert by the defense in criminal proceedings. *Criminalistics Bulletin*. 2014. № 2. p. 28-36. (In Ukrainian).
2. Criminal Procedure Code of Ukraine: Law of Ukraine of 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20230824#Text>. (In Ukrainian).
3. Criminal Procedure Code of Ukraine. Scientific and practical commentary / [edited by V.G. Goncharenko, V.T. Nor, M.E. Shumilo] (2012). Kyiv: Justinian. 1224 p. (In Ukrainian).
4. Shcherbakovsky M.G., Shcherbakovskaya L.P. (2013). Adversarial principles of involving an expert in criminal proceedings of Ukraine. *Scientific notes of the V.I. Vernadsky Taurida National University. Series: Legal Sciences*. Vol. 26 (65). № 1. p. 326-331. (In Ukrainian).
5. On the Bar and Practice of Law: Law of Ukraine of 05.07.2012 № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>. (In Ukrainian).
6. Volobuiev A.F., Chuyko E.V. (2022). The right of independent engagement of an expert by the defense: reality or declaration. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series Law*. № 71. p. 309-314. (In Ukrainian).
7. Baulin O.V., Shevchuk V.M. (2017). Using the possibilities of examination by the parties to criminal proceedings during the proof at the stage of pre-trial investigation. *Criminalistics and forensic examination*. Issue 62. p. 100-108. (In Ukrainian).
8. Kaliuga K.V. (2013). To the problem of appointment of forensic examinations in the conditions of the new procedural legislation. *The Criminal Procedure Code of Ukraine: the first problems and achievements: a collection of materials of the round table* (Zaporizhzhia, November 20, 2013). Zaporizhzhia. p. 33 - 35. (In Ukrainian).
9. On forensic examination: Law of Ukraine of 25.02.1994 No. 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>. (In Ukrainian).
10. On the appointment and conduct of forensic examinations and expert studies: Instruction of the Ministry of Justice of Ukraine of 08.10.1998 No. 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (In Ukrainian).
11. Legkykh K.V. (2013). Obtaining by the defense for expert examination of samples in the materials of criminal proceedings. *Legal Journal of the National Academy of Internal Affairs*. № 2. p. 196 - 200. (In Ukrainian).
12. Avdeeva H.K. (2019). Problems of ensuring the effectiveness of legislation on forensic examination in Ukraine. *Efficiency of criminal legislation: doctrinal, legislative and law enforcement problems of its provision: materials of the international scientific and practical round table* (Kharkiv, May 17, 2019). Kharkiv. p. 5-8. (In Ukrainian).

The article was received by the editors 08.10.2024

The article is recommended for printing 09.11.2024

ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО MILITARY LAW

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-24>

УДК 342.518:354.61(477)"364"

Є.І. ГРИГОРЕНКО

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
консультант Комітету Верховної Ради України
з питань національної безпеки, оборони та розвідки
Голова Громадської наукової організації "Правова експертиза та інновації"
E-mail: grigorenkozak@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5305-1712>
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

В.М. АЛЕКСАНДРОВ

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри підготовки офіцерів запасу
E-mail: romzes1956@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0373-4635>
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
м. Харків, 61000, вул. Динамівська, 4

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ МІНІСТЕРСТВА ОБОРОНИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

АНОТАЦІЯ. Вступ У статті встановлено, що згідно свого правового статусу та особливого місця у системі публічного управління та серед центральних органів виконавчої влади, Міністерство оборони - центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовіється та координується вищим органом виконавчої влади України. При цьому, Міністерство оборони – це головний орган у системі центральних органів виконавчої влади, яким забезпечено формування та реалізацію державної політики, яка стосується не тільки загальних питань національної безпеки у воєнній сфері, а й також у сферах оборони і військового будівництва у мирний час та особливий період; крім цього, це центральний органом виконавчої влади та військового управління, у підпорядкуванні якого перебувають Збройні Сили та Держспецтрансслужба; та уповноважений центральний органом виконавчої влади в галузі державної авіації.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У статті відзначено, що введення в Україні воєнного стану спричинило покладення на Міністерство оборони України ряду нових функціональних обов'язків Міністерства оборони, поява яких була обумовлена обставинами та умовами цього правового режиму. Відповідно, перелік повноважень Міноборони відповідно до покладених на нього завдань було значно розширено шляхом появи таких повноважень, як: здійснення підготовки та надання Кабінетові Міністрів України пропозицій що стосуються застосування, скасування та внесення змін до спеціальних економічних чи інших обмежувальних заходів (санкцій), що вносяться Кабінетом Міністрів України на розгляд Ради національної безпеки і оборони України відповідно до Закону України «Про санкції», та участь щодо формування, реалізації чи моніторингу ефективності державної санкційної політики з питань, що належать до його компетенції. Визначено, що новими повноваженнями Міністерства оборони України під час воєнного стану можна вважати участь у виконанні державних інформаційних завдань у сфері оборони, заходах, що спрямовані на підвищення інформаційного рівня обороноздатності держави та на протидію операціям агресора (противника) в інформаційній сфері; розробка оборонного плану, його структури, організація і розроблення складових оборонного плану; забезпечення згідно до законодавства виконання функції уповноваженого органу з державного гарантування якості, головного органу у сфері здійснення оборонних закупівель та державного замовника у сфері оборони та ін.

Висновок. Аргументовано, що сучасні виклики, які постали перед Україною й, зокрема, спричинили введення воєнного стану, є водночас і тими можливостями, які відкривають нові перспективи побудови якісно нової системи взаємовідносин між воєнною наукою, з одного боку, та усіма суб'єктами державної влади та громадянського суспільства, з іншого, і здатні посилити можливості її впливу на напрацювання та затвердження засадничо-концептуальних та законодавчих положень у сфері безпеки та оборони, у тому числі, на рівні формулювань національних стратегій розвитку і воєнних доктрин, підвищити значимість воєнної науки у науково-технічному прогресі та інноваціях в цілому, а також сприяти посиленню обороноздатності країни.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: міністерство оборони України, воєнний стан, правовий режим воєнного стану, воєнна безпека, Стратегія воєнної безпеки, всеохоплююча оборона.

Як цитувати: Александров В. М., Григоренко Є. І. Особливості діяльності міністерства оборони України в умовах воєнного стану. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право». 2024. Вип. 38. С. 215-221. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-24>

In cites: V.M. Alexandrov, E.I. Hrygorenko (2024) Features of the activities of the ministry of defense of Ukraine under the conditions of marital state. The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law", (38), P.215-221 <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-24> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Головною метою Стратегії воєнної безпеки України «Воєнна безпека – всеохоплююча оборона» визначено завчасну підготовлену та всебічно забезпечену всеохоплюючу оборону України на засадах стримування, стійкості та взаємодії, що забезпечує воєнну безпеку, суверенітет і територіальну цілісність держави відповідно до Конституції України та в межах державного кордону України, сприяє інтеграції України в євроатлантичний безпековий простір та набуттю членства в НАТО, передбачає активну участь в операціях на міжнародному рівні, що спрямовані на підтримання миру і безпеки. Така мета й обумовлює концептуальний образ Міністерства оборони України та його діяльності в особливих умовах, яким є правовий режим воєнного стану.

Стан наукового дослідження. Питанням діяльності безпосередньо Міністерства оборони України останнім часом присвячують свої наукові надбання Каптан М.В., Коваль В.П., Корнієнко В.О., С.М. Мельник та інші науковці.

Метою статті є дослідження особливостей діяльності міністерства оборони України в умовах воєнного стану.

Основні результати дослідження. В умовах воєнного стану військовому командуванню в особі Головнокомандувача Збройних Сил України, Командувача об'єднаних сил Збройних Сил України, командувачів видів та окремих родів військ (сил) Збройних Сил України, командувачів (начальників) органів військового управління, командирів з'єднань, військових частин Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань, Законом України «Про правовий режим воєнного стану» надано право з органами виконавчої влади, військовими адміністраціями, вищим виконавчим органом влади Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування на сумісне запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану. Військове командування, в межах повноважень, що визначаються Законом, який вказано вище, та Указом Президента України про введення во-

єнного стану в Україні або окремих її місцевостях, який затверджено парламентом України, видає обов'язкові до виконання накази і директиви з питань забезпечення оборони, громадської безпеки і порядку, здійснення заходів правового режиму воєнного стану.

«З огляду на загальносуспільне значення функціонування сектору безпеки й оборони основним суб'єктом здійснення військового управління слід назвати спеціалізований центральний орган виконавчої влади – Міністерство оборони України» [1, с. 202]. Згідно зі статтею 15 Закону «Про національну безпеку України», Міноборони - головний орган у системі центральних органів виконавчої влади, що формує та реалізовує державну політику з питань національної безпеки у воєнній сфері та у сферах оборони і військового будівництва в мирний час та й в особливий період.

За своїм правовим статусом і особливим місцем у системі публічного управління та, зокрема, центральних органів виконавчої влади, Міноборони є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовано та скоординовано вищим органом виконавчої влади України. При цьому, Міноборони – є головним органом серед центральних органів виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізацію державної політики з загальних питань національної безпеки у воєнній сфері, а також сферах оборони і військового будівництва у мирний час і в особливий період; центральний орган виконавчої влади та військового управління, у підпорядкуванні якого перебувають Збройні Сили та Держспецтрансслужба; та уповноважений центральний орган виконавчої влади в галузі державної авіації.

Якщо Міноборони є важливим складовим механізмом військового командування (зокрема, в особі Міністра оборони), Міністерство, на підставі положень частини 1 статті 8 Закону «Про правовий режим воєнного стану» може наряду із військовими адміністраціями самостійно або шляхом залучення органів виконавчої влади, вищого виконавчого органу влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати в межах тимчасових обмежень

конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, передбачених указом Президента України яким вводиться воєнний стан, усі заходи правового режиму воєнного стану, що передбачені Законом.

Окрім цього, зазначений нами правовий статус Міноборони дозволив зрозуміти особливості його діяльності, як центрального органу виконавчої влади, в умовах воєнного стану з посиланням на відповідні положення Закону, якими визначена специфіка функціонування центральних органів виконавчої влади в умовах дії такого особливого правового режиму. Зважимо на них більш предметно.

Насамперед звернемо увагу на загальні (тобто такі, які встановлені Законом до усіх органів публічної влади) вимоги щодо діяльності Міноборони в умовах воєнного стану. Отже, в умовах воєнного стану:

- Міноборони України здійснює повноваження, надані йому Основним законом нашої держави, Законом України «Про правовий режим воєнного стану» та іншими законами України (частина 2 статті 9 Закону);

- його посадові та службові особи, уповноважуються до виконання державних функцій, не несуть відповідальності, у тому числі й кримінальної, за рішення, дії чи бездіяльність, негативні наслідки яких неможливо було б передбачити або які охоплені виправданим ризиком, за умови, що такі дії (бездіяльність) були необхідні для відсічі збройної агресії проти України або ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту (частина 2 статті 9 Закону);

- призначення працівників Міноборони на посади державної служби у межах структур Міністерства (за винятком посад, за якими спеціальним законом встановлено порядок виконання обов'язків у разі відсутності керівника державного органу (у тому числі у разі припинення його повноважень або звільнення з посади), крім таких випадків, коли встановлено спеціальними законами порядок неможливо застосувати через відсутність осіб, на яких може бути покладено виконання обов'язків керівника державного органу) проведено без відбору на підставі конкурсу, та обов'язковість останнього передбачено законом, на підставі поданих документів, а саме заяви, заповненої відповідної особової картки за встановленим зразком та документів, що підтверджують наявність у таких осіб громадянства України, освіти та досвіду роботи згідно з законодавчими вимогами, встановленими щодо відповідних посад, а також за наявно-

сті у Єдиному державному реєстрі декларацій осіб, уповноважених на виконання державних функцій або функцій місцевого самоврядування, декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, за рік, що минув (абзац 1 частини 5 статті 10 Закону).

Державні службовці, що призначені в таких обставинах, не можуть переводитися на інші посади державної служби;

- коли призначення осіб на посади державної служби в Міноборони відбулося без урахування документу про підтвердження рівня володіння державною мовою відповідно до Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (частина 6 статті 10 Закону);

- призначення осіб на посади в структурах Міноборони, які передбачають зайняття відповідального або особливого відповідального становища, та посад з підвищеним корупційним ризиком, перелік яких затверджено Національним агентством з питань запобігання корупції, та посад, щодо яких здійснено заходи з очищення влади (люстрації) здійснюється, за умов, що зазначені в Законі, без проведення спеціальних перевірок, передбачених Законами України «Про запобігання корупції» та «Про очищення влади» (частина 8 статті 10 Закону);

- Міноборони, як державний орган влади України, зобов'язаний сприяти діяльності військового командування та військових адміністрацій у напрямі запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану на відповідній території (стаття 17 Закону);

- порядок взаємодії Мінобороони з військовим командуванням та військовими адміністраціями у напрямі забезпечення додержання правового режиму воєнного стану, захисту громадянської безпеки та державних інтересів, крім цього підпорядкування чи оперативне підпорядкування їм інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів, або їх з'єднань, військових частин, установ та організацій визначається Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України (стаття 18 Закону);

- Міноборони зобов'язано дотримуватися гарантій забезпечення законності, встановлених Законом в статтях 20-22 Закону, а саме, в частині неприпустимості використання правового режиму воєнного стану для захоплення влади та порушення прав і свобод громадян та прав, а також законних інтересів юридичних осіб, у тому числі, для застосування тортур,

жорстокого чи принижуючого людську честь та гідність поводження або покарання;

- посадовці та службові особи Міноборони, які винні у порушенні вимог або невиконанні заходів правового режиму воєнного стану, притягуються до відповідальності згідно із законом (стаття 25 Закону);

- контроль за діяльністю Міноборони здійснює Рада національної безпеки і оборони України (стаття 27 Закону).

Для роботи в умовах воєнного стану в Міністерстві оборони України на виконання рішень Верховної Ради України щодо введення воєнного стану, від початку введення воєнного стану в Україні рішенням Міністра оборони України С. Полторака було створено в цілодобовому режимі Центр управління Міністерства оборони України із завданнями щодо підвищення воєнно-політичного та адміністративного керівництва Збройними Силами України, взаємодії з іншими складовими сектору безпеки і оборони та здійснення поточного інформаційного забезпечення вищого державного та військового керівництва.

Центр управління було розгорнуто у складі об'єднаних центрів, якими виконується ряд завдань з приводу унормування питань, пов'язаних із нормативним та правовим забезпеченням; організації комплексу оборонних заходів; координації дій за напрямками забезпечення потреб Збройних Сил України в озброєнні та техніці, матеріальними засобами, ресурсами. Крім того, у роботі Центру управління задіяні оперативні групи від силового блоку (МВС, НГУ, СБУ, ДПСУ, ДСНС, ДСТЗІ, УДО), чим надається можливість оперативного обміну інформацією, надання пропозицій, приймати виважені рішення та інформувати вище керівництво держави. Отже, від часу введення в Україні правового режиму воєнного стану Центр управління здійснює свою діяльність у цілодобовому режимі та у тісній взаємодії з оперативними групами Генерального штабу ЗС України та іншими органами військового управління. У контексті проблематики визначення особливостей діяльності Міноборони України в умовах воєнного часу особливого значення набувають зміни, внесені до звичного функціонального навантаження Міноборони. Так, постановою Кабінету Міністрів України від 3 червня 2022 року № 651 «Про внесення змін до Положення про Міністерство оборони України» вперше від часу введення в Україні правового режиму воєнного стану в масштабах території всієї держави було доповнено низкою підпунктів в частині правового статусу і, зокрема, повноважень Міністерство

оборони України, що дозволяє нам змістовніше проаналізувати та на цій основі зробити певні висновки щодо того, які саме напрямки діяльності Міноборони були розширені та функціонально посилені, зокрема, з огляду на дію режиму воєнного стану.

У першу чергу, таких змін зазнав перелік основних завдань Міноборони, зазначений у пункті 3 Положення про Міністерство оборони України, який було розширено за рахунок додавання до раніше закріплених за Міністерством оборони завдань ще одного завдання, а саме – «забезпечення формування та реалізації державної політики з питань національного спротиву» (підпункт 2-1 пункту 3 Положення), у контексті якого на Міністра оборони було покладено виконання нового функціонального обов'язку щодо «забезпечення здійснення Президентом України як Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил загального керівництва національним спротивом» (підпункт 28-1 пункту 10 Положення).

Загалом маємо відзначити, що введення в Україні воєнного стану спричинило покладення на Міністерство оборони України низки нових функціональних обов'язків Міноборони, поява яких була обумовлена обставинами та умовами цього правового режиму. Відповідно, перелік повноважень Міноборони відповідно до покладених на нього завдань було значно розширено за рахунок появи таких повноважень, як:

- здійснення підготовки та подання Кабінетові Міністрів України пропозицій щодо застосування, скасування та внесення змін до спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій), що вносяться Кабінетом Міністрів України на розгляд Ради національної безпеки і оборони України відповідно до Закону України «Про санкції», та участь у формуванні, реалізації та моніторингу ефективності державної санкційної політики з питань, що належать до його компетенції (згідно з підпунктом 2-1 пункту 4 Положення);

- участь у виконанні завдань державної інформаційної політики у сфері оборони, інформаційних заходах, спрямованих на підвищення рівня обороноздатності держави та на протидію інформаційним операціям агресора (противника) (підпункт 4-2 пункту 4 Положення);

- розробка структури та порядку розроблення оборонного плану України, організація його складових (підпункт 6-1 пункту 4 Положення);

- забезпечення згідно до законодавства виконання повноважень уповноваженого орга-

ну з державного гарантування якості, головно-го органу у сфері здійснення оборонних закупівель та державного замовника у сфері оборони (підпункт 26-1 пункту 4 Положення);

- залучення до державного контролю експорту (підпункт 26-2 пункту 4 Положення);

- встановлення особливих вимог з приводу належної підготовки науково-педагогічних і наукових кадрів у військових навчальних підрозділах закладів вищої освіти в аспірантурі (ад'юнктурі) та докторантурі відповідних закладів вищої освіти (підпункт 41-1 пункту 4 Положення);

- здійснення управління науковою і науково-технічною діяльністю в оборонній сфері (підпункт 45-1 пункту 4 Положення);

- участь у пріоритетному розвитку науки і техніки в Україні, державних цільових наукових та науково-технічних програмах (підпункт 45-2 пункту 4 Положення);

- організація та координація заходів з мовної підготовки в Міноборони та Збройних Силах для використання іноземних мов особовим складом, якому використання іноземної мови необхідно для виконання службових обов'язків (роботи), навчання за кордоном, ефективної участі в заходах міжнародного оборонного співробітництва, міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки та досягнення взаємосумісності із збройними силами держав - членів НАТО (підпункт 48-1 пункту 4 Положення);

- відповідно до компетенції забезпечення електронної інформаційної взаємодії з органами державної влади під час обміну інформацією для здійснення повноважень, визначених законодавством (підпункт 79-1 пункту 4 Положення);

- організація основної підготовки громадян України до національного спротиву (підпункт 84-1 пункту 4 Положення);

- забезпечення здійснення внутрішнього контролю в Міноборони, на підприємствах, в установах та організаціях, що належать до сфери його управління (підпункт 112-1 пункту 4 Положення);

- здійснення контролю за ефективним використанням та збереженням об'єктів державної власності, які належать до сфери управління Міноборони (підпункт 5-1 пункту 5 Положення);

- організація щодо внутрішнього контролю та внутрішнього аудиту і забезпечення їх здійснення в Міноборони, Збройних Силах, Держспецтрансслужбі, на підприємствах, в установах та організаціях, що належать до сфери управління Міноборони (підпункт 30-1

пункту 5 Положення). У світлі доповнення Положення про Міністерство оборони України в обставинах дії в Україні воєнного стану підпунктом 45-1 пункту 4 в частині покладення на Міноборони повноважень щодо здійснення управління науковою та науково-технічною діяльністю у сфері оборони, у контексті специфіки даної науково-дослідної роботи та її тематики слушними вбачаються висновки вітчизняних дослідників стосовно стану і процесу адаптації нормативно-правових актів у сфері науково та науково-технічної діяльності (далі – ННТД) в системі Міноборони в умовах воєнного стану.

Так, ученими зазначається, що існуюча модель ННТД в системі Міноборони не в повній мірі відповідає вимогам часу, зокрема, воєнному стану, а їх змістовне наповнення потребує доопрацювання та/або внесення відповідних доповнень та низки змін [2, с. 154]. Як основні причини такого стану справ дослідники наводять «відсутність у деяких із них відображення питань стосовно особливостей організації та здійснення ННТД в системі Міністерства оборони України в умовах особливого періоду та воєнного стану в державі», у тому числі, «щодо планування ННТД, яке є основою організації наукової діяльності в системі Міноборони в аспекті щодо необхідності змін до підходів з планування ННТД відповідно до процедур оборонного планування на основі спроможностей», щодо «застосування сучасних підходів та інструментів організації ННТД в системі Міноборони та Збройних Силах України в аспекті зміни в системі управління зазначеною діяльністю за прикладом тих інструментів та підходів, які на сьогодні використовуються в державах-членах і партнерах НАТО».

Окрім цього, відзначається низка проблемних аспектів у науково-технічній сфері, притаманна військовій науці, загострення яких обумовлено обставинами воєнного стану, зокрема, низький рівень координації стратегії та розвитку вітчизняної науки між органами державної влади, суб'єктами наукової і науково-технічної діяльності, бізнесом та громадянським суспільством, а так само – брак дієвих механізмів комунікації між ними; недостатність обсягів фінансування ННТД та відсутність фінансової автономії суб'єктів наукової діяльності у частині використання коштів; застаріла науково-дослідницька інфраструктура; падіння престижу науковця в Україні, нівелювання цінності наукової праці та як наслідок, відтік висококваліфікованих кадрів за межі України або в інші сфери діяльності;

відсутність системності дій у напрямі інтеграції вітчизняної науки до науково-дослідницького простору Європи, та системного використання його можливостей; низький рівень використання іноземних мов у процесі підготовки наукових кадрів та у процесі розроблення наукових праць, наслідком чого є ізолюваність національної науки, проблеми з доступом до міжнародних наукометричних баз даних тощо [9, с. 156].

Висновки. Поділяючи в цілому такий погляд на стан військової науки в нашій державі, маємо підкреслити, що сучасні виклики, які постали перед Україною й, зокрема, спричинили введення воєнного стану, є водночас і

тими можливостями, які відкривають нові перспективи побудови якісно нової системи взаємовідносин між воєнною науковою, з одного боку, та усіма суб'єктами державної влади та громадянського суспільства, з іншого, і здатні посилити можливості її впливу на напрацювання та затвердження засадничо-концептуальних та законодавчих положень у сфері безпеки та оборони, у тому числі, на рівні формулювань національних стратегій розвитку і воєнних доктрин, суттєво підвищити значимість воєнної науки у науково-технічному прогресі та інноваціях в цілому, а також сприяти посиленню обороноздатності країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мельник С. М. Адміністративно-правове регулювання організації і функціонування суб'єктів військового управління в системі забезпечення національної безпеки й обороноздатності України: монографія. Харків, 2019. 414 с.
2. Корнієнко В. О., Каптан М. В. Адаптація нормативно-правових актів у сфері науково та науково-технічної діяльності в системі Міністерства оборони України в умовах воєнного стану. *Київський часопис права*. 2024. № 2. С. 153-159. URL: <http://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/461/448>

Стаття надійшла до редакції 02.10.2024

Стаття рекомендована до друку 29.11.2024

E.I. HRYGORENKO.

PhD (Law), Associate professor,

Associate Professor of the Department of State and Legal Disciplines,
consultant to the Committee of the Verkhovna Rada of Ukraine
on matters of national security, defense and intelligence

Head of the Public Scientific Organization "Legal Expertise and Innovations",

E-mail: grigorenkozakon@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5305-1712>

V.N. Karazin Kharkov National University

Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

V.M. ALEXANDROV

PhD (Law), Associate professor,

Associate Professor of the reserve officer training department

E-mail: romzes1956@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0373-4635>

National Law University named after Yaroslav the Wise

Kharkiv, 61000, str. Dynamivska, 4

FEATURES OF THE ACTIVITIES OF THE MINISTRY OF DEFENSE OF UKRAINE UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE

ANNOTATION. *Introduction.* The article states that due to its legal status and special place in the system of public administration and central executive bodies, the Ministry of Defense is the central body of executive power, whose activities are directed and coordinated by the highest executive body of Ukraine. At the same time, the Ministry of Defense is the main body in the system of central executive bodies, which ensures the formation and implementation of state policy on general issues of national security in the military sphere, as well as in the spheres of defense and military construction in peacetime and special periods; the central body of executive power and military administration under which the Armed Forces and the State Special Transit Service are subordinated; and authorized by the central executive body in the field of state aviation.

Summary of the main results of the study The article noted that the introduction of martial law in Ukraine caused the Ministry of Defense of Ukraine to impose a number of new functional responsibilities of the Ministry of Defense, the appearance of which was determined by the circumstances and conditions of this legal regime. Accordingly, the list of powers of the Ministry of Defense in accordance with the tasks assigned to it was significantly expanded due to the emergence of such powers as: preparing and submitting proposals to the Cabinet of Ministers of Ukraine regarding the application, cancellation and amendment of special economic and other restrictive measures (sanctions) imposed by the

Cabinet of Ministers of Ukraine for consideration by the National Security and Defense Council of Ukraine in accordance with the Law of Ukraine "On Sanctions", and participation in the formation, implementation and monitoring of the effectiveness of the state sanctions policy on matters within its competence. It was determined that in the conditions of martial law, among the new powers of the Ministry of Defense is participation in the implementation of tasks of the state information policy in the field of defense, information measures aimed at increasing the level of the state's defense capability and countering the information operations of the aggressor (adversary); development of the structure and order of development of the defense plan of Ukraine, organization and development of its components; ensuring, in accordance with the law, the performance of the functions of the authorized body for state quality assurance, the main body in the field of defense procurement and the state customer in the field of defense, etc. *Conclusion.* It is argued that the modern challenges that Ukraine faced and, in particular, caused the introduction of martial law, are at the same time opportunities that open up new prospects for building a qualitatively new system of relations between military science, on the one hand, and all subjects of state power and civil society, on the other hand, and are able to strengthen the possibilities of its influence on the development and approval of basic conceptual and legislative provisions in the field of security and defense, including, at the level of the formulation of national development strategies and military doctrines, to increase the importance of military science in scientific and technical progress and innovation in general, as well as contribute to the strengthening of the country's defense capabilities.

KEY WORDS: *Ministry of Defense of Ukraine, martial law, legal regime of martial law, military security, Military Security Strategy, comprehensive defense.*

REFERENCES

- 1.Melnyk S. M. (2019). Administrative and legal regulation of the organization and functioning of military administration subjects in the system of ensuring national security and defense capability of Ukraine: monograph. Kharkiv. 414 p. (in Ukrainian)
- 2.Kornienko V. O., Kaptan M. V. (2024). Adaptation of normative legal acts in the sphere of scientific and scientific and technical activities in the system of the Ministry of Defense of Ukraine under martial law. *Kyiv Journal of Law*. No. 2. P. 153-159. URL: <http://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/461/448>(in Ukrainian)

The article was received by the editors 02.10.2024

The article is recommended for printing 29.11.2024

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО
INTERNATIONAL LAW

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-38-25>

УДК 341.231.14

I. S. VOIEVODIN

Doctor of Philosophy (PhD) in International Law,

Lecturer at the Department of International and European Law

E-mail: voievodin@karazin.ua ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3026-474X>

V. N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

LEGAL FOUNDATIONS OF ENVIRONMENTAL RIGHTS PROTECTION
OF VULNERABLE PERSONS WITHIN THE INTER-AMERICAN HUMAN RIGHTS
SYSTEM

ANNOTATION. *Introduction.* The article studies the peculiarities of the legal foundations of the protection of environmental rights of vulnerable persons within the Inter-American human rights system. Vulnerable persons are the most sensitive to environmental changes, which makes it necessary to provide appropriate protection for their rights in the environmental sphere. Although the Inter-American human rights protection system is the oldest of the existing regional systems, the issue of protection and promotion of environmental rights of vulnerable categories of persons within its borders has not been adequately highlighted yet.

Summary of the main results of the study. In order to identify the norms that provide special protection to the rights of vulnerable persons in the environmental sphere, particularly the right to a healthy, safe and clean environment, such regional international legal acts as the American Declaration of the Rights and Duties of Man of 1948, the Charter of Organization of American States of 1948, American Convention on Human Rights of 1969, the Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the area of Economic, Social, and Cultural Rights (Protocol of San Salvador) of 1988, Regional Agreement on Access to Information, Public Participation and Justice in Environmental Matters in Latin America and the Caribbean (Escazú Agreement) of 2018 were analyzed.

Attention is paid to acts adopted within the framework of the Organization of American States, such as the Social Charter of the Americas 2012 and the Action Plan of the Social Charter of the Americas of 2015, the Inter-American Democratic Charter of 2001, resolutions of the Inter-American Commission on Human Rights 1/08 "Principles and Best Practices on the Protection of Persons Deprived of Liberty in the Americas" of 2008, 1/17 "Human Rights and the Fight Against Impunity and Corruption" of 2017, 1/18 "Corruption and human rights" of 2018, 04/19 "Inter-American Principles on the Human Rights of All Migrants, Refugees, Stateless Persons and Victims of Human Trafficking" of 2019, 3/21 "Climate Emergency: Scope of Inter-American Human Rights Obligations" of 2021, etc.

The judicial practice of the Inter-American Court of Human Rights regarding the interpretation of the provisions of the American Convention on Human Rights of 1969 and the rendering of decisions in relevant cases on the protection of the right to a healthy environment, in particular, decisions in cases "Mayagna (Sumo) Awas Tingni Community v. Nicaragua" of 2001, "Yakye Axa Indigenous Community v. Paraguay" of 2005 and "Kichwa Indigenous People of Sarayaku v. Ecuador" of 2012, as well as Advisory Opinion OC 23/17 of 2017 were considered.

Conclusions. The environmental rights of vulnerable persons in the Americas, in particular the right to a healthy environment, have received fragmentary consolidation in a number of binding and recommendatory acts. This necessitates the adoption of a special international regional agreement dedicated to environmental human rights, with a special emphasis on vulnerable persons, and the establishment of an appropriate monitoring mechanism. A significant role in the protection of the environmental rights of vulnerable persons is played by the Inter-American Court of Human Rights, which interprets international human rights agreements through the lens of the environment, provides advisory opinions, and also issues relevant decisions, in particular in the context of the protection of the rights of indigenous peoples related to environment.

KEYWORDS: *environment, health, human rights, Inter-American Human Rights System, Organization of American States, vulnerability.*

Як цитувати: Воеводін І. С. Правові засади захисту екологічних прав вразливих категорій осіб у межах міжамериканської системи захисту прав людини. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право». 2024. Вип. 38. С.222-229. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-25>

In cites: I. S. Voievodin (2024) Legal foundations of environmental rights protection of vulnerable persons within the inter-american human rights system. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (38), P. 222-229. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-38-25> (in Ukrainian)

Statement of the problem. On July 28, 2022 the UN General Assembly adopted resolution A/RES/76/300 in which the right to a clean, healthy and sustainable environment was recognized as one of the human rights (para. 1) [1]. The resolution, based on a similar text adopted in October 2021 by the Human Rights Council (A/HRC/RES/48/13) [2], notes that this right is linked to other rights and existing international law (para. 2) and affirms that environmental damage has negative consequences, both direct and indirect, for the effective implementation of all human rights. It was also recognized in the preamble, that the consequences of climate change and environmental damage are felt most acutely by women and girls and other vulnerable persons, including indigenous peoples, children, older persons and persons with disabilities [1].

Resolution 76/300 refers to the relevant duties and obligations of states under multilateral environmental treaties and agreements, including those on climate change, resolutions of Human Rights Council on human rights and the environment, reports of Special Rapporteur on the Human Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment and to international agreements on human rights, including those of a regional nature [1].

Regional human rights systems are sometimes ahead of the international universal mechanisms, forming best practices, which are later implemented at the international universal level. Currently, three regional systems are clearly defined – African, European and Inter-American. The latter is the oldest of them, but at the same time the question arises: how are issues related to the protection of environmental rights of vulnerable peoples regulated within the Inter-American human rights system?

In the domestic international legal doctrine of Ukraine the issue of protecting the environmental rights of vulnerable categories of persons within the Inter-American system of human rights has not been adequately addressed yet. Based on the above, this issue is of special scientific interest for us.

The state of theme research. In the science of public international public law the issue of protection of environmental rights of vulnerable categories of persons within the Inter-American system of human rights system has not been the subject of a separate comprehensive study. Certain issues of protection of the rights of vulnerable

persons in the environmental sphere were addressed in the works of M. Addaney, S. Atapattu, E. Grant, A. Oluborode Jegede, F. Ippolito, T. Kaime, A. Limantè, T. Koivurova, P. Siwior, L. Watters, D. Herring et al. It is also necessary to emphasize the contribution of J. Knox and D. Boyd – Special Rapporteurs of the UN Human Rights Council on the Human Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment – who over the past decade have done a significant amount of work related to the study of issues of human rights protection in the environmental sphere, their promotion and popularization.

The purpose of the research. The purpose of this article is to highlight the legal foundations of environmental rights protection of vulnerable persons within the Inter-American human rights system by analyzing binding human rights instruments of a regional nature, legal acts, adopted within the Organization of American States (hereinafter – OAS) and relevant precedent practice of the Inter-American Court of Human Rights (hereinafter – IACtHR).

The main results of the study. The analysis of the peculiarities of the protection of the environmental rights of vulnerable persons within the Inter-American human rights system is reasonable to begin with the mentioning of the American Declaration of the Rights and Duties of Man of 1948, known as the "Bogota Declaration", which is the first of the two main instruments of the OAS, which declare the rights and obligations of states in the field of human rights and which the entire regional system of human rights is based on. The absence of a mention of environmental human rights in it is compensated by enshrining the right to life, liberty and security (Art. 1) and preservation of health and well-being (Art. 11) [3]. In addition, the document contains a number of obligations that are placed on the person and the citizen and not on the state, which is a rather atypical approach in international human rights law. It should be noted that the Bogota Declaration is not a binding document and acts as a moral rather than a legal imperative by analogy with the more well-known Universal Declaration of Human Rights of 1948. When adopting the latter, the UN General Assembly defined it as a common standard of achievement for humanity, towards which all people and societies will constantly strive through progressive measures [4].

Together with the American Declaration of 1948 the OAS Charter was adopted, whose pre-

amble contains the following formulation: "... the historic mission of America is to offer to man a land of liberty and a favorable environment for the development of his personality and the realization of his just aspirations". The Charter conveys the inclusion and expansion of the marginal sectors of the population, in both rural and urban areas, in all spheres of life, which is one of the keys to achieving their full realization of their aspirations (Art. 45 (f)) [5].

The American Convention on Human Rights, also known the "Pact of San José", adopted in 1969 at the Inter-American Specialized Conference on Human Rights, aimed to resolve this issue and strengthen the entire human rights system in the region. As of October 2024, 24 of the 34 member states of the OAS participate in it [6]. The Convention itself does not directly enshrine the right to an enabling environment either in the general human context or in the context of vulnerability, but the protection of such a right may be ensured indirectly through other norms.

At the 18th session of the OAS General Assembly in 1988 the Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights, known as the "Protocol of San Salvador" was signed. Its importance in the context of this article lies in the fact that it expressly enshrined the right of every person to a healthy environment and the duty of states parties to contribute to the protection, preservation and improvement of the environment (Art. 11). This article does not mention the special vulnerability of certain categories of peoples, but they are mentioned in Art. 10 (f), which provides for States to take all necessary measures to satisfy the health needs of the highest risk groups and of those whose poverty makes them the most vulnerable [7]. However, as G. Handl points out, it is necessary to understand that states implement it gradually and "to the extent allowed by their available resources, and taking into account their degree of development", according to Art. 1 of the San Salvador Protocol [8, p. 143].

A particular attention should be paid to the fact that Art. 19 (6) of the Protocol provides for only two rights that can be satisfied through filing petitions to the Inter-American Commission on Human Rights (hereinafter - IACHR) or the IACtHR – trade union rights (Art. 8) and the right to education (Art. 13) [7]. Accordingly, there are no decisions of the above-mentioned bodies on individual complaints that would directly relate to Art. 10 or 11 of the San Salvador Protocol. It should also be noted, that this protocol is the first international legal act of a regional nature in the field of

human rights, which unequivocally established the provisions on the protection of human environmental rights and the norm on the protection of the environment directly. Thus, the article establishes a certain balance between anthropocentrism and ecocentrism. At the same time, M. Medvedieva points out that some scientists insist on the need to shift the emphasis of international law from anthropocentrism to ecocentrism. Such an approach aims to protect the environment not only as a necessary condition for maintaining human activity and satisfying its needs, but also to protect the environment from the destructive influence of human beings themselves, the state, etc. [9, p. 70]. In addition, such a change in priorities will give a new meaning to the environmental rights of people and vulnerable categories of the population in particular, emphasizing the uniqueness and value of each individual.

Special attention to procedural environmental rights of vulnerable persons is paid in the 2018 Regional Agreement on Access to Information, Public Participation and Justice in Environmental Matters in Latin America and the Caribbean (Escazú Agreement). This agreement, as noted by R. Sena, is innovative because it focuses not only on promoting regional cooperation for the development of sustainable development policies, but also on innovative approaches aimed at protecting human rights, especially of vulnerable groups, and deals with issues of environmental management, rights to access to information and public participation, taking into account the peculiarities of the countries of Latin America and the Caribbean [10, p. 340]. This is the first legally binding document in the world that contains provisions for environmental human rights defenders, as well as the first environmental agreement for Latin America and the Caribbean [11].

According to the text of the agreement, each party shall facilitate access to environmental information for persons or groups in vulnerable situations, establishing procedures for the provision of assistance, from the formulation of requests through to the delivery of the information, taking into account their conditions and specificities, for the purpose of promoting access and participation under equal conditions (Art. 5 (3)). The agreement provides for the identification, support, active, timely and effective involvement of vulnerable persons in environmental decision-making (Art. 7 (14)), the creation of support mechanisms for the realization of the right to access to environmental justice, in particular by providing free technical and legal assistance (Art. 8 (5)) [12].

Vulnerable peoples are also among the priorities of the Social Charter of the Americas of

2012. Part 1 of Art. 22 emphasizes the special importance of reducing the vulnerability of countries to natural and anthropogenic disasters, with a special emphasis on the most vulnerable and poorest regions and communities in achieving progress and the pursuit of a better quality of life [13]. The provisions of the Charter got further development in Plan of Action of the Social Charter of the Americas of 2015 which addresses the issue of protection of vulnerable categories of persons in the context of promoting comprehensive social protection in various dimensions (clause 2.3); natural disaster risk management, with a priority on agriculture and food security (clause 4.5); expanding the coverage and quality of safe drinking water, sanitation, wastewater management, solid waste and energy services (clause 6.1); social integration with the help of appropriate land management schemes in cities and villages (clause 6.2) [14]. The Social Charter and its Plan of Action became a logical addition to the Inter-American Democratic Charter of 2001, in which a safe environment was recognized as an important element contributing to democracy, political stability and integral human development [15].

It should be noted that IACHR has adopted a number of resolutions that contain references to the environmental component of the human rights of vulnerable persons. Thus, Resolution 1/08 "Principles and Best Practices on the Protection of Persons Deprived of Liberty in the Americas" of 2008 guarantees the right of prisoners to adequate drinking water suitable for consumption (Principle 11), as well as hygiene and clothing in accordance with the climatic conditions of the place of their imprisonment (Principle 12) [16].

Resolution 1/17 "Human rights and the fight against impunity and corruption" of 2017 and Resolution 1/18 "Corruption and human rights" of 2018 identified that corruption, particularly in the management of public natural resources, threatens the ability of governments to fulfill its obligations regarding health care, education, water, transport or sanitation, which are important for the realization of economic, social, cultural and environmental rights, in particular of the most vulnerable segments of the population and groups, and the guarantee of their provision is the implementation of effective state policy and mechanisms for the eradication of corruption, which should include a comprehensive and cross-cutting approach based on human rights at every stage [17; 18].

The obligation of states to create conditions for an adequate standard of living, ensuring, among other things, the right to environmental

sanitation, health, drinking water, etc. in order to respect the human dignity of migrants, was established in Resolution 04/19 "Inter-American Principles on the Human Rights of All Migrants, Refugees, Stateless Persons and Victims of Human Trafficking" of 2019 (Principle 2). In addition, it provided for migrants' right to adequate housing, including permanent access to natural and common resources, drinking water, energy for cooking, heating and lighting, waste disposal, drainage and protection from cold, humidity, heat, rain, wind or other threats to health (Principle 38) [19].

As part of World Wildlife Day and World Energy Efficiency Day, in March 2022 the ICRC and the Office of the Special Rapporteur on Economic, Social, Cultural and Environmental Rights adopted joint resolution 3/21 "Climate Emergency: Scope of Inter-American Human Rights Obligations", which became the first document of the Inter-American human rights system, which was entirely devoted to the issue of climate change. Chapter III of the Resolution "Rights of individuals and groups in situations of vulnerability or historical discrimination in environmental and climate matters" recognizes the differential impact of climate change, affirms the enhanced obligation of states to guarantee and protect the rights of these individuals or groups as a whole, as they have historically and systematically bear the greatest burden of structural inequality, and also highlights a number of obligations of states for each of the specified groups separately. The document emphasizes the importance of ensuring "active transparency" regarding the right to access environmental information, the openness and inclusiveness of the process of public participation in environmental decision-making, and the availability of environmental justice, with particular emphasis on the role of individuals, peoples, communities, movements and groups that protect human environmental rights, participate in the development of ambitious climate policies and targets, and protect strategic ecosystems in the fight against climate change, such as oceans, jungles and forests [20].

The practice of the IACtHR, which is the main judicial body of the Inter-American human rights system, deserves particular attention in the context of this article. According to the decision in the case "The Kichwa Indigenous People of Sarayaku v. Ecuador" of 2012, human rights treaties are "living instruments", the interpretation of which must evolve over time and reflect current living conditions. (para. 161) [21]. This fully corresponds to the provisions of Art. 29 of the American Convention of 1969, which enshrines the principle of "extended interpretation", which pro-

vides, according to L. Lixinski, that it will be interpreted in accordance with other relevant international treaties on human rights and freedoms. Thus, any document can be used as a means to expand the jurisdiction of the Inter-American system, since human rights are interdependent, even if not all of them are contained in the key document interpreted by the Court [22, p. 587]. In the context of vulnerable peoples this could mean the existence of the possibility to refer to the provisions on the protection of their environmental rights, which are guaranteed by other international legal acts, in particular of a universal nature, especially those, a binding consent to which was given by the competent authorities of the state that such individuals or groups of individuals file a lawsuit against.

On November 15, 2017 the IACtHR issued an advisory opinion OC 23/17 in response to Colombia's request on the material and procedural obligations of states to protect the environment, which derive from the obligation to respect and ensure the rights to life and humane treatment, recognized in Art. 4 (1) and 5 (1) of the American Convention on Human Rights of 1969. The Court recognized that the right to a healthy environment is an autonomous, fundamental human right (both individual and collective) which is subject to protection (para. 59, 62) and also emphasized that numerous other rights, which are particularly vulnerable due to the deterioration of the environment, may suffer due to non-compliance with environmental obligations, in particular economic, social, cultural and environmental rights protected by Art. 26 of the American Convention of 1969, the San Salvador Protocol of 1988 and other agreements and documents (para. 55), thereby emphasizing the interdependence and indivisibility of human rights, the environment and sustainable development. The IACtHR has also established that the consequences for these rights may be felt with greater intensity by certain groups in vulnerable situations, and states are legally obliged to address this vulnerability based on the principle of equality and non-discrimination (para. 67) [23].

As P. Siwior rightly points out, this advisory opinion derives from the principle of not causing environmental damage and expands the list of formal grounds for filing complaints about violations of rights enshrined in the American Convention on Human Rights of 1969 to the IACtHR [24, pp. 177-178].

E. Grant draws our attention to the fact that the right to a healthy environment was not singled out before the 2017 advisory opinion of the IACtHR and Inter-American institutions currently

recognize a very limited number of socio-economic rights [25, p. 64].

In 2023, the Foreign Ministers of Chile and Colombia applied to the IACtHR for an advisory opinion on the scope of state obligations to respond to a climate emergency under international human rights law and, in particular, under the American Convention on Human Rights of 1969. The application contains a request for clarification of the scope of obligations in relation to vulnerable groups and also explicitly mentions the need to consider the diversity of current generations, differential geographic impacts and the rights of future generations arising from international human rights law in the context of climate change [26].

It is also necessary to emphasize, that a significant part of the existing precedent practice of the IACtHR regarding to the protection of environmental rights of vulnerable persons is related to the protection of communal land and resources of indigenous peoples in accordance with Art. 21 of the American Convention on Human Rights of 1969 (the right to private property), indicating the importance of protecting the environment and natural resources of indigenous communities as an integral part of their millennia-old traditions. For example, in the 2001 IACHR decision in the case "Mayagna (Sumo) Awas Tingni Community v. Nicaragua" there is a thesis that " the close ties of indigenous people with the land must be recognized and understood as the fundamental basis of their cultures, their spiritual life, their integrity, and their economic survival" (para. 149) [27]. A similar thesis is contained in the decision in the case "Yakye Axa Indigenous Community vs. Paraguay" of 2005: "To guarantee the right of indigenous peoples to communal property, it is necessary to take into account that the land is closely linked to their oral expressions and traditions, their customs and languages, their arts and rituals, their knowledge and practices in connection with nature, culinary art, customary law, dress, philosophy, and values" (para. 154) [27].

Conclusion. Summarizing the above mentioned, it should be noted, that in the Americas the human right to a healthy environment was enshrined in the text of the San Salvador Protocol of 1988, although the latter does not provide for the possibility of filing complaints about the violation of this right. Environmental rights of vulnerable persons have found their fragmentary consolidation in a number of acts of a binding and recommendatory nature, such as the OAS Charter of 1948, Escazú Agreement of 2018, the Social Charter of the Americas 2012, the Inter-American Democratic Charter of 2001 and a number of reso-

lutions of the IACHR. In our opinion, in this context it would be appropriate to draft and adopt a regional agreement on environmental human rights, dedicating a separate section to the rights of vulnerable persons in the environmental sphere and strengthening it with an appropriate monitoring mechanism authorized to consider complaints about violations of the rights enshrined in this agreement. In addition, it should be stated, that the legal practice of the ICRC regarding the protec-

tion of environmental rights of vulnerable categories of persons in the American region is the most developed in relation to indigenous peoples, in particular due to the protection of their cultural rights, which is confirmed by decisions in cases "Mayagna (Sumo) Awas Tingni Community v. Nicaragua" of 2001, "Yakye Axa Indigenous Community v. Paraguay" of 2005 and "Kichwa Indigenous People of Sarayaku v. Ecuador" of 2012..

REFERENCES

1. Resolution adopted by the General Assembly 76/300. The human right to a clean, healthy and sustainable environment. URL: https://digitallibrary.un.org/record/3983329/files/A_RES_76_300-EN.pdf?ln=en (accessed: 25.09.2024).
2. Resolution adopted by the Human Rights Council 48/13. The human right to a clean, healthy and sustainable environment. URL: https://digitallibrary.un.org/record/3945636/files/A_HRC_RES_48_13-EN.pdf?ln=en (accessed: 25.09.2024).
3. The American Declaration of the Rights and Duties of Man. URL: https://www.oas.org/dil/access_to_information_human_right_American_Declaration_of_the_Rights_and_Duties_of_Man.pdf (accessed: 25.09.2024).
4. Universal Declaration of Human Rights. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/UDHR/Documents/UDHR_Translations/tsh.pdf (accessed: 24.09.2024).
5. Charter of the Organization of American States. URL: <https://www.cidh.oas.org/basicos/english/basic22.charter%20oas.htm> (accessed: 26.09.2024).
6. American Convention on Human Rights "Pact Of San Jose, Costa Rica" (B-32). URL: http://www.oas.org/dil/treaties_B-32_American_Convention_on_Human_Rights_sign.htm (accessed: 28.09.2024).
7. Additional Protocol to the American Convention on Human Rights. URL: <http://www.oas.org/en/sare/social-inclusion/protocol-ssv/docs/protocol-san-salvador-en.pdf> (accessed: 30.10.2024).
8. Handl G. The Human Right to a Clean Environment and Rights of Nature: Between Advocacy and Reality. The Cambridge Handbook of New Human Rights: Recognition, Novelty, Rhetoric (1st Edition) / A. von Arnould, K. von der Decken, M. Susi (Eds.). Cambridge University Press, 2020. P. 137-153.
9. Медведєва М. О. Принципи екологічної етики в міжнародній договірній та судовій практиці. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2015. Вип. 124 (1). С. 65-76.
10. Sena R. The Intersection of Human Rights and Climate Change in the Inter-American Human Rights System: What to Hope For? Wisconsin International Law Journal. 2021. Vol. 38. Issue 2. P. 331-368.
11. Note by the Secretary-General: Summary of the work of the Economic Commission for Latin America and the Caribbean, 2020-2021 E/2021/19. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3928601?ln=ru&v=pdf> (accessed: 27.09.2024).
12. Regional Agreement on Access to Information, Public Participation and Justice in Environmental Matters in Latin America and the Caribbean. URL: <https://repositorio.cepal.org/server/api/core/bitstreams/7e888972-80c1-48ba-9d92-7712d6e6f1ab/content> (accessed: 01.10.2024).
13. Social Charter of the Americas. URL: https://www.oas.org/docs/publications/social_charter_of_the_americas.doc (accessed: 02.10.2024).
14. Plan of Action of Social Charter of the Americas. URL: https://www.oas.org/en/sedi/dsi/docs/Soc-Charter_AG06884E04.doc (accessed: 03.10.2024).
15. Inter-American Democratic Charter. URL: https://www.oas.org/en/democratic-charter/pdf/demcharter_en.pdf (accessed: 04.10.2024).
16. Inter-American Commission on Human Rights Resolution 1/08: Principles and Best Practices on the Protection of Persons Deprived of Liberty in the Americas. URL: <https://www.refworld.org/legal/resolution/iachr/2008/en/59705> (accessed: 04.10.2024).
17. Inter-American Commission on Human Rights Resolution 1/17: Human Rights And The Fight Against Impunity And Corruption. URL: <https://www.oas.org/en/iachr/decisions/pdf/resolution-1-17-en.pdf> (accessed: 05.10.2024).
18. Inter-American Commission on Human Rights Resolution 1/18: Corruption and Human Rights. URL: <https://www.oas.org/en/iachr/decisions/pdf/Resolution-1-18-en.pdf> (accessed: 05.10.2024).
19. Inter-American Commission on Human Rights Resolution : Inter-American Principles on the Human Rights of All Migrants, Refugees, Stateless Persons and Victims of Human Trafficking. URL: <https://www.oas.org/en/iachr/decisions/pdf/Resolution-4-19-en.pdf> (accessed: 06.10.2024).
20. Inter-American Commission on Human Rights Resolution 3/2021: Climate Emergency Scope of Inter-American Human Rights Obligations. URL: https://www.oas.org/en/iachr/decisions/pdf/2021/resolucion_3-21_ENG.pdf (accessed: 06.10.2024).

21. Case of the Kichwa Indigenous People of Sarayaku v. Ecuador: Judgment of the Inter-American Court of Human Rights, 27 June 2012. URL: https://corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_245_ing.pdf (accessed: 08.10.2024).
22. Lixinski L. Treaty Interpretation by the Inter-American Court of Human Rights: Expansionism at the Service of the Unity of International Law. European Journal of International Law. 2010. Vol. 21. Issue 3. Pp. 585-604.
23. Inter-American Court of Human Rights Advisory Opinion OC-23/17 of November 15, 2017 Requested by the Republic of Colombia. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/seriea_23_ing.pdf (accessed: 10.10.2024).
24. Siwior P. The Inter-American Court of Human Rights Advisory Opinion OC-23/17 on the Relationship between Human Rights and the Environment August. Review of European and Comparative Law. 2021. Vol. XLVI. Issue 3. Pp. 177-188. URL: <https://doi.org/10.31743/recl.11915> (accessed: 11.10.2024).
25. Grant E. The American Convention on Human Rights and Environmental Rights Standards. Environmental Rights: The Development of Standards / S. Turner, D. Shelton, J. Razzaque, O. McIntyre, J. May (Eds.). Cambridge : Cambridge University Press, 2019. Pp. 60-92.
26. Request for an advisory opinion on the Climate Emergency and Human Rights submitted to the Inter-American Court of Human Rights by the Republic of Colombia and the Republic of Chile. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/soc_1_2023_en.pdf (accessed: 11.10.2024).
27. Case of the Mayagna (Sumo) Awas Tingni Community v. Nicaragua: Judgment of the Inter-American Court of Human Rights, 31 August 2001. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_79_ing.pdf (accessed: 22.10.2024).
28. Case of the Yakye Axa Indigenous Community v. Paraguay: Judgment of the Inter-American Court of Human Rights, 17 June 2005. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_125_ing.pdf (accessed: 22.10.2024).

The article was received by the editors 28.10.2024

The article is recommended for printing 29.11.2024

I. С. ВОЄВОДИН

доктор філософії з міжнародного права,

викладач кафедри міжнародного і європейського права

E-mail: voievodin@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3026-474X>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ВРАЗЛИВИХ КАТЕГОРІЙ ОСІБ У МЕЖАХ МІЖАМЕРИКАНСЬКОЇ СИСТЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* У статті досліджено правові засади захисту екологічних прав вразливих категорій осіб у межах міжамериканської системи захисту прав людини. Вразливі категорії осіб є найбільш чутливими до змін навколишнього середовища, що зумовлює необхідність надання відповідного захисту їхнім правам в екологічній сфері. Хоча міжамериканська система захисту прав людини є найстаршою з існуючих регіональних систем, питання щодо захисту та заохочення екологічних прав вразливих категорій осіб в її межах не отримало належного висвітлення.

Короткий зміст основних результатів дослідження. З метою визначення норм, які надають спеціальний захист правам вразливих категорій осіб в екологічній сфері, зокрема праву на здорове, безпечне і чисте навколишнє середовище, було проаналізовано регіональні міжнародно-правові акти, як-от: Американська декларація прав та обов'язків людини 1948 р., Статут Організації американських держав 1948 р., Американська конвенція з прав людини 1969 р., Додатковий протокол до Американської конвенції з прав людини 1969 р. у галузі економічних, соціальних і культурних прав (Сан-Сальвадорський протокол) 1988 р., Регіональна угода про доступ до інформації, участь громадськості та правосуддя з питань довкілля в Латинській Америці та Карибському басейні (Угода Есказу) 2018 р. тощо. Приділено увагу актам, прийнятим в межах Організації американських держав, як-от: Соціальна хартія Америки 2012 р. та План дій Соціальної хартії Америки 2015 р., Міжамериканська демократична хартія 2001 р., резолюції Міжамериканської комісії з прав людини 1/08 «Принципи та найкращі практики щодо захисту осіб, позбавлених волі, на американському континенті» 2008 р., 1/17 «Права людини та боротьба з безкарністю та корупцією» 2017 р., 1/18 «Корупція та права людини» 2018 р. 04/19 «Міжамериканські принципи щодо прав людини всіх мігрантів, біженців, осіб без громадянства та жертв торгівлі людьми» 2019 р., 3/21 «Надзвичайна кліматична ситуація: обсяг міжамериканських зобов'язань щодо прав людини» 2021 р. тощо. Розглянуто судову практику Міжамериканського суду з прав людини щодо тлумачення положень Американської конвенції з прав людини 1969 р. та винесення рішень у релевантних справах про захист права на здорове довкілля, зокрема рішення у справах «Спільнота майягна (сумо) авас тінгні проти

Нікарагуа» 2001 р, «Корінна громада якіє акса проти Парагваю» 2005 р. та «Корінний народ кечуа з Сараяку проти Еквадору» 2012 р., а також консультативний висновок ОС 23/17 2017 р.

Висновки. Екологічні права вразливих категорій осіб в американському регіоні, зокрема право на здорове довкілля, отримали фрагментарне закріплення у низці актів договірної і рекомендаційного характеру. Це зумовлює необхідність прийняття спеціальної міжнародної регіональної угоди, присвяченої екологічним правам людини, з окремим акцентом на вразливих категоріях осіб, та заснування відповідного моніторингового механізму. Значну роль у захисті екологічних прав вразливих категорій осіб відіграє Міжамериканський суд з прав людини, який здійснює тлумачення міжнародних угод з прав людини через призму довкілля, надає консультативні висновки, а також виносить відповідні рішення, зокрема в контексті захисту прав корінних народів, пов'язаних із навколишнім середовищем.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *навколишнє середовище, здоров'я, права людини, міжамериканська система захисту прав людини, Організація американських держав, вразливість.*

Стаття надійшла до редакції 28.10.2024

Стаття рекомендована до друку 29.11.2024

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-26>

УДК 341.4

О. С. ПЕРЕДЕРІЙ

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри державно-правових дисциплін

E-mail: perederii@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4898-876X>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОФІСУ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ В УКРАЇНІ

АННОТАЦІЯ. Вступ. У статті з позицій загального теоретичного аналізу висвітлюється особливості правового статусу Офісу Міжнародного кримінального суду в Україні. Акцентовано увагу на ролі, завданнях та функціях зазначеної інституції в аспекті забезпечення правопорядку в Україні і притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності осіб, що розшукуються Міжнародним кримінальним судом за підозрою у вчиненні воєнних злочинів.

Короткий зміст основних результатів дослідження. На основі аналізу нормативної угоди про статус Офісу Міжнародного кримінального суду наведено і розкрито сутність системи особливостей, які притаманні правовому статусу зазначеної інституції. Зокрема, це особливий режим використання приміщень суду в Україні, специфіка правового режиму використання Офісом коштів суду, активів та іншого майна, особливий порядок використання засобів зв'язку та комунікацій Офісу Міжнародного кримінального суду, звільнення від податків, імпорتنних та експортних зборів. Виокремлено обов'язки, які покладаються на Офіс Міжнародного кримінального суду в Україні (інформування владних інституцій України щодо визначеного персоналу Офісу та членів їх родин, дотримання розпоряджень та вказівок, необхідних для безпеки та захисту працівників офісу, які даються Урядом України, обов'язковість використання приміщень офісу з метою недопущення уникнення осіб від кримінальної відповідальності або відправлення судочинства згідно із актами національного законодавства України, обов'язок не відчужувати майно, придбане або ввезене на умовах, які передбачають неможливість відчужування, оренди, можливості дарування або застосування інших способів відчуження, дотримання внутрішнього законодавства України).

Висновок. Обґрунтовано висновок про те, що специфіка правового статусу Офісу Міжнародного кримінального суду обумовлена складністю виконання завдань Міжнародного кримінального суду в Україні, а також соціальними чинниками, які впливають або потенційно можуть вплинути на діяльність суду. Результативність діяльності Офісу Міжнародного кримінального суду є запорукою повноцінної реалізації правосуб'єктності міжнародного кримінального суду в Україні і створення умов для організації результативного розслідування задля притягнення до кримінальної відповідальності суб'єктів, що підозрюються у вчиненні міжнародних злочинів на території України у період повномасштабного вторгнення.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: Міжнародний кримінальний суд, Офіс Міжнародного кримінального суду, правовий статус, Україна, Європейський Союз, міжнародна кримінальна відповідальність, міжнародна правосуб'єктність.

Як цитувати: Передерій О. С. Особливості правового статусу офісу міжнародного кримінального суду в Україні. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право». 2024. Вип. 38. С. 230-234. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-26>

In cites: O. S. Perederii (2024) Peculiarities of the legal status of the Office of the International Criminal Court in Ukraine. The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law", (38), P. 230-234. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-26> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. 21 серпня 2024 року національним парламентом України було ратифіковано Римський статут Міжнародного кримінального суду (далі - МКС) [1]. Таким чином, Україна стала 125-ю державою-учасницею світового прогресивного руху за покарання для осіб, які є винними у скоєнні воєнних злочинів. Зазначеному передували

тривалі політико-правові дискусії щодо формування належних правових умов для цього.

Проте, необхідність виконання Україною положень ст. 8 Угоди про асоціацію, яка покладала на нашу державу зобов'язання ратифікувати Римський статут і відповідні внесення зміни до Конституції України відкрили можливості для цього [2], [3].

В організаційному плані, ратифікація Україною Римського статуту створило вікно правових можливостей для нашої держави щодо перспективного висунення свого кандидата на посаду судді та прокурора МКС; участі України у процедурах обрання суддів та персоналу зазначеної судової інституції; налагодження повноцінної співпраці з МКС та реалізації процедури притягнення до відповідальності потенційних воєнних злочинців; поглиблення участі України у євроінтеграційних практиках; апробації нових механізмів правового захисту військовослужбовців Збройних Сил України. Разом із цим, успішне функціональне здійснення цих завдань можливе лише за умов існування чіткого механізму співробітництва України і МКС. З цією метою сторони на договірних засадах утворили особливу інституцію – країновий Офіс Міжнародного кримінального суду в Україні (далі – офіс МКС). Подібних інституцій раніше у вітчизняному правовому полі не існувало. У зв'язку з цим, недослідженим залишаються правового статусу офісу МКС. Ця обставина обумовлює актуальність наукового висвітлення особливостей правового статусу зазначеної структури.

Стан наукового дослідження теми. Проблематика адаптації функціонування інститутів міжнародної кримінальної юстиції у правовій системі України у вітчизняній теоретичній юриспруденції сьогодні знаходиться на початкових стадіях наукової розробки. Інформаційним базисом для сформульованих у статті ідей і позицій стали положення нормативних актів про Міжнародний кримінальний суд, окремі наукові позиції таких вчених як В. Лисик, О. Фрицький, О. Городецький, Н. Шукліна. Разом із тим, наукове дослідження аспектів функціонування представництва Міжнародного кримінального суду в Україні лише започатковується.

Метою дослідження є визначення особливостей правового статусу Офісу МКС в Україні.

Основні результати дослідження. Категорія «правовий статус» є відомою і широко вживаною у наці. Її зміст охоплює певні елементи, які доповнюють один інший і формують цілісну структуру [4, с. 191]. Щодо структури, то узагальнюючи наведені вище судження, логічним буде заключити, що головним елементом в структурі правового статусу будь-якого суб'єкта права є компетенція, яка охоплює права і обов'язки, а також предмет відання, що визначає саме призначення існування інституції та її функції. Зауважимо, що подібні офіси існують у багатьох державах. Здебіль-

шого такими державами є ті, які пережили збройний конфлікт і діяння його учасників підпадають під юрисдикції МКС (Демократична Республіка Конго, Уганда, Центральнаафриканська Республіка, Кот-д'Івуар, Грузія, Малі). При цьому основною метою їх функціонування є реалізація мандату суду та його відповідної діяльності у цих країнах [5]. Також офіси МКС сприяють формуванню взаємодії з інституціями громадянського суспільства, активізації інформаційної і просвітницької роботи на всіх рівнях соціального життя.

Зауважимо, що практика створення представництв міжнародних інституцій публічного права у державах є поширеною і традиційною. Відкриття (заснування) представництва на національному рівні дозволяє підвищити рівень ефективності

внутрішнього організаційного механізму функціонування, який характерний для міжнародних організацій як інституту незалежно від її юридичної природи. Саме внутрішній організаційний механізм, як зазначає В. Лисик, є «двигуном», за допомогою якого реалізуються потенційні можливості міжнародної організації, закладені в її установчому акті [6, с. 78].

Основним документом, який регламентує правовий статус Офісу МКС є Угода між Кабінетом Міністрів України та Міжнародним кримінальним судом про створення Офісу Міжнародного кримінального суду в Україні, яка набула чинності 23.03.2023 р. [7]. Зазначений документ визначив специфіку правового становища Офісу МКС як інституції, яка призначена для організації ефективної діяльності МКС на території України, своєчасної реакції на виклики, які можуть бути предметом судового розгляду МКС. Відповідно, особливості правового статусу Офісу МКС розкриємо через аналіз системи базових правовстановлюючих засад його функціонування.

Так, Офіс МКС на території України повноважний здійснювати свою діяльність від імені МКС. Через Офіс МКС суд реалізує свою міжнародну правосуб'єктність. Зазначена властивість є запорукою реалізації судом своєї компетенції та досягнення кінцевих цілей діяльності. Окрім цього, міжнародна правосуб'єктність МКС дозволяє суду укладати контракти, проводити операції з рухомим та нерухомим майном, брати участь у судових провадженнях. Працівники Офісу МКС, учасники процесу (свідки, потерпілі) та інші особи, яким необхідно знаходитись у межах території України, мають право на використання привілеїв, імунітетів та пільг, які визначено у ст. 15-

23 Угоди про привілеї та імунітети Міжнародного кримінального суду від 10.09.2002 р. включаючи свободу фінансових активів [8].

Однією із головних особливостей правового статусу Офісу МКС є особливий режим використання приміщень суду в Україні. Так, приміщення суду в Україні є недоторканими і підлягають особливому контролю з боку суду. Суд не може бути позбавлений права або обмежений у праві використання усього майнового комплексу, а бо його складових без його чіткої попередньої згоди. Уповноважені органи України позбавлені права безперешкодно входити у приміщення і будови Суду в Україні у порядку реалізації владної компетенції. Для цього необхідні попередня згода на прохання Голови країнового Офісу чи уповноваженого члена персоналу Офісу. Більш того, реалізація процесуальних рішень, рішень суду включаючи арешт майна, не можуть бути здійснені на території майнового комплексу Суду в Україні, окрім на умовах, які можуть визначатися в окремому порядку Головою країнового Офісу.

На випадок виникнення непередбачуваної ситуації, реакція на яку вимагає оперативних дій, передбачається, що очільник країнового Офісу може дати відповідну згоду. Також він може призначити члена персоналу Офісу, який буде уповноважено видавати дозвіл на вхід до приміщень Суду у разі, коли це обумовлено доцільністю виконання компетентними органами України покладених на них обов'язків.

Офісу МКС в Україні заборонено розмішувати прапор, емблему та розпізнавальні знаки на території своїх приміщень, засобах пересування, які можуть використовуються для виконання передбачених законом обов'язків.

Другою важливою особливістю правового статусу Офісу МКС є специфіка правового режиму використання Офісом коштів суду, активів та іншого майна. Так, фінансові активи, фондове майно, інший майновий потенціал Суду користується правовим захистом і не підлягають обшуку, вилученню, конфіскації, реквізиції, експропріації тощо. Також вони не можуть бути об'єктом втручання у порядку юрисдикційних дій адміністративних чи судових органів. Більш того, не підлягає правовим обмеженням режим вільного використання грошових коштів та фінансових активів МКС. Заборонено також здійснювати дії у межах контролю за використанням МКС коштів, активів та майна. Архівний фонд МКС, уся накопичена документація у будь-якій формі,

інформаційні матеріали, які перебували в управлінні МКС мають статус недоторканих.

Третьою характерною рисою правового статусу Офісу МКС є особливий порядок використання засобів зв'язку та комунікацій. Офіційне листування та документи Суду не підлягають цензурі. Офіс МКС уповноважений використовувати необхідні засоби комунікації, в тому числі у цифровій формі. Такі ресурси є недоторканими. Також МКС має правову можливість користуватися ресурсами радіо, телекомунікаційних пристроїв, використовувати частоти у відповідності до національного законодавства України. Україна, у разі можливості, може виділяти офісу МКС певний обсяг частот, які необхідні суду для виконання власних функцій.

Четвертою важливою особливістю правового статусу Офісу МКС є звільнення від податків, імпорتنних та експортних зборів. Зокрема, в межах своєї офіційної діяльності, МКС, його активи, доходи та інше майно не підлягає оподаткуванню і не підпадає під податкову юрисдикцію як центральних, так і місцевих органів державної влади. Офіс МКС звільняється від прямих і непрямих податків у разі придбання товарів і послуг, які потрібні для його ефективного функціонування на території України. Також, Офіс МКС звільняється від усіх обмежень на імпортно-експортні операції щодо товарів, які ввозяться або вивозяться МКС з метою застосування в Україні.

На Офіс МКС покладено також певні обов'язки. Зокрема, Офіс МКС бере на себе зобов'язання щодо здійснення інформування органів влади з кадрових питань формування персоналу Офісу МКС, аспектів його переміщення. Персонал Офісу МКС зобов'язаний виконувати розпорядження та вказівки, необхідні для забезпечення особистої безпеки, фізичного захисту, які формулюються органами влади України. Офіс МКС не може допускати використання ввірених приміщень задля ймовірного уникнення суб'єктами кримінальної відповідальності, здійснення належного правосуддя відповідно до законодавства України. Офіс МКС зобов'язаний не відчужувати майно, придбане або ввезене на умовах, що передбачають неможливість відчуження.

Висновки. Отже, Офіс МКС в Україні є важливою інституцією, функціонування якої буде сприяти роботі МКС на території України у найближчій історичній перспективі.

Правовий статус зазначеної установи має специфіку, яка враховує складність виконання завдань МКС в Україні, а також соціальні чинники, які впливають або потенційно

можуть вплинути на діяльність МКС. Результативність діяльності Офісу МКС є запорукою повноцінної реалізації правосуб'єктності МКС в Україні і створення умов для здійснен-

ня результативного розслідування та застосування заходів відповідальності щодо осіб, як вчинили міжнародні злочини в період агресії проти України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього : Закон України від 21.08.2024 р. *Офіційний вісник України*. 2024. № 80 ст. 4665
2. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Закон України від 16.09.2014 р. № 1678-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014 р. № 40. Ст. 2021
3. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 02.06.2016 р. № 1401-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 28. Ст. 532
4. Фрицький О. Ф., Городецький О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України: *підручник*. Київ. Наукова думка. 2000. 732 с.
5. Створення офісу МКС в Україні – новий рівень співпраці України та МКС. *Експертний центр з прав людини*. URL: <https://ecpl.com.ua/news/stvorennia-ofisu-mks-v-ukraini-novyy-riven-spivpratsi-ukrainy-ta-mks/> (дата звернення: 25.10.2024)
6. Лисик В.М. Правовий Статус Міжнародного комітету Червоного Хреста у міжнародному праві: *монографія*. Одеса: Фенікс, 2012. 208 с
7. Угода між Кабінетом Міністрів України та Міжнародним кримінальним судом про створення Офісу Міжнародного кримінального суду в Україні від 23.03.2023 р. *Офіційний вісник України*. 2023. № 40. ст. 2204
8. Про привілеї та імунітети Міжнародного кримінального суду: угода від 10.09.2002 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2008. № 12. ст. 342.

Стаття надійшла до редакції 20.10.2024

Стаття рекомендована до друку 27.11.2024

O.S. PEREDERII

PhD (Law), associate professor,

Associate Professor of the Department of State and Legal Disciplines

E-mail: perederii@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4898-876X>

V.N. Karazin Kharkov National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

PECULIARITIES OF THE LEGAL STATUS OF THE OFFICE OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT IN UKRAINE

ANNOTATION. Introduction. The article highlights the peculiarities of the legal status of the Office of the International Criminal Court in Ukraine from the standpoint of general theoretical analysis. Attention is focused on the role, tasks and functions of the mentioned institution in the aspect of ensuring law and order in Ukraine and bringing to international criminal responsibility persons wanted by the International Criminal Court on suspicion of committing war crimes.

Summary of the main results of the study. Based on the analysis of the normative agreement on the status of the Office of the International Criminal Court, the essence of the system of features inherent in the legal status of the specified institution is given and revealed. In particular, this is a special regime for the use of court premises in Ukraine, the specifics of the legal regime for the use of court funds, assets and other property by the Office, a special procedure for the use of means of communication and communications of the Office of the International Criminal Court, exemption from taxes, import and export duties. The responsibilities assigned to the Office of the International Criminal Court in Ukraine are highlighted (informing the authorities of Ukraine about the appointment of the staff of the Office and their family members, compliance with the orders and instructions necessary for the safety and protection of the employees of the office given by the Government of Ukraine, the obligation to use office premises with the aim of avoiding criminal liability by persons or carrying out due justice in accordance with the legislation of Ukraine, the obligation not to alienate property purchased or imported on conditions according to which they cannot be sold, leased, gifted or otherwise alienated, compliance with internal legislation of Ukraine).

Conclusion. The conclusion that the specificity of the legal status of the Office of the International Criminal Court is determined by the complexity of the tasks of the International Criminal Court in Ukraine, as well as social factors that influence or potentially influence the court's activities, is substantiated. The effectiveness of the Office of the International Criminal Court is a guarantee of the full realization of the legal personality of the International Crimi-

nal Court in Ukraine and the creation of conditions for ensuring effective investigation and prosecution of persons guilty of international crimes during the aggression against Ukraine.

KEY WORDS: *International Criminal Court, Office of the International Criminal Court, legal status, Ukraine, European Union, international criminal responsibility, international legal personality.*

REFERENCES

1. On the ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court and its amendments: Law of Ukraine dated August 21, 2024. Official Gazette of Ukraine. 2024. No. 80 of Art. 4665 (in Ukrainian).
2. On the ratification of the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their member states, on the other hand: Law of Ukraine dated 16.09. 2014 No. 1678-VII. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2014 No. 40. Art. 2021 (in Ukrainian).
3. On amendments to the Constitution of Ukraine (regarding justice): Law of Ukraine dated June 2, 2016 No. 1401-VIII. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2016. No. 28. Art. 532 (in Ukrainian).
4. Fritskyi O.F., Horodetskyi O.V., Shuklina N.G. Constitutional law of Ukraine: textbook. Kyiv. Scientific opinion. 2000. 732 p. (in Ukrainian).
5. Creation of the ISS office in Ukraine is a new level of cooperation between Ukraine and the ISS. Expert center on human rights. URL: <https://ecpl.com.ua/news/stvorennia-ofisu-mks-v-ukraini-novyy-riven-spivpratsi-ukrainy-ta-mks/> (last accessed: 10.25.2024) (in Ukrainian).
6. Lysyk V.M. Legal Status of the International Committee of the Red Cross in international law: monograph. Odesa: Phoenix, 2012. 208 p (in Ukrainian).
7. Agreement between the Cabinet of Ministers of Ukraine and the International Criminal Court on the establishment of the Office of the International Criminal Court in Ukraine dated March 23, 2023. Official Gazette of Ukraine. 2023. No. 40. Art. 2204 (in Ukrainian).
8. On the privileges and immunities of the International Criminal Court: agreement dated September 10, 2002. Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2008. No. 12. Art. 342 (in Ukrainian).

The article was received by the editors 20.10.2024

The article is recommended for printing 27.11.2024

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-27>

УДК 341.1 +341.231.14

Л.О. ФОМІНА

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри міжнародного і європейського права

E-mail: l.fomina@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8756-4006>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ ЩОДО ВИКОРІНЕННЯ ГОЛОДУ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

АННОТАЦІЯ. *Вступ.* У статті охарактеризовано міжнародно-правові акти, прийняті під егідою Організації Об'єднаних Націй (Декларація соціального прогресу та розвитку 1969 р., Загальна декларація про ліквідацію голоду і недоїдання 1974 р., Римська декларація про всесвітню продовольчу безпеку і План дій Все-світнього саміту з продовольчої безпеки 1996 р., Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй 2000 р., Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року (A/RES/70/1) 2015 р., Пакт в ім'я майбутнього 2024 р.) щодо подолання голоду і недоїдання.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Вказано, що ліквідація голоду є спільним обов'язком усіх країн міжнародного співтовариства. Зазначено, що досягнення Цілей розвитку тисячоліття передбачало скорочення вдвічі до 2015 року частку населення земної кулі, що має дохід менш як один долар на день, і частку населення, що страждає від голоду. Зазначено, що в 2015 році було прийнято Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року (A/RES/70/1) та його 17 Цілей сталого розвитку (далі – ЦСР). Зокрема, Ціль 2 спрямована на ліквідацію голоду, забезпечення продовольчої безпеки та поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства. Акцентовано, що незважаючи на те, що в багатьох сферах спостерігається певний прогрес, загалом дії з реалізації ЦСР поки що не досягли необхідних темпів і масштабів. Вказано, що у вересні 2024 році, на Саміті майбутнього, було прийнято Пакт в ім'я майбутнього, який став кульмінацією багаторічного процесу адаптації міжнародного співробітництва до реалій сьогодення та викликів майбутнього. Пакт охоплює широке коло тем, включаючи мир і безпеку, сталий розвиток, зміну клімату, цифрову співпрацю, права людини, гендер, молодь і майбутні покоління тощо. Питанню щодо ліквідації голоду, відсутності продовольчої безпеки та всіх форм неповноцінного харчування приділено увагу в Діях 3 та 15. Зокрема, в рамках Дій 3 і 15 передбачається: надання підтримки країнам і співтовариствам, які страждають від відсутності продовольчої безпеки та від неповноцінного харчування в усіх його формах, шляхом здійснення скоординованих дій; допомога країнам у ситуації боргової кризи долати нестабільність на міжнародних продовольчих ринках; сприяння формуванню справедливих, життєстійких, інклюзивних і стійких агропродовольчих систем; ліквідація лиха голоду, гострої форми відсутності продовольчої безпеки, масового голоду та умов, близьких до масового голоду, у збройних конфліктах у теперішній час і для майбутніх поколінь тощо.

Висновок. Розмивання досягнутих успіхів і збереження проблеми високого рівня голоду, відсутності продовольчої безпеки стали причиною відставання у виконанні завдань ЦСР 2, що вимагає скоординованих та рішучих дій з боку міжнародної спільноти.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: ліквідація голоду, міжнародні організації, право на харчування, продовольча безпека, сталий розвиток.

Як цитувати: Фоміна Л. О. Діяльність організації об'єднаних націй щодо викорінення голоду: міжнародно-правовий аспект. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право»*. 2024. Вип. 38. С. 235-243. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-27>

In cites: L. O. Fomina (2024) United Nations activities to eradicate hunger: international legal aspect. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (38), P. 235-243. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-27> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Питання щодо ліквідації голоду та забезпечення продовольчої безпеки тривалий час викликають занепокоєння з боку міжнародного співтовариства. Під егідою Організації Об'єднаних Націй, починаючи з моменту її створення, було прийнято низку актів у цій сфері, що передбачали

здійснення скоординованих заходів, направлених на подолання голоду та систематичного недоїдання.

Разом з тим, збройні конфлікти, економічна нестабільність, пандемія та суттєві кліматичні зміни гальмують прогрес у боротьбі з голодом..

Порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030 року передбачає глобальне переосмислення шляхів викорінювання голоду і злиднів та визначає результати, яких необхідно досягти: з голодом і злиднями необхідно покінути протягом 15 років. Унікальність цього заклик до дії полягає в тому, що він звернений до всіх країн, як багатих, так і бідних, та спонукає їх працювати спільно, на засадах партнерства, щоб поліпшити життя найбільш уразливих груп населення [1].

Проте, незважаючи на триваючі зусилля, у 2024 році продовольча безпека залишається однією з критичних світових проблем.

Так зокрема, Світовий банк включив продовольчу безпеку і безпеку в галузі харчування до числа восьми глобальних проблем, які потребують всеосяжного підходу, і мобілізував ресурси для розв'язання цієї проблеми і захисту джерел доходів людей у всьому світі на суму 45 млрд дол. США, що перевищує спочатку заплановане зобов'язання в розмірі 30 млрд дол. США, про яке було оголошено в травні 2022 року [2]. Означене свідчить про істотну гостроту питання щодо ліквідації голоду та недоїдання, що вимагає скоординованого і комплексного підходу з боку міжнародної спільноти.

Стан наукового дослідження теми. Окремим питанням щодо міжнародного захисту прав людини, зокрема права на харчування, досягнення цілей сталого розвитку було приділено увагу в наукових працях українських і закордонних учених, серед яких: М. Буроменський, А. Войціховський, С. Карвацька, Є. Реньов, Т. Сироїд, П. Фомін, Ф. Адамс, Й. Ф. Міліан Гомез, Спорчіа Ф., Антонеллі М., Агілар-Мартінес А., Шоу Д., Клей Е. та ін. Разом з тим, означена тематика потребує подальшого ґрунтовного дослідження з урахування існуючих викликів сьогодення.

Мета дослідження полягає у наданні характеристики міжнародно-правових актів, прийнятих під егідою Організації Об'єднаних Націй щодо викорінювання голоду.

Основні результати дослідження. У 1969 році Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй (далі – ГА ООН) прийняла Декларацію соціального прогресу та розвитку (резолюція 2542 (XXIV) від 11 грудня 1969 року), в якій зазначила, що соціальний прогрес і розвиток мають бути спрямовані на постійне підвищення матеріального і духовного рівня життя всіх членів суспільства за поваги та здійснення прав людини й основних свобод шляхом досягнення таких головних цілей, зокрема: ліквідація голоду і недоїдання та га-

рантія права на належне харчування (стаття X (b) Частина II: Цілі) [3].

16 листопада 1974 року Всесвітньою продовольчою конференцією, скликаною відповідно до резолюції 3180 (XXVIII) Генеральної Асамблеї від 17 грудня 1973 року, була ухвалена Загальна декларація про ліквідацію голоду і недоїдання (прийнята резолюцією 3348 (XXIX) Генеральної Асамблеї від 17 грудня 1974 року), в якій було визнано, що ліквідація голоду і недоїдання, передбачена як одна з цілей Декларації соціального прогресу та розвитку, і ліквідація причин, що зумовлюють виникнення такого становища, є спільним завданням усіх країн [4].

У Загальній декларації про ліквідацію голоду і недоїдання проголошено, що «кожен чоловік, жінка і дитина володіють невід'ємним правом бути вільними від голоду та недоїдання для повного розвитку і збереження своїх фізичних та розумових здібностей. Сучасне суспільство вже володіє достатніми ресурсами, організаційними можливостями, технікою і, отже, в змозі досягти цієї мети. Відповідно, ліквідація голоду є спільним обов'язком усіх країн міжнародного співтовариства, особливо розвинених країн і країн, здатних надавати допомогу» [4].

У листопаді 1996 року Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (далі – ФАО) провела Всесвітній продовольчий саміт, для того, щоб заручитися підтримкою на високому рівні і дати новий імпульс обговоренням та практичним діям. Мета саміту, в якому взяли участь 186 глав держав та інших високопосадовців, полягала в тому, щоб знову на високому рівні підтвердити зобов'язання щодо викорінювання голоду і неповноцінного харчування в усьому світі та забезпечення продовольчої безпеки для всіх. Вперше в історії глави і представники держав звернули увагу на питання «продовольчої безпеки» і на те, яким чином їхні громадяни можуть отримати доступ до продовольства, яке їм необхідне для ведення здорового способу життя [5]. Під час цього саміту було ухвалено Римську декларацію про всесвітню продовольчу безпеку і План дій Всесвітнього саміту з продовольчої безпеки [6].

У Римській декларації 1996 р. глави держав і урядів, будучи переконаними, що багатогранний характер продовольчої безпеки вимагає узгоджених національних дій, а також ефективних міжнародних зусиль, спрямованих на доповнення та посилення національних дій, взяли на себе низку зобов'язань, як-от: забезпечити сприятливе політичне, соціальне і еко-

номічне середовище, покликане створити найкращі умови для викорінення бідності та встановлення тривалого миру, заснованого на повній і рівній участі жінок та чоловіків, що є найбільш сприятливим для досягнення стійкої продовольчої безпеки для всіх; впровадити політику, спрямовану на викорінення бідності і нерівності та поліпшення фізичного й економічного доступу для всіх та в будь-який час до достатнього, повноцінного і безпечного продовольства та його ефективного використання; впровадити політику і практику сталого розвитку сільського господарства, рибальства, лісового господарства та розвитку сільських районів на територіях з високим і низьким потенціалом, які мають важливе значення для адекватного і надійного постачання продовольства на рівні домогосподарств, на національному, регіональному та глобальному рівнях, а також боротися зі шкідниками, посухою і опустелюванням; прагнути до того, щоб продовольча, сільськогосподарська торгівля та загальна торговельна політика сприяли зміцненню продовольчої безпеки для всіх за допомогою справедливої і ринково орієнтованої світової торговельної системи; намагатися запобігати стихійним лихам і техногенним катастрофам та бути готовими до них, а також задовольняти тимчасові і надзвичайні потреби у продовольстві таким чином, щоб сприяти відновленню, реабілітації, розвитку та здатності задовольняти майбутні потреби; сприяти оптимальному розподілу та використанню державних і приватних інвестицій для розвитку людських ресурсів, сталого продовольства, сільського, рибного та лісового господарства тощо [6].

У період між Всесвітньою продовольчою конференцією 1974 року і Всесвітньою продовольчою конференцією 1996 року також було проведено низку конференцій ООН з ключових питань, пов'язаних з продовольчою безпекою. Ці питання включали дітей, харчування, навколишнє середовище, права людини, народонаселення, соціальний розвиток, жінок і середовище проживання. Крім того, низка агентств ООН, двосторонні програми і більшість неурядових організацій визначили поліпшення продовольчої безпеки як одну зі своїх головних цілей [7, с. 57].

Слід зазначити, що Всесвітній продовольчий саміт не планувався як конференція з оголошення внесків і не ставив своїм завданням створення нових фінансових механізмів, установ або бюрократичних структур. Країни мали самостійно вирішити, як вони збираються домогтися поставлених у Плані дій цілей. У

2004 році після низки міжурядових переговорів, рішення про проведення яких було ухвалено на нараді під назвою «Всесвітній продовольчий саміт: п'ять років потому», Рада ФАО одноголосно затвердила «Добровільні керівні принципи на підтримку поступового здійснення права на достатнє харчування в контексті національної продовольчої безпеки», відомі також як Керівні принципи, що стосуються права на харчування [5; 8].

У 2000 році ГА ООН прийняла Декларацію тисячоліття Організації Об'єднаних Націй (резолюцією 55/2 від 8 вересня 2000 року), в якій глави держав і урядів визначили низку фундаментальних цінностей, що матимуть важливе значення для міжнародних відносин у XXI столітті (свобода, рівність, солідарність, терпимість, повага до природи, спільне зобов'язання) і визначили ключові цілі, для того щоб втілити ці загальні цінності в конкретні дії [9].

Вісім Цілей розвитку тисячоліття (далі – ЦРТ) охоплювали: ліквідацію крайньої бідності і голоду, забезпечення загальної початкової освіти, заохочення рівності чоловіків і жінок та розширення прав і можливостей жінок, скорочення дитячої смертності, поліпшення охорони материнства, боротьба з ВІЛ/СНІДом, малярією та іншими захворюваннями, забезпечення екологічної стійкості, формування глобального партнерства з метою розвитку. Зокрема, передбачалося скоротити вдвічі до 2015 року частку населення земної кулі, що має дохід менш як один долар на день, і частку населення, що страждає від голоду, а також скоротити вдвічі до того самого терміну частку населення земної кулі, яке не має доступу до безпечної питної води, у тому числі через брак коштів [10].

У Доповіді 2015 року «Цілі розвитку тисячоліття» було підсумовано, що хоча завдання ЦРТ, що передбачали скорочення наполовину частки людей, які живуть в умовах крайньої бідності і голоду, вирішені або майже вирішені, світ, як і раніше, далекий від досягнення поставленої в ЦРТ мети викорінення крайньої бідності злиднів і голоду. У 2015 році, за оцінками, 825 мільйонів людей, як і раніше, проживали в умовах крайньої бідності, а 800 мільйонів людей продовжували страждати від голоду. Відповідно ліквідація бідності та голоду залишиться у центрі порядку денного в галузі розвитку на період після 2015 року. Було вказано, що ліквідація крайньої бідності і голоду, що залишаються, потребує напружених зусиль. Багато хто з людей, які найгостріше страждають, перебувають у вразли-

вому становищі і проживають у віддалених районах. Багато хто, як і раніше, позбавлені доступу до якісного шкільного навчання, медичного обслуговування, енергопостачання, безпечних джерел води та інших вкрай важливих комунальних послуг, які часто визначаються соціально-економічним становищем, гендерною або етнічною приналежністю чи місцем проживання [11].

Здійснення порядку денного у сфері розвитку на період після 2015 року продовжує розпочату діяльність у період роботи над досягненням ЦРТ. Зокрема, з метою усунути прогалини, які зберігаються, щоб викоринити злидні і голод та сприяти забезпеченню поступального і всеосяжного економічного зростання, що відкриває можливості для процвітання людей у всьому світі [11].

Так, у 2015 році світові лідери зібралися разом і дали історичну обіцянку забезпечити права та добробут кожної людини на здоровій, процвітаючій планеті, прийнявши Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року (A/RES/70/1) та його 17 Цілей сталого розвитку (далі – ЦСР) [12].

Порядок денний є світовою дорожньою картою для викоринення бідності, захисту планети та подолання нерівності. 17 ЦСР, які є наріжним каменем Порядку денного, пропонують найбільш практичний та ефективний шлях до усунення причин насильницьких конфліктів, порушень прав людини, зміни клімату і погіршення стану довкілля та мають за мету забезпечити, щоб ніхто не залишився осторонь. ЦСР відображають розуміння того, що сталий розвиток повсюдно має включати економічне зростання, соціальний добробут і захист довкілля [13]. Зокрема, Ціль 2 спрямована на ліквідацію голоду, забезпечення продовольчої безпеки та поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства.

Разом з тим, незважаючи на те, що в багатьох сферах спостерігається певний прогрес, загалом дії з реалізації Цілей поки що не досягли необхідних темпів і масштабів.

Оцінка досягнутого прогресу, проведена у 2024 році, вказує на те, що світ значною мірою відстає від свого плану здійснення Порядку денного на період до 2030 року. Зі 135 завдань лише щодо 17 відсотків відзначається очікуваний прогрес, за умови якого ці завдання можуть бути виконані до 2030 року. Майже в половині випадків (48 відсотків) відзначається помірне або значне відхилення від бажаної траєкторії, при цьому щодо 30 відсотків відзначається незначний прогрес, а щодо 18 від-

сотків – помірний. У 18 відсотках випадків наявна стагнація, а в 17 відсотках – регрес порівняно з базовим рівнем 2015 року [14].

Так, розмивання раніше досягнутих успіхів і збереження проблеми високого рівня голоду, відсутності продовольчої безпеки та неповноцінного харчування в останні роки стали причиною відставання у виконанні завдань 1 і 2 ЦСР 2 (ліквідація голоду, відсутності продовольчої безпеки та всіх форм неповноцінного харчування до 2030 року). Робота з ліквідації багатьох чинників відсутності продовольчої безпеки та неповноцінного харчування ведеться низькими темпами, і наростаючі частота та інтенсивність їхнього прояву не дадуть змоги подолати негативні тенденції, якщо не вжити рішучих заходів щодо скорочення ризиків [15, с. 1].

У 2023 році було проведено оцінку масштабів голоду у світі, вимірюваних показником 1.1 ЦСР 2 «Поширеність недоїдання» (далі – ПН), результати якої підтвердили, що світ поки що так і не наблизився до досягнення мети з ліквідації голоду. Після різкого зростання у 2019-2021 роках частка населення планети, що стикається з проблемою голоду, залишається майже однаковою вже три роки поспіль, і, за останніми оцінками, у 2023 році глобальний показник ПН становив 9,1 відсотка. У 2023 році на планеті налічувалося від 713 до 757 млн недоїдаючих (від 8,9 до 9,4 відсотка світового населення відповідно). Якщо відштовхуватися від середнього значення (733 млн), то 2023 року від голоду страждало на 152 млн осіб більше, ніж 2019 року [15, с. XVIII].

Африка випереджає інші регіони світу за часткою населення, що стикається з голодом: на континенті налічується 20,4 відсотка тих, хто голодує, в Азії – 8,1 відсотка, у Латинській Америці та Карибському басейні – 6,2 відсотка, а в Океанії – 3,3 відсотка. У 2023 році в Африці проживало 298,4 млн голодуючих, у Латинській Америці та Карибському басейні – 41,0 млн, а в Океанії – 3,3 млн. Якщо в Африці спостерігається явна тенденція до зростання ПН, то в Латинській Америці та Карибському басейні цей показник скорочується, а в Азії залишається практично незмінним. У всіх регіонах ПН, як і раніше, вищий, ніж до пандемії COVID-19. За оновленими даними, у 2030 році хронічно недоїдатимуть майже 582 млн осіб – такий прогноз вказує на те, що ЦСР 2 «Ліквідація голоду» важкодосяжна [15, с. xviii].

Серед чинників, які впливають на тенденції у сфері викоринення голоду істотний

істотну роль відіграють конфлікти, кліматичні зміни, посилення економічної нерівності тощо. Конфлікти змушують людей покидати свої землі та засоби до існування, руйнують ринки, а також мають своїм наслідком підвищення цін на продукти харчування і зведення нанівець важливих досягнень у сфері розвитку. Кліматичні надзвичайні ситуації, такі як повені, посухи та спека, також мають суттєвий вплив, знищуючи життя, засоби до існування і врожаї, деградуючи ґрунти та завдаючи шкоди інфраструктурі і сільськогосподарським активам. Економічна нерівність посилює голод. Коли ціни на продукти харчування зростають через економічні труднощі та зовнішні чинники – наприклад, війну в Україні – найбідніші верстви населення ще більше борються за поживну їжу. Крім того, близько 30 відсотків світового виробництва продовольства щороку втрачається або марнується, а відсутність доступу до технологій і ринків призводить до значних збитків для багатьох фермерів [16].

Організоване насильство і збройні конфлікти були визначені одними з ключових причин гострої продовольчої безпеки в спільному дослідженні ФАО та ВПП «Гарячі точки голоду. Ранні попередження ФАО-ВПП про гостру продовольчу безпеку з жовтня 2022 р. по січень 2023 р. Прогноз» [17; 18, с. 120].

Спорчіа Ф., Антонеллі М., Агілар-Мартінес А. та ін. (Sporchia, F., Antonelli, M., Aguilar-Martínez, A. et al.) у своєму дослідженні дійшли висновку, що «майбутні виклики, які впливатимуть на досягнення ЦСР 2 протягом 7 років, що залишилися до 2030 року, ймовірно, будуть складними... та виокремили чотири основні виклики, які необхідно вирішити на шляху до досягнення нульового голоду, а саме: глобальні причини, вплив та управління; ланцюги постачання: нерівність, дисбаланс влади та конфлікти; виробництво продуктів харчування: сільськогосподарські практики, методи оцінки та дані; споживання: моделі харчування, зміни в раціоні та нові продукти харчування» [19].

Означене викликає нагальну потребу у виробленні нових підходів для посилення міжнародної співпраці у цій сфері.

Так, у вересні 2024 році, на Саміті майбутнього, світові лідери прийняли Пакт в ім'я майбутнього, який включає Глобальний цифровий договір та Декларацію про майбутні покоління. Цей Пакт став кульмінацією багаторічного процесу адаптації міжнародного співробітництва до реалій сьогодення та викликів майбутнього. Пакт охоплює широке коло тем, включаючи мир і безпеку, сталий

розвиток, зміну клімату, цифрову співпрацю, права людини, гендер, молодь і майбутні покоління, а також трансформацію глобального управління [20].

У Пакті глави держав і урядів визнають, що «домоглися деякого прогресу, але досягнення цілей у сфері сталого розвитку перебуває під загрозою. Прогрес за більшістю цілей або йде занадто повільно, або відкотився назад, до рівня, нижчого за базові показники 2015 року. Багаторічні досягнення в галузі сталого розвитку сходять нанівець. Масштаби злиднів, голоду і нерівності зростають» [21].

Питанню щодо ліквідації голоду, відсутності продовольчої безпеки та всіх форм неповноцінного харчування приділено увагу в Діях 3 та 15. Зокрема, в рамках Дії 3 передбачається: надавати підтримку країнам і співтовариствам, які страждають від відсутності продовольчої безпеки та від неповноцінного харчування в усіх його формах, шляхом здійснення скоординованих дій, зокрема шляхом надання надзвичайного постачання продовольства, програм, фінансування, підтримки сільськогосподарського виробництва, зміцнення національної стійкості до потрясінь і шляхом забезпечення функціонування продовольчих та сільськогосподарських виробничо-збутових ланцюжків; допомагати країнам у ситуації боргової кризи долати нестабільність на міжнародних продовольчих ринках, а також вести в партнерстві з міжнародними фінансовими установами та системою Організації Об'єднаних Націй роботу з надання підтримки країнам, що розвиваються, які страждають від відсутності продовольчої безпеки; сприяти формуванню справедливих, життєстійких, інклюзивних і стійких агропродовольчих систем, щоб кожна людина мала доступ до безпечної, недорогої та поживної їжі в достатній кількості.

Дія 15 зосереджена на забезпеченні надання людям, яких торкнулися надзвичайні ситуації гуманітарного характеру, необхідної підтримки. Акцентовано увагу на тому, безпрецедентно велике число людей постраждало від надзвичайних ситуацій гуманітарного характеру, зокрема особи, які опинилися в умовах вимушеного і дедалі більш тривалого переміщення, та особи, які страждають від гострої відсутності продовольчої безпеки, масового голоду та умов, близьких до масового голоду. У зв'язку з цим передбачається: зміцнення зусиль, спрямованих на запобігання, передбачення і пом'якшення наслідків надзвичайних гуманітарних ситуацій для людей, які потребують допомоги, з приділенням особли-

вої уваги потребам осіб, які перебувають у найбільш уразливому становищі; усунення корінних причин вимушеного і зтяжненого переміщення, зокрема масового переміщення населення, і забезпечення та полегшення доступу до довгострокових рішень для внутрішньо переміщених осіб, біженців й осіб без громадянства; ліквідація лиха голоду, гострої форми відсутності продовольчої безпеки, масового голоду та умов, близьких до масового голоду, під час збройних конфліктах у теперішній час і для майбутніх поколінь, використовуючи всі наявні знання, ресурси та можливості, виконуючи зобов'язання з міжнародного гуманітарного права, зокрема стосовно зняття обмежень на надання гуманітарної допомоги [21].

Висновки. Підсумовуючи вищевказане, можемо зробити висновок, що під егідою Організації Об'єднаних Націй прийнято низку актів (Декларація соціального прогресу та розвитку 1969 р., Загальна декларація про ліквідацію голоду і недоїдання 1974 р., Римська декларація про всесвітню продовольчу безпеку і План дій Всесвітнього саміту з продовольчої безпеки 1996 р., Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй 2000 р., Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року (A/RES/70/1) 2015 р., Пакт в ім'я

майбутнього 2024 р. тощо) та провадиться діяльність, спрямована на викорінення голоду, недоїдання та гострої форми відсутності продовольчої безпеки. Разом з тим, незважаючи на те, що питання ліквідації голоду, є спільним обов'язком держав та однією із цілей у сфері сталого розвитку, нинішній прогрес у цій сфері є недостатнім. За останніми даними, висвітленими в Доповіді Генерального секретаря 2024 року світ значною мірою відстає від свого плану здійснення Порядку денного на період до 2030 року. Розмивання досягнутих успіхів і збереження проблеми високого рівня голоду, відсутності продовольчої безпеки та неповноцінного харчування в останні роки стали причиною відставання у виконанні завдань 1 і 2 ЦСР 2 (ліквідація голоду, відсутності продовольчої безпеки та всіх форм неповноцінного харчування до 2030 року). Істотний вплив на таку ситуацію має низка чинників, серед яких: конфлікти, кліматичні зміни, посилення економічної нерівності тощо. Означене вимагає скоординованих та рішучих дій з боку міжнародної спільноти. Так, зокрема, у 2024 році був прийнятий Пакт в ім'я майбутнього, в якому визначено низку заходів з метою ліквідації голоду, відсутності продовольчої безпеки та всіх форм неповноцінного харчування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. FAO: Food security and nutrition for all. URL: <https://www.fao.org/food-security-and-nutrition-for-all/en/> (дата звернення: 25.10.2024).
2. Food security trends in 2024 and beyond. URL: <https://blogs.worldbank.org/en/agfood/food-security-trends-2024-and-beyond> (дата звернення: 25.10.2024).
3. Declaration on Social Progress and Development adopted by General Assembly resolution 2542 (XXIV) 11 December 1969. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-social-progress-and-development> (дата звернення: 25.10.2024).
4. Universal Declaration on the Eradication of Hunger and Malnutrition Adopted on 16 Nov. 1974 by the World Food Conference convened under General Assembly resolution 3180 (XXVIII) of 17 Dec. 1973; and endorsed by General Assembly resolution 3348 (XXIX) of 17 Dec. 1974. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/57723?ln=en> (дата звернення: 25.10.2024).
5. FAO 70th Anniversary. URL: <https://www.fao.org/70/1995-05/en/> (дата звернення: 25.10.2024).
6. Rome Declaration on World Food Security and World Food Summit Plan of Action (13-17 November 1996 Rome Italy). URL: <https://www.fao.org/4/W3613E/W3613E00.htm> (дата звернення: 25.10.2024).
7. Shaw D. J., Clay E. J. Global Hunger and Food Security after the World Food Summit. Canadian Journal of Development Studies / Revue Canadienne d'études Du Développement. 1998. 19(4). 55–76. <https://doi.org/10.1080/02255189.1998.9669778> (дата звернення: 25.10.2024).
8. Voluntary Guidelines to support the progressive realization of the right to adequate food in the context of national food security adopted by the 127th Session of the FAO Council November 2004. URL: <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/307a8e6b-c478-49ba-8a29-f97c825d5770/content> (дата звернення: 25.10.2024).
9. Resolution adopted by the General Assembly 55/2. United Nations Millennium Declaration. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_55_2.pdf (дата звернення: 25.10.2024).
10. UN: Millennium Development Goals and Beyond 2015. URL: <https://www.un.org/millenniumgoals/> (дата звернення: 25.10.2024).

11. The Millennium Development Goals Report. United Nations, 2015. URL: [https://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20\(July%201\).pdf](https://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20(July%201).pdf) (дата звернення: 25.10.2024).
12. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015 70/1. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_70_1_E.pdf (дата звернення: 25.10.2024).
13. Sustainable Development Goals: The Sustainable Development Agenda. URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/development-agenda/> (дата звернення: 25.10.2024).
14. Progress towards the Sustainable Development Goals. Report of the Secretary-General A/79/79–E/2024/54. URL: <https://unstats.un.org/sdgs/files/report/2024/secretary-general-sdg-report-2024--EN.pdf> (дата звернення: 25.10.2024).
15. FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO. 2024. The State of Food Security and Nutrition in the World 2024 – Financing to end hunger, food insecurity and malnutrition in all its forms. Rome. 250 p. URL: <https://openknowledge.fao.org/items/09ed8fec-480e-4432-832c-5b56c672ed92> (дата звернення: 25.10.2024).
16. World Food Programme: Ending hunger. URL: <https://www.wfp.org/ending-hunger> (дата звернення: 25.10.2024).
17. Hunger Hotspots FAO-WFP early warnings on acute food insecurity October 2022 to January 2023 Outlook. WFP and FAO, 2022. 56 p. URL: https://docs.wfp.org/api/documents/WFP-0000142656/download/?_ga=2.135965041.1787622433.1731919553-1536584413.1730098921 (дата звернення: 25.10.2024).
18. Фоміна Л.О. Дотримання права на харчування під час збройних конфліктів: міжнародно-правовий аспект. Актуальні проблеми міжнародного права: Збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 10 березня 2023 року). Харків, 2023. С. 118-120. URL: https://law.karazin.ua/resources/doks2021/nauka/repozitary/Aktualni_problemy_mizhnarodnoho_prava_matkonf_10-03-2023.pdf (дата звернення: 25.10.2024).
19. Sporchia, F., Antonelli, M., Aguilar-Martínez, A. et al. Zero hunger: future challenges and the way forward towards the achievement of sustainable development goal 2. Sustain Earth Reviews 7, 10 (2024). <https://doi.org/10.1186/s42055-024-00078-7> (дата звернення: 25.10.2024).
20. UN: Summit of the Future. URL: <https://www.un.org/en/summit-of-the-future> (дата звернення: 25.10.2024).
21. Resolution adopted by the General Assembly on 22 September 2024 79/1. The Pact for the Future. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n24/272/22/pdf/n2427222.pdf> (дата звернення: 25.10.2024).

Стаття надійшла до редакції 20.10.2024

Стаття рекомендована до друку 27.11.2024

L. O. FOMINA

PhD(Law), Associate Professor,

Associate Professor of the Department of International and European Law

E-mail: l.fomina@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8756-4006>

V.N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

UNITED NATIONS ACTIVITIES TO ERADICATE HUNGER: INTERNATIONAL LEGAL ASPECT

ANNOTATION. *Introduction.* The article describes the international legal instruments adopted under the auspices of the United Nations (the 1969 Declaration on Social Progress and Development, the 1974 Universal Declaration on the Eradication of Hunger and Malnutrition, The Rome Declaration on World Food Security and the 1996 World Food Summit Plan of Action, the 2000 United Nations Millennium Declaration, the 2030 Agenda for Sustainable Development (A/RES/70/1) of 2015, and the 2024 Agenda 21 Pact) on the eradication of hunger and malnutrition.

Summary of the main results of the study. It is stated that the eradication of hunger is a common responsibility of all countries of the international community. It is noted that the achievement of the Millennium Development Goals included halving by 2015 the proportion of the world's population with an income of less than one dollar a day and the proportion of the population suffering from hunger. It is noted that in 2015 the 2030 Agenda for Sustainable Development (A/RES/70/1) and its 17 Sustainable Development Goals (SDGs) were adopted. In particular, Goal 2 is aimed at ending hunger, ensuring food security and improved nutrition and promoting sustainable agriculture. It is emphasised that despite the fact that there has been

some progress in many areas, in general, actions to implement the SDGs have not yet reached the required pace and scale. It is noted that in September 2024, at the Summit of the Future, the Pact for the Future was adopted, which was the culmination of a long-term process of adapting international cooperation to the realities of the present and the challenges of the future. The Pact covers a wide range of topics, including peace and security, sustainable development, climate change, digital cooperation, human rights, gender, youth and future generations, etc. The issue of the eradication of hunger, food insecurity and all forms of malnutrition is addressed in Actions 3 and 15. In particular, Actions 3 and 15 will provide coordinated support to countries and communities suffering from food insecurity and malnutrition in all its forms; assist countries in debt distress to manage volatility in international food markets; promote equitable, resilient, inclusive and sustainable agrifood systems; eliminate the scourge of hunger, acute food insecurity, famine and famine-like conditions in armed conflict in armed conflicts, now and for future generations etc.

Conclusion. The lack of progress and the persistence of high levels of hunger and food insecurity have delayed the achievement of the SDG 2 targets, requiring coordinated and decisive action by the international community.

KEY WORDS: *eradication of hunger, international organisations, right to food, food security, sustainable development.*

REFERENCES

1. FAO: Food security and nutrition for all. URL: <https://www.fao.org/food-security-and-nutrition-for-all/en/> (last accessed: 25.10.2024).
2. Food security trends in 2024 and beyond. URL: <https://blogs.worldbank.org/en/agfood/food-security-trends-2024-and-beyond> (last accessed: 25.10.2024).
3. Declaration on Social Progress and Development adopted by General Assembly resolution 2542 (XXIV) 11 December 1969. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-social-progress-and-development> (last accessed: 25.10.2024).
4. Universal Declaration on the Eradication of Hunger and Malnutrition Adopted on 16 Nov. 1974 by the World Food Conference convened under General Assembly resolution 3180 (XXVIII) of 17 Dec. 1973; and endorsed by General Assembly resolution 3348 (XXIX) of 17 Dec. 1974. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/57723?ln=en> (last accessed: 25.10.2024).
5. FAO 70th Anniversary. URL: <https://www.fao.org/70/1995-05/en/> (last accessed: 25.10.2024).
6. Rome Declaration on World Food Security and World Food Summit Plan of Action (13-17 November 1996 Rome Italy). URL: <https://www.fao.org/4/W3613E/W3613E00.htm> (last accessed: 25.10.2024).
7. Shaw D. J., Clay, E. J. (1998). Global Hunger and Food Security after the World Food Summit. *Canadian Journal of Development Studies / Revue Canadienne d'études Du Développement*. 19(4). 55–76. <https://doi.org/10.1080/02255189.1998.9669778> (last accessed: 25.10.2024).
8. Voluntary Guidelines to support the progressive realization of the right to adequate food in the context of national food security adopted by the 127th Session of the FAO Council November 2004. URL: <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/307a8e6b-c478-49ba-8a29-f97c825d5770/content> (last accessed: 25.10.2024).
9. Resolution adopted by the General Assembly 55/2. United Nations Millennium Declaration. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_55_2.pdf (last accessed: 25.10.2024).
10. UN: Millennium Development Goals and Beyond 2015. URL: <https://www.un.org/millenniumgoals/> (last accessed: 25.10.2024).
11. The Millennium Development Goals Report. United Nations, 2015. URL: [https://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20\(July%201\).pdf](https://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20(July%201).pdf) (last accessed: 25.10.2024).
12. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015 70/1. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_70_1_E.pdf (last accessed: 25.10.2024).
13. Sustainable Development Goals: The Sustainable Development Agenda. URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/development-agenda/> (last accessed: 25.10.2024).
14. Progress towards the Sustainable Development Goals. Report of the Secretary-General A/79/79–E/2024/54. URL: <https://unstats.un.org/sdgs/files/report/2024/secretary-general-sdg-report-2024--EN.pdf> ((last accessed: 25.10.2024).
15. FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO. 2024. The State of Food Security and Nutrition in the World 2024 – Financing to end hunger, food insecurity and malnutrition in all its forms. Rome. 250 p. URL: <https://openknowledge.fao.org/items/09ed8fec-480e-4432-832c-5b56c672ed92> (last accessed: 25.10.2024).
16. World Food Programme: Ending hunger. URL: <https://www.wfp.org/ending-hunger> (last accessed: 25.10.2024).

17. Hunger Hotspots FAO-WFP early warnings on acute food insecurity October 2022 to January 2023 Outlook. WFP and FAO, 2022. 56 p. URL: https://docs.wfp.org/api/documents/WFP-0000142656/download/?_ga=2.135965041.1787622433.1731919553-1536584413.1730098921 (last accessed: 25.10.2024).
18. Fomina L.O. (2023). Ensuring the right to food during armed conflicts: international legal aspect. Actual problems of international law: Collection of materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (Kharkiv, 10 March 2023). Kharkiv. P. 118-120. URL: https://law.karazin.ua/resources/doks2021/nauka/repozitary/Aktualni_problemy_mizhnarodnoho_prava_matkonf_10-03-2023.pdf (last accessed: 25.10.2024) [in Ukrainian].
19. Sporchia, F., Antonelli, M., Aguilar-Martínez, A. et al. (2024). Zero hunger: future challenges and the way forward towards the achievement of sustainable development goal 2. *Sustainable Earth Reviews*. 7. 10. <https://doi.org/10.1186/s42055-024-00078-7> (last accessed: 25.10.2024).
20. UN: Summit of the Future. URL: <https://www.un.org/en/summit-of-the-future> (last accessed: 25.10.2024).
21. Resolution adopted by the General Assembly on 22 September 2024 79/1. The Pact for the Future. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n24/272/22/pdf/n2427222.pdf> (last accessed: 25.10.2024).

The article was received by the editors 20.10.2024

The article is recommended for printing 27.11.2024

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Вісник Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

Серія «ПРАВО»

ВИПУСК 38

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Українською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання: А.А. Дьякова

Підписано до друку 27.05.2024 р. Формат 60×84 1/8

Папір офсетний. Друк цифровий.

Ум. друк. арк. 24,24. Обл.-вид. арк. 30,3

Наклад 100 пр. Зам. №50/24

Ціна договірна

Видавець і виготовлювач

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3367 від 13.01.2009.

Видавництво Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна